

MUSA ADİLOV

MƏQALƏLƏR

(1982-1994-cü illər)

X CILD

**Kitabda müəllifin 1982-1994-cü illərdə çap olunmuş
məqalələri toplanmışdır.**

**“Elm və təhsil”
Bakı - 2020**

Redaktorlar:

Tofiq Hacıyev
Filologiya elmləri, professor

Nərgiz Hacıyeva
Filologiya elmləri doktoru

Musa Adilov. Məqalələr (1982-1994-cü illər) X cild.
Kitabda müəllifin 1982-1994-cü illərdə çap olunmuş məqalələri toplanmışdır. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 456 səh.

4602000000

N-98-2020

qrifli nəşr

© "Elm və təhsil", 2020

*“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1982-ci il,
26 fevral, səh. 4.*

H.CAVID ƏSƏRLƏRİNDƏ QANADLI SÖZLƏR

Filoloji ədəbiyyatda “Qanadlı sözlər” müəyyən bir mən-bədən yayılaraq, bəzən də məcazi mənə kəsb edərək ümumiləşib məşhurlaşan söz və ifadələrə deyilir. V.İ.Lenin qanadlı sözlərə yazıda və nitqdə bunlardan məharətlə istifadəyə mühüm əhəmi-yət verir, bu sözlərin çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrin ma-hiyyətini sərrast şəkildə ifadə etdiyini göstərirdi.

Dramaturgiya tariximizdə ilk dəfə H.Cavidin əsərlərində belə geniş mövqedə belə geniş miqyasda qanadlı sözlərdən isti-fadə olunduğu nəzərə çarpır. Hətta bu cəhət sənətkarın bir üslubi xüsusiyyəti kimi təzahür edir.

Aşağıda H.Cavid əsərlərində müxtəlif münasibətlərlə iş-lədilmiş qanadlı sözlərin bəzilərini oxucuların nəzrinə çatdırırıq:

**Anasından küsən körpə bir uşaq,
Ata ağuşunda yer tapar ancaq.**

Bu beyt məşhur Azərbaycan şairi Ə.Xaqaninin bir şeiri-nin dilimizə tərcüməsi ilə yayılaraq müxtəlif şəkillər kəsb edib işlədilir. Həmin şeirdə şair Şamaxıya müraciətlə deyir:

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənin qoynunda xaniman qurdum.
İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənin qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz...
Anasından küsən körpə bir uşaq,
Ata ağuşunda yer tapar ancaq!

H.Cavidin “Səyavuş” pyesində isə belə bir mükəlimə ve-rilir:

Səyavuş:

Cocuq babasından qaçarsa, bəlli,
Ana qucağında bulur təsəlli.

Əfrasiyab:

Əvət, İran sana baba ocağı,
Bu yurdda bulursan ana qucağı,
Şübhəsiz xor baxsa, baba oğluna
Ana köksü daim açıqdır ona.

Qoyun sürüsü. H.Cavid bu ifadəni kollektivçilik hissindən məhrum qaba, kobud insan qrupları haqqında işlədilir.

H.Cavidin “Şeyda” faciəsində Şeyda mürəttiblərə müraciətində deyir: “...Bu dünya çəkişib-qarışımaq dünyasıdır....Bu gün Yusiflə Musanın boğazlandığını görüb də, qoyun sürüsü kimi kənardan seyr eliyirsiniz: halbuki, yarın həpiniz, əvət həpiniz şu qanlı, şu uçurumlu keçiddən keçməyə məcbur olacaqsınız”.

Ümumiyyətlə, bu ifadə öz ağı ilə deyil, başqalarının hərəkətinə baxıb hərəkət edən, kor-koranə şəkildə bir başçının dalınca gedən adamlar bərasində işlədilir.

Quyruqlu ulduz. Ümumiyyətlə pis, mənfi, şər qüvvə deməkdir. Həmin ifadə ilə əlaqədar dilimizdə “quyruq doğmaq”, “quyruq doğan ay” və s. kimi ifadələr də işlədilir.

H.Cavidin “Maral” pyesində Turxan bəyin belə bir replikası vardır: Aldanıyorsun, Nadir, aldanıyorsun! Ah, qadınlara hürriyyət ha!(Acı, qəhqəhədən sonra ciddi və həyəcanlı). Nadir! Nadir! Quyruqlu ulduzlar uğradıqları yerləri nasıl zəhərlərsə, yaxıb-yıxarsa, əmin ol ki, sərbəst qadınlar da eyni rolu oynayacaq, eyni fəsadı törədəcəkdir”.

Dağ mənim yanıma gəlməzsə, mən dağın yanına gedərəm.

Şərqdə çox məşhur olan Nəsrəddin lətifələrindən birində deyilir ki, molla özünü peyğəmbər kimi qələmə verir. Bunu sübut etmək üçün möcüzə olaraq dağı öz yanına çağırır. Dağ yerindən tərpənmədikdə molla dağa tərəf gedir və deyir: "Mən o

forslu peyğəmbərlərdən deyiləm, dağ mənim yanma gəlməz, mən dağın yanına gedərəm".

H.Cavid "Maral" pyesində Çingiz bəy deyir: "Canım, biz ancaq könüllü peyğəmbərlərdiniz, dağ bizə gəlməzsə, biz dağın ətəyinə gedəriz".

Dünyanın əşrəfi insan." Dünya " əvəzinə "yer üzü", "məxluqat", " cəmi yaranmışlar" və s. də işlənilir.

İfadə H. Cavidin "Maral" pyesində belə işlənilməşdir: Nadir bəy (sandalyadan qalxaraq məharətli bir natiq tövrilə) hər kəs eyni bilir ki, mən əsla qan tökülməsini sevməm. Deyil ki, məxluqatı ən şərəfli olan insanların, hətta zəif, aciz qarıncaın belə qanına girmək, mənəcə əfv edilməz bir cinayətdir". Əslində dini ifadə olan bu birləşmə müasir dövrdə dini məzmandan mərhum edilmişdir və insanın böyüklüyünü , əzəmətini, dəyərini bildirmək üçün işlənilir.

Əgər sənin bir üzünə vurdular, o biri üzünü də çevir...

İfadə İncildən yayılmışdır və xristianlığı səvciyyələndirmək üçün işlənilir.

H.Cavidin "Şeyda" faciəsində Əşrəfi öldürmək istəyən Musaya Şeyda belə deyir: "Xayr! Xayr! Mən bu intiqama razı deyiləm. Baxsana, burası xristian məzarlığı... Şu xaçları görü-yormusan? Heç İsanı xatırlamıyormusan? İnan ki əfv etmək intiqam almaqdan daha müdhişdir.

... Əvət! Düşmənlərini sev! Əgər bir kimsə sağ yanağına vursa, ona digər yanağını çevir ! Anladınmı?"

Zəfər ilahəsi. Bəzən də "Zəfər Allahı" (tanrısı, qələbə ilahəsi) və s. şəkillərdə işlənilir.

Qədim yunan əsatirində Nike (Nika) qələbə ilahəsi hesab edilirdi. Həm müharibədə, həm də yarışlarda qələbə qazanmaq yalnız onun sayəsində mümkün hesab edilirdi. Adətən qələbə ilahəsi ikitərəfli müharibə arasında qələbə çələngi gəzdirən qanadlı bir qız kimi təsəvvür və təsvir olunur. Afinalılar isə qələbə ilahəsini qanadsız şəkildə təsvir etməyə çalışır və bununla da hə-

min ilahənin onların şəhərindən uçub getməyəcəyinə inam bəsləyirdilər.

H.Cavidin " Səyavuş" faciəsində hökmdar Keykavus müharibəyə göndərdiyi qəhrəman Səyavuşa deyir:

Haydı, yavrum ! Gözü yollarda ordum,

Get zəfər tanrısı yardımçın olsun.

İran-Turan. Əsasən poetik məqsəd izləyən bu obrazlı ifadə Firdofsinin "Şahnamə"si ilə əlaqədar yayılmışdır.

Həmin əsərdə İran ilə Turan arasında gedən müharibələrdən geniş və ətraflı bəhs olunur.

"Turan" sözü çox zaman şərti mənada işlənib, konkret bir yerin, ərazinin adını ifadə etmir. Bu söz haqqında "Şahnamə"nin bəhs etdiyi qədim türk xalqlarının yaşadıkları yerlər mənasında da işlədilmişdir.

H.Cavidin "Səyavuş" pyesinin dördüncü pərdəsi Səyavuşun bu sözləri ilə bitir :

Kimə inanmalı? İştə hər diyar ,

Mana qarşı kin və intiqam duyar.

İran xəyanət nə hiylə ocağı ,

Turan iftira və dəhşət qucağı!...

XIV əsrdə "Turan" dedikdə, Türkünstanla Mavərnənhri nəzərdə tuturdular. Məsələn, Teymurləng 1891-ci ildə özünü "Turan sultanı" adlandırmışdı.

Keçiləri dağılmaq. Bu ifadə əsəbiləşməmək, sakitləşmək, hirsli soyumaq mənasını bildirir.

Müvafiq tərzdə "keçiləri (başına) yığılmaq, toplanmaq" ifadəsi əsəbiləşmək, özündən çıxmaq deməkdir.

İfadə H.Cavid tərəfindən "cinləri dağılmaq" şəklində işlədilmişdir.

"Xəyyam" pyesində birinci məzarçı deyir:

Dağılıb cinləri xaqanımızın,

Yenə Sabbahı bağışlar er-gec.

O zaman sən yaşamaqdan vaz gec.

İfadə əslində cin yox, keçiləri ilə əlaqədardır.

Kövsər suyu, Abi-kövsər. Məcəzi mənada: içki, şərab, araq.

Dini əfsanələrə görə Kövsər cənnətdə mövcud olan bir çeşmənin adıdır. Həmin çeşmənin yatağı cavahiratla doludur. Bu çeşmənin suyu guya süd kimi ağ olan qardan soyuq, qənddən şirin, müşkdən ətirli imiş.

H.Cavidin "Xəyyam" pyesində Xərabatı məzarların üstünə şərab səpərək deyir:

Sizin olsun bu da, ey əhdi qubur!

Abi-Kövsər denilən badə budur.

Gözələ baxmaq savabdır. İfadə Qurandan yayılıb məşhurlaşmışdır. Tam şəkli belədir. "Gözələ baxmaq savabdır, pak qəlblə".

Ədəbi bədii dilimizdə həmin ifadə müxtəlif variantlar kəsb etmişdir.

H.Cavidin "Səyavuş" faciəsində birinci əsgər deyir:

Gözəllərə baxmaq könül qidası,

Sən heç tələş etmə,

Çıxmaz qovğası.

Günəşin üzündə ləkə axtarmaq. Başqa sözlə: hər hansı yaxşı bir obyektə mütləq mənfi cəhətləri qüsurları axtararaq tapmağa cəhd göstərmək. Bu mənəni Mark Taen belə ifadə etmişdir: "Alimlər günəşdə ləkə tapıb, buna sevinməyə başladılar. Bu isə başqasının qüsurlarına, bədbəxtliyinə sevinmənin misilsiz nümunəsidir".

H.Cavidin "Xəyyam" dramında birinci tələbə deyir:

Nə tufahdır bu günəş, baxdıqda,

Gözlər ən kəskin işıqdan yorulur.

Ləkə varmış, – deyə Xəyyam onda,

Yeni şeylər düşünür, doğrumudur?

Ovun ovçunu izləməsi. İfadə Sədinin məşhur bir beytinin dilimizə tərcüməsi ilə əlaqədar meydana çıxmasıdır. Həmin beyt budur:

Səyyah peyi-seyd dəvidən əcəbi nist,
Seyd əz peyi-səyyad dəvidən məzə darəd.

(“Ovçunun ov dalınca qaçması təəccüblü deyil, onun ovçu dalıyca düşməsi məzəlidir”).

Beyt ədəbi-bədii dilimizə tərcümə edilmədən əsrlər boyu varvarizm kimi işlənmişdir.

H.Cavidin “İblis” faciəsində İbn Yəmini görənlər Elxan “Ariflə Rənaya yarım qəhqəhə ilə” deyir :

Məni astırmaq istəyən şü ləin!
İştə bir av ki, izlər avcısını.

Səadət quşu. Buna başqa sözlə cənnət quşu, dövlət quşu, huma (Humay və “Humayun” sözü də buradandır) deyilir.

Məcəzi mənada xoşbəxtlik, səadət, müvəffəqiyyət rəmzidir. Böyük Okean adalarında və Yəməndə yaşayan, zahirən bayquşa oxşasa da, iri və gözəl gözləri olan, parlaq tükü ilə ondan fərqlənən, uca dağlarda yaşayan vəhşi quşdur. Xalq təsəvvüründə və ədəbiyyatında olan əqidəyə görə çox yüksəkdən uçan bu quşun kölgəsi kimin üzərinə düşərsə və ya özü kimin başına qonarsa, onu padşah seçərmişlər. Elə buna görə də o, dövlət və ya səadət quşu adlandırılmışdır.

“Başına dövlət quşu qonmuş” – atalar sözüdür.

H.Cavidin “Xəyyam” pyesində Sabbah Xəyyam və Sevdanı nəzərdə tutaraq deyir:

Eşq olsun ona
Ki, yetişmiş bu səadət quşuna,

Tale ulduzu. Qədimdə və orta əsrlərdə Şərqdə (sonralar isə Qərbi Avropada da) saxta hücum elmi mövcud olmuşdur. Bu elmin xadimləri olan münəccimlər səma cisimlərinin (planet və ulduzların) vəziyyətinə əsasən, fal açır və insan taleyini əvvəlcədən xəbər verirdilər. “Hər kəsin göydə bir ulduzu var” – deyən münəccimlər insan doğulanda səma cisimlərinin vəziyyətini göstərən xüsusi cədvəllər tuturdu. Bu cədvəllər vasitəsilə adamların və bir sıra hadisələrin gələcəyini guya müəyyən edə bilirdilər.

Yuxarıdakı ifadə, habelə "ulduzu sönmək", "ulduzu parlamaq", "ulduzu bərişmaq", "uğurlu ulduz altında doğulmaq" və s. kimi ifadələr bununla əlaqədar yaranmışdır.

H.Cavidin "Xəyyam" pyesində Sevda səhvən Xəyyam hesab etdiyi Sabbaha deyir:

Lütf edin imkan varsa,
Baxınız taleyimin yıldızına,
Acınız həp gələcək ömrü mana.

Fövqəlbəşər. Özünü dünyada hər şeydən və hamıdan üstün tutan fərdiyyətçi və xudbin adamlar, ictimai məqsədlərə xidmət göstərməyi həqarət sayan adamlar haqqında istehza ilə işlədilir.

Bu məşhur ifadə Fridrix Nitsşenin "Zərdüşt belə demişdir" əsərindən (1883) dünyanın bir sıra dillərinə yayılmışdır. Nitsşenin mürtece fəlsəfəsinə görə fəvqəlbəşər insan dünyada ən ideal insan imiş, onun üçün də heç bir hədd-hüdüd, qadağan yox imiş.

H.Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsində Dərviş Şeyx Sənana müraciətində deyir:

Nədir yalnızlıq?
Anlarsan düşünsən
Bu rəmzi get də sor,
Allahdan öyrən!
Əgər fəvqəlbəşər olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən!

Ümumiyyətlə, dramaturqumuz Hüseyn Cavid öz ölməz əsərlərində belə qanadlı sözlərdən, ifadələrdən bol-bol və yerində işlətmişdir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1982-ci il, 22 oktyabr, səh.3

“AZƏR” POEMASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sənətkarın ədəbiyyat, mədəniyyət tarixində mövqeyi ən əvvəl onun fərdi üslubu ilə müəyyən olunur. Bəzən şairin bu və ya digər şeirini heç sona qədər oxumadan da müəllif haqqında, onun sənətkarlıq qabiliyyəti və əsəri haqqında oxucuda təsəvvür yaranmış olur.

H. Cavidin hər bir əsəri xüsusi poetik ansambl təşkil edir. Müəllifin başlıca dil-üslub xüsusiyyətləri adətən eyni vahid tərkibində bir küll halında, bir-birinə qovuşmuş tərzdə təzahür edir. Burada haqqında bəhs edəcəyimiz xüsusiyyətlər ayrı-ayrılıqda bu və ya digər sənətkarın da əsərində özünü göstərə bilər. Lakin bunların eyni bir vahid tərkibində əlaqələnməsi, birləşməsi yalnız H. Cavid üslubuna xas bir keyfiyyətdir.

Poema belə başlayır:

*Düşündüm ki, əməl çəmənzarında
Açar pənbə güllər, yaşıl yarpaqlar;
Düşündüm ki, ömrün ilk baharında
Al şəfəqlər saçar gülgün dodaqlar.*

Elə ilk baxışdan bu parçada bir sıra dil xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Buradakı **əməl çəmənzarı**, **ömrün (ilk) baharı**, **dodaqların şəfəq saçması** birləşmələri fərdi, metaforik obrazlardır və deməli, sənətkarlıq, yaradıcılıq məhsuludur. Həmin bənddə **pənbə**, **yaşıl**, **al**, **ilk**, **gülgün** kimi epitetlər bolluğu digər bir xüsusiyyət kimi qeyd oluna bilər.

H. Cavidin bütün poetik yaradıcılığı üçün bu iki obrazlıq vasitəsi - metafora və epitet səciyyəvidir.

Epitet çox geniş yayılmış bədiilik vasitələrindən olub danışanın bu və ya digər əşyaya, hadisəyə, hərəkətə, keyfiyyətə və s. fərdi münasibətin bilavasitə əks etdirir. Ona görə ki,

epitetdən böyük sənətkarlar az, ya çox istifadə edirlər və məhz bu istifadənin miqyasına və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Hər hansı epitetdə fərdi qiymətləndiricilik xüsusiyyəti vardır və bu fərdilik adətən yaradıcılıq, dildə, üslubda yenilik ilə bağlıdır. H. Cavid üslubu epitetli üslubdur. H. Cavid epitetdən üslubi vasitə kimi çox geniş miqyasda istifadə etməsi ilə fərqlənir. Onun dilindəki epitetlərin çox az, lap cüzi bir qismi ənənəvi, sabitləşmiş epitetlərdir. Yuxarıdakı bənddə işlənən "yaşıl yarpaq" kimi əsrlər boyu işlənib gələn, hamı tərəfindən təkrarlanan məntiqi epitetlər H. Cavid üslubuna xas bir keyfiyyət deyildir. **Uca dağ, yaşıl yarpaq, göy çəmən, yaşıl meşə** və s. birləşmələrdə epitetlər sözlərin həqiqi-məntiqi mənasında işlədilmişdir və bunlarda fərdi yaradıcı başlanğıc zəifdir, yox dərəcəsinədir.

Təyin funksiyasında işlətdiyi epitetlərdə də müəllifin yeniliyi, fərdiliyi nəzəri cəlb edir. Bu halda sənətkar sanki sözün həqiqi mənasını şairanələşdirir. Həqiqi mənə da poetikliyə xidmət edir.

H. Cavidin bədii dilini zinətləndirən epitetlərin az qala hamısı sənətkarlıq nəticəsində yaranmış birləşmələr tərkibində çıxış edir. Bunlar sözlərin məntiqi mənasında deyil, bəlkə emosional-ekspressiv məqsədlə işlənən vahidlərdir. Belə "qeyri-məntiqi" vahidlər yeniliyi, fərdiliyi, "gözlənilməzliyi" və buna görə də təsirliliyi ilə səciyyələnir.

Mən bir qartalam ki, **zümrüd** dağların
Çiçəkli qoynunda **yaşıl** yuvam var:
Gül bənizli, şahin baxışlı yarı
Könlümə saçdığı yeni ilham var...

Göründüyü kimi, bütün bu epitetlər sözün metaforik mənasında işlədilmişdir. Metaforik epitet H. Cavid üslubunun başlıca fərqləndirici əlamətləridir. Hər bir epitetdə fərdi qiymətləndiricilik xüsusiyyəti olduğundan burada qeyri-adi sənətkar həssaslığı və qabiliyyəti lazımdır ki, predmetin, hadisənin və sairə

ən zəruri əlamətini tapsın və onu elə obrazlı tərzdə ifadə etsin ki, bu obraz təfəkkürlərdə əbədi həkk olunsun. Burada epitetin həm də tendensiyalılıq baxımından əhəmiyyəti nəzərə çətdirməlidir. Bədii dildə tendensiyalılıq mühüm siyasi-mədəni əhəmiyyətə malik məsələdir. Məsələn, aşağıdakı misralarda epitetlərin dəyəri, qiyməti misilsizdir və əslində ifadə edilən fikrin nüvəsini, canını təşkil edir.

Saçıb da ortaya məğrur

Amerika sərvətini,

Əmərdi işvəli

Avropanın bəkarətini.

Elə bil Cavid bu gün deyir: sərvətinə məğrur Amerika və bəkarətini əmirdən işvəli Avropa.

Əsərlərində *düşkün bəşər, kölgəli böhran, sıtmalı rəya, nəşəli xülya, həsrətli üfüq, sevdalı dəniz, yorğun dəniz, baygın rüzgar, kölgəli vicdan, dumanlı üsyan* tipli yüzlərlə, minlərlə birləşmələr də əslində tendensiyalı bədii dilə misal ola bilər.

Ümumiyyətlə, bədii dilin hər bir digər vahidi kimi, epitetin seçilib işlədilməsi müəllifin amalı, qayəsi ilə bağlıdır. Odur ki, əşyanın sonsuz əlamətlərindən öz məqsədinə müvafiq gələni seçməkdə müəllif sərbəstdir. Bəzən bu sərbəstlik o dərəcəyə varır ki, sözün ümumi, ilkin mənası tamamilə sıradan çıxarılır, əlavə məna və funksiyada işlədilir.

Son baharın **acı** bir **nəşəsi** var...

İştə qərbin **azğın səadətləri**..

Şimdi bənzər **diri** bir **iskeletə**..

Bir aşıqım feyz alırlar

Məndən **ürfan çobanları**.

Semantikasına görə bir-birini inkar edən vahidlərin bir sintaqmada, birləşmədə əlaqələndirilməsi bədii dildə oksimoron hadisəsi adlanır və adətən qüdrətli söz sənətkarları tərəfindən uğurla həyata keçirilir.

Əslində oksimoron epitetin bir növü olsa da sözişlətmə baxımından epitetdən geniş hadisələri ehtiva edir. Epitet

adətən təyin funksiyasında - birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Oksimoron isə bundan əlavə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində, genişləndirilmiş feili sifət və feili bağlama tərkibində, yanaşı gələn həmcins üzvlərdə, hətta bütöv cümlələrdə, təsvirlərdə özünü göstərə bilər. Burada əsas məsələ formal qrammatik-üslubi əlaqə deyil, bəlkə poetik əlaqə, mənaca vahidlərin bir-birini inkar etməsi prinsipi əsasdır.

Yaşadan varsa iştə xilqətdə,
Mədə... həm mədə... **həzrəti mədə..**
Büllur qəhqəhələr susmuş göründü.
Mədəniyyətdə çırpınan vəhşət
Daha yandıqlı, şairanə əvət.
Ona **rəhmətli, gorbagor** Nikola
Çox nişan verdi...
Coşqun almas dəniz
inlər və **gülər**.

Oksimoron hadisə və predmetlərin daxili ziddiyyətlərini açmaq və ya qabarıqlaşdırmaq üçün əlverişli vasitədir.

Xeyli **zəngindi** şu miskin **cahil**,
Əski **milyonçu** ikən indi **səfil**...

Burada cahil zəngin, səfil milyonçu oksimoron ifadələri aktuallaşdırılmışdır. Bəzən bütün təsvir, şeir parçası belə aktuallaşdırma əsasında yaranmış olur.

Beləliklə, sənətkar sözün daxilində, mənada bir dəyişiklik yaradır ki, nəticədə sözdə eyni zamanda iki və daha artıq mənə təbəqəsi, örtüyü peyda olur: sözün ümumxalq səciyyəli həqiqi mənası və məndəki fərdi mənası. Məhz bu sonuncu cəhət bəddii sözün estetizmini təmin edir. H. Cavid şeiri estetizmi ilə seçilir, söz məndə mütləq əlavə mənə çalarları ilə zənginləşmiş olur.

Poemanın əvvəlində ikinci bənddə deyilir:
Düşündüm ki, yatar **qanlı tufanlar**,
Keçər **zalım fırtınalar, böhranlar**,

Çəkilər **dumanlar, sönər vulkanlar,**
Ninni söylər mana **coşğun irmaqlar.**

Bu bənddə H. Cavid şeirinin başlıca xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Ən əvvəl cəm şəkilçili sözlərin çoxluğu nəzərə çarpır. Sözlərin az qala hamısı rəmzi-məcəzi mənada işlədilmişdir. Epitetlər bolluğu da qeyd olunmaya bilməz, həmçins üzvlərin, sintaktik paralelizmin varlığı da bədiilik məqsədi güdür.

Bir sıra hallarda cəm şəkilçili sözlərin bir mətnə toplanması bir ümumiləşmə, vüsət, təmtəraq, pafos ifadəsi üçün gərəkli olur. Aşağıdakı mətinin şairanəliyi, dəbdəbəli üslubu həm də bu cəm şəkilçili sözlərin bolluğu sayəsində təzahür edir.

Möhtəşəm bir salon...
ahəngi -şətarətlə gülər;
Badələr, zümmələr,
şəşələr, dəbdəbələr
Sanki almasla donanmış hər yer,
İştə büllur **kürəciklər**
və **sütunlarda** dönər
Bir yığın rəng ilə nur
Çağlayanlar kürələrdən
Daşaraq,
Süzülən gözləri oxşar və öpərkən.. şaqraq,
İncə bir şeir oxunur.

Qeyri-müəyyən çoxluq anlayışı bildirən cəmlilik şəkilçisi qeyri-distributiv (sayılan bilməyən) əşyaları əks etdirən vahidlərə yalnız məcazilik ifadə etmə məqamında qoşulur. Deməli, əslində, həqiqi mənasında cəmlənə bilməyən vahidlər rəmzi mənada işlənərkən qeyri-müəyyən cəmlilik şəkilçisi ilə işlədilər.

Heyrət!.. ortalığı zülmətlər aldı...
Qərbi sarmışdı dumanlar, sislər...
Acılar duydu içindən Azər.
Uçardı qəhqəhələrdən qopan səadətlər.

Bu kimi vahidlər bir sıra hallarda qafiyə funksiyasında çıxış edir.

Fəqət bu süslü tamaşaya qarşı Azərdə
Oyandı nifrətlər.
Yaxında rəngi soluq
üç qadın gəlib
dərdə açıldı söhbətlər.

Bu misralarda heç məcazilik də yoxdur. Lakin cəmliyin çoxluq anlayışının özü daxilində az çox məna dəyişikliyinə səbəb olur. Hətta semantikasına görə yalnız tək olan məfhumlar da (sözlər yox, məfhumlar) məcazilik əsasında cəmlənir.

Qurulur hər bucaqda **cənnətlər..**

Yenə bəhs açdı **cəhənnəmlərdən.**

Cəmlilik anlayışı sözün daxili mənasını bəzən elə üstələyir ki, çox uzaq məfhumların adları cəmlilik şəkilçisi qəbul etmək sayəsində yanaşdırılıb həmcinsləşdirilir. Atəşgədələr, fırtınalar yavrusu Azər

Coşduqca alovlar və könuələr kimi çılğın...

Bədi əsərin dəqiqliyi, emosionallığı, təsvir gücü müəllifin istifadə etdiyi ifadəlilik vasitələrindən (epitet, metafora, müqayisə, hiperbola və s.) asılı olub, onların sayəsində əldə edilir.

H. Cavidin bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan rəmzi mənada sözişlətmə “Azər” poemasında da mühüm bədiilik vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir.

– İncilab!.. İştə dəyişdin belə sən,
Tülkü oldun qoca bir aslan ikən.
Sana bənzər – bilirim – minlərcə
Güclü, sərsəm buğa həp oldu cüca,
– Sən ki, bir əqrəb imişsin gərçək,
Bu zəhərlər, bu tikənlər nə demək!?

Rəmzlərdən, rəmzi mənələrdən istifadəsinə görə də H. Cavid şeirimizdə xüsusi mövqə tutur. Əsərlərində həm ənənəvi rəmzlər, həm də səciyyəvi fərdi rəmzlər geniş miqyasda işlədilir

ki, bu sonuncular sənətçilik baxımından və yeniliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir.

Rəmzlər işlənən parçalarda bir qayda olaraq bütüm digər sözlər həqiqi mənasını mühafizə edir. Burada incə bir mətləb vardır: həqiqi mənalarda fonunda sənətçinin bu və ya digər sözə verdiyi məcazi-rəngi məna qabarıqlaşdırılmış olur

Diyorlar insan yonulmuş meymundur,
Bu söz həqiqətə pək az uyğundur.
Şimdi də "meymunlar" gərçi az deyil,
Hər halda bir hacıylək qaz deyil.

Fərdi səciyyəyə daşdığı üçündür ki, eyni söz müxtəlif mətləblərdə fərqli rəmzi mənalarda işlənilə bilər.

Məsələn, **meymun** sözünün digər rəmzi mənası:

Nə əcaib sürü, yahu bunlar,
Öndə rəhbərlik edər meymunlar.

Poemada *ördəklər, semiz inək, kəklik, qılıqlı donuz, möhtəris böcək, quduz qablan* və s. kimi rəmzlər də ikiplanlı sözlər olub, obrazlaşma vasitəsidir. Bunlarda həm əvvəlki, ilkin, heyvan mənasından bir az qalıq qalır, həm də mətnə insana xas səciyyəvi məna kəsb edir. Bədii söz iki cəhətə istiqamətlənir: həqiqi və məcazi mənalarda burada üz-üzə gəlir.

H. Cavid öz rəmzlərində nə qədər yaradıcı, novator bir sənətçi olsa da, ənənəvi bədii rəmzlərə də müraciət edirdi. Bədii dildə ənənənin güclü təsiri vardır. Ə.Haqqverdiyevin evfemistik yolla məcazlaşdırdığı “marallar” sözü bir rəmz kimi ədəbiyyatımızda məşhurlaşmış və H.Cavid tərəfindən də işlədilmişdir.

Xayır, dünya şən bir gülzarə bənzər,
Onda cüt ayaqlı “marallar” gəzər.

Rəmzi mənalı sözlərin qarşılaşdırılması da müəllifin istiqamətli sənətçilik üsullarındandır.

Quzu gördünmü, sev, o kin bilməz,
Canavar qarşı keçsə, parçala, əz.
Tülkü diplomatlar dönüb **qaplana**,

Sanki bir göyərçin döndü qartalə.

Beləliklə, H.Cavid şeirində bədii dilin iki cür səciyyəvi təzahürü fərqlənir. Bunlardan biri sırf poetik, şairanə dildir, nəğmə-mahnı dilidir. Burada bir yeknəsəq ahəng, misraları təşkil edən cümlələrin paralelizmi, misraların təxminən eyni və yaxın mənə bildirməsi səciyyəvi cəhətdir. Sözlər də burada əsasən məcazi mənada, fərdi birləşmələr daxilində işlədilir.

Vəhşi güllər qarşımda diz çökərdi,
Qumrular peşimcə boyun bükərdi.
Hər gün içimdə bir şafəq sönərdi,
Oxşardı könlümü sevdalı səslər.

Real, həyati hadisələrin təsvirində isə bu şairanəlik mümkün qədər zəifləyir, şeir az-çox dərəcədə nəsr səciyyəsi kəsb edir. Misraların daxilində qırıqlıq, fasilə tələbi onun yeknəsəq axınının, poetik intonasiyanın qarşısını alır. Sözlər də yalnız ilkin, həqiqi mənasında işlədilir.

Hər kəsin kəndi yurdu, kəndi evi...
Orda insan acından ölsə belə.
Yenə xoşdur...Fəqət şu eldən-elə
Qoşmanın sanki varını mənəsi.

Göstərilən iki şeir növü sənətkarın bütövlükdə sözişlətmə, obrazlardan istifadə prinsipini müəyyənləşdirir. Birinci halda yəni, mahnı-şeirdə söz öz müstəqilliyindən məhrum olur, bütövün bir asılı üzvünə çevrilir, oxucu da sözlərin ayrı-ayrılıqda mənasını deyil, bütövlükdə fikri qavramalı olur. Poetikada akkumulyasiya adlanan üsula görə bütün misra, beyt, bənd ümumi və bəzən də qeyri-müəyyən əhval-ruhiyyənin ifadəsinə xidmət edir. Gətirilən misalda başlıca fikir, məlumat budur ki, müəllif razılığını ifadə edir. Lakin bu məntiqi informasiya obrazlar tülünə bürünmüş şəkildə təqdim edilir. Poeziyada poetik informasiya əsas olduğundan sözlər də hamısı məcazi-poetik mənada işlənilmişdir.

İkinci halda sözlər həqiqi, ilkin mənada çıxış edib, real həyata istiqamətlənmişdir. Burada fikirlər aydın, sərrast ifadə edilmişdir. Burada kef deyil, zövq deyil, ictimai dərdlərdən, bəlalardan bəhs edilir və buna görə də sözlər yaygın, qeyri-müəyyən, acılı mənə yox, dəqiq, düzgün mənada təzahür edir. Obraz üçün, zövq üçün yer, imkan yoxdur, hər cür məcazilik fikri yayındıra bilər. Aşağıdakı səhnədə obrazlılıq nəyə lazım?

Qazan altında kiçik
yurdsuzlar
Yaxmış atəş... isinirkən
birdən
İncə bir rüzgar inildər,
sızlar,
Fəqət onlar bu soyuqdan,
qardan
Bixəbərmiş kimi əyləncə
yapar.

Sənətkar misranı ortada qırır, sanki şeirə məxsus ahəngin, axıcılığın fikrə mane olacağından ehtiyat edir, oxucunu hadisənin mahiyyətinə enməyə vadar edir. Gurultu, dəbdəbə, obrazilər üçün burada yer və imkan yoxdur. Şeiriyyət başqa vasitələrlə (qafiyə, sinonimlər toplusu) və s. əldə edilir.

Poeziyanın, poetik nitqin tədqiqi çox mühüm bədii estetik və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ən müqtədir sənətkarların yaxşı, seçilmiş şeirlərinin əzbərlənməsi gəncliyin dil mədəniyyətinin və deməli, ümumiyyətlə mədəniyyətinin yüksəlməsində böyük rol oynaya bilər. Kamil bədii sözdə çox dəyərli estetik siqlət mühafizə olunur, şəxsin mədəni inkişafına təkan verən qüvvə saxlanılır.

"Ulduz" jurnalı, 1982-ci il, №12 səh.15-20

H.CAVIDİN BƏDİİ ÜSLUBUNA DAİR

Söz sənətində üslub sahibi olmaq mühüm və müşkül məsələdir. Hər yazara sənətkarı-söz demirlər. Nə qədər ki, qələm sahibinin öz üslubu, səciyyəvi fərqi yazı manerası meydana gəlməmiş, o, sənətkar deyildir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəllifin əsərlərində özünü göstərən bütün xüsusiyyətləri onun üslubu ilə əlaqələndirmək düzgün deyildir. Üslub sənətkar dilinin məğzi, canı və qanı deməkdir. Hər əsərdə üslubla bağlı olmayan bir sıra başqa xüsusiyyətlər də ola bilər ki, bunlar tarix ilə, ədəbi və ya bədii dilin müvafiq dövrdəki vəziyyəti ilə başqa dillərin təsiri ilə, nəhayət müəllifin səhvi ilə, hadisələrə ictimai-mədəni tarixi baxımdan düzgün münasibət bəsləməməsi ilə əlaqədar təzahür edə bilər. Odur ki, müəllif üslubunu bu kimi əlavə, ötürü, keçici, qeyri-xarakterik xüsusiyyətlərdən fərqləndirib qiymətləndirmək zəruridir.

Ədəbi dil tarixi baxımından H.Cavid irsi bir sıra nəzəri, ümumi mülahizələr yürütmək, nəticə çıxarmaq üçün zəngin material verir.

Cavidin yazıb-yaratdığı dövrdə ədəbi dilimizdə qoşmaların geniş miqyasda (əvvəlki əsrlərlə müqayisədə) işləndiyi aydın olur. Bu sözləri xüsusi ilə "qarşı" qoşması haqqında demək lazımdır. Həmin qoşmaya müəllifin bütün əsərlərində sıx-sıx təsadüf olunur.

Lütfünüzə **qarşı** Südəbə məmnun...

Məzlumlara **qarşı** duyğusuz qalan...

Diz çökərlər sana **qarşı** hər yanda...

Hər sevincə **qarşı** kədərli, məyus.

Misallar "Səyavuş" pyesindəndir. Bütün başqa əsərlərində eyni vəziyyəti görürük ki, bu da (və ümumiyyətlə qoşma bolluğu) müəllif nitqinin dəqiqliyi, analitizmə meyli ilə izah oluna bilər.

Yenə ədəbi dil tarixi baxımından digər bir xüsusiyyət inkar bildirən "deyil" sözü ilə sintaqmanın, cümlənin, nitqinin başlanmasıdır ki, sonralar belə ifadə tərzii yayılmamış aradan çıxmışdır.

Yalçın. Deyil, mana, zəncir yaraşır sana. ("Səyavuş")

Arif. Yalnız deyil insanlara, vəhşilərə sorsan("İblis").

Nəzərə çarpan daha bir xüsusiyyət personajın özü haqqında üçüncü şəxs adından danışması və ya tək-tək şəxslər haqqında cəmdə danışılmasıdır. "Maral" pyesində Aşığ sultan hörmətli bir zat olan Nurxan bəydən getmək üçün belə izn istəyir. "Bəndəniz gedəyimmi, əfəndim?" "Bəndəniz" sözü "mən" anlayışını bildirir. Göründüyü kimi ikinci şəxsin cəmində işlənmiş mübtəda ("bəndəniz") birinci şəxsin təkində işlənmiş xəbərlər ("gedəyinmi") əlaqələndirilmişdir və burada Azərbaycan dilinin ən mükəmməl bir qanunu uzlaşma pozulmuşdur.

Ümumiyyətlə, nitq fəaliyyətinin, dilin mahiyyəti müvafiq sözlər tapmaqdan və onları məqsədə uyğun şəkildə birləşdirməkdən ibarətdir. Bu iki prosesin hər ikisi mürəkkəb psixi prosesdir, mühüm yaradıcılıq qabiliyyəti tələb edir. Bu mənada danışa bilən hər bir insan yaradıcıdır. Şəxs küllü miqdarda sözlərdən lazım olanını seçib ayıra bilmişsə, bu seçdiyi sözləri qrammatika qanunları əsasında rabitələndirməyi bacarmışsa, deməli çox mühüm əqli-psixi fəaliyyət göstərmişdir. M.Qorki göstərirdi ki, hər bir insan sənətkardır. Məsələ bundadır ki, bəziləri bu sənətkarlıq qabiliyyətini inkişaf etdirir söz ustası olur, başqaları buna əhəmiyyət vermir.

Sözləri seçmə və birləşdirmə. Klassik poeziyada sözləri seçmə işinə daha çox üstünlük verilirdi. Hansı sözləri seçib işlətməli? Yaxın mənalı (sinonim) sözləri seçmək, zidd mənalı (antonim) sözləri seçmək, bənzə və ya eyni söz tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözləri (omonim və ya çox mənalılıq) seçmək və s. Əsas fikir hansı sözlərin işlədildiyinə yönəlirdi.

Romantik və realist ədəbiyyatda sözlərin seçilməsi ilə yanaşı və bundan daha artıq müxtəlif sözlərin birləşməsi məsələ-

si mühüm hesab olunur. Burada söz birləşməsi əsasdır. Burada seçmə oxu birləşdirmə oxu ilə əvəz olunur. İki və deməli, daha ağır zəhmət çəkilir: həm sözlər seçmək (bu özü bir yaradıcılıqdır), həm də onları fərdi şəkildə aktuallaşdırılmış tərzdə birləşdirmək (bu daha artıq əmək tələb edən yaradıcılıqdır), fərdi söz uydurmaq, söz düzəltmək yox, fərdi birləşmələr düzəltmək.

Sözlər insan şüurunda heç zaman ayrılıqda, bir birindən əlaqəsiz şəkildə mövcud olmur. Hər söz ən müxtəlif assosiasiyalar əsasında az ya çox miqdarda başqa sözlərlə əlaqədar olur. Hətta burada söz yalnız bir mənada özünü göstərsə də onun digər mənaları çox zərif, duyulmaz xətlərlə başqa sözlərlə əlaqələnilir və hər an üzə çıxmağa, nitqə təzahür etməyə hazır olur. Şüurda yer tutmuş hər vahid insanın əqli və emosional həyatı ilə qırılmaz, daimi rəbitədə olur, əslində insanın bütün mahiyyətini əks edir. Ona görədir ki, söz insanın hisslər, duyğular, qavrayışlar aləmini, obrazlar, hadisələr, predmetləri və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələri ifadə etməyə qabil olur. Odur ki, sözü yeni mühitdə, yeni əlaqələr tərkibində işlətmək yaradıcılıq, sənətkarlıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bədii dildə aktuallaşdırma, yenilik əsasdır.

Görkəmli sovet dilçisi L.V.Şerba yazmışdır: "Bütünlüklə hazır şablonlar əsasında təzahür etsə də nitq fəaliyyəti əslində yeni nitq yaratmaqdan ibarətdir, müvafiq dilin "sisteminə" məxsus qaydalar əsasında yeni nitq yaratmaqdır". Azərbaycan dilinə məxsus ikinci təyini söz birləşmələri sxemi üzrə yaradılmış aşğıdakı ifadələrin müəllifi H.Caviddir.

Keykavus. **Nəşə dalğaları** coşub qaynasın ("Səyavuş").

Lena. Həp **qarın qovğası**, yox başqa maraq ("Knyaz").

Knyaz. Göstərir kəndini **ismət modeli** ("Knyaz").

Səfa. Gəldi, bax, iştə **şətarət çiçəyi** ("Xəyyam").

Südəbə. Nəşədən dağılsa bütün kainat.

Sevda bulutları gülərmə? Heyhat! ("Səyavuş").

Altay. **Səadət pərisi** gülməz qullara ("Səyavuş").

Bütün bu kimi fərdi ifadələr müəllifin üslubunu müəyyənləşdirən vahidlər kimi qiymətləndirilməlidir.

H.Cavid əsərlərində adətən mücərrəd və konkret mənalı sözlərin əlaqələnməsindən düzələn söz birləşmələri mühüm bədii dəyərə malik vasitədir. Bütün bu kimi fərdi birləşmələr adətən daha çox gərgin emosional vəziyyətlərdə, personajların ruhi iztirabları, sarsıntıları ilə əlaqədar olaraq işlədilir. Əsərdə personaj dilində "Zülmü devirdin" deyilmir, "zülmün qara heykəlini devirdin deyilir".

Səyavuş. Çəkil, **ehtirasın qara yelkəni!** ("Səyavuş").

Maral. Turxan bəy **bəla ıldırımını** kimi üstümüzü aldı. ("Maral").

Səyavuş ... İran **xəyanət və hiylə ocağı,**

Turan **iftira və dəhşət qucağı!** ("Səyavuş").

Müfti. İştə, **rəzalət yeli, bidət yeli** ("Xəyyam").

Şeyx Sənan. Ah, o... **Cənnət pərisi,** nazlı mələk! ("Şeyx Sənan").

Bu kimi hallarda sözlərin leksik mənası deyil, emosional-ekspressiv mənası və ya funksiyası əsas alınır, söz ümumxalq dilindəki mənadan fərqli şəkildə işlədilir. Cənnət anlayışı **huri, qılman** anlayışları ilə əlaqələnə bilər, **pəri** ilə yox.

XX əsrə qədər xalq dilində bədii ədəbiyyatımızda **qaz, ördək** sözləri bol-bol işlənmiş və rəmzi məna kəsb etmişdir. Hər iki söz gözəl, sevimli mənası daşımışdır. "Dədə Qorqud" dastanlarında "qaza bənzər qız-gəlin"dən danışılır, xalq şeirində "qaradı qaşın ördək, yaşıldı başın ördək..." deyər vəsf olunur.

XX əsrdə H.Cavid irsində bu sözlər mənfi mənalı rəmz keyfiyyətində çıxış edir.

"Knyaz" pyesində Knyaz deyir :

Hər baldırıçılpaq məni duymaz !

Yox, anlayamaz **qartalı** hər **qaz**.

Başqa bir yerdə:

Gəl, mana vurğun sana Knyaz

Sən yağlı bir ördək, o da bir **qaz**.

Ümumiyyətlə, H.Cavid rəmzlərdən istifadəyə çox mail idi .
Səyavuş. Bir **göyərçin** əisir etdi **qartalı**
Gözəllik namına, sevgi namına ("Səyavuş").
Birinci dəliqanlı. Ox atmayız qorxub qaçan **dov-
şana** ("Səyavuş").
Knyaz... **Kərtənkələnin** zövqü də varmış!
Ah, bəslədiyim bir **quzu** azğın **canavarmış**.
("Knyaz").

Bu rəmzlərin bir qismi ənənəvi səciyyə daşıyır. Ənənəvi rəmzləri də müəllif yeni şəraitdə, məqsədə müvafiq işlətməsi ilə fərqlənir.

Knyaz. Kor şeytana lənət!
Bir **vulkan** idim, **mum** kimi söndüm,
Bir **arслан** ikən **tülkiyə** döndüm. ("Knyaz").
Xəyyam. Bu amansız **gecənin gündüzü** yox ("Xəyyam").

Əksər halda isə müəllifin rəmzləri tam yenidir və bu yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Anton (Şakronu süzərək) :
Gah "sağ" qol, gah "sol"iştə dadlı oyun,
Sana layiq denilcə **buqələmun**.
("Knyaz").

-Güclü, sərsəm **buğa** həp oldu **cücə** ("Azər").
-Sən ki: bir **əqrəb** imişsən gerçək ("Azər").

Birinci məzarçı. Sən **öküzsən**, buna yox bir deyərək
("Xəyyam").

Dram dili dialoq nitqi üzərində qurulur. Dialoqlar isə replikalardan təşkil olunur. Deməli, dram əsərində replikaların səciyyəsinin, onların əlaqələnmə üsullarının və bunları öyrənməyin çox mühüm prinsiplial əhəmiyyəti vardır. Canlı, həyatı dialoqların daxili linqvistik xüsusiyyətlərini saxlamaq və bunlardan istifadə etmək şeirlə yazılmış dram əsərində olduqca müşkül məsələdir. Ona görə ki, dialoq nitqi məntiqi ardıcılıqdan məh-

rum nitqdir. Burada nitq ayrı-ayrı, bəzən də ilk baxışda əlaqəsiz görünə bilən sintaqmatik vahidlərdən ibarətdir. Hər bir dialoq müxtəlif məsləkli, səviyyəli və səciyyəvi personajların mübarizəsindən başqa bir şey deyildir. Bütün bunları şeir dili ilə xüsusilə də əruz vəznində yazılan şeir dili ilə təcəssüm etdirmək yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Danışq dilinin ən mühüm bir xüsusiyyəti (təəssüf ki, bəzi müasir dram müəlliflərinin nəzərdən qaçırdığı xüsusiyyəti) personajlardan birinin söylədiyi bu və ya digər sözə və ya ifadənin ikincisi tərəfindən təkrarlanmasıdır.

Zəhra.. Məni qəhr et də, lakin **atma, aman!**..
Şeyx Sənan. Səni **atmaq**mı?! Bir düşün əcəba,
Bu olur şeymi, nəzənin Zəhra? ("Şeyx Sənan").
Rüstəm. Ya o talanlar, o **basqınlar** nədir?
Piran. **Basqın**mı?!
Hər zaman bildiyin oyun.. . ("Səyavuş")
Birinci cariyə. Göylərəmi uçdu haq və **ədalət**?
Pişxidmət. **Haq və ədalət**mi? O bir quş olsa
Şahın sarayında yalamaz yuva ("Səyavuş")

Bu, danışq dilinin, dialoq nitqinin ən mühüm və ən zəruri psixoloji momenti ilə əlaqədar məsələdir. Hər dialoq vahidi özlüyündə tema və remadan ibarət dil vahidi hesab olunur. Əvvəlki personajın nitqi avtosemantik səciyyə daşıyıb tema hesab olunur, söhbətin, dialoqun mövzusunun təşkil edir. Bu məlum, aydın olan tema haqqında yeni fikir ikinci replikada – remada ifadə edilir. Beləliklə, sinsemantik səciyyəli sonrakı replika məzmun və semantikə əvvəlki replikada nə deyilməsindən asılı olur. Semantik asılılıq remaların (ikinci replikaların) linqvistik səciyyəsinə də müəyyənləşdirir. Əvvəlki replikada ən mühüm, həmin an, vəziyyət, şərait, şəxslər, hadisələr üçün əhəmiyyətli və ya zəruri sözlər, ifadələr ikinci replikada təkrarlanır. Danışığın

real, psixoloji əsası belədir və bunu dram əsərində, şeir dilində, əruz vəznində əks etdirmək ustalığ tələb edir.

Şeyx Mərvan.

Şübhəsiz, var cəzası hər **əməlin**,

Heç zərər yox, **cəzasıdır, çəksin!**

Şeyx Kəbir (hiddətlə).

Söylə Mərvan, nasıl **cəza**? Nə **əməl**? ("Şeyx Sənan").

Əfrasiyab...

Həp çırpışıb durur **al qan içində**.

Səyavuş.

Al qan içindəmi? Səbəbsizmi ya? ("Səyavuş")

Saib.

Səni üzməkdə təəssür, həyəcan.

Xəyyam.

Məni üzmüşsə təəssür, həyəcan,

Onu didməkdə məzarında çayan. ("Xəyyam")

Şeirlə yazılmış dialoqları danışıq dilinə tamamilə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə sənətkar şeirin axıcılığının qarşısını alır, nitqi prozaikləşdirir. Sanki şeirin mexaniki təqtiləri yox, dilin təbii sintaqmatik bölgüsü əsas, həlledici cəhət hesab olunur. Şeirin ritmik bölgüsü nitqin mənalı bölgüsünə tabe edilir, nitqin yeknəsəq şəkildə ahəngdar axını maneəyə rast gəlir, "gözlənilməyən" yerdə intonasiya dəyişməli olur. Forma, xarici təmtəraq deyil, məna, məzmun qabarıqlaşdırılır, fikir daha aydın tərzdə və bütün detalları ilə oxucuya (dinləyiciyə) çatdırılır.

Poetik nitqi danışıq dilinə yaxınlaşdırmaq, onu "prozaikləşdirmək" meyli Azərbaycan ədəbiyyatında yeni keyfiyyət idi. Bədii dilə bu yeni münasibət əslində sözün dəqiqliyini təmin etmək, hər cür içiboş, gurultulu, təmtəraqlı nitqdən uzaqlaşmaq məqsədi izləyirdi. H. Cavidin bu yeni üslubu sözün konkret, real-əşyavi (ilkın nominativ) mənada işlənməsini təmin edirdi. Paradoksal vəziyyət bundadır ki, bir çox realistlər sözü daha çox

məcəzi mənada işlətməyə cəhd etdiyi halda, romantik H. Cavid nitqin realizminə mühüm əhəmiyyət verirdi. Metafora (və digər obrazlılıq vasitələri) H. Cavid irsində nisbətən az yer tutur. Romantik H. Cavidin əsərlərində çoxlu alqış və qarğışların, hətta vulqarizmlərin varlığı onun bədii dil sahəsindəki realizmini, demokratizmini əks etdirir.

H. Cavid əsərlərinin ritmi öz əlvanlığı, müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada həm danışığa xas yüngül ritm, həm mahnı səciyyəli ahəngdar ritm, həm hərbi yürüşlərə məxsus cəngi ritm, marş ritmi, sürətli ritm, ləng, yavaş ritm, pauza, çılğınlıq və s. səciyyəli ritm nümunələri bir-birinə qarışmış, çulğalanmış şəkildə təzahür edir. Bu ritmika həmişə məzmunla, mövzu ilə əlaqədar olur və bədiilik işində aktiv mövqə tutur. “Knyaz” pyesində Knyazın “qızğın və çılğın” şəkildə söylədiyi aşağıdakı replika məhz səciyyəvi ritmi baxımından qeyd olunmalıdır.

Dəf ol! Bu da bir rol..
Sən baldırıçılpaqlara uyd hər kəs sənə məftun..
Bəklər, yenə bəklər səni oynaşların əlbət,
Qaçmaq, yenə qaçmaq mı?.. Rəzalət!
Şakro hanı? Altunları versin,
Versin də gəbərsin!..

Ritmin fəallığı ilə əlaqədardır ki, fikirlər arasında kəskin sıçrayışlar, əlaqəsiz keçidlər mümkündür.

Personajların canlı intonasiyası onların hərəkət və mimikalarına, səslərinin ahənginə tamamilə müvafiq gəlir. Onların nitqlərindəki kolorit həm danışıq intonasiyası, həm də frazanın strukturası ilə əldə edilir.

İkinci dərəcəli personajların nitqinə nisbətən əsas qəhrəmanların nitqi öz emosional-intellektual səciyyəsi etibarilə daha zəngin olur. Habelə onların nitqində mücərrəd-poetik sözlərin miqdarı da artmış, çoxalmış olur.

H. Cavid üslubuna belə bir cəhət xasdır ki, dialoq zamanı əsas qəhrəmanın bu və ya digər replikası monoloq səciyyəsi

kəsb edir ki, bu monoloq özlüyündə bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Hər şeydən əvvəl belə monoloqlar personajın dünyagörüşünü əks etdirir. Özü də adətən ən mühüm həlledici anlarda hadisələrin gərginləşdiyi məqamlarda söylənən bu monoloqlar müvafiq surətlərin başlıca qayələrini, məqamlarını əks etdirir. Belə hallarda nitq aydın, hərtərəfli olur, hər hansı qırıqlığa, yarımçıqlığa yer verilmir. İblisin məşhur monoloqunu xatırlatmaq yerinə düşər.

Beləliklə, H. Cavidin mühüm üslubi yaradıcılıq fəaliyyəti şeiri nəsriləşdirməsindən, nəsriləşdirməsindən ibarətdir ki, bu da yalnız mövzu, məzmun, şəraitə müvafiq olaraq edilir. Məsələn, intim-lirik əhval-ruhiyyəli personajın dili ilə söylədiyi replika onun həmin andakı vəziyyətini realistcəsinə əks etdirir. Halbuki siyasi-ictimai və ya elmi-fəlsəfi mövzulardan bəhs edilərkən bu cür ahəngdar şəkildə danışmaq süni və ya qüsurlu görünə bilər. Şeirlə yazılmış replikalarda emosional nitq, ahəngdar, həmçafiyə sözlər misra daxilində yanaşı gəlməsi ilə, ya da beyt daxilində simmetrik mövqedə yerləşməsi ilə şairanə bir paralelizm yaranması diqqəti cəlb edir.

İblis. Canlar **yaxar**, evlər **yixar** insan! ("İblis")

Birinci rəqqasə. **Özlər** səni, **gözlər** səni, Xəyyam.
("Xəyyam")

Azər. Nərdə qan, ya **ölüm**, **ələm** görsən,

Buna yalnız səbəb sənin mädən... ("Azər")

Ümumiyyətlə, paralelizm Cavid lirikasının səciyyəvi keyfiyyətlərindəndir. Coşqun poetik hisslər axınının qüvvətli təsiri ilə ardıcıl sıralanan paralel frazalar həmçafiyə olmaqla səs ahəngdarlığına görə də fərqlənir.

Mələk. Yarəbbi, bu **nə dəhşət**, **nə fəlakət**?

Yarəbb, bu **nə vəhşət**, **nə zəlalət**? ("İblis")

Heyret! O **nə halət**, **nə şətarət**, **nə qiyafət**!

Dəhşət!.. O **nə sərvət**, **o nə təravət**, **nə lətafət**! ("Azər")

Burada H. Cavidin emosional üslubuna məxsus sözişlət-mə üsulu – qeyri-predikativ səviyyəli frazalar bədii bir vasitə rolu oynayır. Cümlələr bütünlükdə nitqdə işlənmiş, xəbər şəkilçiləri atılır, cümlə maksimum emosionallıq kəsb edir. Belə yığcam nida frazaları həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində mühüm yer tutur.

Hələ Aristotel göstərirdi ki, dram əsərinin başlıca xüsusiyyəti personajların aramsız olaraq hərəkətdə, fəaliyyət prosesində verilməsindədir. Bu cəhətə diqqət yetirən sənətkarların əsərlərində bütün başqa nitq hissələrinə (xüsusən isimlərə) nisbətən feillərin bolluğu nəzərə çarpır. Həmin fikrim düzgünlüyü H. Cavid əsərlərinin dili timsalında təsdiq oluna bilər.

İxtiyar. Yüz min deyil İblisə **uyan...** Həp bəşəriyyət
Etmış bu gün ev **yıxmağa**, qan **icməyə** adət.
Arif! Unut oğlum, unut, artıq məni dinlə,
Sən kəndini məhv **eyləyəcəksən bu gedişlə.** ("İblis")
Arif. Burda **durulmaz**, çəkilib **qaçmalı**,
Qaçmalı, vəhşətdən **uzaqlaşmalı.** ("İblis")

Bədii dildə feillər sifətlərə qarşı qoyulur. Mətnə feilin bolluğu sifətin azlığına və əksinə, səbəb olur.

Feilin bütün formalarına nisbətən əmr forması subyektivizmi, emosionallığı ilə fərqlənir. Bu forma danışanın ifadəsi ilə əlaqədar olduğundan ki, onun istək və arzularını, hiss və həyəcanlarını əks etdirən psixoloji vasitə təsiri bağışlayır.

Bədii əsərdə bu və ya digər qrammatik formaya üstünlük verilməsi və çox işlədilməsi də müəllifin dünya görüşü, əsərin ideya məzmunu ilə əlaqədardır. Feillərin əmr formasında işlənməsi, müəllifin oxucunu (tamaşaçını), aktivləşdirmə meylini və məqsədini əks etdirir. Onu əks etdirir ki, müəllif sadəcə seyrçi müəlliflərdən deyildir, bəlkə həyata, varlığa fəal şəkildə müdaxilə etməyə çalışan, oxucunu bu və ya digər cəhətə istiqamətləndirməyə cəhd edən, onu fəallaşdıran vətəndaş-sənətkardır.

Aleksey Tolstoyun dediyi kimi "hərəkət və onun ifadəçisi olan feil dilin əsası təşkil edir". "İfadə üçün dəqiq feil tapmaq bu frazanı hərəkətə gətirmək deməkdir". Hər hansı sözə nisbətən feil daha çox formalara malikdir və deməli, daha zəngin semantikalı və daha dəqiq sözdür. H. Cavid irsində feil bolluğunun mühüm səbəblərindən biri də məhz bu dəqiqlik ilə əlaqədardır. Əsərlərində sözlərin sərrast, dəqiq mənə və funksiyada işlənməsi müəllifin ustalığı, sənətkarlıq məharəti ilə izah oluna bilər. Elə bu dəqiqlik ilə əlaqədardır ki, H. Cavid irsində alınma sözlərin çoxluğu müşahidə olunur.

Burada, ümumiyyətlə, alınma sözlərin üslubi xüsusiyyətlərindən deyil, Cavid irsində bu sözlərin bədii funksiyasından bəhs açmaq istərdik. Əvvələn, nəzərə alınmalıdır ki, alınma sözlər əsasən mücərrəd elmi anlayışları bildirdiyi üçün Cavid əsərlərində geniş yer tutur. Cavid əsərlərində yüksək və nəcib ideal-lar uğrunda mübarizələr təsvir olunur, əsas qəhrəmanlar yüksək mənəvi, elmi hazırlığı olan şəxslərdir və onların əcnəbi dillərə məxsus terminlərdən istifadəsinə dövrünə görə haqq qazandıрмаq mümkündür. Nəzərə alınmalıdır ki, çox zaman bu əcnəbi sözlər şeir dilinin texniki tələbləri (vəzn, qafiyə, ritm və s.) ilə əlaqədar işlədilir. Bunların daha çox qafiyə funksiyasında işlədilməsi diqqəti cəlb edir.

Bu doğrudur ki, H. Cavid əsərlərində mövzu ilə əlaqədar dil ya çox sadələşir, adi-məişət danışığı dilinə, ya da qəliz elmi-fəlsəfi mühakimələr dilinə çevrilir. Məsələn, "Şeyx Sənan" da dərvişin nitqi belə verilir:

Baxma, şeyxin şu hali-pürqəminə
Giriyorsun həqiqət ələminə.
Fəzli hər runəma kəmalında,
Parlıyır nuri həq cəmalında
Səndə bir əhli-hal əlaməti var,
Səndə əlan xuda qiyafəti var.

Nitqin qəlizliyi buradakı müvafiq tərqiət jarqonları (həqiqət ələmi, fəzli-hər, nuri-həq, əhli-hal) ilə, onların səviyyəli mənalari ilə əlaqədardır. Adı danışıq dilinə əsaslanan dialoqlarda belə qəlizlik yoxdur.

Ümumiyyətlə, dil əsasən danışıq dilidir, əslində də elə danışıq dili kimi meydana çıxmışdır və başlıca funksiyalarından biri də elə danışığa-ünsiyyətə xidmət etmişdir. Əlbəttə, danışıq dili anlayışı özü də birtipli fenomen deyil, müxtəlif ictimai qrupların, zümrələrin danışıq tərzi, hətta ayrı-ayrı adamların (yaşından, cinsindən, dünyagörüşündən, nəşəsindən, təhsil dərəcəsindən, yaşayış yerindən, zövqündən, tərbiyəsindən, əhval-ruhiyyəsindən və s. asılı olaraq) danışığı bir-birindən fərqlənir və belə fərdiləşdirməyə H. Cavid bir ustad dramaturq kimi mühüm əhəmiyyət vermişdir.

H. Cavid danışıq intonasiasını, ritmini əks etməyə üstünlük verir. Odu ki, sözlər mümkün qədər az işlənir. Nitqin ahəngi, pauza, intonasiya deyilməyən (virtual) dil vahidlərini əvəz edir. Fikrin ifadəsi üçün söz nə qədər az işlənirsə, intonasiasının əhəmiyyəti o qədər çoxalmış olur.

Əlbəttə, hər cümlədə müvafiq intonasiya mövcuddur. Lakin cümlədə bütün üzvlər genişliyi ilə yerli-yataqlı işləndiyi nisbətdə intonasiasının kommunikativ əhəmiyyəti azalır.

Bütün bunlara görə ki, danışıq dilinə məxsus kommunikativ vahidlər əsasən adlıq cümlələrdən, yarımçıq cümlələrdən, söz-cümlələrdən ibarət olur.

Burada Heminqueyin bədii dili aysberq ilə müqayisəsi yada düşür: aysberqin əzəməti orasındadır ki, onun yalnız beşdə biri su üzərində görünür, qalan hissə görünmür. Bədii dildə, xüsusilə replikalarda cümlələri bütöv şəkildə deməyə ehtiyac yoxdur, bir söz, bir işarə uzun-uzadı fikirləri mürəkkəb cümlələri əvəz edə bilər. Dialoq nitqi maksimum yığcamlığı ilə fərqlənməlidir.

Cavid dramaturgiyası ən qısa, yığcam replikalari ilə fərqlənir. Remarkalar personajın nitqinin maksimum yığcamlığı-

na xidmət edir. "Xəyyam" pyesində gərgin, gur hisslər içində çırpınan, sayıqlayan Xəyyam yalnız tək tək sözləri işlətməklə kifayətlənir ki, bunlar intonasiya sayəsində və muxatibin sözləri fonunda ünsiyyət vahidi səciyyəsi kəsb edir. "Xəyyam (sayıqlayarkən). **Sevda!**". Bundan sonra birinci rəqqasənin iki misra, Sevdanın dörd misra, yenə birinci rəqqasənin iki misra sözləri gəlir. Növbə Xəyyama yetişir. "Xəyyam (uyquda olaraq titrək və yalvarıcı bir səslə). **Sevda!?** " İndi Sevdanın səkkiz misralıq rep-likası gəlir. Sonra "Xəyyam (sayıqlar). **Sevda?...**" Birinci rəqqasə, sonra isə Sevda danışır. Bundan sonra "Xəyyam (həzin fər-yad ilə) **Dəhşət...**" Yenə Sevdanın sözləri. Bundan sonra " Xəyyam (üsyən ilə) **Eyvah!!!** "

Öz mahiyyəti etibarını ilə remarka aktyora səhnədə necə davranacağı, bəzən də hərəkətin baş verdiyi yeri bildirən bir göstəricidir. Və sanki remarka yazıcının üslubunu əks etdirmir. Lakin hələ XX əsr dünya dramaturgiyasında elə remarkalara rast gəlik ki, bunlar üslub ilə bağlı olub mühüm məna yükünə malik olur. Qoqolun "Müfəttiş"inin məşhur final səhnəsini göstərmək olar. XX əsr dramaturgiyasında remarkanın bədii funksiyası genişlənməkdə davam edir. Remarka qısa qeyd olmaqdan çıxıb dramatik hərəkətin zəruri ünsürünə çevrilir.

Yalnız danışmaq dilinə, xüsusən dialoq nitqinə məxsus kateqoriyalardan biri də vokativ cümlələrdir. Bu cümlələr strukturca təktərkibli vahidlər olub danışanın başqalarına müraciətini bildirir, müraciət olunan şəxsi adlandırır, onun adını bildirir və eyni zamanda danışanın fikir və duyğularını, arzu və istəklərini, ən müxtəlif emosiyalarını əks etdirir. Bütün bu kommunikativ zənginlik məhz intonasiya əlvanlığı ilə müşayiət olunur və ya bu intonasiya sayəsində əldə edilir.

H. Cavid əsərlərindəki vokativ cümlələrin bir qismi sırf müraciət üçün işlənmiş ki, bunlar həm də şadlıq, sevinc, qorxu, kədər, qəzəb, acıq, razılıq və s. kimi hisslərin ifadəsinə xidmət edir.

Maral. (qapıya doğru irəlilər, məhzun və yaralı bir səslə)
Ah, **Arslan, Arslan, Arslan!**...

(“Maral”)

Humay (mərhəmətli). **Cəmil, Cəmil!** Neçin düşünmü-
yorsun?

(“Maral”)

Humay (titrək səslə). **Cəmil! Cəmil!**

(“Maral”).

Bu cümlələrin digər qismi əmr, xahiş, arzu, istək
və s. bildirmək üçün işlədilir.

Südabə. **Səyavuş, Səyavuş!** Sənin bir büsən

Dəyərlidir Kəyan tacından.

(“Səyavuş”)

Ümumiyyətlə, vokativ sözlərin başlıca funksiyası məhz
danışıq dili ilə əlaqədardır və burada təsadüf edir. Bu sözlər yal-
nız dialoq nitqində, müraciət məqamında işlədilir və buna görə-
dir ki, əsasən realist üslubda yazılmış dram əsərlərində geniş
miqyasda işlədilir.

H.Cavidin dram dilini səciyyələndirən bir cəhət də perso-
najların təktərkiibli nominativ qiymətləndirici cümlələrdən geniş
istifadə etməsidir. Bu baxımdan da H.Cavid dili bütün dramatur-
giya tariximizdə xüsusi yer tutur.

Vali. Həpsi birər-birər çəkilsin dara.

Yalçın. **Alçaq!**

(“Səyavuş”)

Rəmzi. Gedəlim, saçma yetər...

Sabbah (bağırır). **Sayğısız...**

(“Xəyyam”)

Subyektiv qiymətləndirici cümlələr də adətən təktərkiibli
olub, danışanın bu və ya digər şəxsə, obyektə fərqi, emosional
münasibətini bildirir, həm də bundan əlavə onun hissləri haqqın-
da informasiya ifadə edir.

Qiymətləndirici cümlələrdə yeganə qrammatik əlamət və ya vasitə intonasiyadır. Məhz intonasiya sayəsində bu və ya digər nominativ vahid (söz və ya söz birləşməsi) cümlə səciyyəsi kəsb edir, başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Öz təbiəti etibarilə, sözlərin daxili mənasına görə emosional olan qiymətləndirici cümlələr müvafiq nidalar, ədatlarla işləndikdə və ya sadəcə təkrarlandıqda həmin emosionallıq dərəcəsi qat-qat çoxalmış olur.

Əfrasiyab. Çəkil!

Səyavuş. **Oh, səfil!**

(“Səyavuş”)

Ədibin müxtəlif dramlarında insanı daha çox mənəvi cəhətdən qiymətləndirilməsində əvəzsiz subektiv vasitə olan bu kimi adlıq cümlələr geniş miqyasda işlədilmişdir: *Namərd! Alçaq! Xain! Vıcdansız! Rəzil! Ədna! Çaşğın! Zavallı! Səfillər! Yazıq! Cəllad! Ədəbsiz! Şərəfsiz!* və s. Həm də eyni replikada çox zaman bu qiymətləndirici vahidlərin bir neçəsi yanaşı gəlir, daha yüksək intensivlik bildirir.

Emosiya insanın, onun mahiyyətinin ayrılmaz bir ünsürüdür. V.İ.Lenin göstərirdi ki, insan emosiyalarının müdaxiləsi olmadan insanın həqiqəti axtarması heç bir zaman mümkün olmamış, mümkün deyil və mümkün ola bilməz.

İnsana xas olan emosional xüsusiyyətlər ən müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə oluna bilər ki, onların içərisində daha çox qarışıq şəkildə nəzərə çarpanı nidalardır. H.Cavid dramlarında (xüsusilə nəsrə yazılmış dramlarında) nidalar və funksiyaca onlara yaxın olan digər vahidlər nisbətən geniş yer tutur. Bundan əlavə müxtəlif təkrarlar, feillərin əmr formaları, sinonimlər toplusu və s. də ən çox hissələrin ifadəsinə xidmət edir. Nəticədə ümumiyyətlə H.Cavid dilinin emosional vahidlərlə zənginliyi təmin olunur.

İxtiyar. Söylə, aman, söylə mələk Xavərim!

Kim?.. Sana kim qıydı, aman, söylə, kim?

(“İblis”)

Səlma. Get, namərd qonaq, get! **Alçaq mültəci!**

Get, miskin hərif, get! **Cəllad, yırtıcı!**

(“Ana”)

Dilindən bəhs açmadan bədii əsər və ya sənətkar haqqında fikir yürütmək evi ikinci mərtəbədən tikməyə başlamaq kimi bir şeydir. Ümumiyyətlə, sənətkarlıq və bədii dil anlayışlarını bir-birindən ayırmaq və ya bir-birinə qarşı qoymaq qətiyyəən düzgün deyildir. Dili tədqiq etmədən söz ustasının sənətkarlığını, onun üslubunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Çünki bu zaman söz ustasını adi qrafomandan fərqləndirmək olmaz.

“Azərbaycan” jurnalı, 1982-ci il, №5 səh.182-186

“VƏTƏN HƏR ŞEYDƏN ƏVVƏL, DİL DEMƏKDİR”

Azərbaycan xalqında Vətən duyğusu, Vətən həsrəti həmişə çox qüvvətli olmuşdur. Bayatı və dastanlarda atalar sözü və məsəllərdə qəriblik və qürbət anlayışları ilə əlaqədar insanın ürəyini göynədən misra, ifadə və beytlər az deyildir. Qəriblikdən şikayət, ayrılıq əzabı, vətən sevgisi motivləri xalqımızın ədəbi-bədii yaradıcılığında nə qədər nəzərə çarpır!

Bu duyğular və birlik arzusu ilə yaradılmış bütün əsərlərdə feilin arzu formasını görmək mümkündür, dil xalq şüurunun məhsuludur. Xalqın arzularını ifadə üçün Azərbaycan dili xüsusi feil forması sabitləşdirmişdir.

Qızılgül olmayaydı,
Soralıb solmayaydı
Bir ayrılıq, bir ölüm
Heç biri olmayaydı.

Bu feil formasının ləfzi mənasını başqa dillərə tərcümə etmək olar. Hissi cəhətindən- onun öncə məna çalarlarından, nüanslarından yalnız ayrılıq həsrətini duyan xalq təsirlənə bilər.

Feilin bu arzu formasını işlətməklə sözdən sanki ümid gözlədiyini, sanki xalqımızın sözə, söz sənətinə yüksək qiymət verməyinin bir səbəbi də sözdən böyük ümid gözləməlidir.

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan axan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Bu şeir misrası "Heydərbabaya salam" əsərindəndir. Bu əsəri dəfələrlə oxumuşam; hər dəfə oxuyub bu yerə çatanda mənim yadıma nədənsə, Mehdi Hüseynzadə düşür. Bir də yadıma "Qızılgül olmayadı" düşür.

Mehdi yazırdı:

Nə ola bir sarı yarpaq olaydım,
Ey xəzan yelləri alaydın məni.
Uca dağlar aşıb, dərələr keçib,
Vətən torpağına salaydın məni.

Şəhriyarı oxuyanda bir də həmişə S. Vurğunu xatırlayıram (axı, ölüm də elə ayrılıqdır). Ana torpağın bu iki əziz övladının fərdi üslublarını yaxınlaşdıran müştərək cəhətlər çoxdur. Bu müştərəklik şeirlərində etnoqrafik ünsürlərin müvəffəqiyyətli işlənməsi ilə, ya da milli xalq danışığı ifadələrini poetikləşdirmə qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır, bəlkə daha çox hər iki sənətkarın yüksək səviyyəli obrazlı dilində təzahür edir.

S. Vurğun deyirdi:

"Buludların məməsindən dağlar başı süd əməndə.."
Şəhriyar deyir:
"Ağ buludlar köynəklərin sıxanda... "

Belə paralellər çox gətirmək olar. Şəhriyar şeiri obrazlılığı ilə səciyyəlidir.

Ana dilimiz bütün zənginliyi ilə, adətən söz sənətkarlarının əsərlərində təzahür edir və təsadüfi deyil ki, dil qanunlarının müəyyən edərkən, hər hansı dil hadisəsini, faktını axtararkən, birinci növbədə, bədii əsərlərə üz tuturlar.

Obrazlılıq ifadə edə bilən vasitələrdən bənzətmələr, epitet və metaforalar Şəhriyar şeirinə xüsusi bir zinət verir.

Uzun əsrlər boyu inkişafı prosesində bədii dilimiz mükəmməl müqayisə vasitələri sisteminə malik olunmuşdur ki, bu da şeir üçün çox kədərlidir. Şair öz mənalı fikirlərini "obrazlar tülünə" bürünmüş halda təqdim etməyi xoşlayır. Şəhriyarın obrazlı dili, obrazlı ifadələri milli dilimizlə, həyat və təfəkkür tərzimizlə əlaqədardır.

Bütün böyük sənətkarlar canlı xalq dilinə əsaslanır. Xalq dili əsl sənətkarların söykəndiyi, arxalandığı dağ mənziləsidir. Dağları xoşlayan, dağları əzəmətinə, ucalığına, paklığına görə yüksək qiymətləndirən Şəhriyar da məhz bu böyük arxaya - dağa, canlı xalq dilinə isnad etdiyindəndir ki, bu dərəcədə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Xalq dili özlüyündə başdan-başa obrazlıdır və deməli, bəzən dil üçün, şeir üçün tükənməz xəzinədir. Məsələn, belə bir xalq ifadə tərzinə ilk dəfə Şəhriyarın əsərlərində rast gəlirik:

İtlər gördün, qurdu seçib ulaşdı,
Qurdu da gördün, qalxıb gədikdən aşdı.
("Heydərbabaya salam")

Bədii əsərdə, şeirdə mütləq yenilik olmalıdır. "Yenilik" dedikdə, əlbəttə mövzu yeniliyi nəzərdə tutulmur, bəlkə sənətkarlıq məsələləri əsas götürülür. Yenilik, hər şeydən əvvəl, dil üslub məsələləri ilə bağlıdır. Əsl sənətkar sözü - yeni sözdür.

Şəhriyarın az qala hər misrasında bu yeniliyi, sözlərin yeni birləşmələr təşkil etdiyini görmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı bənzətmələrə, istiarələrə fikir verin:

Gecələr orda gümüşdəndi, qızıldandı gündüzlər,
Nə zümrüd kimi dağlardı, nə mərmər kimi düzlər.
Nə qızıl telli inəklər, nə alagözlü öküzlər,
Nə gözəl ay kimi üzlər. ("Səhəndim")

"Gümüş ay" ifadəsi şeirimizdə işlənib, "gümüş gecə" daha yüksək təfəkkür məhsuludur və yalnız Şəhriyara məxsusdur.

Fərdi üslubi yeniliklərin bədii əsərdə müxtəlif rolu ola bilər. Neologizm başlıca olaraq belə bir cəhəti ilə səciyyəlidir ki, adətən bu, oxucunun diqqətini məhz yenilikliyi ilə cəlb edir.

Məlum məsələdir ki, ştamplar, hamı tərəfindən döndünə, dəfələrlə işlədilən ifadələr, bir növ, avtomatlaşmış olur, oxucunun diqqəti belə ifadələrin "səs cildi" üzərindən sürüşüb keçir. Deməli, oxucunun əvvəldən "tanıdığı"ni" eşitməyə və işlətməyə adət etdiyi söz və ifadəyə ehtiyacı yoxdur.

"Səhəndim" şeirində "nə" sözü ilə işlənən nidalar çoxdur, bədii dil tariximizdə həmin ifadə üsulu da Şəhriyarın adı ilə bağlana bilər. Bu yolla sənətkar fikrin emosional təsirini qat-qat artırmağa, yüksəltməyə nail olmuşdur.

O üfüqlərdə baxarsan nə dənizlər, nə boğazlar,
Nə pərilər kimi qu quşları uçmaqda, nə qazlar
Göldə çimməkdə nə qızlar.

Yaxud:

O ətəklərdə nə qızlar, yanağı lalələrin var.

Adətən, yanaq lalə ilə müqayisə edilir, laləyə bənzədilir. Şəhriyar isə laləli yanağa bənzətmir və "qızlar yanağı" kimi orijinal söz yaratmışdır. Bədii söz əslində fərdi sözdür, fərdi yaradıcılığın məhsuludur. Xalqın hazır ifadələrini hazır şəkildə, olduğu kimi şeirdə işlətmən sənətkarlıq baxımından yüksək məziyyət sayılmır. Lakin ifadələri dəyişmək, dilçilərin dediyi kimi, aktuallaşdırılmış sənətkarlıq məharəti tələb edir.

Hələ ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da geyərsən,
Qoradan halva yeyərsən...

Şəhriyar Səhəndə müraciətində çox uzun və mürəkkəb tərkib əvəzinə üç sözdən ibarət "Qoradan halva yeyərsən" ifadəsini işlətməyi lazım bilmişdir. Bu üsul da onun çox xoşladığı bədiilik vasitələri sırasında qeyd edilməlidir. Məlum ifadələrin bütövlükdə yazıya gəlməsi artıqdır. Hər bir kəs məşhur atalar sözlərinin, məsələlərin bir-iki vahidini eşitməklə bütöv ifadəni deyə bilər, bərpa edə bilər.

Şəhriyar Səhəndə müraciətində yazır:

O cəlalətdə Dəməvənd
Dağından bac alırsan,
Şir əlindən tac alırsan.

"Şir əlindən tac almaq" ifadəsini nəyə, hansı əfsanə və ya rəvayətə işarə olduğunu, məsələni bütün təfəsilatı ilə söyləməyə ehtiyac yoxdur. Bu da məlum "az sözlə çox şey ifadə etmək" prinsipinə riayət etmək nümunəsi:

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə
Mən qayıdıb birdə uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sonra solaydım.

Bunu duymaq və həzz almaq üçün gərək azərbaycanlı olasan.

Xalq şeirində və klassik poeziyada və xalq poeziyamızda çox sevilən bədiilik vasitələrindən biri də alliterasiya adlanan səs təkrarı hadisəsidir.

Şəhriyar şeirinin daxili mənə gözəlliyi ilə yanaşı xarici forma gözəlliyi də diqqəti cəlb edir ki, belə tənəsüb, sözün mənə və forma uyğunluğu yalnız klassik sənətkarların poeziyasına

xas olan bir keyfiyyətdir. Şairin "Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab" şeirindən yazılmış aşağıdakı misraların hər birində müəyyən bir səsin alliterasiyası diqqəti cəlb edir.

1. Qan var ikən qardaş deyib qaynadıq... (q)
 2. Gözlər yağış yağdırmasa yağarsan (y)
 3. Son görüşmək səhmini sahmanlayaq...(s)
 4. Sərhədləri tozatan tək toxuyub (t)
 5. "Təməddün"ün gözü görüm kor olsun (g) (k)
- Ağzındakı şirin şərbət şor olsun (ş)
6. Bu şivə ilə Şəhriyarı şad edir. (ş)

Alliterasiya hadisəsi Şəhriyarın fərdi üslubunun cannaqanına hopmuşdur. Kamil söz ustaları heç bir zaman sözün xarici səs cildinə etinasız olmamışlar. Elə əslində şeir dilini nəsr əsərlərinin dilindən fərqləndirən bir cəhət də şeirdə, adətən, səslərin düzümünə, nizamına, ahənginə böyük diqqət verilməlidir.

Arxa durduqda, Səhəndim,
Savalantək havalandım.
(“Səhəndim”).

Ardıcıl gələn “Savalan” və “havalan” sözləri ahəngdar olub, şeirin musiqililiyini təmin edir.

Misralarda bir-birini müəyyən sözlərin səs tərkibinə görə yaxınlığına xüsusi əhəmiyyət verən böyük sənətkar zəruri bildiyi hər hansı səsi daha çox təkrarlamağa başlayır.

Məsələn, bu misrada (la, lə, lə, la) səsinin təkrarı kimi
Lalələr şöləsi əlvən şişə rəngi boyanırlar.
Bu misrada isə "ş" səsi təkrarlanır:
Şeiri musiqi şabaş olmada
əfşanlı, pərişan..

Hər misrada alliterasiyadan sözlərin miqdarı da xüsusi maraqlıdır. Misrada heç də bütün sözlərin alliterasiya prinsipi əsasında işlənilməsi tələb olunmur. Şəhriyar şeirinin hər

misrası ən azı üç sözdən ibarətdir və burada ya hər üç söz, ya da iki söz alliterasiyalarmış olur:

Çeşmələrin, çiraqların söndülər.. (ç)
Təbiətin cavanlaşır camalı.. (c)
Zindəganlıq bir qaranlıq zindandır.. (z)
Qoruqçunun qorxusundan əsərdik.. (r)
Eyvah dedik "eyvah-dedik-qurddu"–
Qayıtdıq qaçdıq (q).

"Heydərbabaya salam" kimi klassik sənət abidəsinin az bir zamanda bu qədər məşhurlaşmış əzbərlənməsinin bir səbəbi də burada seçilib işlədilmiş sözlərdəki məftunedici ahəngdarlıqdır.

Şair sözün səs tərkibi ilə əlaqədar on müxtəlif üsullarla hissi təsiri qüvvətləndirə bilir. Məsələn, müəyyən sözlərin düzümü ilə obrazlılıq qüvvətləndirilir:

Dağlı Heydər babanın arxası
Hər yerdə **dağ** oldu.
Dağa dağlar dayaq oldu
("Səhəndim")

Bir dil vahidinin tərkibində eyni bir sözün müxtəlif formalarının bu şəkildə işlənməsi yalnız poetik əsərlər üçün müvəfəqiyyətli hesab edilir.

Min illik zəngin Azərbaycan poeziyasında işlənmiş formalar, ifadə tərzləri Şəhriyar qələmi vasitəsilə bədii əsərlərə gətirilir. Bu, bir tərəfdən ana dilimizin hədsiz zənginliklərə malik olduğunu göstərirsə, digər tərəfdən söz ustasının kamilliyini nümayiş etdirir.

Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.
Ay özümü o əzdirən günlərim,
Ağac minib, at gəzdirən günlərim...

Şəhriyarın xalq dili xəzinəsindən istifadə edərək yazıya gətirdiyi ifadələr çoxdur.

Şairin zəngin ədəbi irsində azərbaycanca yazdığı şeirlər cüzi yer tutur. Lakin ədəbiyyat tarixində sənətkarın mövqeyi yazdığı əsərlərinin kəmiyyəti ilə deyil, keyfiyyəti ilə ölçülür.

İsfahanlı Şahbazinin aşağıdakı sözləri çox yerində deyil-mişdir: "Ustad, böyük Şəhriyar! Məncə siz "Heydərbabaya salam"dan başqa heç bir əsər yazmasaydınız belə, yenə də ana dilində qələmə aldığınız əsər sizin adınızı əbədləşdirə bilərdi".

Mən Şəhriyarı oxuyanda yadıma bir də Jan Effel düşür, onun bu sözləri yadıma düşür: "Vətən hər şeydən əvvəl dil deməkdir".

*"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1982-ci il,
10 dekabr, səh.8.*

Hörmətli

"Həftə gülüşü"

Azərbaycan uşaq danışq dilini öyrənməyin elmi-pedaqoji, linqvistik və bədii-estetik əhəmiyyəti böyükdür. Xahiş edirəm "Həftə gülüşü" səhifəsində "Balacaların dilindən" adlı bir rubrika açasınız. Əminəm ki, burada gedən yazılar geniş oxucu kütləsində maraq doğuracaq və onlar da uşaqlardan eşitdikləri məzəli sözləri, kəlamları sizə göndərəcəklər. Yaxşı olar, onların yaşlarını göstərməyi də unutmayalar.

Hörmətlə: M.Adilov, professor

Balacaların dilindən

Gülnarə (5 yaş) atasına:

- Ata, turşməzə sözü var?
- Var.
- Bəs şirinməzə niyə yoxdu?

Bağçadan qayıdan Gülnarə (3 yaş) evə girib əlcəklərini çıxardır və əllərini irəli uzadaraq deyir:

– Ata əllərim buzub.

Ata Gülnarənin (4 yaş) bacısını tərifləyir. Az keçmir ki, şuluqluq etdiyi üçün onu danlayır. Bunu müşahidə edən Gülnarə deyir:

– Bayaqdan yaxşılayırdın, indi pisləyirsən!

– Ata, qonşumuzgil qurbağa bişirmişdilər, sən də qurbağa al bişirək.

Ata Gülnarənin (3 yaş) bu əcaib sözlərinə əhəmiyyət vermir. Uşaq təkidlə tələb etdiyindən onun nə istədiyini öyrənməyə məcbur olur. Sən demə, balqabaq istəyirmiş. Bu sözü qurbağa sözü ilə dolaşmaq salıbmış.

Atasına müraciətlə Gülnarə (5 yaş) deyir:

– Televizor göstərmir, gəl bir az görsənnik elə.

Toplayanı: **Musa ADİLOV**

Türk dillərinin tarixi və quruluşu. Bakı, S.M.Kirov adına ADU nəşri, 1983-cü il, səh.39-44.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA İŞLƏNMİŞ BƏZİ SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN TƏFSİRİNƏ DAİR

Dədə Qorqud dastanlarında işlənmiş ayrı-ayrı dil vahidlərinin (şəkilçilərin, sözlərin, birləşmələrin) düzgün oxunub şərh edilməsi mühüm elmi-nəzəri və ictimai-tarixi, əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ filoloji baxımdan xüsusən aktual hesab olunmalıdır.

1. Dastanlarda geniş miqyasda işlənən sözlərdən biri də «ala»dır. Bu söz müasir dilimizdəkindən fərqli mənə daşımış və indi də «ala itdən məşhur» ifadəsində yaşayır. Daha doğrusu, birincinin məşhurlaşdığını mənfi çalarlıqla bildirmək üçün həmin epitetdən istifadə edilir.

Burada *ala* sözü müasir ədəbi dilimizdəkindən fərqli olaraq ***böyük, iri, yekə*** mənasında işlədilmişdir. «Ala it», yəni «böyük it» sözləri ilə ifadənin mənfi çalarlığı artırılmış olur.

Demək lazımdır ki, *ala* sözünün bu mənasına daha bir sıra tərkiblərdə rast gəlirik: *ala göz, ala keçi, ala tava, ala ulduz, ala ilan, ala qapı*. Habelə aşağıdakı ifadələrdə də vəziyyət belədir: İlan çalan *ala çatıdan* qorxur. *Ala qarpozı* kəsmək. *Ala köpək* bilir *ala çatıda* nə var. *Ala dağ* eləyib salıblar ortalığa.

– Mənimki günəşdən nur alıb, qollu-budaqlı ağaca dönmək, sizə *ala kölgəlik* yaratmaqdır. (R. Həmzətov, «Mənim Dağıstanım»); ... Əksinqilabçılar pələngpapaq Sultanı basılmaz başçı kimi tərifləyib, onun adını *ala ulduza* qaldırıb ona güvəndilər (S. Rəhimov, «Şamo»).

Ə. Muğanlının «Çoban bayatı» povestində deyilir: Elə zəhmət adamları var ki, adı *ala buluda* qalxıb, bütün ölkə tanıyır onu... Atalar nahaq yerə deməyib ki, ayağı torpaqda bənd alanın başı *ala buluda* yüksələr.

«Ala» sözünün bu mənası «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə öz əksini tapmamışdır. Lakin lüğətdə *ala gapı* sözü «evlərin böyük küçə qapısı» kimi, *alagöz(lü)* sözü «iri açıq mavi gözlü» kimi təfsir olunur, Bu misallar və şərhlər də *ala* sözünün iri, böyük, yekə mənasına malik olduğunu sübut edir.

Ala sözü fonetik tərkibcə «ulu» sözünün variantından başqa bir şey deyildir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra xalq ifadələrində *ali (ulu)* sözü öz antonimi *bala* ilə qarşılaşdırılır: Biri *ali* dağda, biri *bala* dağda. *Alaquşu bala quş* çağırır (Bakı dialektində).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da deyilir: «Axan duru sulardan xəbər keçə, ərquru Yatan Ala Dağdan ətər aş». Bəzi tədqiqatçılar buradakı «Ala» sözünün güney mənasında işləndiyini göstərirlər ki, bu, səhvdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının nəşri, şərhli işində özünü göstərən müxtəlifliklərin, ziddiyyətlərin və qüsurların bir qismi də bu «ala» sözü ilə əlaqədardır. Aşağıda dastanların Azərbaycan nəşri (Bakı, 1962). V. V. Bartoldun rus dilinə tərcü-

məsi ilə və O. Ş. Gögyayın tədqiqatı ilə müqasiyə edilir (Məqsədimiz «ala» sözünün mənası məsələsidir).

“Dədə Qorqud”da işlənən çoxlu «ala» sözlərinin heç birinin O. Ş. Gögyay izah etməmişdir.

1) Qaracıq Çoban deyir:

Altındakı alaca atın nə öyərsən?

Ala başlı keçimçə gəlməz mana.

«Keçi» əvəzinə O. G. Gögyay «erkəc» işlədir. V. V. Bartold bunu «пестроголовая коза» (?) tərcümə edir. Halbuki burada iri, yekə başlı keçi nəzərdə tutulur.

2) Bəkilin xatunu deyir: «Sən gedəli, xanım, ərquru yatan *Ala dağların* avlanmamış».

Bəkilin oğlu İmran deyir: «Ərquru yatan *Ala dağlar* ətəginə ava vardın».

«Dağ» sözünün cəmdə işlənməsi bu adın xüsusi isim olmadığını göstərir. O. Ş. Gögyay düzgün olaraq bunları kiçik hərflə yazır. V. V. Bartold «пестрые горы» kimi tərcümə edir. Əslində isə «ala dağlar» məşhur «ulu dağlar»dır («Bu dağlar ulu dağlar»).

3) Dədə Qorqud deyir: «Bunar *ala ev* yanında tikilsə gərdək görklü».

V. V. Bartold bu hissəni izah edə bilmir. «Ala ev» elə «böyük ev» deməkdir.

4) Şahbaz-şahbaz atlar yüyürdü, nalı düşdü, *ala-ala köndərlər* susaldı.

Burada da *ala-ala* V. V. Bartold tərəfindən пестрый kimi tərcümə olunur, əslində isə bu söz elə “böyük” anlamındadır.

5) «*Ala uran surçidamı* saxlardım,

Bugün üçün, günü gəldi».

O. Ş. Gögyay bu cümləni “Ala evren sivri cidamı saplar idum bu gün için: Günü geidi” şəklində yazır. Burada evren «əjdaha», «böyük ilan» mənasındadır. *Ala* sözü də böyük deməkdir.

6) “*Ala Yorğan* altında səninlə dolaşmadım”.

Buradakı «*ala yorğanı*» V. V. Bartold «пестрое одеяло» tərcümə edir. Halbuki «böyük, iri yorğan» deməkdir.

7) “Qarşına *ala qaz gəldi*, şahinin atmazmısan?”

Burada da «*ala qaz*» V. V. Bartoldun dediyi kimi, «пестрыйгусь» deyil, «iri, yekə qaz» deməkdir.

8) “Qaracıq çoban... *ala qollu* sapanın əlinə aldı”.

Tərcümədə «С пестрой рукояткой» (?) verilir. Halbuki söhbət iri, yekə, uzun qollu sapandan gedir:

«(Belindəki doxsan oxun nə öyərsən, mərə kafir?)

Ala qollu sapanımca gəlməz mənə».

Oxun çoxluğu sapanın rəngi ilə yox, böyüklüyü ilə qarşılaşdırıla bilər.

9) Selcan xatun Qanturalıya deyir: «*Ala qıyma görklü gözün* açğıl, yigit.»

Tərcümə belədir: «Свои прекрасные глаза, округленные пестрой каймой, открой джигит». Söhbət gözün iriliyindən gedir.

10) «*Ala dağa ala ləşkər* ava çıxdı»—cümləsi «На пеструю гору поднялось войско, вышло на охоту» kimi tərcümə edilmişdir. «*Ala ləşkər*» böyük ləşkər deməkdir.

11) «*Ala ilan* sökəməz, onun ormanı olur».

«*Ala ilan*» ifadəsi «пестрая змея» kimi tərcümə edilir. Halbuki söhbət meşənin keçilməz olduğundan, hətta iri, yekə ilanların da yol tapa bilməməsindən gedir.

12) “Doxsan yerdə *ala xalı*, ipək döşənmişdi” V. V. Bartold «пестрый ковер» tərcümə edir. Halbuki bu da «böyük xalı» deməkdir.

13) “Baxdı gördü Oğuzun ucunda bir *ala seyvan* tikilmiş, (içində) bir imirzə xub yigit qırx yigitlə sağında və solunda oturlar”.

Mətnin məzmunundan da məlum olur ki, burada «*ala*» sözü seyvanın böyüklüyünü bildirən sifətdir. Bu seyvan o qədər böyükdür ki, «içində ... xub yigit qırx yigitlə... oturlar».

Başqa bir yerdə «*Ala seyvan* göy üzünə aşanmışdı», - deyilir. Yenə Seyvanın böyüklüyü nəzərə çarpdırılır.

14) Aşağıdakı misallarda da vəziyyət belədir:

Ala köpək itinə kənduzin daladarmı?

Qırx *ala gözlü* yigidin, Uruz boyuna aldı.

Qırx yerdə qızıl *ala gərdək* tikdirdi.

Ala keyik sığın keyik qovar idim.

Göy ala görklü çəmənə çadır tikdi.

Buduna *ala ox toxunsa* əyilməz idin.

Ala ördək, qara qazın uçurmaya.

Xatırladaq ki, *alaçığ* sözü də iki ünsürdən (*ala* və *cıq*) ibarətdir və *alaçığ* böyük çığlardan düzəldilir.

II.Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunda Qanturalı deyir: «Pəs varasan, bir cici-bacı türkman qızını alasan, nəgahandan dayanam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?» Məlum olur ki, Qanturalı qız yox, «bir cilasın bahadur» istəyirmiş, («Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1977, s. 95).

Bu mətndə cici-bacı kimi işlənmiş ifadə O. Ş. Gögyay tərfindən cici-bici (Cici-bici) şəklində qeyd olunmuşdur.¹

V.V. Bartoldun tərcüməsində cici-bacı (bici) türkmən qızı ifadəsi жалкая туркменская девица kimi verilir. Bu tərcümə göstərilən vahidin düzgün şəklini və düzgün mənasını açmasa yaramır. O.Ş.Gögyay cici-bici leksemini «xoş, ufaq-tufək, gözəl, gözəl bəzədilmiş» anlamlarında şərh edir. Bu vahid qoşa söz kimi (cici-bacı) alına bilməz. Qoşa sözlərin hər iki komponenti eyni semantik sahəyə aid sözlərdən ibarət olmalıdır. Biri cansız (cici), biri canlı (bacı) anlayışlarını bildiren sözlər bir vahiddə birləşə bilməz.

Həmin vahidin təkrar (yarımçıq təkrar) nəticəsində düzəldiyi daha düzgün və elmi fikirdir. Bir komponenti yalnız ahəng, qafiyə xatirinə işlənən təkrar növləri dastanlarda özünü tez-tez göstərir: Boylu-boslu, hərzə-mərzə, yamrı-yumru.

¹Dedem Korkudun kitabı. Hazırlayan Orhan Şaik Gökyaya. İstanbul, 1973, s. 184.

Cici-bacı kompleksi xırda, zərif, incə, gözəl mənalarına gəlir. Müasir uşaq dilində də cici(ş) sözü elə bu mənalarda işlənir. Deməli, həmin ifadə *cici* sözünün yarımçıq təkrarından başqa bir şey deyildir. Buradakı *bici* ahəngdarlıq, emosionallıq məqsədi ilə əsas sözə əlavə edilən səs kompleksidir.

III. Dədə Qorqud dastanlarında şamanizmlərindən biri «*yiye*» sözü ilə əlaqədardır. Bu söz dastanların Bakı nəşrində müxtəlif şəkillərdə işlədilmişdir: *iyə, əya, aya, is...*

Dədə Qorqud vilayət *issi* idi. Diləyi qəbul oldu: Vay, al duvağım *əyası!* Qonur atın *ayası!* Qanturalı camal və kamal *iyəsi* yigit idi. *İssiz* yerin qurdu kimi ulaşıdılar. Oğul, ocağımı *issiz* qoyma.

Bu misallarda qeyd olunan sözlər rus dilində V. V. Bartold tərəfindən sırası ilə belə tərcümə edilmişdir: обладатель, безлунное (пустынное) место, хозяин. Beləliklə, əsərdə eyni söz müxtəlif forma və mənalarda işlədilmişdir.

Müxtəlif türk dillərində də çox müxtəlif şəkillərdə çıxış edən (eye, eyye, əyə, e; eqe, eke, inə, iyə, iye, iya, yeyə, əyge, ikə, idi, idə, ədi, is, izi, isi, issi, ez, ezə və s.) bu *yiye* sözünün tarixi çox qədim olub, apa, sahib, hökmdar, təbiət hadisələrinə təsir göstərən ruh, mənfi şəx qüvvə, Allah mənasında özünü göstərir. Bir sıra xalqların təsəvvürünə görə dünyada müxtəlif ruhlar - «*yiyələr*» vardır. Meşənin öz *yiyəsi*, gölün öz *yiyəsi*, dağın başqa bir *yiyəsi* və s. vardır. Dənizin də *yiyəsi* var, çayın da, səhranın da və habelə tədqiqatçıların fikrincə, bu “*yiye*”lərə inam slavyan, türk və s. xalqlarda ən qədim epos və rəvayətlərdə öz əksini tapmışdır. Nağıl və rəvayətlərdə qəhrəmanlar səhranın, meşənin, dənizin və s. *yiyələri* ilə qarşılaşır, onlar isə qəhrəmanlara ya (adətən daha çox) yaxşılıq edir, və ya da pislik. Qədim təsəvvürlərə görə bu *yiyələri* acıqlandırmaq, saymamaq olmaz, əksinə çalışıb onları şirin dillə və ya hər hansı yolla rəhmə gətirmək, ələ almaq lazımdır. Qoca kişi və qadın (bəzən də cavan qız) şəklində olan *yiyələr* haqqında nağıllarımızda çoxlu məlumatlar vardır («Yetim Fatma»). Yolların *yiyəsi* hesab edilən Xı-

zır obrazı bir çox şərq ölkələrində məşhurdur. Tədqiqatçıların fikrincə, Alı kişi Çənlibelin - dağın yiyəsidir. Adətən, dağın yiyəsi qoca kişi, meşənin yiyəsi qocaqadın, çayın yiyəsi gənc qız (pəri, su pərisi) şəklində və s. təsəvvür olunur. Çöllərin, səhraların xarabalıqların yiyəsi quleybanı yolçuları azdırıb məhv edir.

IV. «Dədə Qorqud» dastanlarında Dəli Domrulun dilindən deyilir: «Mənim ərliyim, bəhadırliyim, cilasunliyim, yigitliyim *Ruma*, *Şama* gedə cövlan edərdi».

Bir sıra Şərq ölkələrində ahəngdarlığına, həmqafiyə olmasına və yığcamlığına görə bu iki yer adı birlikdə işlənməklə ümumiləşərək hər yer, hər tərəf mənası kəsb etmişdir.

“Ruma, Şama cövlana gedə” yəni, hər yana (tərəfə)cövlana gedə.

Məhz ümumiləşdiyi üçündür ki, bu Rum və Şam sözləri adətən (xüsusilə şeirdə) yanaşı işlədilir.

V. V. Bartold «Rum» sözünü Kiçik Asiya, Vizatiya (Bizans) kimi, «Şam» sözünü isə Suriya kimi şərh edir. Dastanların Bakı nəşrində «Rum» sözü «Qədimdə bizansların hakimiyyəti altında olan Anadolu şəhərləri», «Şam» sözü isə «Suriyanın mərkəzi Dəməşq şəhərinin yaxın Şərqdəki məşhur adı» kimi izah olunur.

Göstərmək lazımdır ki, dilimizdə daha başqa qoşa yer adları öz ahəngdarlığı, həmqafiyəliliyi, alliterasiyaya əsaslanması sayəsində ümumiləşmiş məna kəsb etmişdir və adətən birlikdə, yanaşı işlənir. Məsələn, Bakı-Şəki, Şəki-Şirvan, İran-Turan və s.

Ayrılıqda işləndikdə isə bu sözlər konkret, məlum və dəqiq bir yer adı səciyyəsinə çıxış edir. Dastanlarda deyilir: «Baybura bəy bəzirganlarını yanına oxudu, buyruq etdi: - Mərə, bəzirganlar, Allah taala mana bir oğul verdi. Varın Rum elinə, mənim oğlum üçün yaxşı ərməğanlar (təbərrüklər) gətirin».

Şah İsmayıl Xətayi yazmışdır:

Alıb Rumi, Şami – müsəxxər qılıb,
Pəs andan həvayi-firəng eylərəm.

«Dastani—Əhməd hərami» də oxuyuruq:

Buların çavı düşdi Ruma, Şama,
Kimsənə varmaz oldu ol məqama.

«Aşiq Qərib» dastanında bir qoşmada deyilir:

Əhməd bəzirganam, indi gedərəm,
Rumi, Şami, bütün Hindi gəzərəm...

Yunus İmrənin bir şeiri də bu baxımdan maraqlıdır:

Gəzərim Rum ilə Şamı
Qalmasın könlümün kamı.

Qaracaoğlanın bir qoşmasında deyilir:

Dolandım gəldim mən Rum ilə Şamı.

*Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri,
Bakı, "ADU" nəşri, 1983-cü il, səh.46-56*

XALQ ŞEİRİNİN RİTMİ HAQQINDA (Təkrar və ritm)

Adətən ritmin tarixi izahı ibtidai poeziyanın sinkretizmi ilə əlaqələndirilir¹. Bu sinkretizm ritmik hərəkətlərin musiqi-nəğmə və söz ünsürləri ilə birləşməsindən ibarət olmuşdur.

A. N. Veselovski külli miqdarda mənbələr əsasında göstərirdi ki, mətnin rolu qədim sinkretik poeziyada çox zəif idi. Mətn o zamanlar hisslə bağlı, məna, məzmun bildirməyən «sözlərdən, nidalardan ibarət idi. Mənalı mətn sonradan meydana çıxmışdır».²

Bu hadisənin qalığı dilimizdə təkrarlardan ibarət bəzən nəqəratlarda özünü göstərir:

Evləri var qarşımızda,
Sevdası var başımızda,
Uşaq deyil, qonşumuzda.
Aman gülüm, gülüm, gülüm;
Yandı dilim, dilim, dilim.

Belə nəqəratlar³ xalq mahnıları üçün səciyyəvi olub, çox geniş yayılmışdır və müxtəlif şəkillər almışdır. Qeyd olunan "gülüm", "dilim" təkrarları ilə düzələn misraların ümumi mətnlə bir semantik bağlılığı yoxdur. Bunlar mahnıda ahəngi müşayiət etmək və ya ritm yaratmaq məqsədi ilə işlədilmişdir və istənilən vaxt fərdi zövqlərdən və yenə ahəngdən və ya ritmdən asılı olaraq başqa tərkiblə ilə əvəz oluna bilər.

¹ См.: А.Н.Веселовский. Три главы из исторической поэтики. Сб. «Историческая поэтика». Л., 1940, стр.200

² Yenə orada

³ Bəzi dialektlərdə mahnıbaşı işlədir.

Heç bir məna verməyən tərkiblər də eyni ritmik vəzifədə işlədilə bilər:

Dam üstədir damımız,
Ay gülüm, nanay, ay nanay...
Bu gün ayın üçüdür
Ay gülüm, nanay, ay nanay...

Təkrarlanan məzmunuz səs kompleksləri heç bir leksik məna bildirmir. Elə buna görə onları istənilən misraya- cümləyə qoşmaq mümkün olur. Semantik mənadan məhrum olan belə ifadələri istənilən tərəfə çəkmək mümkündür. Gah “dam üstədir damımız” ilə, gah “bu gün ayın üçüdür...” və s. kimi müxtəlif və uzaq fikirlərin hər hansı biri ilə istənilən vaxt əlaqələndirilə bilər. Belə nəqəratların – ritmik səs təkrarlarının ümumi dildə müəyyən qalıqları var. Məsələn, Aşığın sözü qurtaranda yarım-yarım çağırır. Dalay-dalay çağıra bilmərik (S. Rəhimov).

Yalnız bu tərkiblərdə işlənən həmin təkrarları da leksik vahid hesab etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, bunlarda (ayrılıqda) leksik məna yoxdur.

Belə ritmik səs kompleksləri yalnız göstərilənlər (ay nanay, dalay...) ilə bitmir. Bunların müxtəlif şəkilləri mümkündür.

Qan vurur fantan kimi, qəlbimdə yüz mindir yaram,
Dam-daram, dam-dam daram, dam, dam daram. dam, dam daram.

(S. Rüstəm).

Bu ritmik təkrarların şeir vəznə ilə əlaqəsi yoxdur. Həm əruz, həm də heca vəznəli şeirlərdə belə ritmik tərkiblər işlənir.

Leksik mənadan məhrum odan və s. komplekslərinin təkrarına uşaq oyun mahnılarında çox rast gəlirik. Məs.:

Bir quşum var, bir belə...
Lov gələ ha, lov gələ.
Dimdiyi var, bir belə...
Lov gələ ha, lov gələ...

Birinci misraları oyunun başçısı ifa edir, ikinci misralar isə xor tərəfindən oxunur və bəzən hallarda «*qələndər ha, qələndər*» sözləri ilə əvəz edilir.

Yalnız ahəng məqsədi ilə işlənən bu kimi tərkiblərin əvəzinə müəyyən sözlər də işlənilə bilər. Məs.:

Uça dağların maralı Durna,
Maralı, maralı, maralı Durna!
(S. Rustəm).

Bu təkrarların isə ən müxtəlif şəkilləri mövcuddur.

Bu bivəfa, bu bivəfa
Dünyaya bax, dünyaya bax!

Saldı məni Məcnun kimi
Səhraya bax, səhraya bax!

Təkrar ifadələrin ancaq ritmik əhəmiyyəti var. Təkrarlar ləğv edilsə, şeiriyyət də itəcəkdir.

Bu nöqtədə maraqlı bir məsələyə yanaşırıq, Ritmik təkrarlar xalq şeirini nəsrdən fərqləndirən əsas əlamət hesab olunmalıdır. Adətən şeir və nəsr dilinin fərqi haqqında çox ümumi və qeyri-müəyyən fikirlər irəli sürülür. Ritmik təkrarlar bu fərqi hüdudunu dəqiq tərəfdə göstərir. Burada şeir obrazlı olmaya bilər, ancaq musiqilidir.

6) Ağa *Kərəm*, paşa *Kərəm*, xan *Kərəm*
Alış *Kərəm*, tutuş *Kərəm*, yan *Kərəm*.
(«Əsli və *Kərəm*»).

7) Bağça *burda*, bağban *burda*, bar *burda*
Heyva *burda*, alma *burda*, nar *burda*...
(«Aşığı Qərib»).

8) Bağça *sənin*, bağban *sənin*, bar *sənin*
Alma *sənin*, heyva *sənin*, nar- *sənin*...

Əlbəttə, bu kimi şeirləri yazmaq o qədər də çətin deyil. Obrazlı, dərin və mənalı fikir tələb olunmur. Sadəcə ritmi tutmaq və müxtəlif sözləri müəyyən tənasübdə işlətmək tələb olunur. Misralar və sözlər arasında sıx məntiqi rabitəyə o qədər də ehtiyac yoxdur.

Məşhur bir fikrə görə çox zaman şeirin meydana gəlməsinə şair deyil, misraların forması, sözlərin düzümü və s. səbəb olur. Xalq şeirinin bu kimi təkrarlı-ritmik nümunələri çox asanlıqla yadılır.

7. Leyli köçdü, Məcnun ağlar, dağ ağlar,
Əhvalıma sayru ağlar, sağ ağlar
Günəş ağlar, bostan ağlar, bağ ağlar.
Gülşənim vay, küllüyüm vay, gülüm vay.

8. Onuncun qürbətdə saldım yolumu
Vətən ağlar, oba ağlar, el ağlar.

«Klassik poeziyada belə təkrarlar yoxdur və ya çox azdır, səciyyəvi deyildir. Klassik şeirdə dilin ritmik quruluşu əsas deyil, hazır mövcud modellər əsasdır. Bu modellər isə sözü işlətdiyi şəkildə parçalaya bilər. Söz modellərə tabe etdirilir.

Xalq şeirində belə ciddi modellər, qəliblər yoxdur. Burada əsas məsələ dilin ahəngi, misraların ritmik nitq parçalarından sintaqmalardan təşkili məsələsidir. Ahəng əsasdır. Odur ki, adi nitqdə artıq görünən sözlər, ifadələr xalq şeirinə əlavə edilir. Məsələn,

Mən öləndə qəbrim üstə siz gəlin,
Siz ağlayın, siz sevinin, siz gülün.

Əvvələn, məzmununda bir ziddiyyət vardır. İki bir-birinə zidd (bir yerə sığışmayan) məfhumlar ifadə edilmişdir.

Müəllif həm “ağlayın” deyir, həm də “gülün”(?) (Qəbir üstə gülün?). Sonra və başlıcası, “siz” sözlərinin təkrarı müəyyən sünilik yaradır. (Vurğunun bu sözə düşmədiyi haqqında mübahisə etmək olar). Beləliklə də, ritmik (və deməli, emosional) moment sözlərin, ifadələrin əşyavi-məntiqi mənasını üstələmişdir.

İnci deyil, yaqut deyil, mərcandır,
Qolundakı qolbaqları qırmızı.

Qeyd olunan sözlər, «ciddi» desək, artıqdır. Lakin şeirin ümumi ritmi xatirinə işlədilmişdir.

Bütün bu təkrarlar vasitəsilə yaranan ritm yeknəsəq bir ahəng əmələ gətirir. Komponentlər hamısı eyni ahəngdə tələffüz edilir.

Bu sırada müəyyən artırıb-əksiltmələr vasitəsilə ritmi dəyişmək mümkündür. Yeknəsəqlik öz yerini müxtəlifliyə, daha geniş sərbəstliyə tərk edə bilər. Bu məsələnin musiqi ilə sıx əlaqəsi vardır. İndi yeknəsəq ahəng müxtəliflik bildirən ahəng ilə əvəz olunur. Ü. Hacıbəyovun operalarında külli miqdarda belə təkrarlar vardır. «Əsli və Kərəm»dən:

Keşiş:

Qaçmaq, qaçmaq (2 dəfə)

Qaçmaqdan başqa əlacı yoxdur (2 dəfə)

Getmək, getmək,

Getməsəm əgər əngəlim çoxdur...

Qaçmaq, qaçmaq (2 dəfə)

Qaçmaqdan başqa əlacı yoxdur. (2 dəfə)

Qaçmaq, qaçmaq, qaçmaq,

Qaçmaq!..

Prof. B. Cobanzadənin göstərdiyinə görə qədim misirlilərin xırman mahnısının məzmunu belə imiş.¹

«Siz özünüz üçün üyüdürsünüz, siz özünüz üçün üyüdürsünüz, siz öküzlər..

Siz özünüz üçün üyüdürsünüz, siz özünüz üçün üyüdürsünüz. Buğda özünüz üçün...».

Tədqiqatçılar şeir mahnısı belə yeknəsəq təkrarlardan ibarət olan çoxlu xalqlar nişan verirlər. Həm də xalqların çoxunda tarixən qədimlərə getdikcə belə təkrarlı mahnılar daha da çoxalır.

Maraqlıdır ki, R. Rza bir şeirində zənci balası Villinin nəğməsini belə verir.

«Nağara hey, nağara hey, nağara!»

¹ Bax: B.Çobanzadə. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu, Bakı, 1926, səh.16.

Yayıl gurultu səsi!

Nağara hey-nağara hey, nağara!

Coşqun zənci nəğməsi!

Nağara hey, nağara!»

R. İ. Qruber belə çoxdəfəli təkrarların qədimdə magiya məqsədi ilə işlənən hipnozlaşdırma təsiri oyatdığını, şən mahnılarda isə şənliyin artmasına kömək etdiyini göstərir.¹ Qədim dövrdə mətnin əhəmiyyəti o qədər də böyük olmamışdır. Odur ki, müxtəlif mərasimlərdə eyni «mahnı» oxuna bilərmiş. Nə deyildiyi o qədər də zəruri deyildi. Ritm, ahəng əsas idi.

«Balıq mahnısı at mahnısından, bu da başqa bir mahnıdan və s. çox da seçilmirdi».²

Y.V. Çəmənəzəminlinin «Qızlar bulağı»nda təsvir edilir ki, qəbilə gənclərinin oxuduğu mahnı belə «sözlər»dən təşkil olunmuşdur.

Nelli, nelli, nilelli

Nelli, nilel, nilelli.

Şelli, şilel, şilelli

Xalq da bir ağızla bunu belə müşayiət edir:

Naz-naz-naz.

Tapılı-tapıl-taz.

Bədii əsərində etnoqrafik detallara çox yer verən sənətkar qədim qəbilə adətlərində ritmik təkrarların mühüm rolunu məharətlə təsvir edə bilmişdir. Bu əsərdə «Caramana car.,», «Atəşi, atəş, atəşə; Gizli alovlu atəşə...» və s.. tipli ritmik təkrarların əsas yer tutduğu qədim mahnılardan bəhs olunur.

¹ См.: Р.И.Грубер. Всеобщая история музыки. Ч.I, М. 1960, стр. 12-13

² Yənə orada

Xorun rolu xüsusilə mühüm olmuşdur. Həmin rol bəzən ancaq bəzi sözləri ritmik təradə təkrarlamaqdan ibarət idi. «Şamo» romanında rəqs edən çobanların «hop, hop...», «ho, ho...» kimi «üzlərinə ayrılmayan» (üzlənəməyən) səs kompleksləri vasitəsilə öz hərəkətlərini müşayiət etdikləri təsvir olunur.

Müasir dilimizdə bu hadisənin qalıqlarının bir sıra uşaq oyunlarını müşayiət edən mahnıların mətnini təşkil edən sözlərdə görmək mümkündür. Məs.:

Ay uyruğu, uyruğu
Saqqalı it quyruğu...
Tülkü, tülkü, tünbəki
Quyruq üstə lümbəki...
Hop, hop, hopbanı,
A teşti, teşti, teşti
Vurdum Gilanı keçdi.,

Ritmik təkrarların çox müxtəlif növ və şəkilləri vardır. Burada yalnız daha çox nəzəri cəlb edənlərdən bəhs olunmuşdur.

Bayatı janrı Azərbaycan xalqı içərisində ən çox yayılmış və məşhur olan xalq tərəfindən ən çox sevilən poetik janrlardan biri, bəlkə də birincisidir. Tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, tarixən də qədim olan bu janrın indiyə qədər dil və üslub xüsusiyyətləri kifayət qədər şərh və izah olunmamışdır.

Halbuki müəllifi Azərbaycan xalqı olan bayatılar əsil xalq dilinə məxsus bir sıra qrammatik, leksik, üslubi və s. xüsusiyyətləri izah etməkdə çox zəngin material verə bilər. Bayatılarımızda, ümumi şəkildə götürdükdə, özünü göstərən başlıca səciyyəvi cəhət – bir sıra xalqların xalq şeirində olduğu kimi, buradakı paralelizmdir. Söhbət dilin paralelizmi, dildə olan paralelizm haqqında getmir, ondan gedir ki, müstəqil və bütöv bir əsər olan hər hansı bayatı iki paralel hissədən təşkil edilir. Həmin paralel tərkiblərin biri cansızlardan, ikincisi isə canlılardan bəhs edir. Cansızlara aid hissə ilə sonra gələn canlılara aid hissə baya-

tıda ardıcıl gəlir, yanaşı yaşayır, paralel şəkildə mövcud olur. Hər hansı bayatıda bu ümumi cəhəti görmək mümkündür.

Yük üstə sarı xalça,
Kim qaldıra, kim açə.
O yara qurban olum,
Dindirə, könlüm açə.
Bağçasında sarı gül,
Yarı qönçə yarı gül.
Niyə məndən küsübsən,
Barı danış, barı gül!

İlk rast gəldiyimiz bayatıları qeyd etdik. Hər hansı digərində də vəziyyət belədir: əvvəlki iki misra təbiətə, ikinci iki misra insana aiddir. Paralel tərkiblər mənaca bir-biri ilə əlaqədar və bağlı deyil, sadəcə yanaşı işlənir. Göstərilən bayatıların birinci hissələri müəyyən «norma» üzrə təşkil olunmuşdur. Ya birinci misrada işlənmiş bəzi sözlər ikinci misrada müəyyən ritm üzrə təkrarlanır, ya da yenə ikinci misrada paralel-ritmik tərkiblər işlədilməli olur.

Kim qaldıra, kim açə (1)... sarı gül; yarı qönçə, yarı gül (2)...

Bayatı janrının kompozisiyasına görə adətən ilk söz «əzizim», «əziziyəm», «mən aşırıq»... kimi bir neçə ümumi mənalı sözlərdən ibarət olur. Konkret hallarda isə məzmunu müvafiq gələn sözlərlə əvəzlənə də bilər.

Bu «əzizim...»dən sonrakı sözlərin ikinci misrada təkrarı diqqəti cəlb edir.

Əzizim səfa gəldin,
Xoş gəldin, səfa gəldin...
Mən aşırıq incə belə
Ağ belə, incə belə.,
Yel əsəndə gül incir,
Bülbül incir, gül incir..

Qeyd olunan təkrarlar əsasən qafiyə ilə əlaqədar olub, eyni zamanda ritmi saxlamağa, daha doğrusu, misralara müəyyən ritm verməyə kömək edir. İkinci misranın birinci ritmik qrupu da ikinciyə müvafiq şəkildə qurulur. Nəticədə birinci misrada işlənmiş sözlərdən biri ikinci misrada iki dəfə təkrar edilir.

Əziziyəm al məndən
Yaşıl məndən, al məndən,
Gözüm qaldı o qaşda,
O kirpikdə, o qaşda...
Bağcanın yarı sudu,
Yarı qum, yarı sudu.
Elədimi vay qanlı,
Vay qadalı, vay qanlı...

İkinci misralar əsas fikri məna və ritmik cəhətdən qüvvətləndirməyə xidmət edir. Adətən paralel tərkiblər üzrə qurulmuş ikinci misraların təkrar olmayan ünsürləri mənaca bir-birinə sinonim (geniş miqyasda) olan sözlərdən təşkil edilir. Birinci misradakı «əsas» sözün sinonimi burada (ikinci misrada) həmin söz ilə yanaşı ritmik qruplar əmələ gətirir.

Əziziyəm bu bağa,
Bu bağçaya, bu bağa..
Bu yara kim sadağa

Kim qurban, kim sadağa,..
Əzizim məzə sizdə.
Mey sizdə, məzə sizdə...

Mən aşıq qala məndə,
Dağ məndə, qala məndə...

Dağ başına çən gələ,
Duman gələ, çən gələ...

Bəzən də birinci misradakı söz deyil, ona həm qafiyə olan söz ikinci misrada öz sinonimi ilə ritmik qrup təşkil edir.

Əziziyəm bar məndən,
Heyva məndən, nar məndən..

Aşiq əldə saz gələ,
Ördək gələ, qaz gələ...
Bağa girsən bar məndən,
Heyva məndən, nar məndən...
Dağ başında ov budur
Çaxmaq budur, qov budur...
Bağa girdim bar üçün
Heyva üçün, nar üçün...
Danışmağa heyim var,
Əlifim var, bəyim var...

Məhz həmin sinonimlik əsasında bəzi sözləri mənaca düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür.

Mən əziziyəm, nə qal var,
Nə bir səs var, nə qal var...

Məna paralelizminə-sinonimliyə əsasən demək olar ki, burada «səs» sözünə paralel işlənən «qal» sözü ona sinonim mənada (müq. et: qiylü-qal, qalma-qal tərkiblərindəki «qal» hissəsi ilə) işlənmişdir.

Həmin tip təkrarların bir cəhəti də belədir ki, birinci misrada ümumi şəkildə işlənmiş və müxtəlif mənalarda anlaşıla bilən söz ikinci misrada təkrarlanarkən dəqiqləşdirilir, konkret mənada üzə çıxır.

Əziziyəm incidi,
Mirvaridi, incidi..
Əzizim mən də yetim,
Sən yetim, mən də yetim...

Müvafiq ritm yaradan paralel tərkiblər yalnız ikinci misrada deyil, bir çox hallarda birinci misrada işlədilir.

Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə...
Ağ çuxa, qara çuxa,
Yar geyib, hara çıxax,..
Ağ alma, qızıl alma,
Nimçəyə düzül alma...

Bayatının birinci beytinin hər iki misrasında paralel tərkiblərin işlənməsi ilə ritmik bir tənəsüb yaranır.

Bağça mənim, bar mənim,
Heyva mənim, nar mənim.
Dağda dolaş, dağda gül,
Bostanda gül, tağda gül...

Bayatılarda bölüşdürmə bağlayıcılarının və ya bağlayıcı funksiyasında işlənən say və əvəzliliklərin də çox mühüm ritmik rolu diqqəti cəlb edir:

Mən aşiqəm yad üzə
Ya çəmənə, ya düzə...
Mən aşiq bir canana,
Bir cana, bir canana...
İrəfə düzdüm kasa,
Kim endirə, kim asa.

Ritm bəzən lap əsas olur. Sözlərin, ifadələrin mənası da ritmə tabe tutulur. Odur ki, məntiqi cəhətdən yanaşdıqda bir sıra şeirlərdə müəyyən məna dolaşıcılığı görməmək mümkün deyildir.

Yar geyinib tamam al,
Tamam yaşıl, tamam al...
Arxalığı büz mənəm,
Əlli mənəm, yüz mənəm...

Mənaca bu misallarda ziddiyyət vardır. «Tamam al» geyinmiş yar, bir də təzədən nə cür «tamam yaşıl» geyinə bilər? Habelə, «əlli mənəm» (2) nə deməkdir?

Ümumiyyətlə bu ritm məsələsi şeir dilini nəsr dilindən fərqləndirir. Göstərilən təkrar tipləri nəsr dili üçün səciyyəvi deyildir. Nəsr dilində qətiyyəən aşağıdakı şəkildə təkrarlar işlənməz.

Uzaqdır eşmə məndən,
Çay məndən, çeşmə məndən...
Göyərüb bağça nanə,
Bağ nanə, bağça nanə.,

Nəhayət, bayatı janrında ritmik təkrarların bir növü də interpozisiyada “bax” feil kökünün (əmr formasının üçüncü şəxs təkində) işlənməsi ilə düzələn təkrardır. Əlavəli təkrarların bir növü olan bu təkrarlara bayatılarda xüsusilə tez-tez rast gəlinir. Emosional təsirdən əlavə bunların ritmik rolu da şübhəsizdir.

Gəlinə bax, gəlinə: Əlini vurub belinə...

Qardaşa bax, qardaşa; Papağın qoyub başa, Sayada bax, sayada, Tovuzda bax, tovuza.

Xalq şeir dilinə məxsus olan bu təkrarlar nəsr dilindən fərqləndiyi kimi, klassik şeir dilindəki təkrarlardan da fərqlənir. Müasir şeir dilimizə, xalq şeirinə məxsus həmin təkrarlama xüsusiyyətindən çox geniş, bol-bol istifadə edir. Ədəbi dildə əsasən birləşmiş olan qoşa sözlər şeir dilində bir-birindən uzaqlaşdırılır, müəyyən təkrarlanan sözlərlə birlikdə işlənir.

Göründüyü kimi, xalq dilində -xalq şeirində təkrarlar əsasən ritmik funksiya daşıyır. Ritmin xatirinə qrammatik səlislik və məna məntiqliyinə güzəştə getmək olur.

Belə ritmik cəhətə görədir ki, dildə birləşməyə meyl göstərən, ümumiləşmədə fəal iştirak edib bir leksik vahid əmələ «gətirən qoşa sözlər bir-birindən uzaqlaşdırılır, ayrı-ayrı tərkiblərdə işlədilir. Məsələn, «Kimim yox, kimsənəm yox; Bir şirin balam sənən» misalındakı ritmik qrupun birinci tərəfləri adətən sinonim qoşa sözlər təşkil edir, “kimi-kimsənəsi (yoxdur)” şəklində işlənir, qüvvələnmiş olur. Yuxarıda qeyd olunan çoxlu təkrarların da əksəriyyətində belədir. İki sinonim (habelə antonim və korrelyativ) sözlərin birləşməsi sözü daha «enerjili», qüvvətli edir; halbuki şeirdə, ritm xatirinə bunların uzaqlaşması həmin enerjini zəiflədir, süstləşdirir.

Xəyala gedirəm, fikrə gedirəm...

Saraldı hər bağça, saraldı hər bağ...

Ayrı düşən zaman, gen düşən zaman...

Yerin şaxtasını, yerin qarını...

Ömrün hər saati, ömrün hər günü..

Düşünüb dərindən, duyub dərindən...

Bu kimi təkrarlarda dilin, sözün qüvvəsi, enerjisi zəifləyir. Göstərilən məfhumlar bir-birinə çox yaxındır və bunları ifadə edən sözlər də adətən nitqdə yanaşı işlənir, fikir-xəyal, bağ-bağça, ayrı-gen, şaxta-qar, söz-söhbət, saat-gün, duyub-düşünmək...

Bu məfhumları bir-birindən uzaqlaşdırmaqla dil heç bir şey qazanmır. Əksinə, *sözçülük* yaranır.

Bu misraların müəlliflərini də konkret göstərmək olmur. İş burasındadır ki, eyni misraların hər birinə bir neçə müəllifdə rast gəlirik. Buna görə də kimsə deyə bilməz ki, bu misra mənimdir. Başqa sözlə, şeir dilində də “geometrizm” bədii dili simasızlaşdırır. Klassik sənətkarların isə hər hansı təkcə bir misrasından da müəllifini təyin etmək olar. Müasir şeirimizdən belə «simasız» misralara aid onlarla, yüzlərlə və bəlkə daha çox (!) misal göstərmək mümkündür. Bütün misralar da eyni tipdə həm də burada təbii dil normalarını görmürük. «Təbii dil» isə bədii dildə (şeir dilində də) əsasdır.

Sən aylar, **sən** illər hökmdarısan...

Sözü gah çeynəyir, sözü gah udur...

Təbii deyildir, belə deməzlər. «Son hissəsi başlanğıc hissəyə əsasən müəyyən edilə bilən ifadələrdən qətiyyətlə əl çəkin». Akademik V. V. Vinqradovun çox sevdiyi bu ifadə fransız yazıçısı Jül Renarın «Gündəlik» əsərindəndir.¹

Şeirin ritmi müxtəlif ünsürlərin eyni mövqedə müntəzəm şəkildə təkrarlanmasıdır. Şeirdə ritm müxtəlifliklər içərisində bənzərliyi, bənzərlər içərisində müxtəlifliyi müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Ritm şeirin başlıca struktur əsasını təşkil edir.²

¹ M.Adilov. Fərdi üslub uğrunda. “Bakı” qəzeti, 4 fevral 1966-ci il.

² М.Лотман. Анализ поэтического текста. Л., 1972, стр. 44-46

“Bakı” qəzeti, 1983-cü il, 8 yanvar, səh. 3

ƏDİBİN SÖZ SƏNƏTİ

H.Cavidin əsərlərində hazır xalq ifadələrindən – atalar sözü və məsəllərdən, frazeoloji birləşmələrdən demək olar ki, istifadə edilməmişdir. Bu faktı necə izah etmək olar?

Xalq ifadələrindən istifadə heç də sənətkarın xəlqiliyi və ya əsərlərinin mövzusu, janrı ilə əlaqədar deyildir. H.Cavidin həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılan əsərlərində eyni sözişlətmə üsulu, eyni üsul müşahidə edilir. Xəlqilik məsələsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, bizim ən xəlqi saydığımız qüdrətli söz ustadı C. Məmmədquluzadənin də əsərlərində hazır xalq ifadələri yox dərəcəsinədir. Bu cəhətdən romantik H.Cavidin bədii dili ilə realist C. Məmmədquluzadənin bədii dili bir-birinə çox yaxınlaşır. Əlbəttə, bu yaxınlıq mövzu, ideya, süjet və s. kimi məsələlərlə əlaqədar deyildir, bəlkə dildən istifadə məharəti ilə bağlıdır, sənətkarlıq, yaradıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqədardır.

Burada üçüncü bir görkəmli dramaturqumuz yada düşür: Cəfər Cabbarlı. Onun dramlarında atalar sözlərindən, eləcə də başqa xalq ifadə dillərindən bol-bol istifadə edilmişdir. C.Cabbarlı tiplərinin dilindən atalar sözlərinin, zərb məsəllərin işlənməsi müəllifin sənətkarlıq prinsipi – tipləşdirmə meyli ilə bağlıdır. Onun bütün tipləri oxucunun və ya tamaşaçının beyninə, yaddaşına həkk olunur. Müəllifin bu müvəffəqiyyətinin bir səbəbi də obrazların hər birinin fərdi dil xüsusiyyəti ilə fərqlənməsidir. Cəfər Cabbarlı dramlarında xalq nümayəndələri – avam kəndlilər, evdar qadınlar, təhsil məktəb görməmiş adamlar öz nitqlərində bol-bol atalar sözləri işlədirlər.

Bu məqalənin psixoloji əsası belədir ki, danışmaq aktı özlüyündə bir yaradıcılıqdır. Belə ki, danışmaq üçün sözləri axtarıb tapa bilmək və bu sözləri dilin qrammatik qanunlarına uyğun şəkildə birləşdirmək zərurətidir. Bu isə əslində gərgin iş-

dir, zəhmətdir, danışan şəxs fikrin inversiyasını qırmalı, fərdi yaradıcılıq zəhmətinə qatlaşmalıdır. Bütün bunlara görədir ki, təhsil görməmiş və ümumiyyətlə geri qalmış adamlar özləri söz tapıb cümlə qurmaqdansa dilin hazır ifadələrini – atalar sözləri və məsəlləri işlətməyi üstün tutur, bunu əlverişli hesab edirlər. C.Cabbarlı bir realist dramaturq kimi bu cəhəti nəzərə aldığından ki, onun əsərlərindəki məlum personajların nitqində hazır xalq ifadələri mühüm yer tutur.

Hüseyn Cavid əsərlərinin qəhrəmanları isə demək olar ki, əsla xalq ifadələrindən istifadə etmirlər. Hər obraz öz fikrini məhz nitq prosesində formalaşdırır, həm H.Cavidin həm də C.Məmmədquluzadənin dram dilində sənətkarlıq daha qabarıq nəzərə çarpırsa, C.Cabbarlının sənət dili daha çox realizmi ilə səciyyələnir. Hazır xalq ifadələri işlətməkdənsə bunlara bənzər ifadələr yaratmağı üstün tutan H.Cavidin əsərlərində hikmətəməz sentensiyalar geniş yer tutur. Sənətkarın sentensiyaları dəyərli, mənalı və ümumiləşmiş məzmunu, yığcam formaya malik olduğundan asanlıqla yayılır, dillər əzbəri olur. Məsələn, “Siyavuş” pyesində müxtəlif surətlərin dilində belə ifadələr işlədilmişdir:

Sevgisiz yaşayan
canlı bir məzar!
Sevərkən ölənlər
daha bəxtiyar...
Səadət pərisi
gülməz qullara,
Münis olur ancaq
dəmir qollara...
Zalım bağışlansa
daha çox azar.
Məzlum üçün qazar
ən dərin məzar.

Atalar sözlərinə məxsus olan mənaca qarşılaşdırma və formaca yığcamlıq keyfiyyətləri H.Cavid sentensiyaları üçün də səciyyəvidir. Sənətkarın intonasisyaya üstünlük verməsi şeir dilinin yığcamlığına səbəb olur:

Hər sevincin sonu
müdhiş fəryad (“Knyaz”)
Hər baharın sonu
matəmli xəzan (“Knyaz”)
Tale əfsanə, cəsarət lazım,
Bir az altun və məharət lazım (“Knyaz”).

Göstərilən sözişlətmə üsulu xalq dilinə və şeirinə məxsus qarşılaşdırmalar, antonim mənaların qarşılaşdırılması prinsipinə əsaslanır. Ümumiyyətlə, H.Cavid dramlarında qarşı-qarşıya duran qüvvələr, sinfi və əxlaqi-etik ziddiyyətlər çox qabarıq şəkildə meydana çıxır ki, bu vəziyyət müəllifin bədii dilinə də təsir göstərir. “Knyaz” pyesində belə sentensiyalar daha çoxdur:

Sən səadət və əsarət
çiçəyi,
Mən fəlakət və səfalət
böcəyi...

Ümumiləşmiş fəlsəfi mühakimələr yürüdəndə felillər azalır, bəzən də işlədilmir.

Feil zamanla əlaqədardır, feilsiz cümlələrdə sanki zaman aradan çıxır, indiki, danışılan an bir ümumi zaman kimi, əbədiyyət kimi qavranılır. Bu an indi ilə bağlı olsa da sanki gələcəyin də təəssüratını, keçmişin də hadisələrini bir yerə toplayır, ümumi hökmün əsasını təşkil edir:

Gücsüz tanrıdansa
güclü qəhrəman
Səcdəyə, hörmətə
layiq hər zaman (“Səyavuş”).

Beləliklə, sənətkarın sentensiyaları ani vəziyyətlər, əhval-ruhiyyələr, emosiyalar ilə əlaqədar olsa da ümumi səciyyə kəsb edir.

H.Cavidin sənətkarlıq prinsiplərindən biri də hazır xalq ifadələrini işlətməkdənsə yeni fərdi-poetik ifadələr yaratmağı üstün tutmasıdır. Üslubiyyat elminin banilərindən olan Ş.Balli yazmışdır. “Ədəbiyyatda hazır ifadələrin həddən artıq işlədilməsi müəllifin orijinal olmadığını göstərən aydın əlamətlərdən biridir”.

Realist üslubun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri sözün oksimoron mənada məcazlaşdırılmasıdır. Bu, əslində sənətkarlıq məsələsidir və görkəmli sənətkar burada da çox mühüm nailiyyət qazanmışdır. Oksimoronun mahiyyəti adətən bir birləşmə bilməyən vahidlərin nitqdə müəyyən məqsədlə birləşdirilməsidir. Məsələn, diri ölü, ağıllı dəli. Burada eyni bir əşyaya formal məntiq qanunları baxımından bir-birindən çox uzaq olan əlaqələnmə bilməyən əlamətlər aid edilir.

Məlumdur ki, dildə obyektiv şəkildə hər sözün başqaları ilə birləşmə bilməsi müəyyən leksik və semantik amillərdən asılıdır. Oksimoronda sözün leksik birləşmə qabiliyyəti o sözün özünə zidd mənəli sözdə birləşməsi ilə müəyyənləşdirilir ki, bu vəziyyət müvafiq sözün dəyərliliyini (valentliyini) artırır. Burada müəllifin yaradıcılıq, sənətkarlıq məharəti daha parlaq şəkildə təzahür edir. Antonim olmayan sözləri də müəllif nitqdə müəyyən assosiativ əlaqələr əsasında antonimləşdirilmiş olur. Elmi dildə semantik kontaminasiya deyilir. Ona görə ki, birləşmənin komponentlərindən biri semantik cəhətdən öz əslindən uzaqlaşdırılır, yeni mənə kəsb edir.

Cəmil bəy... Ah, mərhəmətsiz
cəllad! **Mədəni canavar!**
 (“Maral”).

Bu misalda “mədəni” sözü özünə əks mənada yırtıcı qəddar mənasında işlənməkdə olan sözün təsiri artırılmışdır. Yaxud:

Həp gülürsün, bu nə?
Məsum iblis (“Knyaz”).
Nə müdhiş səadət!
Nə **dilbər fəlakət!**
Oyan, qalx! Oyan ey **əsriməhəbbət** (“Şeyx Sənan”).

Leksik mənə sərbəst və müstəqildir, “mütləq” səciyyə-ləndirsə, oksimoron mənadan asılıdır, tabedir, “nisbi” səciyyəli-dir, onun aydın, anlaşılıq olması üçün müəyyən fon tələb edilir. Demək, oksimoron üçün müvafiq şərait, situasiya olması zəruri-dir ki, sözün belə “gözlənilməz”, obrazlı tərzdə işlədilməsi məqbul sayılsın.

“Şeyda” pyesinin üçüncü pərdəsi belə başlanır:

Şeyda (haman yerindən qalxaraq): Musa əfəndi, Musa!

Musa (istehzalı təbəssümlə): Xayır, əzizim, mən artıq bildiyin Musa deyilim. İndi mana **səfillər kralı, sərsərilər sul-tanı** deyirlər.

Sözün belə “gözlənilməz” birləşmədə işlənməsi bədii cəhətdən əsaslandırılır. Belə oksimoron birləşmələr məcaziliyi-nə və obrazlılığına görə ümumxalq dilinin frazeoloji birləşmələ-rinə bənzəyir. Lakin frazeoloji birləşmələrin komponentləri ara-sında daxili asılılıq (determinasiya) birtərəfli asılılıqdırsa, oksi-moron birləşmələrdə qarşılıqlı ikitərəfli determinasiya vardır. Frazeoloji birləşmə hazır dil faktıdır, nitqə hazır şəkildə daxil edilsə, oksimoron birləşmə nitq faktıdır, nitq prosesində dü-zəldilir. Bu, xüsusi və maraqlı məcaz növüdür, fərdi yaradıcılı-ğın nəticəsidir. Belə məcazlar H.Cavid irsində çox geniş yer tu-tur. Onun əsərlərində **fəlakətli səadət, intiqam şərbəti, həzrə-ti mədə, canlı məzar, əmmaməli şeytan, sevimli qaplan, ipək-li ilan, dəhşətli tamaşa, ismət modeli, mədəni vəhşət, çoban**

şeyx, bəxtiyarlıq içində talesizlik və s. küllü miqdarda oksimoron ifadələr səpələnmişdir ki, bütün bunlar bədii obrazlı və yerinə müvafiq tutarlı ifadələrdir. Bunlar dilin sərbəst söz birləşmələrindən onunla fərqlənir ki, bütövlükdə vahid bir mənanın ifadəsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, XX əsr ədəbiyyatımızda (dram və şeirdə) oksimoron birləşmələrə xüsusi meyl yaranmış və o, yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Bu işdə H.Cavidin rolu böyükdür.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1983-cü il, 7 oktyabr, səh. 6.

BÖYÜK SÖZ USTASI

Azərbaycanda dram dili ilk yaranışından canlı realist nitqə əsaslanmışdır. Qədim xalq tamaşalarında da, meydan oyunlarında da, dini mərasim tamaşalarında da dil öz realizmi ilə fərqlənmişdir.

Qüdrətli romantik şairimiz Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin dili öz canlılığına görə hər kəsdən daha artıq diqqəti cəlb edir. Həm nəzm, həm də nəsr ilə yazılan pyeslərində eyni xüsusiyyətlər – real, canlı danışığ dilinə əsaslanma meyli sənətkarın üslubunu səciyyələndirən başlıca amildir.

XX əsrin digər qabaqcıl Azərbaycan romantikləri kimi H.Cavid əsərlərinin də əsas məqsədi insan və onun mədəniyyətinin təsviridir. Onun bütün əsərlərinin mərkəzində yalnız insan durur, bütün ideyalar, ideallar, mülahizələr, əqidələr, dinlər, məzhəblər, təriqətlər, qruplaşmalar, görüşlər və s. hamısı insanın daxili aləmi süzgəcindən keçirilərək qiymətləndirilir.

H.Cavidin şeirlə yazılmış bütün əsərlərində aşağıdakı şəkildə səciyyəvi sözləşmə tərzini nəzərə çarpır:

**Yüz min deyil
İblisə uyan....**

**həp bəşəriyyət etmiş, bu gün ev
yixmağa, qan içməyə adət**

(“İblis”).

Burada mübtədə və xəbər ayırı-ayrı misralarda yer tutmuşdur. Bütün şeir tariximizdə bu cür sözişlətmə yeni hadisədir və heç də cümlə ilə əlaqədar deyildir. Burada əsas məsələ şeirin danışq dilinə yaxınlaşmasıdır.

Ümumiyyətlə, poetikada anjabeman adlanan bu üsulun mahiyyəti belədir ki, şeirdə söz birləşməsi və ya cümlənin bir hissəsi digər misraya verilir və bir növ şeirin axıcılığının qarşısı alınır. Belə köçürmə ədəbiyyatımızda ilk dəfə danışq dilində şeirlə dram yazan H.Cavidin üslubunu xüsusilə fərqləndirir.

Dram dili başdan-başa ayırı-ayrı personajların danışq dilidir. Lakin adamlar ünsiyyət prosesində heç də şeir dilindən danışmırlar. Danışq dili ilə müqayisədə hər bir şeirin dili süni dildir. Şeirlə yazılmış dram dilinin xalq danışq dilinə yaxınlaşdırmaq üçün sənətkar anjabemandan bol-bol istifadə edir. Sintaqmın bir hissəsi digər misraya köçürməklə şeirin yeknəsəq ritmi qırılır, danışqda şeirə məxsusluq aradan qaldırılır:

Qoşdum sana
sevdiiyimdən a m m a
Baxdım ki,
seviməyənlər, ə s l a
Layiq deyil
olmağa həmquş

(“İblis”).

Musiqidə əsas hesab oluna ritm şeir üçün də əsasdır, lakin bu ritm şeirdə müəyyən dəyişikliyə uğramış olur. Anjabeman dilinin fonetik-sintaktik qanunları ilə şeirin mexaniki bölgüləri arasında ziddiyyətdən doğan poetik üsuldur. Sintaqmın iki hissəyə bölünüb formal-poetik tələblərə görə bir-birindən uzaqlaşdırılması ilə (adətən bir misra bitib digər misra başlananda arada bir fasilə qırıqlıq yaranmış olur), yeni, səciyyəvi ifadə

tərzi meydana çıxır. Bu zaman ritmik faktora, yoxsa sintaktik faktora üstünlük verilməsindən asılı olaraq fasilə uzun və ya qısa ola bilər. Əslində anjabeman ritmi tənzimləyən bir vasitə olmaqla bərabər faktik olaraq eyni kəmiyyətdə (uzunluqda) misraların nizamının pozulmasına gətirib çıxarır. İki və daha artıq misra bir misra kimi dərk tələffüz olunur.

Pək gözəl, anladım
ancaq Rəna
Qismət olmaz bu
təbiətlə sana
Üzülüb durma çəkil
get, zira
Qüvvətə, altuna tabe dünya
("İblis").

Məlum olduğu üzrə, ümumiyyətlə, canlı dilin ən mühüm mənalı ünsürü intonasiyadır. Adi praktik nitqdə intonasiya əsas kommunikativ funksiyaya, ifadənin məzmununun dinləyiciyə çatdırılmasına xidmət edir.

Canlı dilə əsaslanan Cavid şeirində nitqin intonasiya baxımından üzvlənməsi üçün çox geniş sərbəstlik və deməli, yaradıcılıq imkanları vardır. Misradakı fasilə nitqin yeknəsəq ahəngini pozmaq üçündür. Bu işdə həm fasilənin öz gücü həm də onun misra daxilində yeri mühüm rol oynayır. Fasilə misranın sonuna yaxın yerdə özünü göstərdikdə şeirin ritminə güclü təsir edə bilər. Bu fasilə misranın ortasında olduqda isə ahəngdarlığı o qədər də xələldar edə bilmir. Bütün bunları çox gözəl bilən və duyan H.Cavid daha çox misranın sonuna yaxın yerdə anjabeman sözişlətmə tərzindən istifadə edir:

Bir gün səni də kəndinə
eylər gələ...amma
Heyhat olmaz dərdinə
bir kimsəsizdən imdad
("İblis").

Burada şairin novatorluğu dilin inersiyasını qırmasında nitqində yenilik, sərbəstlik yaratmasındadır. Eyni şeirdə müxtəlif intonasiyadan istifadə etmək meyli bir sıra başqa xalqların ədəbiyyatında da (məsələn, rus şeirində) romantizim ilə əlaqədardır. Romantik və habelə realist şeirdə həyatın ən müxtəlif ziddiyyətli cəhətləri, insanın müxtəlif mürəkkəb hissələri əks etdirildiyindən intonasiya zənginliyi, bir şeirdə müxtəlif intonasiyadan istifadə meyl zəruri səciyyə kəsb edir.

Dəf olun durmayın!
Lakin,
Lakin əsla unutmayın
şeyxin
Qanını icmək istəyən
Alçaq
Ən nəhayət, əlimdə qəhr
Olaca
("Şeyx Sənan").

Nitqdə çox neytral olan, emosionallıqdan uzaq xüsusi adları da kommunikativ funksiyada işlətmə ilk əvvəl və hamıdan çox H.Cavid üslubu üçün səciyyəvidir. Sənətkar sözün daxili imkanlarından maksimum istifadəyə nail olurdu. Bir sıra hallarda personajlar yalnız müsahibin adını çəkməklə kifayətlənirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir müraciət müəyyən emosional məqsəd ilə əlaqədardır. İntonasiyanın gücü sayəsindədir ki, daxili formadan məhrum, sırf şərti işarə olan xüsusi adlar kommunikasiya vahidinə çevrilir. Bir söz bütöv bir cümlənin informasiya yükünü öz üzərinə götürüb, söz mənaca mürəkkəbləşdirilir.

Şeyda – (dönüb baxınca)
Ah röyamı görüyörüm?

Roza – (nəvazişlə) **Şeyda**.

Şeyda – (heyrtlə) Aman, yarəbbi!

Roza – (heyrtlə) **Şeyda**.

Şeyda – (dalğın) Roza, Roza

Allah eşqinə, get!

Canlı nitq qısa cümlələrlə, impulslarla, qırıq-kəsik ifadələrlə verilir. Burada H.Cavid üslubunun daha bir mühüm xüsusiyyəti nəzərə çarpır. H.Cavid ən qısa yığcam replikalar ustasıdır. İstər nəzm, istərsə də nəsrə yazılan əsərlərində səciyyəvi, qabarıq cəhət daha çox qısa replikalardan istifadə etməsidir.

Ən yığcam replikalar bir sözdən ibarət vahidlərdir ki, bunlar ayrı-ayrı nidalardan və emosionallıq səciyyəsinə görə nidalara çox yaxın olan qiymətləndirici vahidlərdir. Lakin bu tək-tək sözlər nitqlər kommunikativ vəzifədə işlədilir.

Solomon – (ətrafa) **Bayquş** (“Knyaz”).

Jasmen – (ətrafa) **Canavar** (“Knyaz”).

Danışq dilinə xas olan belə vahidlər ünsiyyət vahidi (kommunikativ funksiya) olmaqdan əlavə, həm də danışanın müvafiq obyektə münasibətini əks etdirir. Sözü cümləyə çevrilməsində əsas təşkiledici bitkin intonasiyadır.

Marqo – (sinirli bir fəryad ilə) **Səfillər ...**

(“Knyaz”).

Knyaz – Bir gün də yaşatmam onu...**Miskin**.

(“Knyaz”).

Anton – **Sərsəri , şarlatan, dəli, yaltaq.**

(“Knyaz”).

H.Cavidin emosional qiymətləndirici cümlələrin bədii təsirini qüvvətləndirmək üçün çox maraqlı və orijinal üsullardan istifadə edir.

Xəyyam (mənalı ahənglə):

Dəvələr...Oynaşır

**Çoşan dövələr...
Dövələr...Sadə
hoplaşan dövələr...
Dövələr.... Cift
ayaqlı mərkəblər...**

İrəlidə göstərilən söz işlətmə tərzilə müəyyən qədər əlaqəsiz olsa da, bundan artıq bədii dilimizdə yemi tipli ifadələrdir. Predmetin, hadisənin adı müstəqil cümlə intonasiyasında tələffüz edilir. Sonrakı cümlədə həmin predmet haqqında hökm verilir. Qüvvətli hiss bir kommunikativ vahidin ikiyə bölünməsinə səbəb olur. Müasir şeir dilimizdə (C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm) nisbətən geniş yer tutan həmin ifadə tərzinin bədii dilimizdə işlədilməsi H.Cavid ilə başlanır.

Beləliklə, ədəbi-bədii dilimizin tarixi faktı kimi seqmentasiya hadisəsi və ya seqment cümlələrin işlədilməsi H.Cavid irsi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu hadisənin mahiyyəti belədir ki, mətnin və ya cümlənin önündə, əvvəlində işlənən seqment adlıq halda çıxış edir. Müəyyən şəxs və ya əşyanın adı kimi işlənir. Həmin şəxs və ya əşya sonrakı cümlədə isə müvafiq əvəzlilik ilə təmsil olunur. Seqment vahidlər sonrakı cümlənin tərkibində də işlənə bilər, müstəqil cümlə kimi də çıxış edə bilər. Beləliklə, bir cümlə məhz fasilə ilə iki cümləyə bölünür ki, bunların birincisi yüksələn tonla, ikincisi alçalan tonla tələffüz edilir.

İblis, o böyük qüdrət
atəşli, müəmma
("İblis").

İblis, o əvət cümlə
fəlakətlərə bais...
("İblis").

O nə qüdrət, o nə hişmət,
o nə ahəngü-cəlal?

H.Cavidə məxsus bu söz işlətmə üsulu dram dilindən daha artıq şeir dili ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, böyük sənətkara məxsus bu üslubi keyfiyyət müasir şeirimizdə daha da inkişaf etdirilmiş və geniş yayılmışdır. İşarə əvəzliyindən bir məntiqi vurğu vasitə kimi, paralelizm vasitəsi kimi, ritm vasitəsi kimi daha ardıcıl və geniş miqyasda istifadə edən qüdrətli sənətkarımız S.Vurğun üslubunu xatırlatmaq kifayətdir.

*“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1984-cü il,
14 noyabr, səh. 4.*

TİTUL VƏ LƏQƏB

“Titul” latın sözüdür və elmi ədəbiyyatda, feodalizm, burjua cəmiyyətlərində imtiyazlı təbəqələrin nəslə və ya bağışlanmış fəxri adı kimi izah olunur. “Fəxri ad” mənasında olan titul təkcə feodalizm və kapitalizm cəmiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Halbuki titul ümumiyyətlə sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Tarixçilər bizim eradan üç min il əvvəl Misirdə yaşamış firon Xeopsun adı ilə bağlı olan ehramlar haqqında məlumat verirlər. Firon tituldur. A.M.Babayev isə “firon”u e.ə. Misir şahlarına verilən ümumi ləqəb kimi izah etmişdir. (“Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərhə. Bakı, 1974, səh. 71) Məlum olur ki, quldarlıq cəmiyyətində də titul olmuşdur.

Bəşəriyyət tarixində siniflər təbəqələşməyə başladığı dövrdən hakim sinfin nümayəndələri çoxluq təşkil edən zəhmətkeş kütlələrdən adlarına görə də fərqlənmək üçün köməkçi adlardan – titullardan geniş istifadə etmişlər. Hakim təbəqələr öz hökmranlıqlarını möhkəmləndirdikcə, ictimai-iqtisadi forması yalar bir-birini əvəz etdikcə, onların təntənəli titullarının sayı da get-gedə artıb çoxalmışdır.

Qədim türkdilli xalqlarda xan, xaqan (kaan), tegik, şad, bahadır, bəy, tarxan və s., ərəblərdə xəlifə, imam, sultan, əmir, axund və s., farslarda şahənşah, padşah, şah, paşa, dehqan (“deh” farsca kənd, “qan” isə türk dillərində xan, birlikdə isə “kənd xanı” deməkdir) və s. Rusiya və Qərbi Avropada isə knyaz, knyaginya, knyajna, qraf, prins, baron, boyar (türk dillərindəki “bəy” və “ər” sözlərindəndir), hersoq, papa, çar, (Sezar adından “qeysər” titulu, bundan da “çar” yaranmışdır), imperator, kral (Karl adındandır) və s. kimi titullar olmuşdur.

Titullar dövlət aparatlarında, saraylarda, divanxanalarda işlənən ən fəal sözlərdən olmuşdur. Titullar sinifli cəmiyyətlərdə hakim siniflərə xidmət etdiyi üçün tədqiqatçıların diqqətini daha tez cəlb etmişdir.

A.Bakıxanov 1843-cü ilin aprel-may aylarında “Adlar və titullar” haqqında məlumat yazmış və Zaqafqaziya ölkələrində müsəlman feodallarının hüquq və imtiyazlarını təyin edən komitəyə təqdim etmişdir. A. Bakıxanov burada nəinki Azərbaycan, hətta ümumtürk antroponomikasında ilk dəfə olaraq XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda mövcud olan bütün titullar haqqında məlumat vermiş, onların etimologiyası və funksiyasını elmi əsaslarla izah etmişdir.

Müasir antroponomikada işlənən “titul” və “ləqəb” terminləri qədim türk xalqlarında və ərəb antroponomikasında işlənən “ləqəb” terminlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Qədim türklərdə şəxsin igidliyi, qəhrəmanlığı, xarakteri, ümumiyyətlə, fərdi xüsusiyyətləri ləqəb və ya fəxri ad formasında onun adında əks olunurdu. Məhz buna görə də “ad” sözü həmin şəxsin əsil adı, həm də onun igidliyi, rütbəsi mənalarında işlənirdi (Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, səh. 64). Demək, qədim türklərdə şəxs adı (əsil ad əsasən qəbilənin adı ilə – heyvan və ya quş adları ilə ifadə olunardı). Ləqəb, fəxri ad, titul və s. ilə kompleks şəkildə olardı. Şəxsin ləqəbi, fəxri adı, titulu və vəzifəsi dəyişdikcə, onun adı da dəyişərdi. Çox vaxt şəxsin ilk adı tamam unudulardı. Lakin hakim təbəqələrdə şəxs ad-

ları əsasən ləqəb və titullardan ibarət olardı. Məsələn. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən Kül (qul) Təkin, Bilge (bilici xan), Bilge xaqan, Kapağan (istilaçı) xaqan və başqa xüsusi adlara diqqətlə fikir verilsə, bu adların birinci komponentlərinin ləqəb (o dövr üçün ad, müasir mənada isə ləqəb), ikinci komponentləri isə tituldan ibarətdir.

Belə adlara “Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlirik. Məsələn, Bayındır (tayfa adı) xan, Salur (tayfa adı) xan, Qıpçaq (tayfa adı) Məlik, Qara Məlik, Ağca Məlik, Qaraca Çoban, Dəmirgüc və s.

Səfəvilər dövründə də ad sistemini özündə əks etdirən adlara (ləqəb+titul, ləqəb) rast gəlirik. Məsələn, Tozqoparan (Piri bəy), Keçəl bəy (İlyas bəy Zülqədər), Köpək Sultan (Mustafa Sultan), Çayan Sultan (Məhəmməd bəy Süfrəçi), Div Sultan (Əli bəy Rumlu), Şahrux xan (Məhəmməd bəy Əfşar) və s.

“Koroğlu” və digər dastan və nağıllarda da bu cür adlar çoxdur.

Tədqiqatçılar göstərir ki, ərəb antroponimkasında işlənən “ləqəb” termini titulları, fəxri adları və vəzifə adlarını da əhatə edir. Bu, doğrudan da, belədir. Demək, “ərəb” ləqəbində bu komponentlərin birləşməsində türk ad sisteminin qüvvətli təsiri olmuşdur.

Həm titullar, həm də ləqəblər dilçilik baxımından ad sistemində eyni funksiya daşıyır və şəxs adına əlavə olunaraq şəxsin müxtəlif xüsusiyyətlərini göstərir, adla birlikdə ad birləşməsi yaradır, onun bir komponenti olur.

Ərəb və fars dillərində “titul” termini olmadığı üçün tarixən həm sovet, həm də xarici ölkələrin şərqşünasları “ləqəb” və “titul” terminlərini fərqləndirməmişlər. Hətta “fəxri ad”, “titul”, “rütbə”, “fəxri titul”, “fəxri ləqəb” kimi terminlərdən sinonimik mənada istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilində yazılmış elmi və bədii ədəbiyyatda da titul və ləqəb terminininin fərqləndirilmədiyi faktları müşahidə

edilir ki, ümumiyyətlə, antroponimika elminin müasir inkişaf səviyyəsi baxımından buna bəraət qazandırmaq mümkün deyildir.

“Azərbaycan tarixi” kitabında (I c., 1961, səh. 247) deyilir: “Səfəvilər...şahənşah, yəni “şahlar şahı” ləqəbini qəbul etməlidirlər”. Burada ləqəb yox, titul olmalı idi.

C.İbrahimovun “Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər” kitabında (1958, səh. 126) yazılır: “1502-ci ildə İsmayıl şah ləqəbini qəbul edərək Təbrizi özünə məskən edir”. Yenə də titul olmalı idi.

H.Abbasovun “Xatirələrim” kitabında (1968, səh. 133) dini titul olan “hacı” sözü ləqəb hesab edilmişdir.

F.Kərimzadə “Xudafərin körpüsü” romanında yazır: “Bəy” ləqəbi sultandan sonra gələn altıncı-yeddinci dərəcəli titul idi”.

Faktlar göstərir ki, titul (bu, Azərbaycan, rus və digər dillərdə də “fəxri ad” kimi izah olunur), fəxri ad, ləqəb, fəxri titul və s. terminlər eyni məna ifadə etmir. Feodal şərqində bu terminlərin tək-cə “ləqəb” sözü ilə ifadə olunması qanunauyğun hal idi. Çünki bunların hamısı ancaq hakim təbəqələrə xidmət edirdi. Lakin müasir dövrdə, sovet antroponimikasının inkişaf etdiyi titul və ləqəblərin hər biri antroponimik vahid kimi ayrılıqda tədqiq olunduğu bir zamanda bunları fərqləndirməmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Ərəb və fars dillərində “fəxri ad” mənasında olan “ləqəblər” rus dilinə «почетный титул» kimi tərcümə olunur. Bu termin Azərbaycan dilində isə yenə də “ləqəb” kimi işlədilir. Məsələn, Zeynalabdin Mərağayinin “Səyahətnamə”sində olan adlar rus dilinə «почетный титул», Azərbaycan dilinə isə “ləqəb” kimi tərcümə olunmuşdur.

Şərq ölkələrində “ləqəb” termini o qədər geniş yayılmışdır ki, digər türk (məsələn, tatar) dillərində o. “ləqəb, rütbə, titul, təxəllüs, fəmiyyə” kimi izah olunur. Lakin tədqiqatçılar (məs. tatar alimi Q.F.Sattarov, Azərbaycan alimləri Ş.Sədiyev, Ş.Fərzəliyev) öz əsərlərində “titul” və “ləqəb” terminlərini fərqləndir-

sələr də, Azərbaycan antroponimikasında müasir nöqtəyi-nəzərdən bunların sərhədi tam müəyyənləşdirilməmişdir.

Titul və ləqəblərin hər ikisi şəxsin köməkçi adı hesab olunur. Lakin titullar ancaq hakim təbəqələrə xidmət edir. Ləqəblər isə əsasən zəhmətkeş xalqa verilir. Demək lazımdır ki, tarixdə ləqəbləri ilə şöhrətlənən hökmdarlar da olmuşdur. Məsələn, Xosrov Pərviz, Bəhram Gur, İsgəndər Kəbir, Topal Teymur, Uzun Həsən, Gədək Əhməd, Səlim Yavuz (Qəzəbli), İvan Qrozni, Yuri Dolqoruki, Böyük Pyotr, Qurucu David və s.

Demək, titullar sırf sinfi xarakter daşıyır, ləqəblər isə əsasən geniş xalq kütlələri arasında yayılsa da, müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinə, xarakter və xarici görüşlərinə görə fərqlənən hökmdarlara da verilir.

Ləqəblər öz mənalarına görə müsbət (Gözəl Ruqiyyə, Məhəmməd Cahan Pəhləvan və s.), mənfi (Sərçə Qasım, Yalaq Səkinə və s.), təsviri (Ovçu Pərim, Yetim İbrahim və s.) xüsusiyyətlərə malik olduğu halda, titullar öz dövründə ancaq müsbət mənada işlənirdi.

Titullar hökmdarların xüsusi fərmanları ilə verildiyi üçün rəsmi xarakter daşıyırdı. Ləqəblər isə valideynlər, qohumlar, iş yoldaşları tərəfindən verilir və heç bir sənəddə qeyd olunmur. Titullar bir şəxsə verildiyi halda, ləqəblər həm bir şəxsə, həm də bir ailəyə və daha böyük insan qruplarına verilə bilər. Məsələn, Pirimlər, Qullar, Dırlar, Əmirlər, Qızılbaşlar, Səfəvilər, Romanovlar və s.

Ləqəblərdən fərqli olaraq titullar şəxsin vəzifəsini və bununla əlaqədar olaraq ictimai vəziyyətini bildirir. Məsələn, Şah İsmayıl, Fətəli şah, Həsən xan, Abbasqulu ağa, Kərim bəy, Ağa Məhəmməd şah Qacar və s. Bəlkə elə buna görə də ərəb antroponimikasında peşə-sənət və vəzifə adları ləqəblərin (daha doğrusu, titulların) bir növü hesab olunmuşdur.

Titullar ləqəblərdən fərqli olaraq əsil şəxs adları və təxəllüslər kimi fonetik dəyişikliyə uğrasa da, başqa dilə tərcümə

olunmur. Məsələn, sultan-sultan, şah-şax, bəy-bek, məlik-melik və s.

Müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda titullar öz məzmunu dəyişsə də, ləqəblər bütün quruluşlarda olmuş və onlardan indi də geniş istifadə olunmaqdadır. Müasir dövrümüzdə elə ləqəblər də meydana gəlmişdir ki, həmin ləqəblər şəxsi fəxri adlar qədər xarakterizə edə bilər. Məsələn, Pambıq professoru – Qüdrət Səmədov, Beşillik qızı – Solmaz Əliyeva, Tarlaçı qızı – Anaxanım, Azərbaycan bülbülü – Zeynəb Xanlarova və s.

Ölkəmizdə sosializm cəmiyyəti qurulduqdan sonra, inqilaba qədər işlənən bütün titullar və fəxri “adlar köhnə cəmiyyətin özü ilə birlikdə ləğv edilmişdir. “Titul” termini isə yeni məzmun kəsb edərək indi də işlənməkdədir. Hal-hazırda titullar Azərbaycan dilinin leksikasında arxaik sözlər kimi yaşayır, tarixi və bədii əsərlərdə onlardan geniş istifadə olunur.

“Elm və həyat” jurnalı, 1984-cü il, №2, səh.25-27

DİLİMİZİN SAY SİSTEMİ

Sayların meydana gəlməsi çətin, mürəkkəb bir proses olmuşdur. Müasir dilimizdə işlənən saylar insan təfəkkürünün çox uzun müddət davam edən gələcək abstraktlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsidir. Azərbaycan dili say sistemi isə daha mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir.

Əslində say üçdən başlanır. Bir və eləcə də iki əsl mənada say deyildir. Bir və iki say sistemin yaratmadığı üçün onun çoxlu sinonimləri mövcuddur:

bir — tək — vahid — yeganə;

iki — cüt — qoşa — əkiz və s.

Üç həmcins sözdə isə artıq sadalama (və deməli, say) anlayışı əsasdır. İlk say anlayışı üçlə başlanır.

Sonsuz kəmiyyət anlayışı çox uzun müddət davam edən inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. Əvvəllər bu və ya digər

ədədə qədər saya bilirdilər və «son həddi» əks etdirən ədəd sirli hesab olunur, ona xüsusi inam bəslənir, Sitayış edilirdi.

Onluq say sistemi ondan yüzə qədər onluqların on dəfə təkrar edilməsi prinsipinə əsaslanır: on, ikion (20), üçon (30), dördon (40), beşon (50), altıon (60), yeddion (70), səkkizon (80), doqquzon (90), onon (100).

Doğrudan da bir sıra türk dillərində say elə bu sistem üzrə də gedir. Azərbaycan dilində yalnız üç say bu prinsipə əsaslanır, on, səksən (səkkiz-on), doxsan (doqquzon) üçsayı isə qədimdə “on” mənasında işlənən “miş” ünsürünün iki, altı, yeddi sözlərinə qoşulması ilə düzəlmişdir: igirmi (igirmiş), altımış, yetmiş (yeddi-miş).

Nə üçün dilimizdə otuz, qırx, əlli sayları bu sistemdən kənar qalmışdır, bunlarda müvafiq şəkildə üç, dörd, beş sözləri iştirak etməmişdir. Bu sualın ən qəti cavabı belədir ki, Azərbaycan dilində 30, 40, 50 saylarının hər biri ayrıca bir sistemin (onluq say sisteminin yox, məhz otuzluq, qırxlıq, əllilik say sistemlərinin) bir komponenti olmuş, tədricən bu sistemlər tərki olunmuş, sistemin say (hesablama) vahidi onluq say sistemi sırasında müvafiq yer tutmuşdur. Dilimizdə çox müxtəlif say sistemlərinin qalıqlarını, reliktini zəngin dil faktları ilə nümayiş etdirmək mümkündür: üçlük, beşlik, yeddilik, doqquzluq, onluq, otuzluq, qırxlıq, əllilik, yüzlük. Bir sıra başqa dillərdə həm də igirmilik, altımışlıq və s.

İnsanlar üçlük say sistemindən istifadə etməyə başladığından sonra onlarda üç aləm (dünya) təsəvvürü yaranmışdır. Lap XIX əsrdə hələ bir sıra tayfalar üçdən yuxarı saya bilmirdilər. Üç sayı çoxluq anlayışını bildirmək üçün işlənidirdi və buna görə də sehri, müqəddəs hesab edilirdi. Bu inamın izləri bir sıra andlarda və ovsunlarda da özünü göstərir.

Aristotelin göstərdiyinə görə qədim yunanlarda üç, ədədinin adı «hamı, tamamilə, bütünlüklə» mənasında işlənilirdi.

Dünyanın bir çox xalqlarında allahların miqdarı üçdür. Qədim Babilistanda — göy allahı (Anu), yer allahı (Marduk),

yeraltı dünyanın allahı (Ea), Mayya xalqında — günəş allahı, od allahı, su allahı; qədim hind dilində — Brəhmən (göydə olan işıq), Vişnu (göy ilə yer arasındakı hava), Şiva (yeraltı od); qədim yunanlarda — Zevs, Afina, Apollon və s.

Hesablamanın son rəqəmi olan üç səadətli rəqəm sayılıbdı. Nağıl və dastanlarımızda adətən hadisələr üç dəfə təkrarlanır, şahın üç oğlu olur, üç qoça iştirak edir. Qəhrəman üç maneəni dəf edir, üç bacı pəri qızına rast gəlir və s. Dua və qarğışlar üç dəfə təkrarlanır. Ölünün üçünü verir və qəbrin üstə üç gün çıraq yandırırıldı.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, qədimdə bütün türkdilli xalqlarda beş — sayın ən yüksək rəqəmi olmuşdur. Onluq say sistemi isə sonralar meydana gəlmişdir.

Beşlik say sisteminin izləri müxtəlif dil və ədəbiyyat faktlarında özünü göstərir. “Çıxdın beşə, vur on beşə”, “Beşə dözən, on beşə də dözər”, “Xoş, beş, onbeş”, “Beşgünlük dünya” və s. ifadələrdə beşlik sisteminin izini görmək olar.

Beş sayı əl barmaqlarının miqdarı ilə əlaqədardır. Ən qədim dövrlərdə insanlar barmaqlarını göstərməklə beş anlayışını ifadə etmişdir.

Beşlik say sistemi az qala bütün dünya dillərində özünü göstərir və hal-hazırda bir sıra xalqlarda (məsələn çukçilərdə) saxlanılır. Tədricən say anlayışı yeddiyə qalxır. Paleolit dövründə hesablama yeddilik üzrə aparılır. Yeddiyə inam ay kultu ilə əlaqədardır. Qəməri hesabla ay 28 gündən ibarət olub, dörd fazadan keçir və hər yeddi gündən bir dəyişir. Elə yeddi günlük həftə də bununla bağlıdır.

Sayın son ədədi olduğu üçün və insan xarici aləmi başında yeddi dəşik vasitəsilə (iki göz, iki qulaq, iki burun pərəsi və ağız qavradığı üzün, yeddi rəqəmi sehrli qüvvəyə malik hesab edilirdi.

Ketlərdə hesab yeddilik əsasında olduğundan onlar inanırlar ki, yuxarıda yeddi göy, aşağıda isə, yeddi yeraltı dünya

var, dünyanın qurtaracağında yeddi dərya mövcuddur, insanın yeddi canı var və s.

İnsanlar səmada yeddi hərəkət edən cismi – planeti kəşf edəndən sonra bu rəqəmin müqəddəsliyinə inam daha da artıb.

Qədim Babilistanda yeddi planet – Allah, yeddi külək–ruh mövcud olubdu. Həm Bibliyada, həm də Quranda göy yeddi təbəqədən ibarət hesab olunur.

Türk xalqlarında şəxsin öz yeddi arxa dönəmini tanıması mütləq vacib hesab edilir. Yeddi arxa dönəmini tanımayan isə çox zaman “qul” sayılıbdır.

Yeddi sayı ən güclü, ən təsirli, fəvqəladə xüsusiyyəti hesab edilirdi: yeddibaşlı div, yeddibaşlı ilan, yeddi qardaş, bir bacı, və s.

Doqquz say sistemi çox məşhurdur. Türkdilli xalqlarda bu sistemə aid istənilən qədər misal vardır.

“Doqquz döşəkli balam quru yerdə can verir”, “Həftə səkkiz, mən doqquz”, “Adı çıxdı doqquza, enməz səkkizə” və s.

Bir sıra türkdilli xalqlarda “iki doqquz”, “dörd doqquz” və s. şəklində doqquzluq üzrə sayma adəti indi də qalmaqdadır.

Onluq say sisteminin iki növünün qalıqları hal-hazırda dilimizdə yaşamaqdadır.

1. On rəqəminin neçə dəfə mövcud olduğu qeyd edilir: səksən (səkkiz on), doxsan (doqquz on) kimi.

Bu say sistemi ardıcıl tətbiq edildiyi onluq sayları belə adlanmalı olardı: on (biron), ikion, üçon, dördon, beşon, altion, yeddion, səkkizon, doqquzon, onon.

Bir sıra türkdilli xalqlarda (məsələn, sarı uyğurlar) belə saylardan istifadə olunur. Habelə Kazan tatarları igirmi əvəzinə bəzən ikion (ike un) işlədirlər. Başqurdlarda isə yüz əvəzinə onon işlədirlər.

Teymurləng tərəfindən təsis edilmiş onbaon vəzifəsi də onluq sayla əlaqədardır.

2. Bir sıra müstəqil sözlər onluqlar sistemində işlənir otuz, qırx, əlli. Bəziləri bu kimi saylardan dini təsəvvürlə, dini

ayınlar, inamlar ilə əlaqədar olduğunu göstərirlər. Lakin bu saylar sırf təsərrüfat, həyat tərzini ilə əlaqədar izah olunmaqdadır.

A. A. Leontyevin mülahizələrinə görə dünya xalqlarının çoxu onluq say sistemindən əvvəl igirmilik say sistemindən istifadə edilmişdir.

Sayların quruluşunda bu sistemi görmək mümkündür. Məsələn, fransız dilində səksən anlayışı “dörd dəfə igirmi” şəklində söylənir. Azərbaycanda yaşayan kürdlər əlli rəqəmini “iki iyirmi bir on” tərzində bildirirlər. Gürcü dilində 60 (samozda) “öz iyirmi”, tat dilində “səbist” (“öz igirmi”) kimi ifadə olunur. Otuzluq say sistemi otuz rəqəminin ən son həddi bildirdiyi vaxtlarda mövcud olmuşdur. Bu say sisteminin izinə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir. Burada deyilir: “Gerçəklərin üz otuz on yanında da olsun”.

Azərbaycan dilində onluq say sistemindən əlavə otuzluq, qırxlıq, əllilik say sistemləri də olduğundan, 30, 40, 50 ədədləri gözlənilən “üz on”, “dörd on”, “beş on” şəklində adlandırılmışdır. Rus dilindəki sorok isə say sistemi ilə əlaqədar olmayıb türk dillərinin təsiri ilə yaranmaqdadır. Tədqiqatçıların fikrincə (L.Uspenski), bu dildə heç kəs 120 əvəzinə öz qırx, 400 əvəzinə on qırx işlətməz. Deməli, rus dilində belə bir say sistemi olmamışdır. Azərbaycan dilində iki qırx, üç qırx və s. şəklində sözişləmə qırxlıq say sisteminin olduğunu göstərir.

Qərbi Afrikanın bir sıra xalqlarında da qırxlıq say sistemindən istifadə olunur. Məsələn, səksən anlayışı, “iki qırx” şəklində ifadə edilir. Bir zamanlar qırx sözü əşya adı bildirən kırk (kırık) şəklində geyim əşyasını ifadə edirdi. Rus dilində də sorok sözü “rubaxa”, “meşok” demək idi. Bu onunla əlaqədar idi ki, hər bir kırk adətən qırx dənə dələ və ya Samur dərindən düzəlirdi. Tədricən mücərrədləşərək bu söz yalnız kəmiyyət anlayışı bildirməyə başlayır.

Qırxında öyrənən gorunda çalar,
İyirmidə nəm çəkən qırxında sızıldayar

Qırx il oğru oldu, bir gün haram yemədi.

V.A.Qordlevskinin göstərdiyinə görə çox-çox qədim zamanlarda türkdilli xalqlarda əlililik say sistemi mövcud olmuşdur. O zaman əlli, hesabın son həddi sayılıbdı. XVI əsrdə Asiyada hərbi qoşun hissələrinin təşkili əlli rəqəmi ilə əlaqədar idi: 50, 500.

Bu say sisteminin varlığını dilimizdəki iki əlli, üç əlli və s. tipli birləşmələr əks etdirir. Aşağıdakı misallarda bu say sisteminin izləri mühafizə olunur.

Siz yüz yaşayın, mən iki əlli.

Əlli əlli üstə, bir əlli də üstəlik və s.

Salar dilində 60 sayı “(bir) əlli on”, 70 sayı – “(bir) əlli iyirmi”, 80 – “(bir) əlli otuz”, 90 – “(bir) əlli qırx” şəklində ifadə edilir.

Əlli hesabın son rəqəmi hesab edildiyindən əlli yaşlı şəxs tam qocalmış, əldən düşmüş adam kimi təsvir və təsəvvür edilirdi. Məşhur “Əlli yaşında cavan” ifadəsi də bununla əlaqədardır.

Qədim Babilistanda altmışlıq say sistemi mövcud idi və onluqlarla deyil, altmışlarla (altmış-altmış) sayardılar: yəni babililərin altmış ədədi bizdəki on ədədinin rolunu görürdü. Məsələn, 145 ədədini onlar belə ifadə edirdilər: iki altmışlıq də 25 təklik.

Müasir dövrdə dünyanın bir çox xalqları qədim babillilərin say sistemindən istifadə etməkdədir. İndi də bir saatin 60 dəqiqəyə dəqiqənin 60 saniyəyə bölünməsi həmin say sistemindən qalmışdır.

V.A.Qordlevski göstərir ki, nə zaman isə altmış rəqəmi türkdilli xalqlarda da sayın son vahidi olmuşdur.

“Azərbaycan dili. Respublika elmi-metodik konfransının materialları”, Bakı, 1984-cü il, səh. 31.

FƏİLİN MÜRƏKKƏB İNTENSİV FORMASI VƏ ONUN TƏDRİSİ

1. Türk dillərində feilin intensiv formasında ilk dəfə P.M.Meliorski məlumat vermiş və sadə feil köklərinin genişləndirilmiş variantlarına (sarmaq//sarımaq, qazmaq //qazımaq) diqqəti cəlb etmişdir ki, bu ikinci formalar türkologiyada “intensiv” termini ilə qeyd olunur.

2. Göstərilən sadə intensiv formalar ilə yanaşı türk dillərində feilin mürəkkəb intensiv formaları da geniş yayılmışdır ki, bunların tədqiqi və tədrisi olduqca mühüm aktualıq kəsb edir. Xüsusilə, danışq dilində geniş miqyasda işlənən bu mürəkkəb formaların tədrisi bir sıra struktur-qrammatik, leksik və sözdüzəltmə hadisələrinin izahı baxımından zəruridir.

3. Feilin mürəkkəb intensiv forması iki hissədən ibarət olur: feil kökünün təkrarı və həmin feilin təsrifi. **Sız-sız sızlamaq, dağım-dağım dağıtmaq, oyum-oyum oymaq, əzim-əzim əzmək** və s.

4. Əsas anlayış təsriflənmiş feildə ifadə olunur, formal ünsür intensivlik bildirir. Tərkibin əsas komponenti həm sadə, həm düzəltmə feil olur: eşim-eşim eşmək, zar-zar zarıldamaq.

5.İntensivlik bildiren köməkçi ünsür həm şəkilçisiz işlənir, həm də müxtəlif şəkilçilər qəbul edir: **nər-nər nərildəmək, atım-atım atılmaq, işıl-işıl işıldamaq, oyur-oyur oynamaq, der-der deyilmək.**

6. Bütöv tərkib mürəkkəb feil forması kimi tədris edilir. Tarixi inkişaf prosesində köməkçi kompleks “öz” feilindən ayrılıb, müstəqil işlədikdə zərif (bəzən də sifət) keyfiyyəti kəsb edir. Deməli, dilimizin daxili imkanları hesabına sözdüzəltmə üsullarından biri də bu intensiv formalar ilə əlaqələndirilməlidir.

“Azərbaycan pioneri” qəzeti, 1984-cü il, 17 avqust, səh.2

MUSİQİLİ DİL

Əziz uşaqlar!

Siz orta məktəbdə dili təşkil edən vahidləri – səsləri (fonetika), sözləri (leksika), qrammatik quruluşu öyrənirsiniz. Dil insan həyatının ən müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olduğundan onu müxtəlif elmlər – fəlsəfə, tarix, məntiqi, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq elmləri müxtəlif baxımdan tədqiq etməklə məşğul olur. Lakin bütün bu elmlər dili bir vasitə kimi öyrənersə, dilçilik elmi üçün dilin özünü öyrənmək bir məqsəd olur.

Dilin əsas xüsusiyyəti insanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dil həm də ümumiləşdirmə vasitəsidir. Keçmiş nəsillərin əldə etdikləri bütün maddi, mədəni, elmi nailiyyətlər yalnız dil sayəsində gələcəyin ixtiyarına verilir. Dil babaları ilə nəvələr arasında yeganə əlaqə vasitəsidir. Ona görə də vətənpərvərlik əslində ən əvvəl dili öyrənməkdən başlanır.

Dili öyrənmək üçün çoxlu mütlaliə etmək, oxunan hər söz, ifadə üzərində düşünmək gərəkdir. Ana dilinin poeziyasını duymaq üçün onun elmi əsaslarını yorulmadan araşdırmaq, öyrənmək tələb olunur. Onu da deyim ki, dünyanın ən musiqili, melodik dillərindən biri Azərbaycan dilidir. Bu dilin musiqiliyini təmin edən amillərdən biri də sait səslərin çoxluğuudur.

Azərbaycan dilində də saitlərin miqdarı bir sıra dünya xalqları dillərinə nisbətən nəzərə çarpacaq dərəcədə çoxdur. Bundan əlavə sözlərin tərkibində saitlərin işlənmə tənəsübünə görə də dilimiz müsbət mənada fərqlənir. Dilimizdə iki və daha artıq samitin yanaşı gəlməsi mümkün və ya səciyyəvi deyildir. Burada sait-samit və ya samit-sait şəklində səslərin sıralanması başlıca prinsipdir.

Saitlər içərisində “a” səsinin fəallığı xüsusilə nəzərə çarpır. Bu səsin təmlığı, musiqiliyi qədimdən bəri xanəndələrin, aşığıların diqqətini özünə cəlb etməkdədir.

Samitlər içərisində sonor səslər melodikasına görə fərqlənir. Bunların da tələffüzündə saitlərdə olduğu kimi tonun rolu yüksəkdir. Bu saitlər kimi bunları da uzatmaq mümkündür: aaa...e...e...e...e...m...m...m.....n...n...n...n....

Beləliklə, dilimizdə doqquz saitin (a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü) və dörd sonor səsin (m, n, r, l) varlığı özlüyündə musiqilik üçün obyektiv imkan yaradır. Poeziyada bu kimi səslərin yüksək tezlikdə işlənməsi ilə xoş bir ahəng yaranmış olur.

Ümumiyyətlə, klassik poeziyanızın ən yaxşı nümunələri bu və ya digər səsin ardıcıl sözlərdə təkrarlanması əsasında yaradılmışdır. Qövsü Təbrizinin aşağıdakı misralarında *d*, *r* səslərinin təkrarı kimi.

Dildən dilə düşdüm dili divanədən ötrü,
Vurdum özümü odlara pərvanədən ötrü...
Derlər dəyirman dolanır danədən ötrü...

Eyni xüsusiyyəti xalq şeirində də görmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı bəsləmədə “l” səsinin təkrarı kimi:

Qalalar, ay qalalar,
Laçın orda balalar.
Laçın balasın verməz,
Bəlkə güclə alalar.

Bir dildə danışarkən ehtiyac olmadan başqa dilə məxsus vahidlərdən geniş miqyasda istifadə etməyin.

Camo Cəbrayılbəyli “Xatirələrim” adlı yazısında göstərir:

“O zaman gənclərdən bir qismi ana dilində danışarkən, söhbət əsasında çox vaxt cümlə içərisində rus kəlmələri işlədirdilər. Guya bu “obrazovannılıq” əlaməti idi. Etiraf edirəm ki, mən də bu azara tutulmuşdum.

Bir dəfə yenə belə danışdıqda Abbas Səhhət dedi: “Camo, doğrudur, rus məktəbində təhsil almısan, ancaq “rus di-

lini mükəmməl bilirəm” deyə bilməzsən. Çox təəssüf ki, öz ana dilini də yaxşı bilmirsən. bunu nəzərə almaq lazımdır. Hər halda ana dilini, heç olmasa babat danışa bilməyi özünə borc bil. Hər iki dili mükəmməl öyrənmək sənin gələcək inkişafın üçün çox mühüm şərtidir. Bunu mütləq nəzərə al. Ancaq iki dili bir-birinə qatıb “xaşıl eləmə”.

Bu sözlər mənə o qədər təsir etdi ki, o zamandan etibarən sistemətlək olaraq rus klassiklərini, o zamankı mətbuatı ardıcıl surətdə mütləq etməyə, şərq şeirinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə başladım. “Xaşıl dil”də danışmağı tərək etdim və belələrinə qarşı mübarizə aparmağa başladım”.

Əziz uşaqlar! Dilin bəzi xüsusiyyətləri haqqında, ümumiyyətlə dünya dilləri haqqında nələri öyrənmək istərdiniz?

“Dil və cəmiyyət”, ADU nəşriyyatı, 1985-ci il, səh. 15-21.

BƏZİ ADVERMƏ ADƏTLƏRİ HAQQINDA

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında ən geniş yayılmış motivlərdən biri övladsızlıq dərdir. Adətən bu və ya digər əsər qəhrəmanı bu dərddən əzab çəkir, təhqirlərə məruz qalır və s. Qədim Azərbaycanda övladsız şəxs cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü hesab edilmirdi, yüksək, ali məclislərə buraxılmırdı. “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğlu olmadığından məclisdə Bayburabəy “böyürə-böyürə” ağlayır və deyir: ”Necə ağlamamayın, necə bozlamayayın? Oğuldan ortacım yox, qardaşdan qədərım yox. Allah taala mənə qarğayıbdır...”.

Eyni motiv bir az da qabarıq şəkildə “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda özünü göstərir. Burada “kimin ki, oğlu-qızı yox”, qara otağa qondurulur, altına qara keçə döşənilir, önünə qara qoyun yəxnisi gətirilir. Ona görə ki, “oğlu-qızı olmayanı Allah taala qarğayıbdır.”

“Koroğlu” dastanının qəhrəmanı da övladsızlıqdan şikayətlənir. Eyvazı gətirib oğulluğa götürür. Burada “Dərbənd səfəri”ndə Koroğlunun Kürdoğlu adlı oğlu olmasını tədqiqatçılar belə mənalandırırlar ki, bu qol sonradan, özü də qəhrəmanı sonsuzluqdan xilas məqsədi ilə düzəldilmişdir. Övlada belə münasibət nə üçündür? Bir sıra xalqlarda, məsələn, samilərdə belə münasibət özünü göstərmir.

Bir çox qədim xalqlarda olduğu kimi, qədim azərbaycanlılarda da belə bir inam vardır ki, insan üç komponentdən – bədən (cisim), ruh (can) və addan mütəşəkkildir. İnsan öləndə bədən çürüyür. Ruh uçub gedir və bunlar hər ikisi vəfasızdır, fanidir. İnsana qalan yalnız addır. Ad onda insana qalır ki, bu adı yadadaq övlad olsun. Şair təsadüfi demir ki:

Can cövhərinə bədəldir övlad.
Övlad qoyan qoyar həmin ad.

Dədə Qorqud dastanlarında bu inam dönə-dönə təkrar olunur. “Baba oğul qazanar ad üçün. Oğul da qılıcquşanır baba qeyrəti üçün”. “Ata adın yürütməyən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə yey.” “Ata adın yürüdəndə dövlətli oğul yey” və sairə.

Məsələ burasındadır ki, böyüklərə, ululara hörməti vacib bilən azərbaycanlılarda oğul adətən ata adı ilə təqdim olunur, tanınır, ata oğul adı ilə yox.

“Dədə Qorqud”da belə təqdimat geniş yayılmışdır: Ulaş oğlu Salur Qazan, Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək, Elin Qoca oğlu Alp Ərən, Qaragünə oğlu Dəli Budaq, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Doğsun oğlu Rüstəm, Yalançı oğlu Yalınçıq, Qazan oğlu Uruz bəy, Dözən oğlu Alp Rüstəm, Baybura xan oğlu Bamsı Beyrək, Uşun Qoca oğlu Səgrək, Dərsə xan oğlu Buğac xan və s.

Dastanlarda qarşılaşan şəxslər hətta biri-birinin əsil adını öyrənməzdən əvvəl yad adamın atasının adını soruşurlar, sonra

öz adını. Məsələn, Əgrək Səgrəkə deyir: "Yigit, sənin baban kim? Alp ər ərdən adın yaşırmaq eyib olur. Adın nədir, yigit!"

Bu sonuncu cümlə də dəfələrlə təkrarlanır:

"Ər ərdən adın yaşırmaq eyib olur", yigit!"

Hər iki adət – ata adı ilə tanınmaq, adı gizlətməyi eyib saymaq sami xalqlarının adəti ilə ziddiyyət təşkil edir. Dədə Qorqud antroponimiyası ərəb ad sistemindən köklü şəkildə fərqlənir. Ərəblərdə övlada belə yüksək qayğı, münasibət yoxdur. Allaha məhəbbət övlad duyğusundan uca tutulur.

"Ərəblərdə adı gizlətmək eyib deyil, bəlkə adətdir. Farslarda da belədir. Bir sıra faciələr, ata-oğul qarşılaşması ("Şahnamə"də Rüstəm və Söhrab) bu adı gizlətmək ilə əlaqədardır ki, həmin motiv az-çox Azərbaycan ədəbiyyatına da sonralar daxil olmuşdur.

"Qan intiqamı qorxusu bədəvilərin bütün davranışına təsir göstərir. O həddindən artıq ehtiyatlıdır və özünə qapanmışdır, həmişə qorxudadır ki, yolda onun qarşısına qan intiqamı almaq istəyən düşmən çıxa bilər. Ona görə də uşaqlara təlqin edirlər ki, onlar öz adlarını və öz qəbilələrinin adlarını gizli saxlasınlar".¹

Qədim Azərbaycanda belə adət olmamışdır. Hətta düşmən qarşısında belə öz adını mərd-mərdanə elan edən qəhrəmanlar haqqında çoxlu əsərlər mövcuddur.

Bir məsələ də mühümdür. Qədim Azərbaycanda şəxs ata adı ilə tanınırsa, qədim ərəblərdə oğul adı ilə təqdim olunur. Ərəblərdə künyə oğul adı ilə əlaqədar ataya ləqəbdir və künyəsiz olmaq ərəb adətincə böyük hörmətsizlikdir.

Ərəblərdə şəxsin adını çəkməklə, ona sadəcə öz adı ilə müraciət etmək onu təhqir etməyə bərabər idi, saymamazlıq, tərbiyəsizlik sayılırdı. Şəxs öz böyük oğlunun adı ilə əlaqədar künyə sahibi olurdu. Böyük oğlun adına "ata" mənasına gələn "əbu (əbül) əba" hissəciyi qoşulmaqla künyə düzəldilir. Əbü Fəzl ("Fəzlin atası"), Əbu Əli ("Əlinin atası") və s. M.F.Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları"n da deyilir: "Ərəblərin vəhşilik ni-

¹ Лотар Штайн. У черных шатров бедуинов. М., 1981, с. 125.

şanələrindən biri də budur ki, oğlu olan kişilərin adına oğlunun adını da əlavə edirlər. Məsələn, Məhəmmədə ya Əbilqasim, Əliyə – ya Əbilhəsən, Hüseynə – ya Əbaəbdullah deyər xitab edirlər. Bu adət bəzi Afrika, Amerika və Avstraliya vəhşiləri arasında da yayılmışdır. Bunun səbəbi odur ki, vəhşi icmalar arasında milli bərabərlik mövcuddur. Onlarda heç kəsin xüsusi malı ola bilməz. Onların məişəti daima müharibə qənimətindən, çöl və yaxud dəniz ovlarından və yer məhsulətindən olur ki, tayfanın qocaları bir yerə yığır və camaat üzvlərindən hər bir onlara pay verirlər. Oğlu olan kişi, oğlu olmayan kişiyyə nisbətən qənimətlərdən və məhsullardan artıq pay aparır. Vəhşilər yazmaq bilmədiklərindən övladı olan kişiləri övladsız olan kişilərdən ayırmaq üçün oğlunun adını atanın adına əlavə edirlər. Ərəblər də qədim dövrlərdə tamamilə vəhşi idilər və bu adət vəhşilik zamanından ta bu əsrə qədər onların arasında qalmışdır.

Bizim alimlər bu günə qədər ərəblərin adlarının üzərinə onların oğullarının adlarını qoşmağın nədən irəli gəldiyini anlamamışlar. Ərəblərin vəhşiliyi bu günə qədər belə tamamilə aradan qalxmamışdır”.

Böyük filosof məsələni çox kəskin şəkildə qoymuşdur. Künyə verilməsi yalnız “mali-bərabərlik” ilə əlaqədar deyildir. Künyə yalnız birinci oğlun adı ilə əlaqədar olur. “Malı bərabərlik” əsas olsaydı, onda gərək şəxsin nə qədər övladı varsa, bir o qədər künyəsi olaydı.

Künyə, deyildiyi kimi, hörmətlə bağlıdır. Tarixdən məlumdur ki, əslində övladı olmayan bəzi görkəmli şəxslər də künyə sahibi olmuşlar.

V.Voskoboynikovun İbn Sinadan bəhs edən “Böyük loğman” kitabında deyilir: “Xarəzm şahının yanındakı məclisdə hamı bir-birinə ehtiramla müraciət edirdi. Titulu olmayanları künyə – oğlunun adı ilə, fəxri ləqəblə çağırırdılar. Adamları nisbə ilə də çağırmaq olurdu. Hüseyn özünə Buxara nisbətini götürə bilərdi. Demək, buxaralı. Lakin ondan əvvəl bir tarixçi əl Buxari nisbətini götürmüşdü.

Hüseynin künyəsi Əbu Əli idi.

–Hörmətli adamın mütləq titulu – ləqəbi və ya künyəsi və ya nisbəsi olmalıdır, – deyə vəzir bildirirdi. – Təsəvvür edək ki, on nəfər Hüseynin əyləşdiyi binaya girib çağırır: ”Mən! Mən! Mən!” Nəcib adamlar özlərini belə aparmırlar. Yaşxısı budur ki, mən binaya girim deyim: ”Əbu Əli”. Belə olsa, onda müraciət etdiyim Hüseyn o dəqiqə cavab verir. Yerdə qalanlar isə susarlar.

Məclisdə hamını fəxri adla çağırırdılar: İsmayılın atası, Qasımın atası, Əlinin atası.

Hüseyn ata deyildi. Onun oğlu və arvadı yox idi. Lakin tezliklə o, bu fəxri müraciətə alışdı. İndi heç kəs onu adı ilə çağırırmırdı. Hamı ona Əbu Əli – deyə müraciət edirdi”.

Şəxsin övlad adı ilə adlandırılması lap qədimlərdə isə əslində tabu ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Şəxsin öz adını deməmək, onu mənfi qüvvələrdən gizlətmək, şəxsi başqasının adı vasitəsilə adlandırmaq adəti bir çox xalqlara məxsus adətlərdəndir.

“Dünyanın bir çox adətlərinə məxsus ümumi bir hal – xüsusi adlarla əlaqədar tabu sistemi monqoldilli xalqlarda da özünü göstərir. Başqa sözlə, buryatlarda və kalmıqlarda belə ənənə vardır ki, uşağı olan şəxsə müraciət edəndə onu böyük (ilk) uşağının adı ilə adlandırırlar: Sanjin Baabay “Sanjinin atası”. Keçmişə xas olan bu ənənəyə, hazırda yalnız kənd yerlərində rast gəlinir”.¹

“Tunquslar kimi, yucaqirlər də ad magiyasına inanırlar. Hamının eşidə bildiyi halda yaşlı adamları dolaylı şəkildə adlandırmaq zəruri hesab edilir: filankəsin atası, filankəsin anası; əks halda düşmən onun adı üzərində müəyyən ayinlər icra edib, ad sahibinə zərər verə bilər”.²

¹ А.А.Дарбеева. К вопросу о социальной сущности личных имен в монгольских языках. «Ономастика», М., 1969, с. 46-47.

² В.А.Туголуков. Кто вы юкагиры? М., 1979, с.112.

“Nanaylarda şəxsin adını mümkün qədər az çəkməyə çalışırlar ki, zərərli ruhun diqqətini bu ad cəlb etməsin. Müraciət zamanı yaşlıların və özündən böyüklərin xüsusi adını çəkmək ədəbsizlik sayılır; bunun üçün qohumluq terminlərindən (böyük qardaş, böyük bacı, xala və s.) istifadə olunur və ya şəxsi övladının, adətən birinci övladının adı ilə (məsələn, filankəsin atası) adlandırılır”.¹

Yavada valideynlər ilk uşaq doğulan kimi öz adlarını adətən dəyişirlər. Bu adətə karananak, yəni “övladın adı ilə adlanma” deyilir. Əgər Sarıman adlı oğlanın atasının adı əvvəllər Sidin idisə, uşaq olan kimi ona Pak Sarıman, yəni Sarımanın atası, anaya isə Bok Sarıman, yəni Sarımanın anası deyilir. Əgər ilk uşaq ölərsə Mərkəzi Yavada ata yenə öz əvvəlki adı ilə adlanır, Şərqi Yavada isə valideynlər ikinci uşağın adı ilə adlanırlar. İkinci uşaq doğulana qədər isə ölən uşağın adı ilə adlanırlar. Uşaq xəstələndikdə ona başqa ad verdikdə valideynlərin də adları müvafiq şəkildə dəyişdirilir.”²

“Mövcud ənənəvi yerli adətlərə görə ər arvada müraciət edərkən onu ailədəki böyük uşağın adı ilə adlandırır, başqalarının yanında ona müraciət edərkən ona oçibaşko, yəni “uşaqların anası” deyir. Əri ilə və ya əri haqqında danışan arvad da onu böyük uşağın adı ilə adlandırır.”³

Məlum olduğu kimi, dünyada müxtəlif antroponimik sistemlər olduğu kimi, advermə, adlanma adətləri də müxtəlifdir: övlad ata (valideyn) adı ilə, ata (valideyn) övlad adı ilə adlana bilər. Şəxs qardaşın, əminin, dayının, ərin, arvadın və s. qohumların adı ilə adlana bilər.

¹ А.В.Смоляк. Личные имена нанайцев. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, с. 166-167.

² В.Г.Трисман. Обряды и поверья, связанные с рождением и питанием ребенка у малых народов Индонезии. Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. М., 1980, с. 194.

³ Р.Рахимов. Две заметки по анторопонимии Зарешанской долины. Ономастика Средней Азии, М., 1978, с. 186.

Məşhur fransız etnoqrafı J.Kondominas Cənubi Vyetnamda yaşayan mnonqar qəbiləsindən belə bəhs edir:

Adətə görə evli kişinin adına onun arvadının da adı qoşulur və əksinə. Məsələn, Krenq-Coonq adı “Coonqun əri Krenq” deməkdir. Odur ki, az qala böyüklərin (ailələrin) hamısının adı iki sözdən təşkil olunur: Banq-Anq (Anq-Banq), Toon-Binq (Binq-Toonq) və s. Kişiləri bəzən böyük uşağının adı ilə çağırırlar. Bu zaman adın əvvəlinə “ata” mənasında olan “bap” sözünü əlavə edirlər: Bap Tyan adı “Tyanın atası” deməkdir. Habelə: - Bap Çar, BapToonq və s.

Çox zaman şəxsin adına uşaqlıqdan verilən ləqəb də əlavə edilir: Yekə Göbəkli Kronq, Ağzının Suyu Axan Anq, Maral Banq və s.¹

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərə məxsus övlada görə adlanma adəti XIX əsrə qədər Azərbaycanda yüksək təbəqələr arasında az-çox yayıla bilmişdi. XIX əsrdə yayılmağa başlayan fəmiləya bu adəti sıxışdırıb aradan çıxarır və Q.B.Zakir təsadüfi yazmır ki:

O kəslər ki, tanımazdıq övladın

İndi fəmilənə çağırır adın.

Bir sıra qədim xalqlar kimi qədim azərbaycanlılarda da totem sayılan varlıqların adları uşaqlar verilməklə, bu totemlər uşağın himayəçisi hesab olunurdu, onu hər cür bələdan mühafizə edirdi. Digər xalqlarda (samilər. slavyanlar) mövcud adətə, inama görə müqəddəs varlıqların adlarını dilə gətirmək qədəğən (tabu) sayılırdı, ona görə də onların adlarını körpələlərə vermək olmazdı.

“Bizə belə gəlir ki, burada tabu (qadağan) hadisəsinin müəyyən rolu vardır. Qədim xalqlar, o cümlədən slavyanlar müxtəlif canlılara və bitkilərə sitayiş edirdilər, onları müqəddəs hesab edirdilər və onların adını şəxs adı kimi alıb işlətmək olmazdı”.²

¹ Ж.Кондоминас. Лес священного камня. М., 1968. с. 177.

² Н.В.Таранов. Песенное дерево. «Русская речь». 1981, №1, с.150.

İbtidai cəmiyyətdə totem adlarının şəxsə, uşağa verilməsi türkdilli xalqların arasında çox geniş yayılmış ənənə olmuşdur. Məsələn, qədim türk totemi sayılan qurda münasibət bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Qədim türklər qurdu müqəddəs sayır, öz mənşələrini qurd ilə əlaqələndirirdilər, onu ilk ana və ya ilk ata kimi təsvir və təsəvvür edirdilər.¹ Bu inamla əlaqədardır ki, qədim türk və monqol xalqlarının dillərində “qurd” mənası verən bir sıra sözlər (Bori, Çon) şəxs adı kimi geniş miqyasda işlənir: Buri, Buriboy (özbəklərdə), Bori, Boribay (qazaxlarda), Bure (başqırdlarda), Bori, Qurt (türkmənlərdə), Byorü (qaraçay-balkar dilində), Çon (monqol-qalmıqlarda) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da məşhur personaj adı Baybura da bura əlavə edilə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində *bori* sözü işlənməsə də, müxtəlif folklor materiallarında özünü göstərir. M. Süleymanlının “Kişisiz ev – qoşunsuz qaladır” yazısında (“Azərbaycan” jurnalı, 1981 №1) deyilir: “Uşaqlar da qayalara, qayalıqlara üz tutub oxuduqlarının mənasını anlamadan səs-səsə verirdilər:

Börü-börü
Mələdi böru.
Boru-börü
Meşədə böru
At gördü üşüdü böru
İt gördü üşüdü böru”.

Bu sözün dilimizdən tərک olunması da tabu nəticəsidir. Adətən tabu olan varlığın adı bilavasitə yox, dolayı tərzdə ifadə edilir. Yəni sinonimlər ilə əvəzlənir. Azərbaycan dilində tabu olan *Bori* adının öz evfemistik sinonimləri ilə əvəzlənməsi diqqətini cəlb edir: bori// qurd// canavar//ağzıqara//boz//boz bəy və s. Ağzı qara canavar düşmənidir çobanın.

Folklor bu qədim adətləri, dil xüsusiyyətlərini hifz edib saxlayır. Bunları öyrənmək, düzgün qiymətləndirmək əvəzinə bəzən bunlar haqqında tələsik, səhv mülahizələr yürüdülür.

¹ Ф.Урманчаев. По следам Белого Волка. СТ, 1978, №6, с. 12-23.

“Tapmacalar” kitabı haqqında yazılan bir rəydə (“Kommunist” qəzeti, 3.XI.72) deyilir: “Ümumiyyətlə kitabda mənasız, məntiqsiz tapmacalar tez-tez təsadüf olunur.

Ağzı qara boz bəylər

Vursan ağzın əyilər (canavar).

Oxucu canavarı vuran, öldürən adamın ağzının əyildiyini nə görüb, nə eşidib”.

Tənqidçi səhv edir. Bu tapmacanın tarixi, mifoloji, etimoloji, bədii dəyəri vardır.

Qurdun türk antroponimiyasına təsirini Aqşın adında görmək mümkündür. Eramızın dördüncü əsrində beş yüzə qədər Aşına ailəsi hunların Çinə qalib gəlib ələ keçirdiyi torpaqlara keçərək hun sərkərdəsi Muğana tabe olmuşdular. “Aşına monqolca “qurd” deməkdir. Türkcə qurd bori və ya kaskar, monqolca şono//çino deməkdir...Deməli, “Aşına” sözü “boz qurd” mənasına gəlir”.¹

Müasir dilimizdə işlənən Aqşın adı əslində bu sözlə əlaqədardır. Bu tərkiblərdə həm boz, həm də ağ “böyük, hörmətli, mərd” mənalarına gəlir.

*Azərbaycan onomastikası probleminə
dair konfrans materialları. B., 1986-cı il, səh. 275-278.*

AZƏRBAYCAN TEONİMİKASI

Teonimləri öyrənməyin bir sıra üstünlükləri, müsbət cəhətləri vardır. Teonimlər lüğətin ən qədim layını təşkil edir və adətən, həmişə qorunur, müxtəlif tərkiblərdə işlənərkə davam edir. Teonimlər içərisində bir çox vahidlər dilin və xalqın tarixi üçün olduqca qiymətli informasiya qoruyub saxlayır.

Əks etdirdikləri obyektlərin səciyyəsi baxımından bütün xüsusi adları **real onimlər** və **qeyri-real onimlər** adı altında iki

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, с. 23.

qismə ayırmaq olar. Qeyri-real onimlər dedikdə, adətən, uydurma, mifik//mifoloji onimlər nəzərdə tutulur. Qeyri-reallarla ifadə olunan denotatlar, bir qayda olaraq, real adların fantastik əksindən, onların əsatirləşdirilməsindən, ilahiləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Qədim insanın təsərrüfatında çox böyük rol olan öküz real canlı olsa da, müqəddəsləşdirilir və onun qeyri-real surəti yaradılırdı. Politeizm formalaşandan sonra qeyri-reallonimin real qarşılığının olması heç də zəruri deyildi. Qeyri-real onimlərin bir qisminin real qarşılığı olduğu halda, digər qisminin real qarşılığı yoxdur. Real qarşılığı olan qeyri-real onimlərə **mifonimlər** deyilir, məs.: QIZIL öküz, QIZIL xoruz// Ərşin xoruzu, Fatma nəninin örkəni, Boz qurd və s.

Real şəkildə qarşılığı olmayan qeyri-real onimlər isə **teonimlər** kimi tanınır.

Dil tarixindən məlumdur ki, bir din başqasını sıxışdırıb aradan çıxardıqda əvvəllər xeyirxah və müsbət səciyyəli hesab olunan ruhlar və allahlar tədricən mənfi səciyyə kəsb etməyə başlayır, demonlar sırasına keçir. Burdan da bədxah və zərərverici fantastik varlıqların adları demononimlər hesab edilir, məs.: Cin, Can, Azar-bezar, Div, Pəri, İblis, Haris, Əzazil, Cadu (yazata) və s.

Ən qədim və məşhur allah adı **Bağ** dilimizdə **Baxşı** antroponimində mühafizə olunmaqdadır. Orta Asiya xalqlarının dilində işlənən bakşi//baksi ümumi sözü də bu Bağ allah adı ilə əlaqədardır. Həmin tərkibdəki -şi/-si ünsürü isə qədim türk dilində adam, şəxs mənasına gəlirdi. Odur ki, Ağası antroponiminin, O.Mirzəyev kimi, «Ağalar ağası» birləşməsinin ikinci komponentindən ayrıldığını fərz etmək düzgün deyildir.

Qədim türk panteonunda ən ali, yüksək allah Tanrı hesab olunur. Orxon-Yenisey abidələrində bu söz həm allah, həm də köy mənasında işlənmişdir. Sonrakı dinlərin bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, xalq dilində Tanrı teonimi həmişə allah, xudateonimlərinə nisbətən daha işlək olmuşdur.

Tanrıdan sonra ən çox işlənən teonimlərdən biri **Umay**

ana (nənə) adıdır. Uzun əsrlər ərzində həm tanrı (tarı, tar-Tarqu-lu, Tarverdi), həm də Umay (humay, May) müxtəlif fonetik variantlar kəsb etmişdir. Məhsuldarlıq ilahəsi Umay//May tədricən Fatma şəkli almışdır: Qarı nənənin örkəni//Fatma ananın örkəni//hanası, Fatma ananın saçı.

Nənə//Ana ismi **daha bir sıra əsətiri, əfsanəvi obrazlarda əks olunur**: Ana Torpaq (**buradan da**: Ana Vətən, Ana Kür, Anam Azərbaycan **və s.**), Qarı nənə//Nənə, May Ana, Ot Ana//Od Ana – **müq. et**: At-ana, Di-ana.

Teonimlərin bir qrupunu da Babalar təşkil edir: **Yel Baba, Yuxu Baba, Qış Baba, Şaxta Baba**. Rus dilindəki **Baba Яга/Яга Baba** əslində «Yağlı Baba»dır.

Cığatay, Sabutay, Tokay, Xasay, Qaçay. Bu adlarda təkrar olunan «ay» komponentini professor N.Baskakov elə «ay» mənasında qəbul edir. «Bizə elə gəlir ki, Cığatay, Sabutay, Tokay, və s. adlardakı «ay» – ər (kişi) mənasındadır. Məhz belə olduqda Cığatay «igidər», Qaçay – «qoçər» kimi asanlıqla izah edilir». ¹Müəllif göstərir ki, Xasay adında «xas» sözü yüksək, uca mənasındadır. Şubay adının əsli Subay olub, «sub» – evlənməmiş mənasına gəlir. Deməli, Şubay – əsgər, döyüşçü deməkdir. Tokayisə «vuran, toxunan kişi, ər» (eləcədə: Tokər), Oqtayadı **oq** və **tay** tərzində bölünür, «həmnəsil» mənasına gəlir.

Habelə: **Saday, Qaçay, Surxay...** Bu sərəya daha bir antroponimləri əlavə etmək lazımdır: **Balay, Xamtay** (Xan *Butay*), **Butay//Buta, Buxsay→Buğay→Buğac, Baday, Mamay, Duna, Xuday**, (Qulu), **Beyrəy, Noğay, Azay, Bakay, Gəray, Babay, Qamay Qamlo//Qəmlo, Calay, Yirey**, (Saçı uzun) **Suray** (xanım), (Boynu uzun) **Buray** (xanım), **Alay, Bakay→Bağı, Umay**.

Bütün bu nümunələrdə **-ay** ünsürünün «adam, insan» mənası verdiyinə şübhə etmirik. Kök morfevlərin tədqiqi və şərhli isə maraqlı nəticələr verə bilər. Bunların çoxu qədim teo-

¹O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s. 284-285.

nimlərlə əlaqədardır. Hər hansı teonim tədricən ona tapınan qəbilə və tayfanın adına çevrilir və tədricən ilkin məna və funksiyasından uzaqlaşır. **Azay**, **Hoğay**, **Xasay** antroponimlərinin köklərində azərbaycanlıların, noqayların, qazaxların izləri aydın görünür. Bu vahidlərin bəzilərinin kökləri isə mifonim abidələrdə özəksini tapmışdır. Kökü **büt**, **buta**, **Budda** ilə bağlı olan **Butay**, kökü **ho//qo** və *yaqut*¹ ilə bağlı olan **Xuday**, kökü **qam** ilə bağlı olan **Qamay/Qambay** əslində burdan formalaşmış və xalq etimologiyası təsiri ilə bu şəkllə düşmüşdür (bunu **qan** və **bay** komponentlərinə bölərək izah etmək düzgün deyil) və mifonimlərdən düzələn antroponimlərdir.

Maraqlı nümunələrdən biri də **Gəray** antroponimidir. Bu sözün kökünün demononim olması diqqəti cəlb edir. Deməli, yuxarıda göstərilən adlar qrupunun kökləri mifonimlərdən, teonimlərdən və demononimlərdən ibarətdir.

Gəray antroponiminin kökü **Koroğlu** adının şərhə baxımından maraqlıdır. Tarix elmləri doktoru Ş.A.Tağıyeva göstərir ki, «титул гирей, согласно Немету Дьола..., является уменьшенной формой от тюркского кер («див», «самое сильное создание») – кер-ей. Написание имеет различные формы: керей, кирей, гирай, гирей»².

Bizcə, Koroğlu adı da qeyri-adi gücünə, div xasiyyətinə (həddən artıq yemək, yatmaq və s.) görə *buger-* kökü ilə bağlıdır. Türk xalqlarında totem hesab olunan qurd gah ilk ata, gah da ilk ana kimi təsvir və təsəvvür edilir³.

Təsadüfi deyil ki, bir sıra türk xalqlarının ad sistemində «qurd» mənasına gələn antroponimlər müəyyən yer tutmaqdadır: Бури, Бурибой, Буриой (özbək), Boyi, Boribay (qazax), Bure (başqırd), Qurt, Bori (türkmən), Byoru (qaraçay –balkar) vs. Azərbaycanda da qurdun totem hesab edilməsinin izlərinə dil

¹ Bu haqda bax. Н.А.Баскаков. Этнографическая лексика и терминология в национально-русских словарях. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л., 1976, с. 238.

² Вах. М.Казем-Бек. Избранные произведения. Баку, 1985, с. 408.

³ Ф.Урманчев. По следам Белого Волка, СТ, 1978, № 6, с. 12-23.

faktlarında təsadüf olunur: qurd// canavar// ağzıqara// boz bəy. Ağzı qara canavar (hibrid söz birləşməsidir), Ağzı qara boz bəylər; Dinsən ağzın əyilər (tapmaca). «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Baybura adının ikinci hissəsi – bura//bori elə «qurd» deməkdir. Mövlud Süleymanlının «Kişisiz ev – qonşusuz qaladır» yazısında deyilir: «Uşaqlar da qayalara, qaranlıqlara üz tutub oxuduqlarının mənasını anlamadan səs-səsə verirdilər:

Börü-börü,
Mələdi börü.
Börü-börü.
Meşədə börü.
At gördü üşüdü börü,
İt gördü üşüdü börü».

*“M.F.Axundov”, Bakı, “ADU” nəşriyyatı,
1987-ci il, səh.72-80.*

M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNİN ANTROPONİMİYASI

Azərbaycan antroponimiyasının tarixini XIX əsrdən hesablamaq üçün hər cür əsas vardır. Şəxs adları haqqında (əsil şəxs adı, ata adı, фамиliya, ləqəb, təxəllüs, adların yazılışı, mənsəyi, onlardan istifadə qaydaları, titullar və s.) A.Bakıxanovun, M.Kazım bəyin, M.F.Axundovun bir çox dəyərli mülahizələri öz aktuallığını indi də saxlamaqdadır.

M.F.Axundov dönə-dönə ad məsələsinə toxunmuş, bu problem ilə əlaqədar nəzəri fikirlər yürütmüşdür.

Məlumdur ki, X əsrdən başlayaraq bütün yaxın Şərqi, xüsusilə İrani ləqəb azarı bürümüşdü. Hər kəs ləqəb götürməyə çalışırdı. Yalnız XIX əsrdə bu ləqəbbazılığa qarşı etirazlar meydana çıxmağa başladı. “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndə bu etiraz çox güclüdür. Bu cəhətdən M.F.Axundovun “Kritika” məqə-

ləsində irəli sürülən mülahizələr olduqca maraqlıdır. Məqələdə “Sürüş” təxəllüslü və “Şəmsüş-şüəra” ləqəbli bir şairdən bəhs olunur.

“Sürüşün qəsidəsi ən alçaq dərəcəli bir şair olduğuna dəlalət edir; hətta şeir demək qabiliyyəti belə heç yoxdur. Və nəhaq yerə göyün mələkinin adını özünə təxəllüs qoyub, onun böyük, parlaq bəzəyinin adını özünə ləqəb götürmüşdür”. “Bizim adətimizdir, ləqəb verərik, amma onun mənasını nəzərə almarıq və münasibətini düşünmərik”.

M.F.Axundov ədəbi dil üslublarının formalaşmasında antroponimlərin mühüm rolu haqqında ilk və bütün ədəbiyyatımızda yeganə fikir yürüdən tədqiqatçıdır. “Mirzə Məlkum xanın pyesləri haqqında kritika” yazısında tənqidçi ədib dram əsərində personajların adının yazılma yeri və tərzini haqqında aşağıdakı tövsiyələri verir: “...Məclis üzvünün hərəkətini göstərmək istədikdə onun adını sətrin üstündə, ayrıca yazmaq lazım deyil, gərək bu ad adamın işinə aid olan sətərə yapışdırılmalıdır. Məclis üzvünün mükəlliməsi yazılarkən onun adı sətrin yuxarısında ayrıca yazılmalıdır”.

...Pyesdə sözü, ya işi olan hər bir iştirakçının adı əsərin başlanğıcında yazılmalıdır; məsələn, Saranın anası Şərəfnisənin və habelə Fəraməz bəyinin adı başlanğıcda yazılmalıdır ki, Tuti xanımın kim olduğu məlum olsun. “Əşrəf xan” pyesində sözü və işi olan bəzi fərraşların adları da əsərin başlanğıcında yazılmışdır”.

Rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmalarda, sənədlərdə şəxsin adının, sənətinin qeyd olunmasını təkidlə tələb edən sənətkar bu məsələnin cəmiyyət üçün mühüm və prinsipial əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

“Və habelə – cəmi mürasilatda – ki, xalq bir-birinə yazırlar, ondan qəti-nəzər ki, ayın və ilin tarixi və mürasilatın məhəlli-kitabəti yazılmır, mürasilənin içində müxatəbin ismi dəxi mərqum olmayıb; ancaq onun əlqabına iktifa olunur və ismi mürasilənin ləffafəsinin bir üzərində təhrir tapır. Vəxtə ki, mükatəb

mürasiləni ələ alır, ləffafəsin cırıb atır, özünün ismi də həmin ləffafə ilə aradan çıxır. Əgər bir müddətdən sonra haman mürasilətin məzmunu bir mətləb xüsusunda sənəd ola, bir kəs bilməyəcəkdir ki, onlar kimə və haradan yazılıbdır. Hətta onların raqimi dəxi müşəxxəs olmaz. Ondən ötrü ki, mürasilənin zöhründə ancaq bir möhür var: Məhəmməd, ya Əli, ya Vəli adına. Aya, bu Məhəmməd və Əli, ya Vəli kim idilər və nəkarə idilər? Məlum olmayacaqdır....

Əgər bir neçə müddətdən sonra bu növ sənədatın uzaq əmkinədə bir mətləb üçün lüzumu olmuş ola və oranın hakimi talib ola ona ki, onların qayıрма olmadığı xüsusunda bir dürüst təhqiğ əmələ gətirə, hərgiz bilməyəcəkdir ki, sahibi möhrqazi imiş, ya şeyxülislam imiş, ya müctəhid imiş, ya mollayi-qeyriməruf imiş və ya filhəqiqə heç vücudu yox imiş”.

Uzun müddət rəsmi idarələrdə çalışmış M.F.Axundov Azərbaycan dəftərxana üslubunun yaradıcısı və banisi hesab edilməlidir. Məktub və sənədlərdə şəxs adlarının yazılma məsələsinə müəllif dönə-dönə qayıdır və bu qaydalara əməl olunmasını təkidlə tələb edir.

M.F.Axundovun dram əsərlərində şəxs adlarının tədqiqi tarixi üslubi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bədii əsərlərdə şəxs adlarının tədqiqi prinsipləri elmdə hələ işlənilib hazırlanmamışdır. V.A.Nikonov yazır: «...об именах литературных персонажей» накоплены целые наблюдения, ожидающие обобщений. История – не сумма фактов, чтобы написать ее, необходима теория. А работам по истории персонажей не на что опереться, их теория не разработана ни у нас, ни за рубежом».¹

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə M.F.Axundovun əsərlərində real adlarla yanaşı irreal adlara da rast gəlirik. Azərbaycan ədəbiyyatında belə uydurma, poetik ad işlətmək ənənəsi böyük realist olan Axundovdan başlanır. Cəlalüddövlənin cavabında deyilir: ”Bundan sonra mən səni Kəmalüddövlə xitab etməyəcə-

¹ В.А.Никонов. Имя и общество. М., 1974, с. 234.

yəm, bəlkə Nöqsanüddövlə xitab edəcəyəm”. Məhz M.F.Axundovdan sonra ədəbiyyatımızda uydurma, bədii-poetik adlar çox geniş miqyasda işlədilməyə başlamışdır. Azərbaycanda müasir mənada familiya XIX əsrdən işlədilməyə başlamışdır: Mirzə Fətəli Axundov, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzəcan Mədədov, Xandəmirov, Topçubaşov və s. Hətta familiya bir silki imtiyaz kimi nəzərə çarpır. Qasım bəy Zakir əbəs demirdi ki:

O kəslər ki, tanımazdıq övladın
İndi familinən çağırdır adın.

Real həyatda baş verən bu yenilik – familiyanın Azərbaycanda işlənməyə başlaması da realist dramaturqun nəzərindən qaçmamışdır. “Xırs quldurbasan”da divanbəyinin dilmancı (Kamalov) familiyası ilə təqdim olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, müəllifin bədii əsərlərində adların əksəriyyəti real adlardır. Hətta o dərəcədə real ki, bir sıra surətlərin prototiplərinin adları olduğu kimi əsərə daxil edilir. Məsələn, vaxtilə Ə.Haqqverdiyev “Mirzə Fətəli Axundovun həyat fəaliyyəti” adlı məqalədə yazırdı: “Mən deməliyəm ki, M.F.Axundovun komediyalarındakı tiplər uydurulmamışdır, bilavastə həyatdan götürülmüşdür. Hacı Qaranın nəvələri indi də Ağdam qəzasının Ağcabədi kəndində yaşayırlar. Molla İbrahimxəlil kimyagərin nəvəsi ilə mən Tiflisdə tanış olmuşam. O, həvəskar artist idi”.

Ə.Haqqverdiyevin həmin məqaləsində belə bir qeyd isə xüsusilə maraqlıdır: “Hələ Axundov anadan olmamışdan əvvəl vəfat edən Vaqifin şeirlərində Müsyö Jordan və Hatəmxan ağa haqqında işarələr vardır. Lakin onlardan həqiqi, ölməz surətlər yaratmaq üçün Axundov istedadı lazım idi”. Biz bu işarələrin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilmədik. Halbuki bu ədəbiyyat tariximiz üçün maraqlı ola bilərdi.

M.F.Axundovun əsərlərində həm Şərqə, həm də Qərbə məxsus külli miqdarda tarixi şəxsiyyət adları, əsətiri adlar, filosof, şair, yazıçı, sərkərdə, alim, səyyahların, habelə ən müxtəlif

din xadimlərinin adları səpələnmişdir ki, bunların hamısını toplamaq, lüğətini tərtib etmək tarixi-linqvistik, habelə ümumfiloloji baxımdan çox zəruri və əhəmiyyətliyədir.

Sənətkarın bədii əsərlərində real adları üslubi baxımdan iki qismə ayırmaq olar: a) əsərdə iştirak edən personajların adları; b) haqqında bəhs olunan (özləri əsərdə iştirak etməyən) surətlərin adları. Bu sonuncular daha çox köməkçi funksiya daşıyır, əsas surətlərin fikirlərini aydınlaşdırmağa xidmət edir: avar ləzgisi Xanbutay, usta Rəhman dəllək (“Molla İbrahimxəlil”), Zərdablı Qurban bəy, Firəng qızları, Allahverdi bəyin oğlu Tağıverdi bəy, Ağcabədili Kərim koxanın arvadı Səlminaz, Muğanlı Səfərəli kişinin qızı Cavadlı Kərbəlayı Qənbər qızı Şahsənəm, Əlmərdan, Ağavəli Əliqulu oğlu, vəzir Hacı mirzə Ağası (“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”), Ayı qıran Əmiraslanın nəvəsi, Mariya Adamovna (“Xırsqul durbasan”), Hidayət xanın arvadı, Mirzə Səlim, Falçı Qurban (“Vəziri-xani Lənkəran”), Əmiraslan bəyin övladı Qurban bəy (“Hacı Qara”), dabanı kəsik Heydərqulu (“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”).

Axundov dramlarında personajların adları ətraflı tədqiqat üçün zəngin material verir. Qaranlıq müsəlman dünyasında məhz Axundov qələmi sayəsində ilk dəfə Azərbaycan qadınları səhnəyə çıxarılır, onların səhnədən adı çəkilir. “Kimyəgər”dən başqa müəllifin bütün pyeslərində qadın personajlar iştirak edir ki, bunların adları diqqəti cəlb edir. Bunların adı adətən “xanım” titulu ilə müşayiət olunur ki, bu da demokrat ədibin qadınlığa münasibəti cəhətdən maraqlıdır: Ziba xanım, Şölə xanım, Nisə xanım, Pəri xanım, Sona xanım, Teyyibə xanım, Şərəfnisə xanım, Şəhrəbanı xanım, Səkinə xanım. Bir neçə personaj adında bu titullar işlənmir ki, bu da ədibin realizmindən irəli gəlir. Doqquz yaşlı Gülçöhrə, qulluqçu (dayə) Xanpəri, elat qadınları Zalxa və Pərzad “xanımsız” təqdim olunur. Zavallı Tükəz də “xanım” deyil. Sələmçi burjuaziya nümayəndəsi üçün belə titulların əhəmiyyəti yoxdur. Pul hər şeydən artıqdır.

Bütün bu qadın adları təbiiliyi, ahəngdarlığı ilə, mənası ilə də diqqəti cəlb edir. XIX əsr mühitində bu qadın adlarının əsərə gətirilməsi həm də mühüm ictimai hadisə idi. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadənin “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” məqaləsi çox dəyərlidir. “Bir müsəlman bəndəsinin istilasında onun arvadının adı yoxdur – arvadının adı “bizim öz (oxu: ev-M.A.) adamımız”dır. Bir müsəlman kişisi öz yavuş, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırılırdı”, bu qanunu pozanlar müsəlman içində “yoldan azmış”, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar və həmin “qeyrət” üstündə müsəlman qardaşlar o qədər “qeyrət” göstərişlər ki, bir-birinin qanını içməyə hazır olublar və içiblər də. Müsəlman arvadlarının adını çəkməyin özü bir qələt iş, “eyib” iş hesab olunurdu”.

Pyeslərdə ən müxtəlif xalqların nümayəndələri iştirak edir və bununla əlaqədar onların antroponimiyası çox geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu cəhətdən Axundov irsi bütün dramaturgiyamızda xüsusi yer tutur. Burada Müsyö Jordan (fransız), Dərviş Məstəli şah (iranlı), Matvey (kazak), Frans (alman), naçalnik (rus), Ohan, Mkrtiç, Arakael, Sərkis, karapet (erməni) kimi antroponimlər diqqəti cəlb edir.

Müəllifin dramalarında kollektiv personaj adları geniş miqyasda işlədilir. Burada bir çox replika müəllifləri belə təqdim olunur: *Tamam əhli-məclis, Nuxululardan biri, Sair nuxulular, Nuxulular, Vəli və Oruc, Fərraş, Vəzir, Nazir, Mehtər, Xan, Ərizəçilərdən birisi, Eşik ağası, Əvvəlinci ərizəçi, İkinci ərizəçi, Şölə xanım və Nisə xanım, Cəzairçilər, Bəylər, Heydər bəy və Səfər bəy, Murov, Naçalnik, Ermənilərdən birisi, Yasavul, Fərraşlar, Fərraşbaşı, Hakimi-şər, Sərbaz, Sərbazlar, Sərbazi-əvvəl, Sərbazlardan biri, İkinci Sərbaz, Üçüncü Sərbaz, Dördüncü Sərbaz.*

Xalq danışq dilinə məxsus bir xüsusiyyət – əhalinin, xalqın yaşadığı yer ilə əlaqədar adlandırılması üsulu ədibin yaradıcılığında mühüm yer tutur: *avar ləzgisi, Əylis erməniləri, Varta-*

şen yəhudiləri, Şamaxı çəngələri, İran sərbəzi, Lənkəran xalqı, Səlyan xalqı, Banazor erməni...

M.F.Axundovun əsərlərində ləqəb və titullar problemi xüsusi bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Burada ən müxtəlif ləqəblər (*Molla Həmid, Molla İbrahimxəlil, Dərviş Abbas, Hacı Kərim, Molla Salman, Məşədi Cabbar, Şeyx Salah, Hacı Nuru, Dərviş Məstəli şah, Məşədi Qurban, Mirzə Həbib, Hacı Salah, Xacə Məsud, Hacı Qara, Keçəl Oruc, Ayı qıran Əmiraslan* və s.) vardır.

Azərbaycan antroponimiyasında ləqəblər şəxsin əsil adından əvvəl işlənir. Görünür ki, XIX əsrdə bu prinsip hələ tam sabitləşməmişdir. Odur ki, Axundovun əsərlərində ləqəblər bir sıra hallarda əsil addan sonra işlədilmişdir: Molla İbrahimxəlil **kimyagər**, Müsyö Jordan **həkim-nəbatat**, dərviş Məstəli şah **cadugüni-məşhur**, Xırs **quldurbasan**.

Diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, ləqəbin ikinci yerdə gəlməsi əsasən müəllifin ilk qələm təcrübəsi – birinci pyesində özünü daha çox göstərir. Hacı Kərim **zərgər**, Məşədi Cabbar **ta-cir**, Səfər bəy **mülkədar**, Şeyx Salah **Xaçmazlı**, Hacı Nuru **şair**, Ağa Zaman **həkim**, usta Rəhman **dəllək**. Sonrakı pyeslərdə bu cəhət nəzərə çarpır. Bəzən də eyni şəxsin ləqəbləri müxtəlif mövqedə işlədilir: **Xaçmazlı** Şeyx Salah /Şeyx Salah **Xaçmazlı**, **Kəldəkli** Molla İbrahimxəlil /Molla İbrahimxəlil **kimyagər**/Mövlana Molla İbrahimxəlil.

“Müsyö Jordan...” pyesində məşhur **Məlixə, Bəlixə, Səlixə** adları xüsusi araşdırma tələb edir. Müəllif bunların div, ifrit adları olduğunu qeyd edir. Bu əsərdə Məstəli şah habelə “**Kilcan adlı ifrit**”dən bəhs edir. Bizdə bu kimi adlar öyrənilməmişdir. Yalnız onu nəzərə çarpdırmaq istərdik ki, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında Məlixə obrazından bəhs edilir. Bu obraz olduqca mənfi səciyyələndirilir, ifritə məxsus xüsusiyyətlər ona aid edilir.

...Mən isə Məlixə, aləmdəkilərin imamıyam.

Göydə, yerdə nə varsa

Adam oğlunun aqlında, idrakında nə varsa
Hamısını öz aqlımla tamam bilirəm,
Halaldan, haramdan agaham.
Mən təkliyimdə on iki nəfərdən yaxşıyam,
On iki fənni özümdə bir fənn kimi cəmləşdirmişəm.
...Hansı səmti təhlükə hədələyərsə
Bircə iti nəzərimlə onu mən dərk edirəm.
Əgər bir şahlıq zavala uğrasa,
Mən əlli il ondan əvvəl xəbərdar oluram.
...Ağzımdan bir sehirli yel üfürsəm
Zolaqlı çətini zolaqlı ilana çevirərəm.

M.F.Axundov irsində ləqəbdən familiyaya keçidin izlərinə rast gəlirik.

...Hacı Qara ağcabədidən ki, sövdagər və dövlətli kişidir, pul götürürük.

Başqa misallar: Zərdablı Qurban bəy, Muğanlı Səfərli, Cavadlı Kərbəlayı Qənbər, Ağcabədili Kərim Koxa.

Bütün bu yer adları ilə əlaqədar ləqəblər faktik olaraq familiya funksiyası daşıyır, bir növ “famiiliyaya qədərki familiya” hesab oluna bilərlər. Bunlar gələcək Ağdamlı, Qarabağlı, Göyçaylı, Şahdağlı və s. familiyalardan o qədər də fərqlənmir. Bəzən familiyanı məhdud mənada babanın, ulu babanın adı kimi anlayırlar. Lakin babaların və ümumiyyətlə, uluların təkəcə adı deyil, ləqəbləri də familiya üçün əsas ola bilər. Elə Mirzə Fətəlinin öz familiyası Axund Hacı Ələsgərin ləqəbindən düzəlməmişdirmi?

M.F.Axundovun əsərləri sinifli cəmiyyətin güzgüsüdür və burada həmin cəmiyyətə məxsus titullar geniş yer tutur: xanınım, ağa, bəy və s. İncə müşahidə qabiliyyətinə malik sənətkar nitqdə, xüsusilə müraciət məqamında titulların işlədilməsində belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirir: titul əsasən rəsmi məqamlarda işlədilir, ailə daxilində, məhrəmanə söhbətlərdə şəxsin əsil adı titulsuz işlədilir. Məsələn, Şahbaz bəy antroponimində diqqət yetirək.

Şərəfnisə xanımın “Adaxlım kimdir?” sualına Şəhrəbanu xanım belə cavab verir: ”Bəs əmin oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır?” Bu yerdə qaynana gələcək kürəkənini qızına **bəy** (Şahbaz **bəy**) titulu ilə birlikdə təqdim edir. Bunun ardınca qızı xəbər verəndə ki, Şahbaz bəy Parisə gedir, Şəhrəbanu xanım “**bəy**” komponentini işlətmir: ”Şahbaz gedir?...De görüm. Sənə kim dedi ki, Şahbaz gedir?”

Hatəm xan ağa hər yerdə “Şahbaz” işlədir. Müsyö Jordan hər yerdə “Şahbaz bəy” deyir. Lakin son gərgin, psixoloji səhnədə o da bu “bəy” titulu işlətmir ki, bu da mövcud situasiya ilə əsaslandırılıla bilər.

Şəhrəbanu xanım. Həkim sahib, bizim **Şahbazı** da aparırırsınızmı?

Müsyö Jordan. Nə söyləyirsiniz...**Şahbazı** hara aparacağam?

Yaxud Heydər bəy hər yerdə Sona xanım işlədirsə (yalnız bir yerdə – psixoloji gərginlik son həddə çatdıqda: ”Sona, sözünü dəyiş, yoxsa bu xəncəri çaxaram ürəyimin başına, özümü öldürürəm! – işlədir). Sona xanım hər yerdə “Heydər” deyə müraciət edir. Sona xanımı anası yalnız “Sona” deyə çağırır.

Bütün bunlar xırda məsələ olmayıb (sənətkarlıqda, bədii üslubda xırda məsələ yoxdur) müəllifin realizmi, ustalığı kimi qiymətləndirilməlidir.

M.F.Axundovun əsərlərində şəxs adlarının tədqiqi müasir Azərbaycan antroponimikasının bir sıra nəzəri və tətbiqi məsələlərinin həllinə yardım göstərmiş olur. “Xırsquldurbasan”da belə bir remarka vardır:” Vəli Xatun oğlu və Oruc Nəsim oğlu daxil olurlar”.

Müasir ədəbi dilimizdə qəbul olunmuş rəsmi üçkomponentli ad sisteminə əsasən demək mümkündür ki, burada **Vəli** və **Oruc** əsil şəxs adları, **Xatun oğlu** və **Nəsim oğlu** isə ata adlarıdır. Lakin burada bir neçə elmi səhv buraxmış olarıq. İkinci komponenti “oğlu” sözündən ibarət belə vahidlər əsil **ata adı deyildir**. Oruc adlı şəxsin atasının adı Nəsimdir. “Nəsim oğlu” deyildir.

Burada **Nəsib oğlu** ifadəsi elə Oruc adlı şəxsi bildirməyə xidmət edir, atası Nəsibi yox. “Nəsib oğlu” birləşməsi həmin Orucu ata tərəfindən bildirmək, ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Elmdə şəxsi ata və ya baba/əmi, dayı, ulu baba və s./ tərəfindən bildirmək üçün işlənən antroponimlərə **patronim** deyilir.

Vəli Xatun oğlu birləşməsində də Xatun oğlu ifadəsinə “ata adı” demək heç yaramaz. Açıq görünür ki, Xatın onun atasıdır və ya nənəsidir, hər halda atası deyildir. Burada Xatın oğlu ifadəsi **matronim** hesab edilməlidir.

Patronim və ya matronimlər şəxsin atasının (anasının) əsil adından düzəltdiyi kimi, atasının ləqəbindən də düzələ bilər. Deməli, patronim əsil adlar və patronim ləqəblər fərqləndirilməlidir. M.F.Axundovun əsərlərindən patronim ləqəblərə (bu termini “ləqəb patronim” tərzində işlətmək daha düzgün sayıla bilər) aid nümunələr göstərmək mümkündür. “Mürəfiə vəkilləri”ndə Ağa Mərdan halvaçı oğlu, Ağa Salman Ələkçi oğlu kimi... Kitabda bu kimi patronim ləqəblərin kiçik hərflə yazılmasına etiraz etmək lazım gəlir. “Ağa Mərdan halvaçı oğlunun evi...” (s.179).

Dünyada müxtəlif antroponimik sistemlər mövcuddur. Azərbaycan dilində şəxs ata və ya ana (valideyn, hami, böyüklər) tərəfindən adlandırılırsa, bir sıra digər xalqlar kimi ərəblərdə də şəxsin övlad tərəfindən adlandırılması geniş yayılmışdır və bu hadisə onlarda künyə adlanır.

M.F.Axundov göstərir ki, “bizim alimlər bu günə qədər ərəblərin adlarına onların oğullarının adlarını qoşmağın nədən irəli gəldiyini anlamamışlar”.

Görkəmli alim özü bu cəhəti belə şərh edir: “Ərəblərin vəhşilik nişanələrindən biri də budur ki, oğlu olan kişi ilə vəhşilərə yazmaq bilmədiklərindən övladı olan kişiləri övladsız kişilərdən ayırmaq üçün oğlun adını atanın adına əlavə edirlər, məsələn, Məhəmmədə – Əbülqasım, Əliyə – Əbülhəsən, Hüseyinə – Əbu Əbdullah da deyirlər. Bu adət bəzi Afrika, Amerika və Avstraliya vəhşiləri arasında da yayılmışdır. Bunun səbəbi odur ki, qövmlər arasında malı bərabərlik mövcuddur. Onlarda hər

kəsin xüsusi malı ola bilməz. Onların məişəti daima müharibə qənimətləri, çöl və ya dəniz ovları, yer məhsuləti ilə keçir ki, bu şeyləri onların qocaları bir yerə yığır və cəmiyyət üzvlərindən hər birinə pay verirlər. Oğlu olan kişi oğlu olmayan kişiyə nisbətən artıq pay alır. Vəhşilər yazmaq bilmədiklərindən övladı olan kişiləri övladsız kişilərdən ayırmaq üçün oğlun adını atanın adına əlavə edirlər. Ərəblər də qədim dövrlərdə tamamilə vəhşi idilər və bu adət vəhşilik zamanından ta bu əsərə qədər onların arasında qalmışdır”.

Əlbəttə, bu mülahizələr birtərəflidir və hadisənin mahiyyətini açmır. Nə üçün yalnız ilk oğlunun adı ilə əlaqədar künyə yaranır? Bir sıra hallarda övladı olmayanların və ya körpəlikdə ölənlərin də künyəsi olur (Əbdülqasım – Məhəmməd peyğəmbərin künyəsi).

Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyinə həsr olunmuş “Klassik mətn və transkripsiya məsələləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, “Elm”, 1987-ci il, səh. 28-30.

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN ORFOQRAFİYASI HAQQINDA

1. Ümumiyyətlə, yazının, xüsusilə fenoloji yazı sisteminin meydana çıxması ən əvvəl xüsusi adların əks olunması ehtiyacı ilə əlaqədardır. Maraqlıdır ki, bir sıra qədim yazı növlərinin tədqiqi də ən əvvəl antroponimlərin müəyyənləşdirilməsindən başlamışdır.

2. Antroponimlərin orfoqrafiyası ədəbi dilin tam formalaşdığını əks etdirmə baxımından, habelə cəmiyyətin ictimai və mədəni tələbləri baxımından çox mühüm aktualıq kəsb edir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqində və nəşrində ən çox buraxılan nöqsanlar antroponimlərlə əlaqədardır. Bu sözləri

folklor abidələri, tarixi əsərlər, romanlar, memuarlar, xatirələr və s. haqqında da söyləmək mümkündür.

3. Eyni antroponimin eyni əsərdə (lap müxtəlif əsərlərdə də) müxtəlif şəkildə yazılışı bizim nitq mədəniyyətimizin arzu edilən səviyyədə olmadığını əks etdirir: Xan qızı Xurşidbanu Bəyim Natəvan// xan qızı Xurşidbanu bəyim Natəvan (F.Şuşinski, “Azərbaycan xalq musiqçiləri”, s. 98, 208). Əbdülmüslüm//Əbdül Müslüm /Maqomayev (R.Hüseynov, “Vaxtdan uca”, s. 11, 25).

Azərbaycan orfoqrafiyasında antroponimlərin yazılışında başlıca qüsurlar belədir:

a) bir sıra mürəkkəb adların komponentləri birlikdə (bitişik) yazılmalı ikən, ayrı-ayrı sözlər kimi yazılır: Məhəmməd Tağı (M.F.Axundov, “Məqalələr məcmuəsi”, 76). Bakı Sultanı Məhəmməd Hüseyn bəy. Mirzə Məhəmməd. Məlik Məhəmməd. Məhəmməd Qulu xan. Əli Qulu xan. Fətəli xanın qızı Xan Bikə xanım. Hüseyn Qulu xan. Şəki xanı Məhəmməd Hüseyn xan (“Azərbaycan”, 1987, №1, s. 128-141).

b) Əsas komponentin önünə gələn bir sıra determinantlar (ağa, bəy, seyid, şah, mir, bala və s.) ayrı yazılır ki, bu da səhvdir. Ağa Sadıq. Bala Sultan. Hacı Mir Abbas ağa (Ə.Şərif, “Molla Nəsrəddin necə yarandı”). Mir Həsən Hacı Mirağa oğlu (ASE). Hacı Sultan Əmir. Hacı Soltan Əhməd (“Azərbaycan”, 1987, №2, s. 149). Ağa Mir Sadıq ağa. Mirzə Mir Hadı ağa (Qəmküsar).

Tarixi-ənənəvi ümumiləşmə nəticəsində yalnız bir neçə adda “ağa” və “şah” addan əvvəl ayrı işlənə bilir. Klassiklərimizin nəşrində (məsələn, M.F.Axundovun əsərləri) bu cəhət nəzər alınmadığından külli miqdarda orfoqrafik qüsurlar və hərc-mərclik yaranmış olur.

Azərbaycan antroponimlərinin imlasına rus orfoqrafiyasının çox böyük mənfi, pozucu təsiri müşahidə olunur. Nəticədə əsrlər boyu xalqın bir söz kimi anlayıb bir vurğu ilə tələffüz etdiyi adlar müasir dövrdə süni şəkildə iki söz kimi yazılmağa

başlamışdır. Əbdül Qədir (R.Hüseynov, “Vaxtdan uca”). Əbül Həsən, Əbül Fəzl, Əbdül Hüseyn və s. Bir sıra tərcümə əsərlərində rus imlası təsiri ilə Cəlal-əd-din, Saleh-əd-din (Saləddin) kimi yazılar meydana çıxmaqdadır. Azərbaycan dilinə ərəb antroponimləri əsasən şifahi yolla daxil olmuş və buna görə də onların orfoqrafiyası tarixən fonetik prinsipə əsaslanmışdır. Ərəb adları rus dilinə yazılı yolla daxil olur və buna görə də morfematik prinsipə əsasən yazılır. Rus yazısını mexaniki təqlid etməklə ədəbi dilimizə “ayı xidməti” göstərmiş olarıq.

“Terminologiya məsələləri”, Bakı, 1987-ci il, səh. 20-25.

M.İ.Adilov, A.Paşayev.

“TƏXƏLLÜS”, “LƏQƏB”, “İMZA” TERMİNLƏRİ

Antroponimika tamamilə yeni elm sahələrindən olub, şəxs adlarını – şəxsin əsil adı, atanın adı, фамиliya, təxəllüs, ləqəb, titul, kiçiltmə ad, əzizləmə ad və s.-ni tədqiq edir. Elmi dildə xüsusi şəxs adına “antroponim”, bir dildəki şəxs adlarının məcmusuna isə “antroponimiya” deyilir.

Azərbaycan dilində bu elmin adı dolaşdırılıb səhv şəkildə təqdim edildiyi kimi, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının, anlayışlarının adları – terminlər də dəqiqləşdirilməmişdir.

Məsələn, götürək “təxəllüs” və “ləqəb” terminlərini. Bu kateqoriyaların fərqi belədir: təxəllüsü şəxs özü seçir, ləqəbi isə ona başqaları verir. Lakin belə bir cəhət çox vaxt nəzərə alınmır.

N.Xəzri yazır: “Xəzri bizdə Xəzərdən əsən küləkdir. Safıq, təmizlik küləyidir. Tufanlıdır, şimaldan əsir. Cənub küləyinə isə bizdə gilavar deyirlər. Mən şimal küləyini özümə ləqəb götürmüşəm”. Şəxs özünə təxəllüs götürər, ləqəb yox. Ə.Nicatin “Qızılbaşlar” romanında deyilir: “Yenə bitmədi, yenə ləqəb...Ni-

zami, Nəsimi, Xaqani...gör nə gözəl ləqəblərdir. Bəs o özünə nə götürsün? Xəzani? Yox, Fəraqi? Yox, Nəzari? Yox, yox”.

Əlbəttə, nə “Nizami”, nə “Nəsimi”, nə də ki “Xaqani” ləqəbidir. Daha bir sıra bədii əsərlərdə “Xaqani” sözü ləqəb kimi verilir. M.İsmayılovun “Xaqani” romanında oxuyuruq: ”Şirvanşah...dedi:– Cavan şair, sən şeirlərini gah Həqayiqi, gah Əfzəläddin ləqəbilə yazırsan. Bu ləqəblərlə şeirlərini saraya gəlməmişdən qabaq yazmısan. Sən bu gündən etibarən saray şairisən. Xaqanın şairisən. Qoy bundan sonra səni Xaqani çağırınsınlar, şeirlərini də Xaqani ləqəbi ilə yaz”.

Eyni vəziyyət – təxəllüs və ləqəbin fərqləndirilməsi və ya birinin digəri əvəzində işlədilməsi halları – yalnız bədii əsərlərdə deyil, ciddi tədqiqat əsərlərində, qəzet və jurnal məqalələrində də özünü göstərir.

Belə bir faktı da qeyd etmək maraqlı olar ki, vaxtilə dahi şairimiz Füzulinin özü “Füzuli” sözünü gah ləqəb, gah da təxəllüs kimi işlətməmişdir.

Ayrı-ayrı yazılarda təxəllüs və ləqəb sinonim kimi də işlədilir: “Azərbaycan gəncləri” qəzetində (20 aprel 1971-ci il) oxuyuruq: “...Əsərlərini müxtəlif təxəllüslərlə nəşr etdirdiyindən, ləqəbləri ilə daha çox tanınırdılar”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti (2 dekabr 1983-cü il) yazır: ”Sirk ustası Karandaş özünə ayama seçəndə, heç şübhəsiz ki, məşhur karikaturaçını nəzərdə tuturmuş və təxəllüsünü də onun şərəfinə götürübmüş”.

Hər hansı bir dildə olan şəxs adları (antroponimlər), əsasən, iki kateqoriyaya bölünür: a) əsas ad kateqoriyası - əsl ad, ata adı, фамилия; b) köməkçi ad kateqoriyası – təxəllüs, ləqəb, titil, kiçiltmə ad və s.

Köməkçi ad hesab olunan təxəllüslərdən müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur: əsl adı gizlətmək, diqqəti cəlb etmək, daha mənalı və ahəngdar şəkildə adlanmaq və s.

Bəzən söz ustaları ilə yanaşı digər sahələrdə çalışan adamlar – inqilabçılar, artistlər, rəssamlar, partizanlar, kəşfiyyatçılar və başqaları da təxəllüs qəbul edirlər. Sənətkar təxəllüsü

(ədəbi təxəllüs)şəxsin bu və ya digər keyfiyyətləri, dünyagörüşü, peşəsi, inamı, istedadı, təhsili, milliyyəti, vətəni uğrunda mübarizə apardığı amalı, şəxsi məqsəd və arzuları ilə əlaqədar olur: (Nizami) Gəncəvi, (İmadəddin) Nəsimi, (Məhəmməd) Füzuli, (Molla Pənah) Vaqif, (Molla Vəli) Vidadi, (Qasım bəy) Zakir, Mirzə Fətəli (Axundov) Səbuhi, (Səməd) Vurğun, (Nəbi) Xəzri və s.

Təxəllüsü şəxs əsasən özü seçir, götürür. Lakin ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, bir sıra hallarda təxəllüs bu və ya digər şəxsə başqaları tərəfindən də verilir. Məsələn, Əfzələddin Şirvaniyə “Xaqani” təxəllüsünü müəllimi Əbülülə vermişdir. Məhsəti Gəncəvinin təxəllüsü (“Məhsəti”) Sultan Səncər tərəfindən verilmişdir. Artist İsmayıl Hacıyevə “Dağıstanlı” təxəllüsü qəbul etməyi Ə. Haqverdiyev məsləhət görmüşdür və s.

Təxəllüs qəbul etmək sənətkar üçün heç də başlıca tələb və ya məqsəd deyildir. Hazırda heç bir təxəllüsü olmayan və İttifaq miqyasında tanınan görkəmli sənətkarlarımız az deyildir. Bununla yanaşı, qədimdən bəri davam edib gələn bir proses - ənənəvi təxəllüsdən istifadə prosesi bu gün də davam etməkdədir.

Ümumi sözlər əsasında meydana gələn təxəllüslər dilin antroponimikasında müəyyən keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur. Ümumi sözlər bir təxəllüs kimi xüsusiləşir və sonralar həmin təxəllüs dilin ad sistemini zənginləşdirmiş olur. Bu təxəllüslərdən sonralar əsl ad kimi istifadə edilir. Hazırda əsl adı Nizami, Xaqani, Məhsəti, Füzuli, Səbuhi, Zakir, Vaqif, Vidadi, Natəvan, Müşfiq və s. Olan şəxslər çoxdur.

Bəzi sənətkarlar yalnız bir, digərləri bir neçə təxəllüsdən istifadə edirlər. Məsələn, Abdulla Şaiq, Səməd Vurğun, Hüseyn Cavid və b. bir neçə təxəllüslə yazıb-yaratmışlar. C.Məmmədquluzadənin yüzə qədər təxəllüsü məlumdur. Ə.Qəmküsar 15, Ə.Nəzmi 20, Ə.Haqverdiyev 10, Ə.Vahid 15, C.Cabbarlı 12 təxəllüsdən istifadə etmişlər.

Müxtəlif məqsədlərlə fərdin şəxsiyyətini gizlətməyə xidmət edən təxəllüsləri də bəziləri “ləqəb” termini ilə adlandırırırlar ki, buna yol vermək olmaz. Filologiyada qoşmaya – “qəzəl”, “mübtədaya” – “tamamlıq” demək nə qədər qüsurdursa, “ləqəb”ə “təxəllüs” və ya “təxəllüs”ə “ləqəb” demək də bir o qədər səhvdir.

Məlumdur ki, müəyyən məqsədlərlə əlaqədar partizanlar, kəşfiyyatçılar əsl adları əvəzinə bəzən “gizli ad”lardan istifadə etməli olurlar. Belə gizli adlar da öz funksiyasına görə təxəllüs hesab edilməlidir. Yazıçı-jurnalist Məmməd Kazımın arxiv sənədləri əsasında yazdığı “Leytenant Kərimov və dostları” adlı povestində bütün partizanların gizli adları təxəllüs kimi verilmişdir.

Bəzi yazılarda isə belə təxəllüslər “ləqəb” termini ilə təqdim edilir: ”Adı dillər əzbəri Luçana ləqəbli partizan azərbaycanlı balası Məmməd Xəlilov idi” (“Azərbaycan gəncləri”, 30 may, 1975-ci il).

“Ləqəb” bir antroponimik termin kimi dəqiq cizgilərə malikdir. Ərəb sözü olan “ləqəb” şəxsin əsl adından başqa ona verilən ad kimi təfsir edilir. Ləqəblər müvafiq şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, xarici görünüşü, yaşadığı yeri, düşüncə və qabiliyyəti, vərdişi, mənəvi xüsusiyyətləri, xarici əlamətləri və s. ilə əlaqədar verilir. *Göyçək* (Fatma), *Göygöz* (Məmməd), *Biğ* (Səfər), *Rus* (Əhməd), *Sözbaz* (Əli), *Erkək* (Tükəzban), *Xəbərci* (Xəccə), *Segah* (İslam) və s.

Ləqəblər daha çox şifahi nitqdə və nisbətən məhdud dairədə işlənir. Qeyri-rəsmi səciyyə daşıyır. Təxəllüslər isə müxtəlif rəsmi sənədlərdə təsbit olunur və daha geniş miqyasda məshurluğu ilə səciyyələnir.

Ləqəb-təxəllüs dolaşılıqlığı, ləqəb-imza-təxəllüs – gizli imza dolaşılıqlığına da səbəb olur.

“Gərək başqa bir ləqəb-imza tapam” (Ə.Cəfərzadə. “Yad et məni”, s. 160)

“Bir çoxları özünə....ləqəb də qəbul edirlər...bəziləri imzalarını Nikbin, Təmkin, Kədərli adlandırırlar” (“Azərbaycan müəllimi”, 5 oktyabr, 1980-ci il).

“Təxəllüs” və “imza” terminləri fərqləndirilməlidir. “İmza” daha geniş və əhatəli anlayışdır. Bu sözün məna dairəsinə həm təxəllüs anlamı, həm də müəllifin avtonimi (əsl adı və фамилиясы) daxildir.

Azərbaycan mətbuatında, xüsusilə satirik qəzet və jurnallarda işlədilmiş təxəllüslərin müəlliflərini müəyyənləşdirmək sahəsində qocaman tədqiqatçımız Q. Məmmədlinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilməlidir. O, uzun illər ərzində topladığı dörd minə qədər təxəllüsü “İmzalar” adı ilə nəşr etdirmişdir. Kitabın titul səhifəsində əsərin adı ruscaya “Псевдонимы” kimi tərcümə olunmuşdur. Lakin, axı rus dilində olan bu söz Azərbaycan dilində “təxəllüs” deməkdir. “İmza” isə «подпись» kimi tərcümə olunur.

Həmin dəyərli əsər “Təxəllüslər” adlandırılısaydı, burada elmi dəqiqliyə riayət edilmiş olardı. Kitabın əvvəlində “naməlum, gizli, örtülü və uydurma imzalar, müəllifi məlum olmayan müxtəlif təxəllüslər” ifadəsindən anlaşılır ki, burada “imza” və “təxəllüs” terminləri eyni mənada işlədilmişdir.

Q.Məmmədli “Folklorşünaslığın ədəbi imzaları” məqaləsində Mehdi bəy Hacınskinin işlətdiyi Avara, Abdal, İbnisəbil, Ürfi, Sədrəddin, Ürfizadə, Sahib kimi adları həm “imza”, həm də “təxəllüs” hesab edir (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 21 fevral, 1983-cü il).

Formalaşmaqda olan Azərbaycan antroponimikası elminin inkişafı qayğısına qalmaq hamımızın borcudur. Elmin isə başlıca tələbi müvafiq anlayışların və terminlərin dəqiqləşdirilməsidir. Elmin dili dəqiq terminlərdən ibarət olmalıdır.

Təxəllüs elmi termindir və buna görə də nisbətən dəqiq mənaya malikdir. “İmza” isə ümumxalq sözüdür, çoxmənalıdır və zəngin üslubi çalarları vardır. Bu sözün termin kimi işlənməsi o qədər də əlverişli deyildir. Təsadüfi deyil ki, poetik məqamlar-

da ondan uğurla istifadə olunur. Məhəmməd Hadi “imza” sözü-nə obrazlı-poetik mənə verərək yazırdı:

Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata

Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

R.Rza yazırdı: “Bu gün sovet xalqlarının yaratdıqları həyat səhifələrində ən görkəmli və şərəfli yerdə Azərbaycan xalqının imzası var. Xalqımızın bu imzası qızıl xətlərlə yazılmışdır” (“Kommunist” qəzeti, 6 dekabr, 1980-ci il).

Son zamanlarda respublikamızda təxəllüslərin yeni-yeni növləri yaranmaqdadır. Mətbuatda Nağılçı, Oxucu (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 14 aprel, 1975-ci il və 17 iyul 1976-cı il), Yoza (“Kirpi” jurnalı, №13-14, 1982). Rəndə, Aşşamzadə, Kirpibala kimi təxəllüslər diqqəti cəlb edir.

“Kirpi” jurnalında təxəllüsün formalaşmaqda olan bir növü də belədir: “İmza: Vartaşen rayonundakı toxumçuluq sovxozunun tövləsi”. “İmza: “Buzov”, “İmza: İsmayılı almaları”.

Qədimdən bəri Azərbaycan şəxs adları sistemi çox mürəkkəb yol keçib. Bu sistemdə həm ərəb ad sisteminin, həm də rus (Avropa) ad sisteminin mürəkkəb xətlərlə bir-birinə qarışib, müəyyən dərəcədə dolaşıqlıq yaratdığı müşahidə edilir. Odur ki, Azərbaycan filologiyasında müxtəlif antroponimik kateqoriyalərin və terminlərin dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

“Elm və həyat” jurnalı, 1987-ci il, №8, səh. 27-28.

AZƏRBAYCAN TEONİMLƏRİ HAQQINDA

Əks etdirdikləri obyektlərin səciyyəsi baxımından bütünlük xüsusi adları **real onimlər** və **qeyri-real onimlər** kimi iki qismə ayırmaq olar. Qeyri-real onimlər dedikdə, əsasən uydurma, qon-darma, mifoloji onimlər (antroponimlər, toponimlər, kosmonimlər, zoonimlər, etnonimlər, astronimlər, xrematonimlər, xrononimlər və s.) nəzərdə tutulur.

Adətən qeyri-real adlarla ifadə olunan denotatlar real adların fantastik şəkildə əksindən, onların əsatirləşdirilməsindən, ilahiləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Qədim insanın təsərrüfatında böyük rol oynamış öküz real canlı olsa da, müqəddəsləşdirilir, onun qeyri-real surəti yaradılırdı: **Qızıl Öküz, Göy öküzü.**

Fantaziyada real varlığın əkizinin meydana gəlməsi insanın qədim dünyagörüşünün təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Sonralar, yəni politeizm (çoxhallıq) meydana gəldikdə isə qeyri-real onimin real qarşılığının olması zəruri sayılırdı. Ona görə də qeyri-real onimlərin bir qisminin real qarşılığı olduğu halda, bəzilərində bu yoxdur. Real qarşılığı olan qeyri-real onimlər mifonim adlanır: **Qızıl öküz, Qızıl xoruz, Ərşin xoruzu, Fatma nənənin örkəni, Boz qurd.**

Real şəkildə qarşılığı olmayan qeyri-real onimlər isə teonim hesab edilir. Qədim insanın dualist təfəkkürü ilə əlaqədar ibtidai ruhlar, allahlar xeyirxah və bədxah olmaqla iki yerə bölünür. Xeyirxah ruhlar göydə, təmiz yerlərdə, bədxahlar isə yer altında və ya natəmiz yerlərdə (xarabalıq, qəbiristanlıq, bataqlıq və s.) özünə məskən salıbdır.

Dinlər tarixindən məlum olduğu kimi, bir din başqasını sıxışdırıb aradan çıxardıqda `xeyirxah və müsbət səciyyəli hesab olunan ruhlar, allahlar tədricən mənfi keyfiyyətlər kəsb etməyə başlayır və demonlar sırasına keçir. Teonimlər ilə demononimlərin fərqi ondadır ki, sonunculara bədxah ruhlar, zərərverici fantastik varlıqlar daxildir: **Cin, Can, Azar-bezar, Deiv, Pəri, İblis, Haris, Əzazil, Cadu** (Yazata).

Bir çox xalqların ən qədim mifoloji inamına görə dünyanın dayağı sayılan bağa, qurbağa, tısbağa, ilan məhsuldarlıq allahları hesab olunubdu. Bəzi Sibir xalqları qurbağanı hətta yerin yaradıcısı sayıblar. Kosmik qurbağa buddizm əfsanələrində qızıl bağa kimi təsəvvür olunur. Kosmik bağa Şimali Amerikadan, Sibirdən ta Hindistana qədər ərazilərdə yaşayan qədim xalqların tapındığı mifik obrazlardandır. Altay xalqlarında “bay bağa”

(bay pağa) müqəddəs bağa deməkdir. (Burada “bayatı” vahidinin kökünü təşkil edən “bay” sözü “Allah” mənasında işlənir).

Ən qədim və populyar Allah adı, bağ dilimizdəki baxış antroponimində mühafizə olunmaqdadır. Orta Asiya xalqlarının dilində işlənən bakşi/baksi ümumi sözü də bağ allah adı ilə əlaqədardır. Həmin tərkibdəki şi/si ünsürü isə qədim türk dilində adam, şəxs mənası verir. Bamsı və Ağası sözlərində də bu ünsür vardır.

Qədim türk panteonunda ən ali, yüksək Allah Tanrı hesab olunur. Orxon-Yenisey abidələrində bu söz həm allah, həm də göy mənasında işlənir. Allah mənasında Tanrı sözü müxtəlif fonetik variantlarda Uzaq Asiyanın bir çox xalqlarının dilində də özünü göstərir.

Sonrakı dinlərin bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, xalq dilində Tanrı teonimi həmişə Allah, xuda teonimlərinə nisbətən daha işlək olmuşdur.

Çox işlənən teonimlərdən biri də **Umay ana** (Nənə) adıdır. Uzun əsrlər ərzində həm tanrı (tarı, tar – tarqulu. Tarverdi), həm də Umay (Humay, May) müxtəlif fonetik variantlar kəsb etmişlər. Məhsuldarlıq ilahəsi Umay/May tədricən Fatma şəklini almışdır. Adı unudulmuş, təhrif olunmuş Umay obrazı yaddaşlarda, bir sıra ifadələrdə indi də yaşayır. **Qarı nənənin örkəni, Fatma ananın örkəni**, hanası, Fatma ananın saçı.

Məşhur ifadələrdən biri də **“Mənim əlim deyil. Fatma ananın əlidir”** ifadəsidir ki, bu da doğum ilahəsi umay nənə ilə əlaqədardır. Nənə/ana ismi daha bir sıra əsatirdə. əfsanəvi obrazlarda əks olunur: Ana Torpaq, Ana Vətən, Ana Kür, Anam Azərbaycan və s. Qarı nənə/Nnə. May, Ana, Ot Ana/Od Ana (müq.et: At-ana, Di-ana).

Tədqiqatlardan məlum olur ki, **Ana** şumerlərin ən qədim allahının adı olmuş. sonralar Babilistanda **Anu** şəklinə düşmüşdür. Teonimlərin bir qrupunu da babalar təşkil edir (Yel baba, Yuxu baba, Qış Baba, Şaxta baba (rus dilindəki Баба Яга//яга əslində “Yağı baba”dandır).

Bundan başqa *Balay, Xamtay (Xan Butay), Butay//Buta, Buxsay//Buğay>Buğac, Baday, Mamay, Dunay, Xuday (Quday), Beyrəy, Noğay, Aqzay, Bakay, Gəray, Babay, Qamay (>Qamlo//Qəmlo), Calay, Yirey, (Saçı uzun) Suray xanım, (boynu uzun) Buray (xanım), Alay, Bakay, Umay, Susay* və s. kimi nümunələrdəki ay ünsürünün adam, insan mənası verdiyi şübhəsizdir. Buradakı kök morfemlərinin tədqiqi və şərhı də maraqlı nəticələr verə bilər. Belə ki, bunların çoxusu qədim teonimlərlə əlaqədardır. Çünki hər hansı teonim tədricən ona tapınan qəbilə və tayfanın adına çevrildiyi kimi, tədricən də ilkin məna və funksiyasından uzaqlaşır.

Azay, Noğay, Xasay antroponimlərinin köklərində azərbaycanlıların, noqayların, qazaxların izləri aydın şəkildə görünməkdədir. Bu vahidlərin bəzilərinin kökləri isə mifonim abidələrdə öz əksini tapmışdır. Kökü büt, buta, budda ilə bağlı olan Butay, kökü ho//qo və ya Qut ilə bağlı olan Xuday, kökü Qam ilə bağlı olan Qamay (Qambay əslində buradandır və xalq etimologiyası təsiri ilə bu şəkə düşmüşdür. Bunu qan və bay komponentlərinə bölüb izah etmək düzgün deyildir) mifonimlərdən düzələn antroponimlərdir.

Gəray antroponimi də maraqlı nümunələrdən biridir. Bu sözün kökünün demononim olmasının diqqəti cəlb edir. Deməli, haqqında danışdığımız adlar qrupunun kökləri mifonimlər, teonimlər və demononimlərdən ibarətdir. Gəray antroponiminin kökü Koroğlu adının şərhı baxımından maraqlıdır. Bu sözün kökü ker “ən güclü məxluq, div” mənasına uyğun gəlir. Bizcə, Koroğlu adı da qeyri-adi gücünə, xasiyyətinə (həddən artıq yemək, yatmaq və s.) görə bu ker kökü ilə bağlıdır.

1. N.Qumilyova görə, Mərkəzi Asiyanın bir çox xalqları bəzi heyvanları özlərinin əcdadları hesab etmişlər. Belə ki, tibetlilər erkək meymunu, monqollar boz qurdu və maralı, teleslər qurdu, türklər isə hun şahzadəsi ilə dişi qurdu ulu babaları sayıblar.

Azərbaycanda da qurdun totem hesab edilməsinin izlərinə dil faktlarında təsadüf olunur. Adətən totemin (onqonun, Allahın) adı tanbu hesab edilir və nitqdə bu ad o qədər də işlənmişdir. Onun əvəzinə evfemistik yol ilə sinonimləri işlənir. Doğrudan da, dilimizdəki bu qədim bori əvəzinə daha çox onun sinonimləri işləkdir: qurd, canavar, ağzıqara, boz bəy, ağzıqara canavar hibrid söz birləşməsidir. Belə bir nümunəyə nəzər salaq: Ağzıqara boz bəylər, Dinsən ağzın əyilər (Tapmaca). “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Baybura adının ikinci hissəsindəki bura//bori də elə “qurd” mənasını verir. İndi bu söz ədəbi dilimizdə işlənməyə də folklorda yaşımaqdadır.

*“Azərbaycan onomastikası problemləri”, II,
Bakı, “API” nəşri, 1988-ci il, səh. 8-9.*

MÜRƏKKƏB ADLAR HAQQINDA

Mürəkkəb adlarla əlaqədar dilçilik bir çox problemlərlə qarşılaşır. Bunların variantları, yazılışı, apelyativ əsası çox mübahisəli vəziyyətdədir. Bəzi dilçilər və dilçilik ilə heç bir əlaqəsi olmayanlar hökm verirlər ki, mürəkkəb adlar (burada şəxs adları nəzərdə tutulur) işlədilməsin.

Antroponimiya ənənəvi-etnoqrafik, tarixi, siyasi, dini, ictimai, linqvistik, psixoloji və s. amillərlə bağlıdır. Öz keçmişinə, ulularına hörmətlə yanaşan xalqımız valideynlərinin adlarını həmişə övladları ilə yaşatmışlar. Xalq elə buna görə ölməzlik qazanmışdır.

Dini təbliğat, xüsusilə şiəlik təbliğatı Azərbaycan antroponimiya sisteminə güclü təsir göstərmiş, Əli, Məhəmməd, Həsən, Hüseyn kimi adlar geniş miqyas almışdı. Əslində ərəblərdə adlar o qədər də çox deyildir. Elə ona görə də onların ad sistemi mürəkkəbdir. Azərbaycan adları miqdarca çox, sistemcə isə sadə olmuşdur. Az miqdarda ərəb adlarının kiçik bir qismi yayıla bil-

mişdi. Bu isə kifayət etmirdi. Odur ki, dini səciyyəli mürəkkəb adlar (əsla dini məqsəd güdməyən; məqsəd yalnız adlandırma olmuşdur) çoxaldı: Əliməmməd, Məmmədəli, Əlihəsən, Əlihüseyn, Məmmədhsən, Məmmədhüseyn, Həsənəli, Hüseynəli (lakin Həsənməmməd, Hüseynməmməd yoxdur. Burada dinin təsiri müşahidə edilir).

Mürəkkəb adların yayılması bir də estetik səbəblərlə əlaqədar izah oluna bilər. Adətən, aydınlığa, açıqlığa meyl edən xalq daxili forması aydın olan mürəkkəb adlara daha çox üstünlük verir. Həsən, Rövşən və s. adlar xalqa heç nə demir. Bunlar folklorada Dəmirçioglu, Koroğlu ilə əvəzlənir; bunların motivləşməsi aydındır. Motivləşməyə verilən üstünlük isə göz qabağındadır.

Mürəkkəb adların çoxluğu tarixi-ictimai amillərlə əlaqədar olmuşdur. Qədim insan adı denotatdan ayıra bilmirdi. Adı şan-şöhrət, dövlətin əlaməti hesab edirdilər. Kimin adı çoxdursa, o daha zəngin, nüfuzlu sayılırdı. Bütün dinlərdə allahların, peyğəmbərlərin çoxlu adları məlumdur. Allahın islamda yüz adı göstərilir. Hindistanda otuz üç milyon Allah adı mövcud imiş. Bir sıra kəndlərimizdə bu yaxın vaxtlara kimi bir sözdən ibarət adlara çox az təsadüf edilirdi. Hər kəs daha çox adı mənimsəməyə çalışırdı. Sadəcə Dəmir yox, mütləq Daşdəmir, Xandəmir, Bəydəmir və s. Yalnız kasıb-kusublar, keçəllər, yetimlər tək bir-sözlü adla kifayətlənirdi. Və ya onların mürəkkəb adı sadələşdirilirdi: Zeynalabdin ya Zeynal, ya Abdin şəklinə salınır, Abdulbaqi ya Abdul, ya Baqi olur və s.

Bütün bunlar həm də adın ictimai-sinfi funksiyasını əks etdirir. Hörmətli, nüfuzlu şəxsin adı Sonqulu, Nağdı şəklinə düşə bilməzdi.

Mürəkkəb adların çoxluğu dildaxili amillərlə də əlaqədardır. Tərkibcə sadə adların ən mürəkkəb tənasübdə birləşdirilməsi asanlıqla mümkün olur ki, bu da az miqdarda adlardan çoxlu mürəkkəb adlar düzəlməsinə imkan verir. Ağa, Bəy, Əli, Bala vahidləri ayrılıqda ad olmaqla bərabər, Ağabəy, Ağaəli, Ağaba-

la, Bəyağa, Bəyəli, Bəybala, Əliağa, Əlibəy, Əlibala, Balağa, Balabəy, Balaəmi kimi adlar meydana çıxır. Dörd ad yox, on altı ad. Görün, on, iyirmi, əlli addan nə qədər ad düzələ bilər.

Mürəkkəb adların çoxluğu etnoqrafiya ilə də əlaqədardır. Sadə adlara ləqəb qoşmaq (ləqəb isə daha çox mənfi çalarlı olur)asandır. Mürəkkəb adlara isə o qədər də yapışmır. Bunun idrakı-psixoloji səbəbi vardır. İnsanın yaddaş, yaddasaxlama qabiliyyəti 5+7 səviyyədədir. Mürəkkəb şəxs adları dörd, beş və daha çox heca təşkil edirsə, burada ləqəbə yer qalmır. Azərbaycanda şəxsə yalnız adı ilə müraciətin bir səbəbi də budur.

*“Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri”,
Bakı. “API” nəşri, 1988-ci il, səh. 19-22.*

MÜRACİƏTLƏR HAQQINDA

Əslində dil müraciətlərdən törəmişdir. Qədim insan həm başqa insanlara, həm də əslən insandan ayırmadığı digər canlılara müraciət etməklə öz emosiyalarını, istək və arzularını bildirmişdir.

Müraciətlər sözün fetişləşdirilməsinə, ilahiləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. İlk çığırtılardan sayılan *a*, *ay* və *s*. səslər insanlaşmaqda olan canlılara çox kömək edirdi. Müəyyən təhlükə qarşısında qalan təbiət qüvvələri ilə üzləşən qədim canlı varlıq bu kimi səsləri çıxarmaqla öz həmcinslərini haraya çağırır və ya eşidib haraya yetişirdi. Beləliklə, səbəblə nəticəni dolaşmaq salan qədim məxluq xilasının səbəbini belə ilkin müraciətlərdə görürdü. Odur ki, sözün özü ilahiləşdirilirdi. Əslində bütün dinlərin əsasını bu qədim və bəsit inam təşkil edir.

Tədricən bu xilasedici səslər müqəddəslədir, onlara ilahi yaradıcı, qoruyucu, təskinləşdirici qüvvə istinad edilirdi. Bir çox xalqların dillərində ən qədim qəbilə totemlərinin adları bu yolla meydana çıxmışdır. Sonralar tədricən totem adlarını təkrarla-

maqdan, sonsuz miqdarda təkrarlamaqdan ayinlər, oyunlar təzahür etdi ki, bunların izlərini müxtəlif xalqların mahnılarında təkrarlanan nəqəratlarda (refrenlərdə) görmək mümkündür.

Dil insanın ən qədim yaradıcılıq nailiyyətlərini çox müxtəlif şəkillərdə qoruyub saxlayır. Müasir dilimizdə müraciət üçün işlənən *ə, əyə, ayə, ədə, alə, ala, ara* vahidlərinin tarixi xalqın tarixi qədər qədimdir. Külli miqdarda dil faktlarında *ay* ünsürü elə insan, adam mənasında qorunub yaşayır: *Xasay, Tokay, Gəray, Saday, Baday, Azay, Noğay, Suray* (xanım) və s.

Bəzən sual verirlər: *adam, insan, şəxs* sözləri ərəb dilindəndir. Bəs ərəblərə qədər xalqımızın həmin anlayışı (*insan*) bildirən sözü olmayıbmi? Olub, özü də bir neçə söz. Bunlardan biri *ay, əy, ey, a*; digəri *si* sözləridir. Bunların ikiqat birləşməsi *əsi//əşi* vahidini vermişdir. *Si* ünsürü *yaxşı (yeg-si), kişi//kisi, dişi//tisi* ümumi sözlərində işləndiyi kimi, xüsusi şəxs adlarında da (*Bamsı, Beyrək. Baxşı//Baxsı* (Ağası, *ə* və s.) özünü göstərir. Bir sıra müraciətlərdə *-si* ünsürü həmin funksiyanı mühafizə edir: *qadası, balası, anası, Sonası* və s.

Elmi dilçilikdə sözün bir neçə vəzifəsi olduğu göstərilir: a) adlandırma (nominativ); b) ünsiyyət (kommunikativ); v) müraciət (apelyativ). Bu sonuncusu tarixən sözün birinci ən qədim funksiyası olmuşdur.

Dədə Qorqud dastanlarında bəzi şeir parçaları başdan-başa müraciətlərdən ibarətdir. Bu şəkilçilərin çoxunda birinci şəxs şəkilçilərinin yaratdığı emosional mənə, məhrəmlik çaları diqqətəlayiqdir. Həmin şəkilçi əzizləmə, intim münasibət, mehribançılıq məqamında müraciət üçün bu gün də eldə bol-bol işlədilir. Bayatılarımızın çoxu “əzizim” müraciəti ilə başlayır, laylalarımızda ən çox “balam” müraciəti işlənir, aşiq və şairlərimizin şeirlərində də ən poetik vahidlərdən biri “sevgilim”, “sevdiyim” müraciətidir.

Beləliklə, müraciət üçün işlənən vokativ sözlər mühüm tarixi-ictimai və linqvistik dəyərə malikdir. Bu məsələnin xüsusilə müasir dövrdə həm də mədəni-estetik əhəmiyyəti vardır. Nə

qədər müxtəlif və qədim növləri olsa da, müraciət formulları həm tarixi, həm də estetik baxımdan qiymətləndirilməlidir. Nə qədər məhrəmanə olsa da, mədəni cəmiyyətdə, nitq mədəniyyəti uğrunda aparılan ümumxalq mübarizəsində vaxtı keçmiş, məhəlli müraciətlərin ədəbi dildən tamamilə çıxarılmasına nail olmaq lazımdır.

Öz tarixi inkişafına görə müraciət növlərini belə qruplaşdırmaq olar: ailə-qəbilə daxilində müraciətlər, xalq dilində müraciətlər, milli dildə müraciətlər.

I. Əslində qohumluq münasibətlərini əks etdirən bütün milli sözlərimiz müraciət əsasında formalaşmışdır. Ata, ana, nə-nə, baba, bibi, mama, ağa, apa, cici, dadaş, dədə, qədəş (“qardaş” sözü sonradan meydana gəlmişdir, “qədəş” ilə əlaqədar deyildir). Bu vahidlərin qəbilə daxilində funksiyası tədricən olduqca genişlənmiş və onlar nominativ vahidə çevrilmişlər. Bunlar indi də qədim funksiyalarını saxlamaqda davam edirlər.

II. Qəbilə hüdudları pozulub, xalqlar təşəkkül etdikcə ailəvi-qəbiləvi müraciətlər öz əvvəlki funksiyasını saxlamaqla, öz əhatə dairəsini genişləndirir. Siniflərin və dövlətin meydana gəlməsi ilə xan, xanım, bəy, bəyim, ağa, gədə, lələ, mirzə, habelə dini müraciət formaları – məşədi, kəbleyi, hacı, seyid, axund, molla və s. vahidlər meydana çıxır. Dəbdəbəli müraciətlər xüsusilə Şərq ölkələrində bir dəb oldu: zati-aliləri, həzrətləri, cənabları, əfəndim və s.

Sovet hakimiyyəti yeni müraciət formaları tələb etsə də, əvvəlki müraciətlər də yaşamaq hüququnu əldən vermədi: polkovnik, general, doktor, müəllim, professor. Bu zaman kütləvi müraciətlər geniş vüsət aldı: komsomol, pioner, vətəndaş, yoldaş, sərnişin, tamaşaçı və s.

Əvvəllər tamamilə başqa məna və funksiyada işlədilən xanım, yoldaş və vətəndaş sözləri yeni keyfiyyətdə çıxış etməyə başlamışdır. Bununla yanaşı, danışıq dilində ən qədim müraciət vahidləri (ata, ana, bacı, qardaş, əmi və s.) hələ də öz funksiyasını saxlamaqdadır.

Dilimizdə “yoldaş” sözünün qədim tarixi və müraciət üçün daha əlverişli olmasına baxmayaraq, adi məişət ünsiyyətinə rəsmilik, quruluq gətirir. Müraciət kimi “müəllim” sözü əvvəlki mənə fonunda yaransa da, yeni funksiyada uğurla işlənə bilər. Nəzərə alınsın ki, müraciət mənə ilə yox, funksiya ilə əlaqədardır.

Xalqımızın tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlərindən biri böyüklərə, özündən yaşlılara dərin hörmət göstərilməsidir ki, bu da öz əksini daha çox müraciət məqamında işlənən “ağa” sözündə tapır. Daha qədimlərdə bu söz elə “böyük adam (şəxs, kəs)” demək idi. Ağ – “böyük”, A-adam”. Eynilə özündə kiçiyə *qada* (sonralar *qədəş*) deyilirdi. Daha sonralar isə: *gədə//gəda/y*.

Heç bir silki imtiyaz ilə bağlanmayan “ağa” sözü qadınlara müraciətlə də işlədilirdi: xanım ağa, Ağabəyim ağa, Xanım-soltan ağa. Bu söz tədricən ictimai təbəqələşməni əks etdirməyə, sinfi və daha sonra dini mahiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Başqa xalqlarda xüsusi müraciət vahidlərinin varlığı bizi çaşdırmamalıdır. Dil xalqın təbii inkişafı ilə əlaqədardır və onun səviyyəsini, xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ona qalsa, bizim dilimizdə müraciət üçün daha çox sözlər vardır: yaşlılara müraciətlə – baba, nənə, ata, ana. əmi, dayı, xala; həmtaylara müraciətlə – bacı, qardaş, əmioğlu, xalaoğlu; özündən kiçiklərə müraciətlə: bala, oğlum, qızım, qardaşoğlu, baciyoğlu...

Bütün bunlar əslində xalqın daxili aləmini, səmimiyyətini, mehribanlığını da əks etdirir. Əvvəldən aşkarlığa, azadlığa, demokratizmə meyilli xalqımızda rəsmiyyət, sosial ziddiyyətlər o qədər də kəskin olmamışdır.

“Bakı” qəzeti, 1988-ci il, 30 may, səh.3.

SABİRİN POEZİYA GÜNLƏRİ XALQA BAĞLI SƏNƏTKAR

Mirzə Ələkbər Sabir haqqında bir neçə dəfə yazmışam. Hər dəfə elə bilmişəm ki, daha deməyə sözümlə qalmayıb. Lakin bu ölməz sənətkarın yaradıcılığına yenidən müraciət etdikcə yanıldığımı görürəm. Çünki Sabir şeiri-sənəti bütün uca dağlardan ucadır, həmişə kükrəyib daşan bulaqdır, coşqun çaydır, dənizdir... bu dağa arxalanmaq. Bu dağla ucalmaq, bu dupduru çeşmədən bəhrələnmək lazımdır.

Respublikamızda keçirilən ənənəvi Sabir poeziya günləri ərəfəsində ustad sənətkarın irsinə bir də müraciət etdim və gördüm ki...

Əsərlərində antroponimlərin işlədilmə xüsusiyyətinə görə Sabir klassik poeziyamızın ən görkəmli son nümayəndəsi, yəni, realist şeirimizin isə ilk nümayəndəsidir. Adətən belə keçidlərdə nəhəng sənətkarlar yetişir. Sabir satiralarında bir tərəfdən klassik poeziyaya məxsus ədəbi obraz adları (Rüstəm, Zöhhak, Şirin, Fərhad), digər tərəfdən ən real adlar – sənətkarın həməslərinin adları (Həmidə, Məcid, Sərdar, Səttarxan), bir tərəfdən tarixi şəxsiyyətlərin adları (Şah İsmayıl, Nadir, Teymur), digər tərəfdən ümumiləşmiş adlar (Xanəli, Şahbaci, Cəbi...) kimi külli miqdarda və müxtəlif səciyyəli antroponimlər rəngarəng üslubi məqsədlər üçün işlədilir. Ümumiyyətlə, Sabir ad məsələsinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Qədim Şərq ənənəsinə görə ad şəxsin özündən qiymətlidir; bədən (cism) müvəqqətidir, ruh (can) etibarsızdır. İnsana adı qalır. Ad yaşadığına insan yaşayır.

İş apar, baş gedərsə, qoy getsin,
Ad qalır bəs deyilmi millət ilə?

Bu fikir Böyük Füzulinin “Qərək bir ad imiş aləmdə, Mən həm eylərəm bir ad” kəlamı ilə də yaxından səsleşir.

O illər Bakı ziddiyyətlər şəhəri idi. Bir yandan əzilən, məhkum insanlar bir parça çörək dalınca bura axışır, digər tərəfdən xarici kapitalistlər şəhərin qan damarını sormağ hərisliyi ilə Bakıya soxulurdu. Müxtəlif dillər, adətlər, doğma və yad adlar eyni bir məkanda qarşılaşırdı. Həssas şair qələmi bu mürəkkəb vəziyyəti, “çığırqan ziddiyyətləri” məharətlə rəsm eləyirdi. Məhkum Azərbaycan qadınları Xansənəm, Zalxa, Fatma, Tükəzban və əsli-nəsli bilinməyən mənəviyyat pozucuları Anna, Sonya, Liza... bu təzadı duymaq, ana dilinin gücü ilə əks etdirmək lazım idi.

Sabiri Sabir edən ən əvvəl zaman idi. Dövrün, həyatın tələbi idi. Onun əsərlərində ümumiləşdirmə məqsədi ilə ən azı iki şəxs adı eyni mühitdə, eyni kontekstdə sinonim funksiyasında işlədilir.

Ustad sənətkarlar sözlərin səs tərkibinə çox həssas olurlar. Böyük şairimiz adların da səs tərkibinə diqqət yetirir, maraqlı təzadlar yaradır. Məsələn, Anna və Xansənəm adları qarşılaşdırılır:

Pulunu fəqirə versin, bəs acından ölsün Anna?

O məgər ki, Xansənəmdir, qapılar dolana, ya rəb?!

Bu müqayisədə adların səs tərkibinin də müəyyən rolu vardır. Poetik nitq də elə ən əvvəl səs ahəngdarlığı ilə səciyyələnilir.

Azərbaycan ailələrində ən sevimli şəxslərin – körpələrin, uşaqların adının ixtisarla deyilməsi əzizləmə, oxşama əlaməti kimi qiymətləndirilir. Sabirin tipləri də öz övladlarının adlarını həmin məqsədlə qısaldıb işlədirlər:

Gah Fatını, gah Sadığı yanlayır...

Adın hər hansı şəkildə təhrifi yeni mənalı vahidə çevrildəndə də satirik məqam üçün əlverişli imkanlar açılır. Sabirin

onlarca satirasında Məmmədəli adı Məmdəli, bəzən də Məndəli, Mədəli şəklinə salınır. Belə söz oyunu (ad oyunu) xalqın çox sevdiyi əyləncələrdən olduğundan xüsusilə güclü emosional təsir oyadır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əsil bədii əsərdə bədiiliyə xidmət etməyən heç bir dil vahidi, o cümlədən antroponim ola bilməz. Sabir satirasında təklikdə, ləqəb və titulsuz işlənən adlar da poetik funksiya daşıyır. Məsələn, müqayisə funksiyasında:

İndi ki var elçi də Səftər kimi...

Əksər hallarda isə şəxs adı titul və ya ləqəb ilə müşayiət edilir (titullar varlıların, yuxarı təbəqə nümayəndələrinin, ləqəblər yoxsulların, əzilələrin adlarına qoşulur) və elə bu cəhət sinfi təbəqələşməni, ziddiyyətləri əyani şəkildə əks etdirir. Klassik ədəbiyyatımızdan danışarkən ləqəb anlayışını dəqiqləşdirmək lazımdır. Ərəb antroponimiyasının təsiri nəticəsində klassik irsimizdə titullar da ümumi “ləqəb” termini ilə əks etdirilirdi. Bu cəhəti M.Ə.Sabirin “Ağladiqca kişi qeyrətsiz olur” adlı satirasında görmək mümkündür.

Pəh, nə çoxdur İranda ləqəb,
Kimi bəy oldu, kimi xan oldu...
Çıxdı meydana müləqqəb kişilər.
Bəxtəvərlər hamı əyan oldu...
Ancaq iş gördü ləqəb fabrikası,
Bütün işlər ona qurban oldu.

Məlum olur ki, titullar da “ləqəb” termini ilə qeyd olurdu. Oudur ki, ləqəbləri iki qismə ayırmaq lazım gəlir: ayama ləqəblər və fəxri ləqəblər (titullar). Ayama ləqəblər yalnız mənfəçalara malik olub daha çox aşağı kütlənin, əzilələrin adlarına qoşulur: Baqqal Cəbi, Abdal Kosa...Fəxri-dini ləqəblər Sabir şeirində daha çox işlənir və bunlar satiranın başlıca obyektlərinəndir.

*“Nitq mədəniyyəti məsələləri”,
Bakı, “Elm”, 1988-ci il, səh.82-97.*

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİKASINDAN BƏZİ AKTUAL SÖHBƏTLƏR

Tarixi məlumatlara görə, b.e. V əsrində Qara dəniz sahil-
lərindən Saxalin adalarına, Yapon dənizinə qədər. Qazaxıstan-
dan Çinə qədər olan ərazidə, habelə bütün Orta Asiyada qədim
türklər hökmran idilər. Türk tayfaları Şərqi ən böyük dövlətləri
Bizans, Çin imperiyaları ilə mübarizə aparmaq qüdrətinə malik
dövlət yaratmışdılar və qonşu dövlətlərin başçıları türk hökm-
darları ilə hesablaşmağa məcbur idilər. Bu dövrdə Azərbaycan
antroponimiyası yüksək inkişaf səviyyəsində olmuş, get-gedə da-
ha da təkmilləşərək başqa xalqların da antroponimik sisteminə
təsir göstərməyə başlamışdır. Qədim azərbaycanlıların antropo-
nimiyası haqqında ensiklopedik məlumat “Kitabi-Dədə Qor-
qud”da cəmlənmişdir. “Şahnamə”də işlənən türk adları da diq-
qəti cəlb edir. Dədə Qorqud dastanlarında çox mürəkkəb ad sis-
temi mövcuddur və hətta sonralar həmin sistemin başqa xalqlara
da təsiri diqqəti cəlb edir. Araşdırmalardan məlum olur ki, antro-
ponimik sistemdə ata adının işlənməsi sırf türk adətləri ilə bağlı
olub, bir sıra xalqlar üçün səciyyəvi deyildir. Məsələn, Avropa
xalqlarında (ingilis, alman, fransız) ata adından istifadə olun-
mur, onların ad sistemi əsasən ad və fəmiliyadan ibarətdir (Emil
Zolya, Vilyam Şekspir, Volfhanq Höte, Henrix Heyne və s.).
Rusiyada adətən şair, bəstəkar, rəssam, aktyor və s. kimi məşhur
sənətkarlar da ad və fəmiliyası ilə təqdim olunur (fəmilianyı tə-
xəllüs də əvəz edə bilər). Qədimdə isə slavyanlarda ləqəb anlayı-
şı daha geniş yayılmışdı və məhz türk xalqları ilə yaxınlaşma,
ünsiyyət yaranan vaxtdan onlar ata adından istifadə etməyə baş-
lamışdılar. Özü də əsl türk modeli üzrə: Иван сын Ивана,
Иванов сын Иванович.

Qədim türklərin ata adından gen-bol istifadə etdikləri dövrdə ərəblərdə də ata adı o qədər populyar olmamışdır. əslində ərəb ad sistemi qədim türk sistemi ilə tam əks olmuşdur. Belə ki, qədim Azərbaycanda oğulu ata adı ilə tanımaq, ərəblərdə əksinə, künyə adəti əsas olmuşdur. Künyə atanı oğula görə adlandırmaq deməkdir. Məs.: *Əbülhəsən, Əbülüla, Əbülqasım, Əbuəli* və s.

Bu kimi adların Azərbaycan orfoqrafiyası üzrə yazılışında müxtəliflik vardır. Adətən bitişik yazılsa da, bəzən belə mi-sallar da özünü göstərir:

İştə, ƏbuTalib oğlu.

Gəl, ey ƏbuTalib oğlu (H.Cavid “Peyğəmbər”).

Ərəblər də məhz türk xalqlarının ad sistemi ilə tanışlıqdan sonra həm də oğulu ata adı ilə adlandırmaqdan istifadə etməyə başlamışlar: *İbn İshaq, İbn Sina, İbn Rüstəm* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxsi öz adı, atasının adı, ləqəbi, titul və s. ilə, həm də bunların müxtəlif birləşməsi ilə adlandırma üsulu həmin antroponimik sistemin yüksək inkişaf səviyəsini əks etdirir.

Qədim türklər öz əsil-nəsibləri, adları ilə fəxr edir, ona çox yüksək qiymət verirdilər. Əslində bir sıra xalqlara (farslara, samilərə) xas olan adı gizlətmək adəti türklər üçün səciyyəvi olmamışdır və ədəbiyyatımıza bu motiv sonradan, kənardan gəlmədir.

Rəşidəddinin göstərdiyinə görə, qədim türk və monqol xalqları həm ata, həm də ana xətti ilə yeddi arxa dönənini övladına öyrətməyi vacib bilirdilər. Bu yeddi arxa dönənini tanımayan kəs qul, qərib hesab olunurdu. Yazının yayılması bu şifahi nitq ilə bağlı adəti sıradan çıxarmışdır.

“Türk dillərində “qul” anlayışı “rab” sözünə nisbətən daha tutumludur, məsələn, məmlüklər qul sayılırdılar, lakin rab deyildilər. A.N.Bernştam belə hesab edir ki, hər cür asılı adamlar, xüsusilə qərib kəslər “qul” sayılırdı və asılı olan tayfalar müharibədə vuruşmağa məcbur edilirdilər ki, bu da istismarın və biya-

rın səciyyəvi bir forması idi, çünki köçərilər müharibəyə öz silahı və atı ilə gəlirdi. Təkcə rab yox, həm də bütün xərac verənlər qul hesab olunurdu”.¹

Qəriblər qul hesab olunurdu. Şəxs qərribdirsə, deməli, ata yurdundan didərgin düşmüş, yeddi arxa dönəninin dəfn edildiyi vətəndən ayrılmış, onları unutmuşdur. Bunları nəzərə aldıqda ədəbiyyatımızdakı bir sıra “Qul”ların nə üçün belə adlandırıldığı aydınlaşmış olur.

Soruşun, Qul Abbas, halın necədir?...

Qul Abbası nə kənara atmısan....

Bu söz çox incidir qul Ələsgəri...

Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar....

Qullar çoxdur: *Qul Mahmud*, *Qul Əli* və s.

Ümumiyyətlə, antroponimiya xalqın tarixi, ictimai, ədəbi, bədii, fəlsəfi, dini, etik görüşləri, adət-ənənəsi ilə bağlıdır. Bu qədim türk adəti sonralar sufilik, zahidlik, tərki-dünyalıq görüşləri ilə əlaqədar nisbələrin artmasına səbəb olmuşdur ki, müxtəlif görüşlərin kontaminasiyası ad sistemini mürəkkəbləşdirmişdir. *Xəstə Füzuli*, *Füzuli xəstə*, *Miskin Füzuli*, *Yazıq Ələsgər*, *Yazıq Abbas*, *Xəstə Qasım*, *Divanə Valeh*, *Biçarə Dilqəm*, *Miskin Əli*, *Yazıq Hüseyin*, *Xəyyat Mirzə* kimi antroponimik birləşmələr diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətai öz şeirlərində “bir qayda olaraq özünü “Bəndə Xətai”, “Günahkar Xətai”, “Xətai xəstə”, “Biçarə Xətai”, “Bağışla Xətəinin xətasın”, “Miskin Xətai” və s. nisbələri ilə təqdim edir”.²

¹Вах: Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-моногольском эпосе. – М., 1984, с. 21-25.

² Əliyarov S. Azərbaycanda bədətçilik hərəkatına dair ədəbi mənbələri araşdırma təcrübəsindən – Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s. 182.

2. Bir sıra qədim və yeni türk xalqlarında olduğu kimi, qədim azərbaycanlılarda da şəxsi ata adı tərəfindən (bəzən də ana, bacı, qardaş, baba, əmi, dayı və s. tərəfindən) adlandırmaq adəti geniş yayılmışdı. Bu zaman həm də şəxsin adı işlədilə bilər. Atanın ya əsil adından, ya titulundan, ya da ləqəbindən istifadə oluna bilər. Habelə şəxsin əsil adı, ləqəbi, titulu işlədilə bilər. Beləliklə, çox mürəkkəb ad sistemi meydana çıxmış olur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da aşağıdakı adlandırma modelləri özünü göstərir:

1. Əsl ad: *Uruz, Əgrək, Səgrək, Tərsuzamış, Züleyxa, Baniçiçək, Bəkil.*

2. Əsl ad+titul: *Dirsə xan, Qorqud Ata, Əmran bəhadur, Aruz Qoca, Yarıqlı Qoca, Qazan bəy, Qazan xan, Bayandır xan.*

3. Əsl ad+ləqəb: *Qıyan Səlcuq, Soğan Sarı.*

4. Ləqəb+əsl ad: *Salur Qazan, Qısırca Yengə, Dədə Qorqud, Ayna Mələk, Dəmir donlu Mumaq.*

5. Titul+əsl ad: *Bəy Qazan, Xan Qazan, Dəli Budaq, Dəli Dondar.*

6. Ləqəb+ləqəb: *Qaracıq Çoban, Qaraca Çoban.*

7. Ləqəb: *Təpəgöz, Qarıqqan, Dəmirgüc, Qabangücü, Qılbaş.*

8. Ləqəb+əsl ad+titul: *Boyu uzun Burla xatuun, Sarısaçlı Selcan xatun, At ağızlı Aruz Qoca.*

9. Patronimik ləqəb+əslad+titul: *Ulaş oğlu Qazan bəy.*

10. Patronimik ləqəb+əsl ad: *Ulaş oğlu Qazan, Aruz oğlu Basat, Doğsun oğlu Rüstəm.*

11. Patronimik ləqəb+ləqəb+əsl ad: *Ulaş oğlu Salur Qazan, Qaragünə oğlu Dəli Budaq, Səlcuq oğlu Dəli Dondar.*

12. Ləqəb+əsl ad+titul: *SufiSandal Məlik, Qara Təkur Məlik.*

13. Patronimik ad+patronimik titul+titul+əsl ad: *Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək.*

14. Ləqəb+ləqəb+əsl ad: *Bağı qanlı Bəkdüz Əmən.*

15. Ləqəb+titul+əsl ad: *Ağ Məlik Çəşmə.*

16. Patronimik ad+patronimik titl+əsl ad: *Ənsə Qoca oğlu Oxçu, Uşun Qoca oğlu Səgrək, Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin.*

17. Patronimik ad+patronimik titl: *Uşun Qoca oğlu.*

18. Patronimik titl: *Xan qızı.*

19. Patronimik ad+ titl+əsl ad: *Qamğan oğlu Bayındır, Dözən oğlu Alp Rüstəm.*

20. Ləqəb+titl: *Yüklü Qoca, Yapaqlı Qoca, Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik.*

21. Patronimik ad+patronimik titl+ləqəb+ləqəb: *Elin Qoca oğlu Dönə Bilməz Dölək Uran, Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş.*

22. Patronimik ad+patronimik titl+ (birinci)əsl ad+ (ikinci) əsl ad: *Baybura xan oğlu Bamsı Beyrək, Baybecan bəy qızı Banı Çiçək.*

23. Patronimik ləqəb+titl: *Yuğrançı oğlu İlalmiş.*

24. Patronimik ləqəb+əsl ad+titl: *Qazan oğlu Uruz bəy.*

25. Patronimik ad+patronimik titl+ əsl ad: *Qanlı Qoca oğlu Qanturalı.*

26. Patronimik ad+əslad+titl: *Arşun oğlu Dirək Təkur.*

27. Patronimik ad+patronimik ləqəb+ləqəb+əsl ad: *Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Xan qızı boyu uzun Burla xatun.*

28. Patronimik titl+ləqəb+əsl ad+titl: *Xan qızı boyu uzun Burla xatun.*

29. Titl+əsl ad kompleksinin səciyyəvi bir növü də belədir: *Min qovum başları Düyər, min Bəkdüz başları Əmən, Doqquz qoca başları Aruz.*

30. Patronimik ad+patronimik titl+ əsl ad+titl: *Dirsə xan oğlu Buğac.*

31. Patronimik ləqəb+ titl+əsl ad: *Qamğan oğlu xan Bayındır.*

32. Titl+titl+əsl ad: *Xanlar xanı Bayındır.*

33. Dastanlarda şəxsi müxtəlif qohumları vasitəsilə adlandırma (oğula görə, qardaşa görə, bacı oğluna və s.) adlandır-

ma adətləri diqqəti cəlb edir: *Qazanın oğlu Uruz, Qazanın qardaşı Qaragünə, Qazanın dayısı Aruz* və s.

34. Dastanlarda şəxsi ən müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri əsasında bildirməklə əlaqədar çox mürəkkəb ad sistemi özünü göstərir. Məsələn, Qazan belə təqdim olunur: *Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, biza miskin umudu, ümmət oyunun aslanı, Qaracuşun qaplanı, qonur atın əyası, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göyüsi, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan...*

Dastanlarda da geniş yayılan və sonralar da antroponimik sistemdə əsas yer tutan üsul şəxsin ata tərəfindən adlandırılmasıdır ki, hazırda “ata adı” kimi səhv şəkildə anlaşılır. Əli oğlu Vəli birləşməsində ata adı “Əli” isimdir. “Əli oğlu” isə ata adı deyildir. Dilimizdə “ata adı” anlayışı ruscadakı «отечество» ilə eyni deyildir.

Müvafiq anlayış hər dilin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar fərqlənir. Köhnə lüğətlərdə «отечество» sözü ləqəb, künyə kimi tərcümə olunurdu ki, bu daha düzgün sayıla bilər. Əli oğlu birləşməsi də Vəlini bildirmək üçün (Əlini yox) işlənir və onu əvəz edir. Bunlara patronimik ləqəb deyilməsi yerinə düşər. Burada künyə termini də yaraşır. Künyə atanı oğula görə adlandırmaqdır, oğulu ataya görə yox.

Müasir dövrdə oğlu sözü atanın adına və ya ləqəbinə qoşularaq bir söz kimi ləqəb funksiyası kəsb edir: Mollaoğlu Nəsim, Koxaoğlu Məhəd, Koxaoğlu İsmixan, Eyyuboğlu Mahmud, Cəfəroğlu Məmməd, İncəlioğlu Həsən, Omaroğlu Alı (C.Kəlayev, Qana qan).

“Oğul” ilə düzələn antroponimlər əsl addan sonra təxəllüs funksiyasında işlənirlər: *Hüseyn Xalaoğlu, Rövşən Bacıoğlu* (“Kommunist”, 12.1.85), *Azad Talısoğlu, Kamran Dadaşoğlu*, ya da sadəcə *Orucoğlu, Tütüncüoğlu* və s.

Qədim türk xalqlarında şəxsin yaşı, cəmiyyətdəki rolu ilə əlaqədar adı da dəyişdirilirdi. Bu qədim adət müasir dövrümüzə qədər yaşayıb gəlir. Uşaqlıq adı yalnız ailədaxili səciyyə daşıyır,

bir növ ailə üzvlərinin həmrəyliyini əks etdirir. Topladığımız materiallardan uşaqlıq adı və əsl (gənclik) adlardan bəzilərini qeyd edək: *Taqqı – Məhdudə, Dumbul – Rübabə, Şuqqu – Xəyalə, Coka – Kəmalə, Şoşon – Rizvan* (Şamaxı r-nu), *Conu – Ramidə, Ceki – Nahidə, Anığ – Mələhət, Matı – Samirə, Cumbu – Ülviyyə, Matan – Səbinə, Bumbuli – Elçin, Cutculu – Fərman, Cukcu – Zülfiyyə, Təşər – Hidayət, Diqan – Araz, Dimkə – Mehriban, Qanqa – İbrahim* (Səlyan r-nu), *Aqqo – Zahir, Çakkırı – Zaur* (Göyçay r-nu), *Matı – Rahilə, Çıtı– Faiq, Cıqqan – Gülrux, Tomu – Firidun* (Cəbrayıl r-nu), *Akiş – Mübariz, Çuku – Aytəkin, Nunuş – Xəyalə* (Tovuz r-nu), *Mosi – Xanpaşa, Ququş – Vüqar, Ofan – İlhamə, Mıtı – Qulu, Litoş – Səbinə, Cinka – Ziyafət* (Quba r-nu).

Bir daha qeyd edirik ki, bu uşaqlıq adları heç də müasir dövrdə geniş yayılmış olan və əslində başqa sistemlərin təsirindən irəli gələn əzizləyici və kiçildici adlar deyil, qədim adlandırma adətinin izləridir. Sali Süleyman kimi tanınmış məşhur pəhləvanın birinci əsl adı Mama idi. “Mamanın İstanbulda Sali Süleyman adlı bahadırı məğlub edib onun adını alması, Türkiyə Sultanı tərəfindən qəbul edilməsi...maraq doğurur” (“Azərbaycan gəncləri”, 5.XI.83).

“Yeni ad alma adəti inisiyasiya keçməklə (atı ram etmək, vəhşi heyvanı əhliləşdirmək, ilk dəfə təkbətək döyüşə çıxmaq) əlaqədardır. Köçərilərin folklorunda belə adətlərin olduğunu hələ Q.N.Potanim göstərirdi: “Monqol və Şərqi türk nağıllarında çox zaman qəhrəmanın gənclikdən daha yetkin dövrə qədəm qoyması təsvir olunur ki, bu vaxt ona yeni ad verilir”.¹

Müxtəlif məxəzlərdə mürəkkəb şəxs adının komponentlərinin ayrı-ayrı, özü də hər komponentin baş hərf ilə yazılmasına aid çoxlu misal gətirmək olar: *Məhəmməd Əli məndən ehtiyat edirdi* (P.Merime. “Məhəbbət ilahəsi”, 1984, s. 57); *Fərman Qulu bəy diz çökdü* (“Azərbaycan”, 1984, №10, s. 39); *Məhəmməd*

¹Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984, с.48

Tağı Mir Fəttah. Qarabağ xanı İbrahim Xəlil (“Azərbaycan”, 1984, №9, s.13, 59); *Xasay xanın arvadı Xurşid banu bəyimlə görüşmüş...* (“Azərbaycan gəncləri”, 3.VII.84); *Neft sahibkarı Ş.Əsədullayevin nəvəsi Ümmül Banu lap kiçik yaşlarından Bakıdan Parisə düşür* (“Bakı”, 9.1.85); *Doktor Məhəmməd Rza Vəkilov* (“Azərbaycan”, 1984 №4); *Mirzə Məmməd Həmzəzadə. Məhəmməd Həsən Tahirov. Mirzə Ağa Abdulla* (Qulam Məmmədli. “Molla Nəsrəddin”, 1984); *Mirzə Məmmədzadə* (Q.Məmmədli. “İmzalar”, 1977).

Eyni nəşriyyat orqanında belə ayrılmasının səhv olduğu çox aydın görünən eyni tipli adların komponentləri gah bitişik, gah da ayrı (baş hərflə) yazılır: *Əbdül Əziz sultan. Əbdülqəni*. (“Azərbaycan”, 1984 №10, s. 78-107); *Molla Məmmədqulu Molla Əbdül Hüseyn oğlu* (Q.Məmmədli. “Molla Nəsrəddin”).

Müasir dövrə az da olsa mürəkkəb adların (əslində bir çox şəxsin adı və atasının adının birləşməsi ilə düzəlmiş mürəkkəb adların) bitişik yazılışı da diqqəti cəlb edir: *Nazimhikmət, Namiqkamal* (“Kommunist”, 18.3.85); *Məmmədibrahim, Məmmədrahim* (“Azərbaycan müəllimi”, 14.II.84).

Bütün bu dolaşılıqlar titul bildirən sözlərin (ağa, bəy, mir, mirzə, şah, bəyim, xatun və s.) yazılışında daha da artır, çoxalır, müxtəlifləşir.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində (3.VII.84) eyni məqalədə şamaxılı mesenat üç şəkildə - Mahmud Ağa, Mahmud ağa, Mahmud ağa kimi təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, ağa antroponiminin yazılışı çox mübahisə törədə bilər. Misallar: *Heydər ağa Şahtaxtinski. Məhəmməd Ağa. Mustafa Ağa oğlu Vəkilov* (Q.Məmmədli. “Molla Nəsrəddin”). *Musa Nağıyevin oğlu Ağa İsmayıl. Axırda Ağa Musa oğlunun müalicəsi üçün pul verdi* (“Azərbaycan”, 1984 №4, s. 142).

Ümumiyyətlə, titul bildirən sözlər fəxri ləqəb səciyyəsi kəsb edib addan əvvəl işlənəndə böyük hərflə yazıla bilər. Bu da daha çox dini-təriqət adlarını fərqləndirmək üçün zəruridir. Bu-

rada evfemizmlə əlaqədar istisnalar da vardır; məsələn: *Ağa Məhəmməd Qacar*.

Dolaşılıq bir də ondan törəyir ki, göstərilən titul adları əsl adlara bitişərək mürəkkəb şəxs adının bir komponenti ola bilər. Habelə əsl addan əvvəl gələrək fəxri ləqəblərə çevrilə bilər. Məsələn, “mirzə” titulu haqqında Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında çox düzgün elmi mülahizə yürüdülmür. Lermontov ilə Fətəlinin dialoqu belə verilir:

“-Abbas Mirzə, Xosrov Mirzə...-dedi: -Siz də Mirzəsini-z?...-Mirzə sözü adın sonunda işləndə şahzadə, yəni şah oğlu mənasını daşıyır. Ancaq mənimki kimi adın əvvəlində yazılarda isə oxumuş – bilikli adama işarədir”.

Başqa misallar: *Sam Mirzə, Əlvənd Mirzə, Bəhram Mirzə*.

Deməli, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər kimi tərkiblərdə “Mirzə” antroponimi fəxri ləqəbdır və baş hərflə yazılması fərvidir. Addan sonra titul kimi işlənən sözlər adətən kiçik hərflə yazılır. Lakin “mirzə” titulunun yazılışı ona görə istisnadır ki, bu söz həm də ümümləşmiş, mənası genişlənməşdir və titul mənasını bildirmək üçün böyük hərflə yazıla bilər. Başqa titullara belə imtiyaz vermək olmur. Bu söz həm də mürəkkəb adın komponenti olur ki, bu halda bitişik yazılmalıdır. Məs.: Mirzəcamalov (Q.Məmmədli. “Molla Nəsrəddin”). Deməli, irəlidə göstərilən Mirzə Məmməd, Mirzə Ağa, Mirzə Baba kimi yazılış səhvdir, bitişik olmalıdır.

Əslində titul olmuş digər antroponimlər barədə də bu sözləri demək olar. Q. Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” kitabında vahid imla prinsipinə o qədər də riayət olunmamışdır. Burada belə nümunələr diqqəti cəlb edir: *Səməd Ağa Ağamalı oğlu-Səmədadağa Ağamalı oğlu-Səməd bəy Ağamalov* (Adətən *Ağamalıoğlu* mətbuatda bitişik yazılır və belə yazılış düzgün hesab edilməlidir, bu söz familiya bildirir). *Mirhəsən Vəzirov. Miryusif Vəzirov. Mirəbdülvahab Mirhəsənov. Mirheydərzadə. Mirməhəmmədkərim. Mircafərzadə. Mirbağır. Mirməhəmmədhiüseyn.*

Mirbabazadə (Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində “mir” sözünün ayrı yazılışı nöqsandır. Hətta Mir Cəlal adında belə).

Şah titulu fəxri ləqəb kimi əsil adın əvvəlində baş hərflə yazılır: *Şah Səfi, Şah Abbas. Şah İsmayıl*. Keçmişdə dərvişlər özlərini şaha bərabər tuturdular və bunu nəzərə çatdırmaq üçün dərviş adında “şah” titulu baş hərflə yazılmalıdır. Bəzən isə belə olmur. *Dərviş Məstəli şah* yazılır.

“Kommunist” qəzetində (4 noyabr, 1984) əsgər Sərkəroğlunun “Tərcümədə xüsusi adların verilməsi haqqında” məqaləsi nəşr olunmuşdur. Qəzetin bu mühüm ictimai-mədəni məsələyə əhəmiyyət verməsi və müzakirə açması təqdirəlayiqdir.

Ə.Sərkəroğlunun məqaləsində başlıca müddəa bundan ibarətdir ki, “...hər hansı bir əsəri ana dilinə çevirərkən, xüsusi adları dilin imkanı dairəsində orijinal dildə səsləndiyi kimi vermək lazımdır”.

Təklif olunur ki, Haynrix Hayne deyilsin və yazılsın. Habelə Balzak yox, Dö Balzak yazılsın və s.

Ümumi dilçilikdə transliterasiya prinsipi var. Əcnəbi adlar əslində olduğu kimi yox, bizim dilimizin ənənəsinə müvafiq yazılmalıdır. Əks halda Pari, Şaykspir, Uaşinqton və s. işlətmək lazım gələr. Bir zamanlar bəzi qəzetlər Turgenyev yazmağa başlamışdı.

Məqalə aşağıdakı sözlərlə bitir: “...qoy ingilis. Alman və fransız dili mütəxəssisləri xüsusi adların son variantlarını necə yazmaq haqqında öz mülahizələrini söyləsinlər”.

Müasir dövrdə xalqımızın beynəlxalq əlaqələri çox genişlənmişdir və bununla əlaqədar olaraq təkcə ingilis. Alman və fransız dillərində deyil, az qala bütün dünya dillərinə məxsus xüsusi adların yazılışı məsələsi bir problem kimi meydana çıxır.

Adətən, xüsusi adın fərqləndirici əlaməti ondan ibarət hesab olunur ki, xüsusi ad məfhum ifadə etmir və buna görə də onlar tərcümə olunmadan bir dildən başqasına asanlıqla daxil olur: *İvan Qrozni, Yuri Dolqoruki* və s. ona görə də xüsusi adları “beynəlxalq sözlər” (V.A. Superanskya) hesab edirlər. Leksik

mənadan məhrum, məfhum bildirməyən xüsusi adlar sırf işarə funksiyası daşıyır.

Başqa dillərə məxsus xüsusi adların ana dili əlifbasının hərfləri ilə əks etdirilməsi dilçilikdə transliterasiya adlanır və bu transkripsiyadan fərqləndirilir. Transkripsiya hər hansı sözün, o cümlədən xüsusi adın tələffüzünü mümkün qədər əslinə müvafiq, dəqiq şəkildə əks etdirməyə deyilir: Bu, əcnəbi dillərin tədrisi üçün çox mühüm, zəruri hesab olunur.

Transliterasiya isə yalnız başqa dillərə məxsus xüsusi adların verilməsi ilə məşğul olur. Transliterasiya yazı ənənəsini əsas götürür. Bu termini hələ 1940-cı ildə irəli sürən akademik I. V.Şerba onun prinsiplərini də işləyib ümumi dilçiliyi zənginləşdirmişdir. Hər hansı əcnəbi xüsusi ad məhz ənənəyə əsasən yazılmalıdır. Əks halda dildə, imlada bir hərc-mərclik yarana bilər. Xüsusi adların müxtəlif şəkildə yazılışı ədəbi dil baxımından qüsurdur. Məs.: *Əflatun – Platon, Ərəstün – Aristotel, İsgəndər Zülqərneyn – Makedoniyalı İsgəndər – Aleksandr Makedonski, İbn Sina – Avisenna, Şam – Dəməşq, Tiflis – Tbilisi, Babilistan – Vaviloniya* və s.

Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında (“Azərbaycan”, 1984 №10, s.42) deyilir: “Moisey də. Xristos da, Məhəmməd də, Budda da ...o qədər fərman yazırmışlar ki...” Halbuki ənənəvi olaraq Musa, İsa işlədilir.....

Azərbaycan antroponimikasında başlıca problemlərinə qədim Azərbaycan antroponimiyasının qonşu xalqların, habelə qədim çinli və hindlilərin antroponimikası ilə qarşılıqlı əlaqələri, bu sistemin ərəb və rus antroponimikası ilə tarixi qarşılıqlı münasibətlərinin tədqiqi və s. daxildir.

Antroponimlərin orfoqrafiyasını çətinləşdirən amillərdən isə, ümumiyyətlə, problemin az işlənməsi, tədqiqatların azlığı və ya başdansıvduluğu; bir sıra dillərə nisbətən Azərbaycan adlarının çoxluğu; bir çox hallarda tərkibcə mürəkkəbliyi; dialekt variantlarının bolluğu; bir çox adın daxilən motivləşməsi (ana dili sözləri əsasında verilən adlar); titul bildirən sözlərin asanlıqla

mürəkkəb adın bir komponenti kimi işləmə bilməsi; çox asanlıqla mürəkkəb adlar düzəldilə bilməsi imkanı; müxtəlif məqsəd, istək və arzularla əlaqədar çoxlu raritet adların düzəldilməsi; ləqəb ilə titulların dəqiq fərqləndirilməsi; rəsmi olaraq bunların bir-birinə keçməsi; ümumi sözlər ilə xüsusi ad olan ləqəb arasında hüddudun zəifliyi və ya olmaması; uşaqlıq adlarının fərqləndirilməməli; transkripsiya və transliterasiyanın fərqi və əcnəbi adların orfoqrafiyası; ənənə və elmlik prinsiplərinin qarşılaşması və s. göstərmək olar.

*“Azərbaycan dili leksikasının məsələləri”,
Bakı, “ADU” nəşriyyatı, 1989-cu il, səh.23-26.*

HİBRİD SÖZLƏR

Son vaxtlar dilçilikdə bu termin (iki və daha artıq) müxtəlif dilə məxsus hər hansı sözlərin birləşməsindən ibarət vahid mənasında işlədilir və beləliklə yayğınlaşır, dəqiq konturlardan məhrum olur. Bu zaman semantikaya heç əhəmiyyət verilmir. Məsələn, V.İ.Nikonov yazırdı:

«Позднее появились и имена-гибриды, компоненты которых разноязычны по происхождению. Чаще тюрко-арабские /Баймурад/ или тюрко-иранские /Ойсара/. Так у некоторых тюркских народов оказалось по четыре имени с этимологическим значением «лев»: *Асад* и *Хейдар*/арабс./, *Шер*/иран/, *Арслан* /тюрк/».¹

Əslində isə hibrid söz müxtəlif dillərə və dialektlərə məxsus eynimənalı vahidlərin birləşməsindən ibarət vahidlərdir: *qıyqac*, *yığcam*, *uzundraz*, *uzun-hoqqar*.

Topladığımız materiallardan məlum olur ki, dildə hibrid sözlərdən əlavə, hibrid söz birləşmələri (tabesiz və tabeli) də geniş yer tutur. Xüsusilə qədim yazılı abidələrdə, folklor material-

¹V.A.Никонов. Имя и общество. М., 1974, с. 89.

larında, dialektlərdə və canlı danışiq dilində hibrid vahidlərin öyrənilməsi elmimizin müasir səviyyəsi baxımından aktualıq kəsb edir və məqalədən məqsəd tədqiqatçıların diqqətini bu nöqtəyə yönəltməkdən ibarətdir.

Hibrid vahidlər bəzən söz oyunu kimi çıxış edir: *İki cüt bir tək adam. Küləyi yel* aparsın. *Əvəzin Bədəl* adlı oğlu sağ olsun və s. Bir sıra hallarda bu fakt canlı danışiq dilinə xas olan pleonastik ifadələrə meyl ilə bağlı olur: *İl on iki ay* işləmək. Onun *ənkə böyüyünə* lənət (ənkə ərəbcə “böyük” deməkdir). Ümumiyyətlə, hibrid vahidlərin tədqiqi dil tarixi, dil kontaktları və etimoloji tədqiqatlar üçün zəngin material verə bilər. Xüsusilə onomastika elmi baxımından ayrıca maraq kəsb edir. Faktlar isə çoxdur:

Bir *xızan ailəsi* var. Bir *xızan uşaqları* var. Buradakı *xızan* sözü əslində avar dilinə məxsus olub, ”ailə, ailə üzvləri, xırda uşaqlar” mənasındadır.

H.Həsənov yazır: “Aznavur türk mənşəlidir, iki komponentlidir: *Az-naur/noğur*/. *Az* tayfa adıdır, *noğur* isə “böyük çöl, ərazi” deməkdir. Bu sonuncu fakt bizim üçün maraqlıdır. Quba rayonunda ayrıca bir kənd var və bu kəndin yerləşdiyi böyük ərazi *Nığırdüzü* adlanır və deməli, bu toponim hibrid vahiddir.

Çaqıl daşlı çayları Çapayev çapa-çapa (S.Rüstəm). türk dillərində çaqıl/saqıl, çaqıl, çakıl elə “daş” deməkdir.²

Başqa misallar: Katib *sümsü burnunu* çəkdi (Ə. Muğanlı). O da *insan adamdır* (Əfqan). *Yaxşı xubyigitsayru* düşmüşdü (“Kitabi-Dədə Qorqud”). Bir *ləşkər qoşun* yığıldı (Ə.Nicat). *Dörd çahar* atdı. *Ağzıbir qazamata* salındı (S.Rəhimov). *Hirsi əsəbinə* qarışdı (Ə.Vəliyev).

¹H.Həsənov. Azərbaycan antroponimləri Qafqaz xalqlarının adlar sistemində. “Azərbaycan onomastikası problemləri”, II, B., 1988, s.22.

²М.З.Закиев. Проблемы языка и происхождения вольжских татар. Казань. 1986, с. 240.

Bəzən də hibrid vahidlər çox mürəkkəb dildaxili əlaqələrdə təzahür edir ki, ilk baxışda müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmur. Jurnalistlərdən Ə.Əsgərov və Ə. İldırımoglundan bir yazısında deyilir: “Quba sözünü hər kəs bir cür izah edir. Ancaq onun ən gözəl izahını rəssam Səttar Bəhlulzadə vermişdir. O, bu dağlı-dərəli, bağlı-meşəli yerləri dönə-dönə çəkmişdir. Onun bütün mənzərələrində ağ almalığ var: hər tablo bir quba qaza, şahə qalxmış quba ata, gəlin köçən quba gözələ bənzəyir. Bəlkə də ağ almanın ilk adı “quba alma” olub” (“Kommunist”, 14.1.89).

Müasir dilçilikdə ən qədim sözlərin əsasən çağırış-müraciət məqsədi ilə işlənən vokativ sözlərdən ibarət olduğu mülahizəsi geniş yayılmışdır. İnsanlara və heyvanlara müraciət bildirən belə sözlər bütün müasir dillərdə az və ya çox miqdarda qalmaqdadır. Belə vahidlər mənə ifadə etmir, sadəcə funksional əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız müraciət bildirir ki, buna elmdə apelyativ funksiya deyilir. Müasir danışıqda da işlək olan *ə, ədə, əyə, alə, əre, əşi, az, ayze* və s. vahidlərini göstərmək mümkündür. Buradakı *ə* sözü ən qədim türk sözlərindən olub, sonralar *ər* şəklində kəsb etmişdir. Bu uzun *ə* səsi kimi tələffüz olunan söz bir sıra türk dillərində və dialektlərində indi də qalmaqdadır. E.V.Sevortyanın etimoloji lüğətindən məlumdur ki, bu *ə//ər* sözü türk dillərində müxtəlif mənə kəsb etmişdir. *Ə* sözünün ən qədim mənası *şəxs, adam, insan* olmuşdur. Müasir dilimizdə *hərə/hərə-ə//adam, kəs/* sözünün /habelə: *biri, kimi/* tərkibində işlənən bu sadə *əşi* tərkibində də rast gəlirik. Bu son söz *ə-şi* şəklində ünsürlərdən ibarətdir. Həm “*ə*”, həm də “*şi*” vahidləri eyni mənaya malik olduğundan, bu “*əşi*” sözünün də hibrid söz olduğunu söyləməyə əsasımız vardır. “*Şi*” və ya “*si*” qədim türk dillərində *adam, şəxs* mənasında işlənən söz olmuşdur. Bu barədə külli miqdarda material göstərmək mümkündür. Məsələn, VIII əsrə məxsus məşhur Mogilyan (Bilgə xan) abidəsində belə bir cümlə vardır: *Йемибинь илкі куньлуртим. – İlk gündə yeddi min adam öldürdüm.* Buradakı “*sü*” sözü *adam* deməkdir. Tonyukuk abidəsində: *Ekıyç bin cymiz – iki-üç min adamımız...*

Bəzi tədqiqatçılar qədim türk sözü olan “hey” sözünün qoşun anlamında işləndiyini göstərsə də, bu hal məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Bu ikinci mənənin sonradan törədiyini söyləmək mümkündür. Maraqlıdır ki, qədim Çində Si heroqlifi də adam demək olmuşdur (Вах: «Этнонимы», с.37).

Deməli, əşi//əsi sözləri də qədim hibrid sözlərdir.

Ümumiyyətlə, dillərin ən qədim dövrlərində hibridləşmə hadisəsi çox geniş yayılmış dildaxili qanunlardan olmuşdur və etimoloji tədqiqatlarda bu cəhəti nəzərə almağın əhəmiyyəti böyükdür. Yuxarıda göstərilən *si//şi* ünsürü *kişi//kisi* və *yaxşı* sözlərinin, habelə *birisi*, *kimisi*, *bəzisi*, *hərəsi* vahidlərinin tərkibində də özünü göstərir. Beləliklə, əslində bir-i-si /bir-adam-adam/, kim-i-si /kim- adam-adam/ və s. tərzində şərh oluna bilər. Qədim türk (Mogilyan, Tonyukuk) abidələrində müvazi olaraq həm *kişi*, həm də *kisi* şəklində işlənən vahid də *ki-şi//si* ünsürlərinə ayrılır ki, hər iki ünsür eyni adam, şəxs anlayışı bildirdiyindən bu da hibrid vahid kimi qiymətləndirilə bilər. Belə olduqda *kimi-si* sözünün hər üç komponentinin eyni mənəni ifadə etdiyini /adam-adam-adam/ söyləyə bilərik.

Yaxşı sözündə *lyek-si* ünsürlərinin mövcud olduğu aydındır. *Yek/yik* vahidi özlüyündə elə “yaxşı adam” anlayışını bildirən söz olmuşdur. Yəni, *yaxşı* sözü əslində isim olub, “*yaxşı adam*” mənasında işlədilmişdir.

Ona görədir ki, bu söz həm xüsusi şəxs adı (Yaxşı), həm də ümumi isim kimi xalq dilində və ədəbi abidələrdə çox geniş miqyasda işlənir və hər yerdə *yaxşı adam* mənası bildirir. *Yaxşı* getməsə. pis gəlməz. *Yaxşıya* yanaş, *yamandan* uzlaş. *Yaxşını* yada vermə hayıfdir...

....*Yaxşı yaxşıya* uğrar, *yaman yaman* yetər (M.Füzuli).

Substantivləşmiş isim olan *yaxşı* sözü sonralar sifət mənası kəsb etmiş və mənəca yaygınlaşmışdır. Ona görə də təkcə şəxsi bildirən sözlərdə /adam, dost, yoldaş, ata, qardaş.../ deyil, həm də başqa sözlərlə /gün, yer, məsləhət, hörmət.../ işlənməyə başlamışdır.

Lüğətlərimizdə *qabaq* və *baqlabaq* sözlərinin eyni mənə bildirdiyi, sinonim olduğu göstərilir. Bəs onda balqabaq sözündəki birinci heca /-bal/ nə deməkdir? Məlum olur ki, balqabaq sözü də hibrid sözdür, onun birinci komponenti *bal* da elə *qabaq* deməkdir. Bizim bir sıra dialektlərimizdə və türk dilində *baloz* sözü *qabaq* mənasında işlədilir.

*“Folklorşünaslıq məsələləri”, Bakı, “ADU” nəşriyyatı,
1989-cu il, səh. 23-30.*

AZƏRBAYCAN FOLKLOR TEONİMLƏRİ

Azərbaycan folklorşünaslığında çox müxtəlif sahələrdə maraqlı tədqiqatlar aparılsa da, hələ də tarixi-müqayisəli planda yazılmış əsərlər olduqca azdır. Bu işdə yalnız bir neçə müəllifin /X.Koroğlu, M.H.Təhmasib, A.Nəbiyev/ səmərəli fəaliyyətindən danışmaq olar. Nəzərə alınmalıdır ki, folklorla əlaqədar bir çox mövzular yalnız tarixi-müqayisəli təhlil əsasında öyrənilə bilər. Bu mövzulardan biri də folklor teonimləri ilə əlaqədardır.

“Kərkük tapmacaları” kitabında /Bakı, 1984/ deyilir: “Bizdə olduğu kimi, Kərkükdə də tapmacaların bəzilərində hər misranın özü də ayrıca cavaba malik bir tapmacadır. Məsələn, Dağda Düleyman /İlan/, Suda Süleyman /Balıq/, Obada Osman /Xoruz/, Yatar gövşər /Qoyun/, Duzsuz bişər/Süd/.

İlk üç misrada həmqafiyə antroponimlər /Düleyman, Süleyman, Osman/ işlədilmişdir ki, bunların birincisi yalnız bu tapmacada özünü göstərir və deməli, “tapmaca/folklor antroponimi/ “sayıla bilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində “Düleyman” tərkibli xüsusi və ya ümumi söz yoxdur.

Bu tapmacanın müxtəlif mənbələrdə digər variantları da vardır. “Azərbaycan bayatıları” kitabında (Bakı, 1984) belə bir bağlama-tapmaca nəşr olunmuşdur:

Dağda dəleyman gördüm.
Suda Süleyman gördüm,
Yatar, göyşər daş gördüm.
Duzsuz bişmiş aş gördüm.

Əvvəlki tapmacada olan üçüncü misra burada yoxdur. Son iki misrada sözlər və cümlələr də dəyişdirilmişdir. Əsas məsələ isə bundadır ki, birinci misrada xüsusi ad kimi böyük hərflə yazılan Düleyman, burada ümumi söz kimi, həm də dəleyman şəklində özünü göstərir. Bu kitabda həmin tapmacanın cavabı verilməmişdir. Çünki Azərbaycan bayatılarına düşmüş bu dörd misra əsil mənada tapmaca hesab edilmir.

“Tapmacalar” kitabında (Bakı, 1971, s.208) maraqlandı-
ğımız söz “dülüymən” şəklində işlədilmişdir.

Dağda dülüymən gördüm.
Suda süleyman gördüm.
Yatar göyşər aş gördüm.
Duzsuz bişmiş aş gördüm.

(Açması belədir: ayı, balıq, dəyirman daşı, halva).

Deməli, Düleyman, dəleyman, dülüymən. Sözün fonetik və orfoqrafik sabitlikdən məhrumluğu göz qabağındadır./ Cavablar da müxtəlifdir: İlan, ayı/.

Tapmaca/folklor/ antroponimi daxili formaca elə dəyirman sözünə bənzəyir. Həmin tapmacanın müxtəlif variantlarında Süleyman//süleyman imlası da diqqəti cəlb edir.

Başqa bir tapmacada deyilir:

Yatanları oyadır
Süleyman papaqlıca /”Tapmacalar”/.

Bu tapmacanın cavabı “xoruz” şəklində göstərilir. Süleymanın xoruz ilə nə əlaqəsi? Şərqdə Süleyman /Soloman/ adlı sonralar mifikləşdirilmiş olan bir simadan bəhs olunur. Bu adla əlaqədar dilimizdə “Süleyman dünyası”, “Süleyman mülkü”, “təxti-Süleyman”, “Süleymana qalmayan dünya” və s. kimi sabit ifadələr, atalar sözləri, habelə əfsanə, rəvayət və nağıllar geniş yayılmışdır. Lakin tapmacada işlədilən Süleyman sözünün bu yarım tarixi və yarım əfsanəvi şəxs ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tapmacalardan bəhs edərkən N.Seyidov yazmışdır: “Mifoloji məktəb nümayəndələrinin əksəriyyəti tapmacaların mifologiya ilə əlaqədar olduğunu iddia edirdilər. A.N.Afanasyev tapmacanı qədim slavyanların mif və əfsanələri ilə birlikdə öyrənmiş və onu miflərlə bağlamışdır. O.F.Miller isə qeyd edirdi ki, “tapmaca miflərlə əlaqədardır”.¹

İstər-istəməz qədim mifik görüşləri araşdırmaq lazım gəlir. Bir sıra görkəmli tapmaca tədqiqatçılarının görüşlərini ümumiləşdirərək V.P.Anikin yazır: “...Когда сложились мифологические представления о «хозяевах» лесных и речных угодий, первобытный охотник и рыбак стал скрывать приготовления и от воображаемых владык лесов и рек. Зависимость от природных стихии заставляла охотника, скотовода и пахаря думать о том, что в поле, а лесу, наводах и в жилище-всюду и постоянно люди сталкиваются с враждебной сознательной силой. Посылающие неудачу, эпидемии, несчастья, потери и разорение. Враждебную силу стихии надо было перехитрить».²

Qədim türk xalqları hər yerin/dağın, dərənin, çölün, meşənin, çayın və s./ bir sahibi, yiyəsi /iyə/ /əyə// eyə// əzə// izi// olduğuna inanırdılar. Suyun yiyəsi adətən pərilər hesab olunur-

¹Seyidov N. Tapmacaların bəzi xüsusiyyətlərinə dair. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, IV kitab, 1973, s. 145.

²Загадки русского народа. Изд.МГУ, 1959, с.20-21.

du. Xüsusilə, Süleyman pəri çox məşhur idi. Bu inamın izləri “Suda Süleyman /gördüm/” ifadəsində yaşamaqdadır.

Süleyman antroponiminin su ilə əlaqəsinə aid daha bir sıra mənbədə işarə vardır. O.Ş.Kökyay göstərir ki, qazax-qırğız bakşıları “ərvah”larını çağırarkən mütləqə Qorqud atadan yarıdım dilərlər və deyərlər:

Su başında Süleyman
Su ayağı er Korkut...¹

«Из пандемониума Средней Азии проникли к сибирским татарам представления о Сулейман-пери /водяном/, святом Зангиата/Сангибаба/ и др. У таджиков водяной считался злым демоном, вредящим людям. Представление сибирских о Сулейман-пери нашло отражение в их фольклоре. В 1962 году во время полевых исследований в Сибири нами записаны следующие строки о Сулейман-пери:

Söläjman suta jatır.
Gøjryğy qurta jatır.
«Сулейман лежит в воде.
Хвост его на суше»²

Bu adın şərhü üçün Y.V.Çəmənzəminlinin bir sıra qeydləri xüsusilə qiymətlidir. “Veselovski Süleyman dastanını təhlil və buna olan təsirlərdən bəhs edir. Nəticədə Vikramaditi taxtının ətrafında uydurulmuş məşhur Hind hekayəsinin Süleyman “peyğəmbərin” şəxsiyyəti ətrafında köçürüldüyünü qeyd edərək, Süleyman dastanında Zərdüşt dualizminin böyük bir yer tutduğunu söyləyir.

Vikramaditi birinci əsrdə yaşamış bir padşahdır. Bu padşahın taxtı haqqında mövcud 32 nağıl budda dini ilə bərabər

¹Dedem Korkut kitabı. Hazırlayanı Orhan Şaik. İstanbul. 1973, səh. XXXVI.

² Исхакова С.М., Валиев Ф.Т. Таджикский компонент в народно-разговорном языке западносибирских татар. ВТ, 1978, №4, с. 37.

Monqolustana keçmişdir. Burada bu nağıllar yəhudilərə keçmiş və Süleymanın şəxsiyyəti ətrafında toplanmışdır....Beləcə məruz bir Hind əfsanəsi xalqdan-xalqa keçərək, bir çox təğyirlərə uğramış, qol-budağa ayrılmışdır. Adlar dəyişilmiş və vəqiələr başqa-başqa tarixi şəraitlərdə göstərilmişdir”¹.

Müəllif e. ə. VI-V əsrlərdə Midiyaya Novuxodonosor tərəfindən yəhudilərin sürgün edilməsindən bəhs edir. Bu “yəhudilər tamamilə Zərdüşti etiqadına qapıldı”².

Y.V.Çəmənəzəminli “Azərbaycanda Zərdüşti adətləri” adlı məqaləsində «çillə kəsmək» ilə bağlı ovsunda Süleyman adının işləndiyini göstərir və bu ovsunda zərdüştiliyyətin güclü təsirini qeyd edir.³

Bizə belə gəlir ki, aşağıdakı tapmacada /”Tapmacalar”/ Süleyman antroponimi bu göstərilən mifoloji görüşlərlə əlaqədardır.

Ağacda var bağırısaq
Yel babanı çağırısaq,
Ağzın açıb ney çalar.
Süleymanı çağırısaq /Kaman/.

Burada həm Yel baba, həm də Süleyman mifik obrazlardır.

Lakin Süleyman peyğəmbərin yuxarıdakı tapmacalarda və digər mənbələrdə özünü göstərən Süleyman antroponimi ilə bir əlaqəsi yoxdur. Süleyman su pərisinin adı imiş, ziyə imiş, özü də tamamilə başqa şəkildə imiş. O. Muradov öz tədqiqatında Koli Kulmurod adlı şamanın uzun bir minacatını qeyd edir ki, burada belə misralar da var:

¹Y.V.Çəmənəzəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili. Əsərləri, III cild, Bakı. 1977, s. 69.

²Yenə orada, s. 69.

³Yenə orada, səh. 86-87.

Suleyman pari tili bilansızdan madattılarman.

Sulaimoni obi tili bilansızdan madattılarman.

Bu nümunədə “Sulaimon – pari” və “Sulaimon vodnoy” ifadələrini müəllif belə şərh edir: “Добрый дух пари. Но водяной Сулаимон считался злым демоном, вредящим людям. Так, нередко новорожденного не купали до двадцати или сорока дней, чтобы ему не повредил злой дух».¹

Pərilərin müxtəlif xüsusi adlarından /Sulton-pari, Lukmonpari, Farmon-peri, Murq pari, Otaş pari, Yulduz pari/ bəhs açan tədqiqatçı yazır: «Часто упоминалось Сулаимон пари, которая обычно связывалась с водой/ сулабиг аутурган Сулаимон пари/ эта связь могла установиться по созвучию первого слова имени Сулаимон с узбекским су-вода. С другой стороны, с водой ассоциируется и сам библейский царь: по мусульманскому поверью, его трон висел над водой».²

Həmin əsərdə başqa bir yerdə bu ad “Simiyon” şəklində verilmişdir.

«Симиенбулсанг – сувга бор.

Арвохбулсанг – гурга бор.

/Если ты дух Симьен, уходи в воду.

Если ты дух умершего, иди в могилу/.»³

¹ Мурадов. О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарешана. Сб. «Домусульманские верования и обряды в Средней Азии» М., 1975, с. по 2, 101. 121.

² Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков. Сб. «Домусульманские верования и обряды в Средней Азии», М., 1975, с. 47.

³ Ахметьянов. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. Изд. Наука. М., 1981, с. 59.

Məlum olur ki, mənbələrdə bu adın Simyon variantı da var imiş. Daha başqa variantlar haqqında məlumat da belədir:

«Образ дракона –духа воды. Требующего выкуп жертвоприношения /девушек/, распространен у многих народов мира...

Главным драконом является шуи-лун-хуан “император водных драконов», или шуи-лун-да-хуан «великий владыка – дракон вод» - главный управляющий реками, - морями и облаками...

На наш взгляд, прямое отношение к кийско-корейской дракониаде имеет также слово шуликун шулген «подводный царь», распространенный у народов Восточной Европы и Сибири...шулеикин водяной, маленькие злые подводные духи...

Слово шуликин шулген сулукун, по всей вероятности, являются звеньями одной цепи...между образами шулген и шуилун – хуан общее то, что они – хозяева воды и дождя и имеют по красавице –дочери, которые влюбляются в обычных людей».

Deməli, ən qədim və unudulmuş teonimlərin müəyyənləşdirilməsi yalnız tarixi-müqayisəli tədqiqat sayəsində mümkündür.

«О ...явлении постепенного фонетического и смыслового расхождения имен божеств, первоначально общих для родственных племен, писал еще Д.Фрезер: «Могло... случиться так, что одни и те же обжества, когда-то почитавшиеся общими предными до расселения племен, в процессе дальнейшего развития так переродились под сильным воздействием языковых и религиозных различий, что уже неузнаваемой стала их первоначальная тождественность».¹

¹ Толстова Л.С. Несколько слов об оиме Томирис. -Этническая ономастика. М., 1984, с. 167

Tərkibində milli antroponimlərimiz işlənən paremiyalar bizi əsərlərdə başqa xalqlara aid edilir. Məsələn, akad.V.A.Qordlevski «Османская свадьба» əsərində yazmışdır: «Той Тейбесиз, гэлин енгэсиз» – "Пира не бывает без Таибе. Невесты без тетки» – ироническое замечание у азербайджанцев о человеке который всюду суется; у османцев в этом случае говорят: «Камберсиз дююн олмаз» – «без Камбара свадьбы не бывает».¹

“Qənbərsiz düyün olmaz” ifadəsi Azərbaycanda ən geniş işlənən paremiyalardandır. Başqa variantı: Bayraməlisiz toy olmaz, Qənbərsiz düyün.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan atalar sözlərində ən çox istifadə olunan antroponimlərdən biri də elə bu Qənbər adıdır.

Aləmin malı-mülkü, Qənbərin yırtıq kürkü.
Özgənin malı-mülkü, bizim də Qənbərimiz.

Xana yaradı, bəyə yaradı, keçəl Qənbərə yaramadı?

Bizə elə gəlir ki, dilimizdə işlənən qənbərqulu /cəncəl, əngəl, xata mənasında/ ümumi sözünün əsasını Qənbərqulu antroponimi təşkil edir. Gətirilən sitatdan da aydın olur ki, Qənbər vaxtilə teonimik vahid olmuş və buna görə də ona bu “Qulu” ünsürü qoşula bilmişdir. Müq. et: Allahqulu, Tanrıqulu, Xudaqulu, Əliqulu, İmamqulu, Məmmədqulu və s. Odur ki, paremiyanın tərkibində bu adın baş hərflə yazılışı düzgün hesab edilməlidir.

Elə iş tut ki, içindən Qənbərqulu çıxmasın.

Ehtimal ki, “Üşüdüüm, ha, üşüdüüm” adlı uşaq mahnsında işlənən Qənbər antroponimi də həmin vahidin qədim mifoloji xüsusiyyəti ilə bağlıdır /покровительскота/. Qənbərqulu vahidinin mənfi çalar kəsb etməsi islam dininin, təbliğatının təsiri nəticəsidir. Görkəmli onomatoloq A.Qafurov yazır:

¹ Гордлевский В.А. Избранные сочинения, т. IV, М., 1968, с. 101.

«Все имена с тюркским окончанием кули посвящаются обычно Аллаху, пророкам и мусульманским святым».¹

Bu mülahizələrdən çıxış etməklə habelə canlı nitqdə işlənən “adnaqulu” sözünü/ – Adın nədir? –Adnaqulu/ şərh etmək olar. Bu sözün də kökündə duran “adna” qədim teonimik vahidlərdəndir.

“Adna və ya ayna//aya//ayə//yiyə sözü qədim türk dillərində cənab, ağa, sahib, şeytan, ruh, allah mənalarında işlədilmişdir”.²

Allahverdi, Tarverdi, Pirverdi, Əliverdi...modelində Gülverdi antroponimi diqqəti cəlb edir. Burada birinci komponent titul da ola bilər: Ağaverdi, Şahverdi. Lakin “gül” titul deyildir. Bu söz həm də Gülbaba adında işlənir/müq.ət: Pirbaba, Əlibaba, Şahbaba və s./ habelə: Ağamalı, Atamalı, Güləməli.

“Ağası Güləmə olanın...” məqaləsində Məmməd Elli həmin Güləmə vahidinin teonimliyini maraqlı şəkildə sübut etməyə çalışır.³Müəllif “Ay Güləmə hey, Güləmə hey...” nəqəratını da yada salır. Güləmə/Gülmə vahidinin nəqərat kimi işləndiyi çoxlu xalq mahnıları vardır. Ümumiyyətlə, nəqəratların əksəriyyətinin qədim teonimlər olduğu şəksizdir. Qafqaz xalqlarının işlətdiyi Aba, Doha, Orira kimi nəqəratları nəzərdə tutan N.Marr yazmışdır: «Так называемые бессловесные песни своими припевами позволяют нам определить древние название богов, пережитки племенных тотемов».

Tədqiqatçılar rus mahnılarında çox işlənən Si, Dod, Lado nəqəratlarının da allah adları olduğunu göstərirlər.

Azərbaycan mahnılarında Güləmə/Gülmə vahidindən başqa bir sıra nəqəratlar /Ho, Bay, Hey, Lolo/ da qədim teonimlərdən

¹ А.Гафуров. Лев и Кипарис. М., 1971, с. 63.

² Adilov M. Niyə belə deyirik. B., 1982, s. 18-19.

³ “Azərbaycan gəncləri”, 7 avqust, 1984-cü il.

başqa bir şey deyildir. “Lolo” haqqında E.Aslanov “əcinnə adlarının qalığıdır” – deyə yazır.¹

Folklorumuzda sıx-sıx işlənən əcinnə-cadu / Əzirağa cadu, Talxa cadu, Nərgiz cadu, Şamama cadu ehtimal ki, əslə “şaman cadu”dur/ və dev//div //Əş-əş dev, Buqələmun div, İmtahan div, Tufan dev, Ağ div, Qara div, Sarı div.../ adlarının linqvistik tədqiqatı zəruridir. Habelə ərdov, süpürgəsaqqal, damdabaca....Nas-nas divin adı çəkilir. Bu anlayış dilimizdə həm də kafarkus və son zamanlar qar adam kimi də verilir.

“Kontrastiv leksikologiya”, Bakı, 1990-cı il, səh.7-11

DİLDƏ VƏ NİTQDƏ HİBRİD SÖZLƏR

Adətən geniş mənada müxtəlif dillərin morfemlərinin birləşməsindən düzələn vahidlərə hibrid sözlər deyilir. Dar mənada isə müxtəlif dillərə (və ya bir dilin müxtəlif dialektlərinə) məxsus eynimənalı morfemlərin birləşməsi hibrid sözlər əmələ gətirir. Həm də həmin üsulla yalnız sözlər deyil, habelə söz birləşmələri, cümlələr də düzəldilir və buna görə bir ümumi termin kimi “hibrid dil vahidləri” ifadəsi işlədilə bilər.

Bu vaxta qədər Sovet dilçiliyində və türkologiyada hibrid vahidlər xüsusi tədqiqat obyektə olmamışdır. Ehtimal ki, bu işdə N.Y.Marrın çarpazlaşma nəzəriyyəsinin mənfi təsiri özünü göstərmişdir.

Adətən eynimənalı vahidlərin birləşməsindən danışarkən *uzunduraz*, *yığcam* sözlərini misal gətirib məsələnin üstündən keçmişlər. Halbuki bu problemin ətraflı tədqiq çox mühüm dildaxili qanunauyğunluqlarından birinin açılmasına kömək edərdi.

Ümumiyyətlə, alınma və arxaik sözlərlə müasir ana dili sözünün sinonimlik əsasında birləşməsindən ibarət qoşa sözlər çoxdur: *səs-ün*, *çəzə-fəzə*, *çərən-pərən*, *ağıl-huş* (“Dədə Qor-

¹El-oba oyunu xalq tamaşası. Bakı, 1984, s. 130.

qud”da: *ağlı-usu*), *mat-quit* və s. Burada ün çin dilinə məxsus sözdür, *çəzə* ərəbcədir, *çərən* erməni sözüdür, *us* şumercədir, *quit* isə qədim türk sözüdür və s.

K.Ramazanov dilimizdə “sinonimlərdən düzələn” (hibrid) qoşa sözlərə aid belə nümunələr göstərir: *liğ-batdaq*, *ziğ-palçıq*, *qabaq-qarşı*, *qabaq-qənşər*, *el-gün*, *qulluqçu-qarabaş*, *şillə-şapalaq*, *gözəl-göyçək*, *qızıl-qırmızı*, *axta-buruq*, *ayıq-sayıq*, *arıq-cılız*, *cılxa-teyxa*, *cansız-çəlimsiz*, *göyz-əllə*, *istək-dilək*, *ağ-rı-acı*, *ara-axtar*, *döyüş-savaş*, *savaş-dalaş*, *açıq-aydın*, *doğru-düz*, *doğru-düzgün*, *dəlik-deşik*, *iy-qoxu*, *yorğun-arğın*, *yan-yörə*, *boy-buxun*, *toy-düyün*, *sağ-əsən*, *söz-sov*, *gen-bol*, *pay-ülüş*, *subay-salıq*, *qab-qacaq*.

Bu kimi sözlərin bəzilərinin ikinci komponentləri müasir dilimizdə işlək olmasa da, qədim və müasir türk dillərində müstəqil leksik vahidlər kimi çıxış edirlər. *Ariq-tırıq* tərkibindəki *tırıq*//*turuq* sözü qədim abidələrdə elə *arıq* mənasında özünü göstərir: *turuq at*, *turuq buğa*.

Ümumi dilçilikdə belə ifadə üsulu – eynimənalı sözlərin bir vahidlə birləşməsi xalqın təfəkkür tərzilə əlaqələndirilir. XIX əsr alman tədqiqatçısı V.Vundta görə bu cür sözişlətmə daha çox xalqların ibtidai dövrünə xasıdır.

Müasir xalqlardan isə daha çox qızğın temperamentli cənub xalqları belə ifadə tərzindən çox istifadə edirlər. Təsadüfi deyil ki, Avropada əsasən italyan dilində belə ifadə tərzilə geniş yer tutur.

Gətirilən nümunələr tabesizlik əlaqəsi əsasında həmcins üzlərin birləşməsindən düzələn vahidlərdir. Dillərin inkişaf tarixindən məlumdur ki, tabesizlik əlaqəsindən tədricən tabelilik əlaqəsi yaranmışdır. Odur ki, hibrid vahidlərin əsasən tabelilik əsasında birləşməsi daha artıq maraqlıdır.

Dilimizdə *qara camaat*, *qara qoşun*, *qara xalq* kimi tabesiz söz birləşmələri geniş miqyasda işlədilir. Bu tərkiblərdə *qara* sözü əslində orta fars dilinə məxsus olub, elə *camaat*, *qoşun* mənasındadır.

Y.Məmmədov yazır:...bəzi ifadələrdə qara sözünün “küt-lə”, “yoxsul təbəqə” mənaları qalmışdır. Məsələn, qara camaat, qonaq-qara, qarabaş, qaraçı, qaramal və s. Belə ki, “qara camaat” zahirən göründüyü kimi, “qara rəngli camaat” mənasında deyil, həm qara, həm də camaat, təxminən eyni, yaxud yaxın mənə bildirən sinonim (?) sözlərdir el-oba, elim-günüm ifadələrində (?) olduğu kimi...Maraqlıdır ki, rus dilindəki черн sözü də qara (черный) sifətilə bağlı olub “qara camaat”, “avam camaat” mənasını bildirir.¹

Dilimizdə belə nümunələr çoxdur. *Nəqd pul* tərkibindəki *nəqd* sözü (cəm şəkli: nüqud) ərəbcə olub, elə “pul” deməkdir. Bəzi dialektlərdə lopabığ adama *şenibığ* deyilir (Qazax). Ərəb dilində şənəb elə “bığ” deməkdir.

“Bir *xızan ailəsi* var” – tərkibindəki *xızan* sözü avar dilinə məxsus olub, “ailə” deməkdir. Cırtqoz vahidi tərkibində *qoz//qouz* morfemi osetin dilinə məxsus olub. “it” deməkdir.

“Ala bula boz keç”i tərkibində “boz” rəng bildirmir. *Ala-bula* olan bir şey bir də boz ola bilməz. *Boz keç*i eynimənəli dil vahidlərinin birləşməsi nəticəsidir. “Boz” farsca *keç*i deməkdir.

Belə əcaib ifadə tərzini danışmaq dilində söz oyunu kimi təzahür edir. Folklor frazeologiyasına daxil olan aşağıdakı ifadələr məşhurdur: Həkan həkan içində, *qoz girdəkan* içində. *Əvəzin Bədəl* adlı oğlu sağ olsun. Mənimçün *çöl* də *bayır* kimidir. *İl on iki ay* danışır. *Keçənə güzəşt* deyərlər. İki *qoz*, bir *girdəkan*...Bir *iş* var, iki *əməl*...

Adətən cüzi bir miqdar (adam, əşya və s.) haqqında “*iki cüt, bir tək*” ifadəsi işlədilir. Əslində *cüt* elə *iki*, *bir* də *tək* (və ya əksinə) deməkdir.

Dilə məxsus daha bir sıra hibrid vahidlər: *al yalan* (sonralar *ağ yalan* və analogi əsasda *qara yalan*, *qırmızı yalan*), *qara ərəb* (ərəb sözü əslində “qara” deməkdir), *qara zənci* (zənci sözü də “qara” deməkdir), *ərəb zənci//ərəb zəngi//ƏrəbZəngi*, *belənçik*, *elənçik* (*ənçik/içik* monqol dilində “belə”, “elə” deməkdir),

¹Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II, Bakı, 1981, səh. 30.

çayrud (rud farsca “çay” deməkdir), *nısburun* (nıs//nos rusca “burun” deməkdir və s.).

Hibrid vahidlərin öyrənilməsi onomastik tədqiqatlar üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edir.

«...Гидроним Сайман состоит из древнетюркских однозначных слов «*сай*» и *ман* «река», т.е. из конструкции «река-река».¹

“В формировании топонимии любой территории участвуют элементы разных языков. Приспосабливаясь друг к другу, они претерпевают существенные изменения, вплоть до объединения в названии элементов разных языков /нередко с одинаковым апеллятивным значением/. Примером такого гибридного названия в бассейне р.Кубани служит Супо(ср.тюркс.су «вода, река» – адыгейс.пс. «вода, река»/ т.е. «река-река». В современном русском употреблении гидроним подвергся новому переосмыслению:«Суп».²

Başqa maraqlı bir fakt: «Т.Бертагаев считал, что название бурят, которое может этимологически сближено с курикан древних памятников, восходит из *gurigan//gurgan/gurgan* что, по его мнению, происходит от монгольского *guraban//gurban* «три», т.е. «союз трех» /племени. Интересно сопоставить с этим этноним учкурукан тюркских орхонских надписей. Не есть ли уч калыка кур//гур , т.е.тавтология».³

М.Азәрли, Т.Мусәви, З.Ямпольски özlərinə qədərki fikirlər haqqında qısa məlumat verdikdən sonra yazırlar.⁴“Atropatadandakı “pat” sözü “büt” teonimi formalarından biridir: “Atar”

¹ Г.Ф.Саттаров. Татарская ономастика за 50 лет. Вопросы татарского языкознания. Казань, 1971, с. 60.

² Л.Г.Гулиев. Ложно-антропонимические ассоциации в топонимии. Антропонимика. М., 1970, с. 312.

³ А.В.Суперанская. Групповые обозначения людей в лексической системе языка. Имя нарицательное и собственное. М., 1978, с. 80.

⁴ М.Азәрли, Т.Мусәви, З.Ямпольский. О слове Азербайджан. Azərbaycan SSR EA məruzələri, XXX cild, 1974, s.82.

teonimi kimi “büt” teonimi müxtəlif tipli dillərdə /Hind-Avropa, türk, sami, fin-uqor dillərində/ vardır. Bu, belə hesab etməyə əsas verir ki, hər iki teonim (“atar” və “büt”) hazırda məlum olan dil tiplərinin formalaşmasından qabaq (teonimlər dilin təşəkkülü dövründə meydana çıxmışlar) əmələ gəlmişdir, elə bir arxaik əyyamda ki, onda dilçilərin fikrincə, “ilkin dillər” var idi. Ona görə də “atropat” (“atro-büt”) arxaik qoşa teonimdir: ahura-məzda, yu=pi=ter, allah=tanrı, ter=ast=vats, qospod=boq tipli qoşa teonimlər dillərin və dillərin tarixində qanunauyğun hadisədir: “atar” od tanrısı adı kimi və onunla sıxı bağlı hadisələrin (göyün, işığın və s.) adı kimi mühafizə olunmuşdur: “büt” isə nisbətən qeyri-müəyyən, daha ümumi teonimdir”.¹

Nitqə məxsus hibrid vahidlər daha geniş yayılmışdır. Bunların bir qismi alınma sözlərin daxili formasını bilməməkdən irəli gəlir. Ərəbistanda məşhur dağ “Sina” adlanır. Turi-Sina ifadəsi “Sina dağı” deməkdir. Bir sıra ədəbi-bədii mənbələrdə isə “Turi-Sina dağı” birləşməsi işlədilir. Habelə xüsusilə folklor əsərlərində *abi-həyat*, *abi-zəməzəm*, *abi-kövsər* əvəzinə *abi-zəməzəm suyu*, *abi-həyat suyu*, *abi-kövsər suyu* sıx-sıx işlədilir.

Bəzi müəlliflər hibrid vahidlərdən müxtəlif üslubi məqsədlərlə istifadə edirlər: *zafkafedra müdiri*, *təhtişəkk* altında və s.

Hibrid vahidlərin hərtərəfli öyrənilməsi zəruridir.

¹M.Seyidov. Əski köklər. “Ulduz”, 1985, 12, s. 40.

*Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş
III elmi-nəzəri konfransın materialları. "API" nəşri, 1990-cı il,
28-29 mart, səh. 46-48.*

ANTROPONİMLƏRİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQINƏ DAİR (-AY FORMANTI)

Özbək və tacik antroponimlərində -ay şəkilçisi fəal yer tutur.¹ Xüsusilə buriyatlarda "şəxs adlarında -ay/-oy sözdüzəldici ünsür kimi geniş miqyasda işlənir. Bu ünsür vasitəsilə feili, ismi və (qismən də) təqlidi sözlərdən kişi adları düzəldilir".²

Azərbaycan dilində -ay formantı həm də ümumi sözlərin – yalnız şəxs bildirən ümumi sözlərin düzəldilməsində iştirak edir (dialektlərdə bunun -oy, -ey, -iy variantları da vardır. Dia- lektoloji lüğətdən misallar:

Bicoy (ara vuran, söz gəzdirən, fitnəçi), **hulay** (uzund- raz), **ləco//ləcoy** (zarafətçil), **qaroy** (kor), **qıroy** (loru danışan), **dolay** (mübahisəçi), **cücey** (böyük qardaş), **didey** (böyük qar- daş), **didiy** (ata) və s.

Ay formantının mənası haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. A.N.Kononov və onun ardınca U.Ş. Dondunov bu ünsürün "kiçiltmə şəkilçisi" olduğunu göstərirlər. N.A.Baskakov bu- nun göy cismi "ay" sözündən başqa bir şey olmadığını deyir. Alim Qafurov bu formantın qadın adlarında "gözəl", kişi adla- rında "səadət" mənasında işləndiyini göstərir. O.Mirzəyevin şərh- i daha inandırıcı görünür. Cığatay adından bəhs açan müəllif yazır: "Buradakı "cıqat" ("cıqıt, cigid, yigid") müasir dilimizdə- ki "igid"dir. "Ay" isə "ər" deməkdir, "kişi döyüşçü" mənasında. Biz ona Tokay, Xasay adlarında da rast gəlmişik".³

¹ В.У.Махпиров. Структурно-функциональное развитие антропонимических формантов в тюркских языках-. СТ, 1985, №4, с. 41.

² А.Г.Митрошкина. Бурятская антропонимия. Новосибирск, 1987, с. 104-105.

³ О.Мирзəyev. Adlarımız. В.. 1986, s. 254.

Lakin bir sıra digər türk və monqol xalqları kimi, Azərbaycan antroponimiyasında da -ay ünsürlü qadın adları da vardır: Noğay, Humay//Umay.

Beləliklə, bütün bu nümunələrdə -ay formantı ümumiyyətlə insan, şəxs anlamında özünü göstərir: Xasay, Qaçay, Saday, Tokay, Butay, Sabutay, Alay, Azay, Cumay (Cəməy, Canmay), Umay, Noğan, Altay, Abay, Qaday (özbəklərdə: habelə Qidalı, Qaday, Muxammed). Gəray, Bucay, Hələhəddin Altay (türk müğənnisi).

Gətirilən nümunələriün bir qisminin kökü etnonimlərdən (Noğay, Azay, Xasay və s.), bir qisminin də teonimlərdən (Butay, Buğay, Umay və s.) ibarətdir. Bu isə -ay formantının daha geniş semantikəli olduğunu əks etdirir.

M.Seyidov “Xətayi” adının birinci hissəsinin xat//xet (“güclü, möhkəm”), ikinci hissəsinin isə ya tərkibindən ibarət olduğunu göstərir.

“Ay” əski saç yakut dillərində çoxanlamlı sözdür. “Ay”ın bu dillərdə xüsusilə yakutca “yaratmaq, yaradıcı başlanğıc”, tanrı, yaradan və s. bu kimi anlamları vardır...Xətaya//Xətayi adı yaradıcı, tanrı anlamında olmuşdur”.¹

Qədim toponimik adların elmi tədqiqi üçün bu mülahizələrin mühüm əhəmiyyəti vardır.

A.Qafurov yazır: “Türk-monqol adlarında -ay sonluğuna sıx-sıx rast olunur. Məsələn, Acay, Aşnay, Bernay, Bukday, Dulday, İlnay, Tuğay. İlcay. Bu, türk dillərində feili bağlama formasıdır. Qeray adının əsasını isə möhkəmlilik, dözümlülük semantikəli *ker* təşkil edir...Çox ehtimal ki, Qeray//Keray/Qirey adı “möhkəm, dözümlü” deməkdir.”²

Müəllif göstərir ki, XI-XII əsrlərdə Orta Asiyada “ker” ilə başlanan adlar var idi. Səlcuq əmirilərindən birinin adı kerbuqa adlanırdı.

¹M.Seyidov. Şairin təxəllüsü. “Ədəbiyyat və incəsənət, 25 dekabr, 1987.

²A.Гафуров. Имя и история. М., 1987, с.29.

Tarixi-müqayisəli linqvistik və etnoqrafik araşdırmalar ker//kör//gər//gar//ünsürünün “böyük, cüssəli, nəhəng, yekə” mənasına malik olduğunu göstərir (Berdı) Kerbabayev adında həmin məna vardır. “Gər (kar) qaya kimi susur” – ifadəsi məşhurdur.

Altayların inamına görə dünyanın yaratıcısı Allah Ülgən “bu dünyanı “ker balıq” adlanan üç balığın belində bərqərar etdi. Bu balıqların biri dünyanın ortasında, digərləri isə yanlarda bərqərar olmuşdu...”¹

İ.M.Miziyev yazır: “Skiflər Azov dənizini Kerbalıq adlandırdılar. Bu söz elmdə “Nəhəng balıq” mənasında bir termin kimi geniş yayılmışdır. Kimsə göstərmir ki, bu skif termini iki türk sözündən – kar “nəhəng”, “zəngin”, “iri”, “yekə”, “qüdrətli” və balıq sözlərindən ibarətdir. Xatırladıq ki, qırpaqların çox güclü qəbilə bölmələrindən biri Karbalıq adlandırılırdı.”²

Ən qədimlərdə sinonim olmuş bu ger//gər tədricən gəray (və variantları) şəklində qədim etnonimə – qəbilə adına çevrilmiş və nəhayət şəxs adı səciyyəsi kəsb etmişdir. Həmin teonim Dədə Qorqudun atasının (Karmış//Kırmış) və Koroğlunun adlarında əks olunmaqdadır.

*Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası məsələləri,
“Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1990-cı il, səh. 57-60.*

MÜRƏKKƏB ADLAR HAQQINDA

Mürəkkəb adların linqvistik əsası apelyativ və onomastik mənaların qarışdırılmasının qarşısını almaqdır. Sözün ümumi və xüsusi mənalarının fərqləndirilməsi ünsiyyət aydınlığı baxımından çox zəruridir. Lakin gündəlik məişətdə, bədii ədəbiyyatda bilmədən və ya qəsdən sözün mənalarının “toqquşması” nəticə-

¹ В.В.Евсюков. Мидии о вселенной. Новосибирск, 1988, с.61.

² И.М.Мизиев. Шаги к истокам этнической истории центрального Кавказа. Нальчик, 1986, с. 47.

sində bir çox paradokslar meydana gəlir, anlaşılmazlıq yaranır, gülünc situasiyalar özünü göstərir, hər cür təhqir və lağ üçün imkan yaranır. Şirin, Dəmir, Bulut, Aslan və s. adlar ünsiyyətdə həm də ümumi söz kimi başa düşülə bilər. Lakin mürəkkəb adlar adətən həmişə yalnız antroponim kimi işlənər, onlar apelyativ mənada işləmə bilməz. *Şirinbala, Dəmirdaş/ Temirtaş, Bulutxan, Şiraslan* və s. *Ağa, Baba, Bala, Xan* ümumi söz kimi də alın bilər. *Ağababa, Babaxan, Xanbala* isə yalnız addır. Mürəkkəb adlar antroponimlərin əsas funksiyası baxımından qiymətləndirilməlidir.

Mürəkkəb adlar dilimizdə şəxs adlarının kəmiyyət çoxluğuna və beləliklə, adın başlıca-fərqləndirmə funksiyasını tamamilə təmin etməyə imkan verir. Adlar fərdiləşə bilər. Məsələn, dörd sözdən /*xan, bala, ağa, mirzə*/ bu qədər ad alın bilər: *Ağamirzə, Xanmirzə, Mirzəxan, Balamirzə, Mirzəbala, Mirzəağa, Xanbala, Balaxan. Xanağa, Ağaxan, Balağa, Ağabala....*Dörd sözdən on altı ad. Lakin əslində hesab həndəsi silsilə ilə aparıla bilər. Həmin adlar daha bir çox adlarda da birləşib külli miqdarda antroponimlər yarada bilər: *Əli, Baba* və s.

Burada antroponimlərin tarixi-sosioloji əsası da təzahür edir. Ad çoxluğu cəmiyyətin bütün üzvlərini fərqləndirmə imkanını yaradır. Familiya, ata adı, ləqəb. təxəllüs, titul və s. olmadan yalnız şəxs adı ilə ünsiyyət saxlanırdı. Xalqımızın məişətində demokratizm ünsürləri həmişə güclü olmuşdur.

Mürəkkəb adların çoxluğunun ənənə ilə bağlılığı bir də eyni ailədə adamların nəsil adlarına hörmət, onları yaşatmaq və analoji ad götürmək meyindən irəli gəlir. Atanın və ya babanın adı mürəkkəb olanda çox zaman övlada da analoji ad verilir:

Gülhəsən Babagözəl oğlu, Bafadar Tarverdi oğlu, Balarza Ruhuləmin oğlu, Ağaəli Balababa oğlu, Əbdüləjdər Xanbala oğlu, Tutuxanım Əlimirzə qızı, Seyidxanım Mirələsgər qızı, Ağaseyid Seyidhəsən oğlu, Miryusif Zeynalabdin oğlu, Seyidrzayev Mirtağı, Seyidəhməd Mirmahmud oğlu.

Birinci və ikinci komponenti eyni olan mürəkkəb ad, ata adı və fəmiliaların eyni tərkib təşkil etməsi də nəzərə çarpır: *Hacığa Hacıbala oğlu, Mirnağı Mirəbdüləli oğlu, Mirfaiq Mirfətəliyev, Mirzəməhəmmədov Məmmədkərim Əlisultanoviç, Mirhaşım Mirmurtuza oğlu Mirmustafayev, Gələli Əbdüləli oğlu, Gəncəli Nuhbala oğlu, Dadaşov Əlidadaş Ağadadaş oğlu, Mirzəğayev Əbdülağa, Gülbala Əlibala oğlu, Gülbala Ağabala oğlu.*

Mürəkkəb adlar tarixən ictimai-silki təbəqələşmə ilə də əlaqədar olmuşdur. Aşağı təbəqə nümayəndələri sadə adlarla ötüşə bilirdilərsə, imtiyazlılar adlarda da fərqlənməyə, iki-üç komponentli adları mənimsəməyə çalışırdılar. Yoxsulun mürəkkəb adı da ixtisar edilir, təhrif edilirdisə, varlığının adı bütövlükdə işlənirdi. Milyoner Zeynalabdinin adı həmişə tam deyilirdisə lakin müq.ət: Sonqulu, Nağdı, Məmi və s.

Burada daha bir sinfi-silki münasibət özünü göstərir. Mürəkkəb adlara ləqəb qoşmaq ümumi hal deyil və bunun psixoloji əsası vardır. Sadə adlı xalq nümayəndələri üçün isə külli miqdarda ləqəblər, ayamalar işlədilir.

Müasir psixologiya insanın yaddaş qabiliyyətinin 7+2% miqdarında olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Burada ən aşağı hədd beşdir və danışq dili üçün də bu hədd əlverişlidir. Odur ki, beş-altı hecalı şəxs adına ləqəb qoşulmur: Zeynalabdin, Məhəmmədəli. Təsadüfi deyil ki, M. Ə. Sabir “Yetim Məmdəli “ deyir – beş heca. Sadə adlara ləqəb qoşmaq rahat olur: Lağlağı Sadıq, Qəzetçi Xəlil /beş heca/.

Daha bir sıra xalqlarda mürəkkəb ad silki təbəqələşmə ilə bağlıdır. XVIII əsrdə İspaniyada dvoryan /idalqo/ altı ad götürə bilərdi, qrand isə “don” titulu ilə on iki ad götürə bilərdi. Daha imtiyazlı şəxslərə istədiyi qədər ad mənimsəmək ixtiyarı verilirdi.

Mürəkkəb adların ənənəvi etnoqrafik əsası söz kultu, sözə inam ilə əlaqədardır. İbtidai görüşlərdən biri də belə idi ki, ad uzun olduğu nisbətdə onun sahibi də hörmətli olur. Lap bu yaxınlara qədər bəzi kəndlərdə bir sözdən ibarət sadə adlı şəxslərə

nadir hallarda təsadüf edilirdi. Sonralar bu sadələvh inam dinlə-rə də daxil olmuş, allahların, peyğəmbərlərin külli miqdarda ad-ları meydana çıxmışdır.

Bütün bunlardan sonra mürəkkəb adların qismən də dini əsası olduğunu söyləmək olar. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, Mə-həmməd, Əhməd, Həmid, Mahmud, Əli, Həsən, Hüseyn və s. kimi müasir dövrdə işlənən adları din ilə əlaqələndirmək meyli səhvdir. Daxili formadan məhrum bu sözlər yalnız antroponim kimi işlənir və bu ad kimi də hər cəhətdən əlverişlidir. Dini təsir harada görünür? Komponentlərin yerdəyişməsi ilə düzələn adla-ra fikir verək: Əliməmməd-Məmmədəli, Əlihəsən-Həsənəli. La-kin Məmmədhəsən, Məmmədhüseyn var, Hüseynməmməd, Hə-sənməmməd yoxdur. (Peyğəmbərin adı nəvələrinin adından son-ra gəlir). Yaxud: Əlimusa, Əliisa var, Musaəli, İsaəli yoxdur. Bu baxımdan külli miqdarda mürəkkəb adların izlənməsi, müqə-yisəsi maraqlı nəticələr verə bilər.

Bir sıra hallarda mürəkkəb antroponimlər xalqın dil (ad) həssaslığını, adyaratma qabiliyyətini, söz ustalığını əks etdirən paritet adlar kimi diqqəti cəlb edir: (Babagözəl, Payızəli, Əbdü-ləjdər, Namikkamal, Nazimhikmət).

Müasir dövrdə sadə adlara üstünlük vermək meyli müşa-hidə edilir və bu meyli sosioloji, mədəni, etik və s. prinsiplərlə bağlamaq düzgün deyildir. Bu sadələşmə dilin öz daxili qlobal bir meyli ilə – dildə qənaətə meyl ilə əlaqədardır. Dil özünü tənzimləyən bir sistemdir və bu sistemə kənarından müdaxilə edib, ad qoyulmasında göstərişlər vermək, bürokratik maneələr yaratmaq yalnız mənfi nəticələrə gətirə bilər.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 1991-ci il, 15 mart, səh. 2.

ŞAİRİN POETİKASI

Füzuli dilinin səciyyəvi sintaktiki – poetik xüsusiyyətlərindən biri predikativlik (xəbərlik) şəkilçili sözlərin öz adi vəzifəsində deyil, tamamilə yeni vəzifədə, müəllifin zəruri hesab etdiyi fərdi-poetik vəzifədə çıxış etməsidir. Sənətkarın məntiqi amillərə əsaslanan şeiri formal qrammatikanın məhdud çərçivələrini aşıb keçir. Füzuli dövründə məntiq qrammatikadan, poetika üslubiyatdan ayrılmamışdı. Şərqdə də, Qərbdə də bir vəhdət təşkil edirdi və bu hal bədii söz yaradıcılığı üçün daha geniş imkanlar açırdı.

Qəzəldir səfəbəxşi – əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər...
Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil...
Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd....

İlk baxışda qeyd olunan sözlər xəbər hesab edilə bilər. Aydın ki, şeir dilində cümlədəki sözlərin müxtəlif şəkildə yerləşdirilməsi mümkündür. Formal qrammatika bu izahla bəlkə də kifayətlənə bilər. Lakin bu Füzuli dilidir axı....

Ərəstu məntiqinin güclü təsiri ilə meydana gəlmiş məntiqi qrammatika nitqdə birinci gələn dil vahidinin fikir obyekt olduğunu və məhz mübtədə funksiyasında işləndiyini əks etdirirdi. Elə məşhur tema və rema anlayışlarını ilk dəfə irəli sürən də Ərəstu olmuşdur. Müasir dövrümüzdə də formal qrammatikanın saysız-hesabsız elmi qüsurlarının qarşısını almağa çalışan aktual qrammatika da qədim ideyaları, yeni şəkildə dirçəltməkdən və ondan səmərəli şəkildə faydalanmaqdan başqa bir şey deyildir.

Predikativlik əlamətlərinə baxmayaraq göstərilən nümunələr məntiqi-psixoloji baxımdan mübtədə hesab edilməlidir. Çünki şüurda ən əvvəl meydana gələn psixoloji təsəvvürlərlə

əlaqədardır. Nəzərə alınmalıdır ki, azərbaycanlı tələffüzündə cümlənin əvvəli daha güclü olur. Ona görə də daha zəruri, nəzərə çarpdırılmalı vahidlər cümlənin əvvəlinə gətirilir. Tema və rema funksional baxımdan yerlərini dəyişirlər. Cümlənin sonunda vurğu zəifləyir, sönükləşir.

Fələkdir mehri zayıf, yar qafil, ömr müstəcil...
Yaş uşaqlardır yetim, onlarda yox, rəsmi-ədəb...
Məcnun idi mülk-dərd şahı.
Həm kəmləyi, həm donuydu gülgün..
Məcnundur əsiri-dami Leyli....
Məcnundur olan qəmə giriftar...

Sözlər sənətkar qələminin qüdrəti sayəsində yerindən oynadılmışdır, forma – semantika – funksiya (şəkil – məna – vəzi-fə) arasında qarşılıqlı əlaqələr poeziyanın tələbi ilə yeniləşdirilmişdir.

Bu ifadə tərzii Füzuli üslubunda xüsusi yer tutur. Ədəbi dil tarixində kimsə Füzuli kimi sintaksisdə aktuallaşdırmaya belə geniş miqyasda diqqət yetirməmiş və ya nail ola bilməmişdir.

Cümlənin canı predikativlikdir. Hər hansı cümlədən, danışıqdan, nitqdən başlıca məqsəd də bu predikativlikdir. Nəyə görə “Bakı danışır” yox, “danışır Bakı” işlədir diktör? Çünki burada “danışır” tema kimi işlənir və dinləyiciyə aydındır, məlumdur. Tema məlum olanı bildirər. Həmin cümlədə yeni məlumat – rema isə “Bakı” sözü ilə bildirilir. Danışır (axı onsuz da biz danışıldığını eşidirik, bilirik) Bakı (Təbriz yox. Naxçıvan yox...məhz Bakı – bu, yeni məlumatdır). Lakin həmin fikri sıranı saxlamaqla “Bakıdır danışan” tərzində də ifadə edə bilərdik (olsun ki, kalkanın güclü təsiri ilə əvvəlki ifadə sabitləşib. Onda rema əvvələ keçirilmiş olardı).

Canlı nitqdə, gündəlik məişətdə bunun çox böyük əhəmiyyəti vardır. Mehdiqan Vəkilovu “Səməd Vurğunun qardaşındır” deyər təqdim etdikdə incimmiş və “Səməd Vurğundur mənim qardaşım” (və ya “Səməd Vurğun mənim qardaşımdır”) demişdi.

Beləliklə, cümlənin, misranın, beytin harasında gəlməsindən asılı olmayaraq predikativ şəkilçili vahidlər semantikaya yeni məlumat verir, formal-intonasiopn baxımdan vurğunu öz üzərinə götürmüş olur.

Leyli əli iynədəndir əfğar,
Məcnunə qılınclar eyləməz kar..
Eylərlər idi güman ki, ol zar,
Bir özgə bəlayədir giriftar...
Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var,
Gəlsə aliqədrələr fəqr əhli durmaqdır ədəb....

Şeirdə daha tutumlu, sambalı, zəngin semantikalı vahidlər predikativlik əlamətini öz üzərinə götürür. Ona görədir ki, məsələn, aşağıdakı misrada bu şəkilçi “bais” yox, qədd sözüne qoşulmuşdur.

Cahan içrə hər fitnə kim, olsa hadis,
Ona sərvi-qəddindir, əlbəttə, bais....

Burada bir mühüm cəhət də vardır. “Adi” nitqdə cümlənin xəbəri ola biləcək feil şeirdə feili sifət, məsdər funksiyasında işlənir, predikativlik isə adlara qoşulur.

Naleyi-biixtiyarımdır qılan rüsva məni,
Kiryədir hər dəm açan qəmdən tutulmuş könlümü,
Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü....
Səndən həmişə tiri-bələdir gələn mənə...
Bu cəhətdəndir hər ay başında olmaq bir hilal....
İşimdir sayə tək yerdən-yerə üz urmaq ol gündən...
Dəmadəm cövrəldir çəkdiyim birəhm bütərdən...
Əxtəri-bəxtim və balın gör ki, ol mehdən gələn,
Mehrlərdir özgəyə, cövrü cəfəldir mana....

Feillər də yalnız ad formasında – feili sifət, məsdər formasında işləndikdə predikativlik əlaməti qəbul edib həmin funksiyada çıxış edir.

Yoxsa yarı görməyib, mən gördüyümdür bir xəyal...
Mənzili-məqsudə yetməkdir müqərrər mən zəman...
Pərişan xəlqi-aləm ahü-əfqan etdiyimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdiyimdəndir....

Yalnız ad bildirən vahidlərə qoşulduğundan predikativlik əlaməti bir ümumilik ifadəsinə xidmət edir, burada dəqiq zaman və s. ifadə edilmir. Hər cür dəqiqləşmə mənanın təsir gücünü zəiflədə bilər. Sənətkara isə bu qüvvə, güc lazımdır. Doğrudan da, gətirilən nümunələrdə bir qüdrət, vüsət də əks olunduğu müşahidə edilir.

Həmin ifadə tərzli obrazlı birləşmələr, misraların meydana çıxması üçün imkanlar açır.

Oxun kim, səf-səf ətrafındadır, müjganə bənzətdim...
Əmri-həqq irsalinə hər zərrədir bir cəbrail...
Ziyanı olmaz ol göz yaşının ki, tutiyadəndir...
Könlün çü deyil vəfada qaim,
Könlündəkidir dilində daim....
Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər....

Sanki strukturunun özündə obrazlılıq gizli şəkildə mövcuddur. Həmin ifadə tərzində işlənmiş vahidləri adi nitqə çevirdikdə bəzən tamamilə başqa məna alınmış olur.

Məndəndir onun cünunu əfzun,
Qeys ikən olubdur adı Məcnun...

Burada səbəbiyyət əlaqəsi vardır. Onun cünunluğunun əfzun olmasına səbəb mənam. Bu misranı “Mədən onun cünunu əfzundur” şəklinə salsaq, məna tamamilə dəyişiləcəkdir, müqayisə ifadəsi yaranacaqdır.

Şeirdə tema-remanın yerdəyişməsi adətən çoxmənalı ifadələrin meydana gəlməsinə səbəb olur ki, müəllifin başlıca məqsədi də budur.

Ey Füzuli, xubrulardan təğafüldür yaman,
Gər cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sənə.

Birinci məna: xubrulardan “yaman” (yamanlıq) uzaqdır, onlar yaman (lıq) bilməz. İkinci məna: xubrulardan təqafül olmaq yamandır, yaman işdir. Birinci mənada yaman mübtəda, ikinci mənada xəbər funksiyasında çıxış edir.

Adi nitqdə işlədilməyən vahidlər də bu funksiyada çıxış edir.

Tərtibü –ibarətü fəsaḥət,
Eşq əhlinədir dəlili-rahət...
Məcnun dedi:”Eşq əhli olur xar,
Hüsn əhlinədir, səfa sözəvar”...

Sənətkar dilində tamamilə fərdi, qrammatik və semantik baxımdan işlənilməsi müşkül görünən ifadələrə təsadüf edirik

Sən gecə həməən yanarsan, ey zar,
Mən gecəvü-gündüzəm giriftar...

Belə xəbər olmaz – mən gecə və gündüzəm...

Bu forma yeniliyi şairə poetik məqsəd üçün gərəkdir. Füzuli tez-tez “ilədir” remasını tema vəzifəsində çox məharətlə işlədir.

Eşqində mübtəlalığımyı eyb edən sanır.
Kim olmaq ixtiyar ilədir mübtəla sana...

Aşağıdakı nümunələrin isə bu ifadə tərzinə dəxli yoxdur.

Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa bir özgə yar iləndir.

Bəzən eyni mətndə (misra, beytdə) həm adi rema, həm də tema funksiyalı rema (“tematik rema”) çıxış edir ki, müqayisə yolu ilə bunları asanlıqla fərqləndirmək mümkündür.

Hər gözüm pürmövc dəryadır, o dərya üzrə kimi,
Həm qaşındır mövcdən bir sərnigun olmuş gəmi...

Obrazlı şəkildə göz – dərya, qaş – gəmi müqayisəsi ifadə edilir. Gözüm dəryadır (tema-rema), qaşındır gəmi (rema-rema). Məna, informasiya, yeni məlumat qat-qat qüvvətləndirilir.

Gözlərim yaşın görüb şur, etməz nifrət ki, bu həm,
Ol nəməkdəndir ki, ləli-şəkkər əfşanındadır.

Ümumi bir rema: ləli-şəkkərə əfşanındakı nəməkdəndir. Bir əvəzinə iki rema: nəməkdəndir, ləli-şəkkər əfşanındadır. Bir əvəzinə iki yeni məlumat (hər rema yenini bildirir), fikri, təfəkkürü itiləşdirir, məna zənginliyi əldə olunur. Bütün bunlar sənətkarlıqdır, sözü, sintaksisi duyma qabiliyyəti, istifadə məharətidir.

Sənətkarın eyni sintaqmada iki rema işlətmə meyli və beləliklə, daha zəngin informasiya bildirmə məqsədi ilə əlaqədar bəzi misralar, beytlər sırf danışiq səciyyəsi kəsb edir və bu yerdə Füzuli bədiiliyi ifadə tərzinin xəlqiliyinə tabe etdirilir. Ana dilini aktualaşdırmaq, onun müvafiq ifadə tərzlərini fəallaşdırmaq xatirinə poetiklik qismən azalır. Ana dilimizin daxili xüsusiyyətləri üzərində kimsə Füzuli qədər ardıcıl, səmərəli fəaliyyət aparmamışdır. Əsil şeir elə söz, dil üzərində aparılan əməliyyatdır.

Oldur mənə murad ki, oldur sənə murad.

Sadə cümlədə ifadə olunası fikir mürəkkəb cümlə biçimində təqdim olunmuşdur: Mənə murad (mənim muradım) sənə muraddır (sənin muradındır) – tərkibi də həmin fikri bildirir. Lakin Füzuli misrasında iki rema vardır və bu vəziyyət özlüyündə

informasiyanın zənginliyini göstərir. Gətirilən variantda isə bir tema, bir rema var. Həmin variantın daha yığcam şəkli: mura-dım muradıdır isə hər cür poetiklikdən məhrumdur.

Adətən intensivliyə, obrazlılığa meyilli olan bədii dil məntiqi təfəkkürün əksi olan ədəbi dilə qarşı durur.

“Türki dilində ikən düşvar olan” sözişlilmə qaydalarını, üsul və vasitələrini aktuallaşdırmağa çox mühüm diqqət və əhə-miyyət verən, bədii dilimizin ən böyük ustadı, ana dilimizin ən kamil bilicisi M.Füzuli cəsarətli novatorluğu ilə fərqlənir. Sadə sintaqmlar mürəkkəb şəkil alır. Yenə də məqsəd rema vahidləri məndə çoxaltmaqdır.

Onu yad et, hər nə kim yadındadır, ani unut.

Müqayisə et: yadındakı(lar)nı unut.

Başqa misal:

Yad qıl ondan ki, bəzmin yad edib xəlvət çəkır....

Həqq bilir insan deməz hər ki, insandır sana...

Bilərdim səndə var ol həva kim məndə var, ey ney...

Novatorluğu ilə səciyyələnən və remaları çoxaltmaq məqsədi güdən daha bir eksperiment:

Canını canana verməkdir kəmalı aşiqin.

Verməyən can, etiraf etmək gərək nöqsanına.

Adi nitqdə belə deməzlər: verməyən can, etiraf etmək gə-rək nöqsanına. Lakin ustad sənətkar bu misrada da iki rema əldə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Füzuli üslubunun ən səciyyəvi xüsusi-yətlərindən birini təşkil edən belə sözişlilmə tərzii kimsənin tək-rarı deyil və kimsə tərəfindən təkrar edilməmişdir.

“Ana sözü “jurnalı, 1991-ci il, №7-8, səh.7-10.

QOY GƏNCLƏR ELMƏ YİYƏLƏNMƏYƏ CAN AT SINLAR

“Ana sözü” jurnalının redaksiyasından M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Musa Adilovla görüşüb söhbət etmək tapşırığı alanda çox sevindim. İyirmi ildən çoxdur ki, təkə respublikamızda deyil, onun hüduqlarından uzaqlarda da şöhrətlənən bu zəhmətkeş alimin elmi yaradıcılığını izləyirəm. dəfələrlə ittifaq miqyasında keçirilən elmi-praktik konfranslara gedərkən onunla yol yoldaşı olmuşam. Həmkarları ilə elmi mübahisələrini eşitmişəm. Hər şeydən əvvəl isə məni elm aləmin istiqamətləndirən, dəyərli məsləhətləri ilə axtarıqlarımı sürətləndirən və nəhayət, elmi rəhbərim olan insan haqqında söz söyləmək mənim üçün nə qədər şərflə olsa da, bu işin çətinliyini və məsuliyyətini sonradan dərk etdim.

Musa Adilovla görüşdüm və bu görüşün səbəbini bildirdim. Gülümsünüb dedi:

–Əslən qubalıyam. Ata babam axund, ana babam hacı idi. əmim və dayım da kamil ruhani təhsili görmüş şəxsiyyətlər olublar. Atam savadsız idi. Uşaqlıq tərbiyəmdə ana nənəmin (anamıza nənə, nənəmizə ana deyirdik. Azərbaycan ailələrində bu da müəyyən adətlə bağlıdır) güclü təsiri olmuşdur

–**Bilirəm ki, siz uşaqlığınızda və gəncliyinizdə şeirlər yazmışınız. Bir neçə il bundan qabaq universitetdə “Bakının küçələri” adlı satirik bir şeirinizin əlyazmasını da oxumuşam. Sizdə poeziyaya maraq necə yaranmışdır?**

–Mənim xalq ədəbiyyatına, el sözünə məftunluğum nənəmin sayəsində olmuşdur. Gecə-gündüz başlıca işi namaz qılmaq olan nənəm hər axşam bizi ətrafına yığar, öz dadlı-duzlu nağıllarını danışardı. Səhəri biz o nağılları qonşulara, dostlarımıza danışardıq. Nənəm bütün kəndin müəlimi, tərbiyəçisi idi.

Hər gün axşam düşməsinə gözləyirdik ki, nənəmiz yeni bir nağıl başlasın (Musa müəllim doğma anasını çox erkən itirmişdir – A.P.). Nə gözəl ili var idi! İndiki televizor nənələrin nağıllarını öldürür. İndiki uşaqlar sözün müqəddəs zövqündən məhrumdurlar. İdrakda sözün rolu ilkindir. Nağıldan, sözdən məhrum uşaqların təfəkkürünə yazığım gəlir.

–Bəs dilə marağınız nə vaxt yaranmışdır?

–İki il Aydınkənddə oxudum, sonra Bakıya köçdük. Bakıda üçüncü sinifdə oxuyarkən rus dili keçirdilər. Rus ilini bilmədiyimə görə mətni başa düşmədən əzbərləyirdim. Yadımdadır, mətndə “Vaş bilet?” sualı var idi. Bilet sözünü bilirdim. “vaş” sözünü isə nida hesab edirdim. Güman edirdim ki, yəqin kim isə biletini itirib, indi heyfslənir, “vaş bilet” deyir. Bəs sual işarəsi niyə qoyulub? Yəqin səhv qoyulub. Nida olmalıdır. Rus dilini bu səviyyədə bilirdim. Bu biliklə az sonra M.Y.Lermontovun “Mtsırı” poemasını başdan ayağa əzbərlədim. Şeirə, kitaba aludə idim.

–Musa müəllim, uşaqlıq illərindən daha nələri xatırlayırsınız?

–Dərslər mənə sevinc bəxş edərdi, inanın ki, sevincdən səhərə qədər gözümə yuxu getməzdi. Saatımız yox idi. Odur ki, səhərlər lap tezdən məktəbə gedərdim. Mənimlə Mustafa adlı oğlan oxuyurdu. Onun babası qapıçı idi və məni tanıyırdı. Adətən, yerindən durar və məni öz yerində yatırardı. Bir də zəng vurulanda oyanıb sinfə gedərdim. Bəzən də sinifdə oturub uşaqların gəlməsini gözlərdim...

–Siz gündəlik mətbuatla bərabər, həm də çoxlu bədii və müxtəlif (rus, tatar, özbək, qırğız, qazax, türk, fars və s.) dillərə nəşr olunan elmi əsərlər oxuyursunuz. Uşaqlıq illərinə mütaliyə həvəsiniz necə idi?

–Yemək üçün hər gün mənə pul verirdilər. Mən də pulları yığıb saxlayar, kitab alardım. “Pioner” jurnalının və “Azərbaycan pioneri” qəzetinin abunəçisi idim. Hər iki redaksiya ilə əlaqəm vardı, şeirlərim tez-tez çap olunurdu.

–Siz Respublika Yazıçılar İttifaqının iclaslarında da iştirak etmişiniz. O icaslardan heç yadınızda qalanı varmı?

– 1941-ci ilin iyulun 18-də keçirilən iclas yadında qalıb. M.Y.Lermontovun yubileyi keçirilirdi. Bəbir Məmmədžadənin orada oxuduğu şeir indi də yadımdadır. Həmin yığıncaqda M.C.Paşayev və Zeynal Xəlil bizdən qabaqkı sırada əyləşmişdilər. Deyib gülürdülər. Birdən Mir Cəlal başını arxaya çevirib məni gördü və dedi:”Sən də şairsən?” Nə cavab verəcəyimi bilmədim. Onun romanlarını oxumuşdum. Z.Xəlilin “qatır Məmməd” poemasını da təzəcə almışdım. Dilim tutulmuşdu. Görkəmli bir sənətkarın məni dindirəcəyini ağıma da gətirə bilməzdim. Lakin başımla “şair” olduğumu işarə edəndə Mir Cəlal ünvanıma bir neçə xoş söz dedi.

–Yaxşı olardı ki, şagirdlərin rəğbətini qazanan müəllimləriniz haqqında məlumat verəsiniz.

–Bizim çox istedadlı, qayğıkeş, mehriban müəllimlərimi olub, mən onları həmişə hörmətlə xatırlayıram. Bakıdakı 172 nömrəli məktəbdə Gülsüm müəllimə, Əfəndiyev (adını unutmuşam), İnsaf müəllimə mənə dərs demişlər. VII-X sinifləri 1 nömrəli orta məktəbdə oxumuşam. Burada yaxşı müəllim kollektivi işləyirdi. ədəbiyyat fənnini tədris edən Zərbəli Səmədovun qayğıkeşliyi, mehribanlıığı, şagirdlərə münasibəti hamının diqqət mərkəzində idi. Şagirdlər onu sevir, sinfə daxil olacağı anı səbirsizliklə gözləyirdilər.

Zərbəli müəllim öz işinin mahir bilicisi, ustad pedaqoq idi. Bizi elə hazırlamışdı ki, orta məktəb şagirdi olsaq da, bədii əsərləri müstəqil təhlil etmək qabiliyyətinə yiyələnmişdik. Günümüz kitabxanalarda keçirdi.

–Orta məktəbdə oxuyarkən yəqin ki, sizdə filoloq olmaq arzusu Zərbəli müəllimin təsiri ilə oyanmışdır.

–Elədir, amma orta məktəbdə riyaziyyatı çox sevirdim. Hamı riyaziyyatçı olacağını gözləyirdi. Doğrudan da, məni dövlət hesabına oxumaq üçün Moskvaya göndərdilər. Bauman adına Texnologiya İnstitutuna daxil oldum və bir neçə aydan sonra

oradan çıxdım. Ağır illər idi. Dolanmaq çətin idi. Kimsədən köməyim yox idi. Oxuduğum bur semestrin haqqını da instituta borlu qalıb Bakıya qayıtdım. 1948-ci ildə universitetin filologiya fakültəsinə daxil oldum. Kərim Köçərli də universitetdə işləyirdi və mənim filologiya fakültəsində oxuduğumu biləndə bərk əsəbiləşdi. “Heyif mənim zəhmətimə!”– dedi və məndən küsdü. Sonralar bir ikimiz də eyni gündə namizədlik dissertasiyası müdafiə etdik və yalnız o gündən müəllimim mənimlə barışdı.

Demək istəyirəm ki, insan həyatında müəllimin rolu həqiqətən böyük olur. Tələbə müəllim ömrünün davamıdır. Elmin bünövrəsi orta məktəbdə qoyulur. Mənim bəxtimə həm ibtidai siniflərdə, həm də yuxarı siniflərdə oxuyanda çox kamil, istedadlı müəllimlər düşüb. Odur ki, ali məktəbdə də, elmi işlə məşğul olanda da əsla çətinlik çəkmədən həmişə uğur qazanmışam.

–Ali məktəbdə ən çox rəğbət bələdiyyiniz, alim olmaqda qayğınıza qalan müəllimlər haqqında nə deyə bilərsiniz?

–Əlbəttə. Ali məktəb müəllimlərinin zəhmətini daaha yükək qiymələndirirəm. Demək olar ki, bütün filoloq-korifeylər mənə dərs deyib. O cümlədən Məmməd Ari daadaşzadə, məmmədcəfər cəfərov. Cəfər Xəndan, Feyulla Qasımzadə, Mirzağa Quluzadə, Həmid Araslı, Mikayıl Rəfilı, Mir Cəlal Paşayev, Məmmədüseyn Təhmasib, Pənah Xəlilov, Məmmədədağa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Hadi Mirzəzadə və b. Onların hər birinin öyrənilməli, əxz edilməli xüsusiyyəti var idi. Ömrüm boyu bu adamlara borcluyam.

–Musa müəllim, dərs zamanı müəllimlərlə heç elmi mübahisələriniz olubmu? Əgər olubsa, müəllimlər bunu necə qarşılayıblar?

–Dərslərində ən çox mübahisə apardığım müəllimlər Muxtar Hüseynzadə və Əli Sultanlı olmuşlar. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmlərini daha çox və daha dərindən onlardan öyrənərdim. Kitab yox idi. Hər ikisinin mühazirələrini qənd kağızlarından kəsib düzəltdiyim dəftərlərə yazır və acgözlüklə əzbərləyirdim. Məsələn. Muxtar müəllimin sonralar çap olunan “Müasir

Azərbaycan dili” dərsliyini nöqtə-vergülünə qədər əzbər bilirdim. Əli müəllimin mühazirələrini bircə dəfə dinləmək kifayət idi ki, ömrün boyu unutmayasan. Mən bu xüsusiyyəti müəllimlərimin pedaqoji səriştəsi ilə əlaqələndirirəm. Dərsi elə keçməlisən ki, ömrü boyu tələbənin yadından çıxmasın.

Hər dərsdə Əli Sultanlıya sualım olardı. Təmkinlə mənə dinlər, ətraflı cavab verərdi. Müəllimizin zəkası, geniş dünyagörüşü hamımızı heyrətləndirərdi. Bir dəfə o Balzakı keçərkən Engelsin onu dvoryanlılığın pərəstişkarı kimi qiymətləndirdiyindən danışdı. Ona belə sual verdim:”Axı Maksim Qorkiyə görə, Balzak məhz burjuaziyaya xdmət və pərəstiş edirdi”. Gəlib qarşımda durdu və dedi:”Mən yalan demirəm. Engels filan əsərdə belə deyir”. Mən cavab verdim:”Mən də yalan demirəm. Qorki də filan əsərdə, filan səhifədə belə deyir”. Üzümə sərt baxıb dərsinə davam etdi. Ancaq bu əhvalat onun mənə olan münasibətinə qətiyyəən mənfi təsir göstərmədi.

Dünya cılızlaşıb. Alimlər yaranıb ki, yalnız öz rayonlarından çıxanlara himayədarlıq edirlər. Professorlar yetişib ki, yalnız öz kəndindən gələn tələbələrə “qayğıkeşlik” göstərir, onların irəli çəkilməsinə çalışırlar. Muxtar müəllim isə kiminsə, nəyinsə xatirinə ləyaqətsiz kəslərin elm aləminə gəlməsinə əsla imkan verməzdi. Elmi kadrları düzgün seçməyin nəticəsində də yetirdiyi tələbələrin içərisinə təsadüfi düşən olmadı. Aşağı kurslardan tələbələri izlər, onların elmi biliyini çox sərrastlıqla müəyyənləşdirərdi. Bəs bu elmə xidmət deyilmi? Şəxsin yalnız alim olması onun özü üçündür. Alim kadr yetirməsə, onun elmi də heç nədir. Yalnız zəiflər gənc kadrlara barmaqarası baxar, bəzən də onların inkişafına mane olmağa çalışırlar. Muxtar müəllim öz humanizmi ilə fərqlənirdi. Dərslərdə bir dəfə səsini qaldırdığını, kiməsə irad tutduğunu görmədik. 60-70 yaşlarında belə öz gənc həmkarları ilə tay-tuş kimi davranar, rəsmiyyətçilikdən uzaqda durardı. Hər an tələbələrini mübahisəyə, müzakirəyə sövq edər, onlarla məsləhətləşərdi.

–İndi də ilk tədqiqatınız haqqında.

–1953-cü ildə mürəkkəb sözlər üzərində çalışdım. O zamanlar bu kateqoriya kimsəyə aydın deyildi. Odur ki, ən əvvəl bu kateqoriyanın meyarını tapmalı idim. Elmdə yeniliyi hər adam qəbul edə bilmir. Yenilik, adətən, çox çətinliklə özünə yol açır. Bu da var ki, elmdə yenili yoxdursa, elm də yoxdur. Və hər bir dissertasiyanın dəyəri elmə gətirdiyi yeniliyi ilə ölçülməlidir.

Diplom işimlə əlaqədar idarə əlaqəsi, dissertasiya hazır olandan sonra, mürəkkəb sözlər məsələsi orta və ali məktəblərdə tamamilə yeni şəkildə tədris olunmağa başladı.

İl uğurlu yazım 1958-ci ildə Füzuli haqqında geniş həcmli məqaləm odu. Çox təriflədilər. Bunun ardınca M.Ə.Sabir haqqında, R.Rza haqqında, ümumi bədii dil məsələləri haqqında 60-cı illərdə bir sıra məqalələrim dərc olundu.

–Musa müəllim, icazə verin, yaradıcılığımızın sonrakı mərhələlərini oxuculara özüm çatdırım. Bir tələbəniz kimi.

İlk dəfə Musa Adilov paralelizm problemlərinə toxunub və bu məsələyə dair bir neçə jurnal məqaləsi yazmışdır. Bundan sonra həmin problemdən bəhs edən kitablar, dissertasiyalar yazılmağa başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözləri ilk dəfə tədqiqata cəlb edən də Musa Adilov olmuşdur. Sonralar bu barədə məqalə və dissertasiyalar yazıldı.

Türkologiyada ilk dəfə Musa Adilov sintaktik təkrarlara diqqəti cəlb edib, bu barədə fundamental əsər yazmışdır. əsərin həm mövzusu, həm də tədqiqat üsulu türkologiya elmi üçün tamamilə yeni idi. Odur ki, bir sıra türk dillərində də bu mövzu üzrə dissertasiyalara opponentliyi Musa Adilov etmişdir.

“Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar” adlı əsərdə tədqiqat üsulunun yeniliyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Müəllif bütün əvvəlki ənənəvi tədqiqatlardan fərqli elmi axtarışlar aparır, ana dilimizin ən mühüm struktur xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Musa Adilov türk dillərinin sintaktik təhlilinə çox mühüm yeniliklər gətirmişdir. Bu əsər bütövlükdə dilçilik elmi üçün yeni hadisə idi. Odur ki, Azərbaycanda da belə orijinal elmi iş yaza bilən alimin olduğuna şübhə oyandı. Nazirlik xüsusi komissiya

təşkil etdi ki, Musa Adilovun doktorluq işinin haradan köçürüldüyünü müəyyən eləsin. (Bu da bizim sistemin paradokslarındandır. Savadsız bürokratlar istedadlı tədqiqatçıları incitmək imkanından nə üçün istifadə etməsinlər?). Nazirliyin komissiyası uzun axtarışdan, yoxlamadan sonra heç bir şey tapa bilmədi.

Bir sıra morfoloji kateqoriyaları araşdırması ilə də Musa Adilov dilçiliyimizi zənginləşdirmişdir. İlk dəfə o, uşaq sözlərini, vokativ və imperativ sözləri, obrazlı sözləri tədqiq etmiş, təqlidi sözlərin xüsusi nitq hissəsi olduğunu əsaslandırmışdır. Musa Adilov Azərbaycan üslubiyyat elminin zənginləşməsində mühüm xidməti olan alimlərdəndir. Respublikada ilk dəfə onun “Qəzet dili” kitabı nəşr olunmuş, rəhbərliyi ilə bu sahə üzrə dissertasiya müdafiə edilmişdir.

Musa Adilov uşaq ədəbiyyatı dilini tədqiqata cəlb edən və bu sahədə kadrlar yetişdirən alimdir. O, həm də Azərbaycan antroponimiyası elminin yaradıcılarından biri olub. Respublikada semasioloji tədqiqatlar üzrə də ən geniş iş aparan Musa Adilovdur. Onun iştirakı ilə ilk dəfə “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabı nəşr olunmuşdur. Musa Adilov Azərbaycanda tarixi frazeologiya və ya etnolinqvistika elminin əsasını qoymuş və bu sahəyə üç kitab həsr etmişdir.

Azərbaycan dilçilik terminləri üzərində uzun müddət çalışan Musa Adilov bu sahə üzrə məqalə və bir neçə kitabın müəllifidir.

Uzun illər universitetdə ümumi dilçilikdən mühazirə oxuyan Musa Adilov bu elmin respublikada intişarı üçün əlindən gələni edir. Onun iştirakı ilə “Dilçilik problemləri” adlı böyük monoqrafiya dərc olunmuşdur. Dilçilik elminin nailiyyətlərinin geniş kütlə arasında yayılmasına çalışan alim tez-tez mətbuatda, radio və televiziya da dilin müxtəlif problemləri ilə əlaqədar maraqlı çıxışlar edir.

–Musa müəllim, əgər sirr deyilsə, indi nə üzərində işləməyiniz barədə oxuculara məlumat verin.

–İndi əsas işim Füzuli sözünün sehrini açmaq, bu şeir sə-

nətinin sirrinə vaqif olmaqdır. Onu da qeyd edim ki, 1968-ci ilə “Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi” adlı doktorluq dissertasiyası yazmışdım. Moskvadan təsdiqini gözləyirdim. Desəm inanmazınız: ürəyimdə bir nisgil vardı. Dissertasiyamın təsdiq olunmasını o qədər də istəməirdim. Mənim lap əvvəlki planım Füzuli dil haqqında dissertasiya yazmaq idi. Əslində Füzulini öyrəndikcə, bu təkrar problemi məni özünə cəlb etmişdi. Böyük Füzuli arxa plana keçmiş ki, bunu da heç cür özümə bağışlaya bilmirdim. Elmi məsləhətçim, qayğıkeş müəllim mərhum akademik Məmmədağa Şirəliyev məni yanına çağırıb dedi: – Gəl sənə məktub verim, get Moskvada Yuldaşevin yanına, qoy dissertasiyanın təsdiqini sürətləndirsin. Məni daxili bir sevinc bürümüşdü. Füzulidən yazacaqdım. Müəllimə belə dedim: –Qayğınıza görə sağ olun. Amma mən getməyəcəyəm. Təsdiq etməsələr, oturub birini də yazaram. Bilmirəm, oxucular inanacaq, ya yox, düzünü deyirəm. Mən Füzuliyə həmişə hər şeyi qurban verməyə hazır olmuşam.

–Bəs Füzuliyə vurğunluğunuzu nə ilə izah edirsiniz?

–Füzulini mənə sevdiren orta məktəb müəllimin Hidayət-zadə olmuşdur. Bakıdakı 1 nömrəli məktəbdə bizə ədəbiyyat dərsi deyirdi. Füzuli pərəstişkarı olan bu müəllimim hər dərsdən sonra, adətən Füzulidən mənə bir beyt deyirdi və mən onu dəf-tərçəmə yazardım. İlahi, bu beytlər nə gözəl idi! Füzulini hər yaşda oxumaq nə böyük səadətdir! Öyrənmək, daha böyük tədqiq etmək daha ali səadətdir. Həzrət İsanın kəlamıdır:”İnsan tək-cə çörəklə yaşamır”. Füzulisiz dünya nəyə gərəkdir?

Ali məktəbdə isə Füzulini mənə öyrədən böyük alimimiz, nəcib və ağayana təbiətli Həmid Araslı olmuşdur Füzulidən bizə xüsusi kurs oxuyardı. Dərsdə adətən gəlib yanımda dayanar və Füzuli sənətindən xüsusi şövqlə, özünəməxsus intonasiya ilə söhbət açardı. Həmin anlar mən dünyanın xoşbəxt bəndələrindən biri olardım. Sevimli müəllimimin hər kəlməsini, cümləsini acgözlüklə udardım. “Leyli və Məcnunu”u başdan-başa əzbərləməyi qarşıma məqsəd qoymuşdum. Füzuli şeirimizin peyğəmbə-

ri, söz sənətinin allahı idi mənim nəzərimdə.

–Bayaq dediyiniz kimi, ilk yazınız da Füzuli ilə əlaqə-dardır.

–Bəli, Füzulinin dili haqqında ilk yazım 1958-ci ildə nəşr olundu və necə deyərlər, ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Nə qədər öyrənilsə də, Füzuli şeirinin poetik-üslubi xüsusiyyətləri həllə də açılmamışdır və mən bu böyük sənətkar haqqında elmi-tədqiqat əsəri yazmağı qarşıma məqsəd qoydum.

–Gənclərə və alim olmaq istəyənlərə nə arzulardınız?

–Həzrət Əlinin bir kəlamı var:”Dünyada doydum nə olduğunu bilməyən iki acgöz həris vardır: talibi-mal, talibi elm”. Qoy gənclər elm talibi olsunlar. Ən yüksək dövlət budur. Mal-pul haqqında Füzuli belə demişdir:”Rənci artar yükü ağır olduqca həmmalın”.

Gənclər nəzərə alsınlar ki, dünya zövqləri içərisində elm zövqünə heç nə çatmaz. Musiqi də. Futbol d, şeir də, yaxşı geyim də, yemək də, sevgi də insan üçündür və onun zövqünü təmin edir. Elmin zövqü ən ali və üstün zövqdür. Qoy gənclər elmə yiyələnməyə can atsınlar. Deyirlər, insan mahiyyətə yaradıcı məxluqdur və hər kəsdə ilahi yaradıcılığın qığılcımları vardır. Qoy gənclərimiz bu qığılcımları alovlandırmağa çalışsınlar, həm də nəzərə alınlar ki, millətimiz yalnız bu yolla qalib gəlib yaşaya bilər, var ola bilər.

Müsaibəni yazdı: Aydın Paşayev

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1991-ci il, 24 may, səh.4.

TİKANDAN “BƏRĞİ-GÜL...”

Qədimdən bəri ərəb və fars poeziyasında işlənib gələn, sabitləşmiş olan bir sıra poetik anlayışları, kateqoriyaları ilk dəfə M.Füzuli türk şeirində tətbiq etmiş, ana dili materialları əsasında da ali sənət nümunələri yaratmağın mümkünlüyünü tarixlərə sü-

but etmişdir. Belə qədim Şərq poetik ifadə üsullarından biri də məqlub adlanan sözişlətmə üsuludur.

Məqlub eyni poetik mətn (misra, beyt, bənd) daxilində bir hərf ilə fərqlənən iki sözü işlənməsidir. Bu hərf fərqi sözlərin ön, orta və son mövqələrində özünü göstərə bilər. Məqlubun komponentləri misra və beytlərdə tutduğu mövqə baxımından çox zəngin xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələn, aşağıdakı beyti təşkil edən misraların ilk sözləri məqlub təşkil edir. İkinci komponent bir hərf ilə birincisindən fərqlənir).

Daraldar qönçə həlqin, dürci-ləlin gəlsə göftarə,
Qaraldar afitabı sayə çəksən pərdə rüxsarə...

Beytin hər iki misrasında müvazi mövqedə yerləşən məqlubun estetik təsiri daha güclü olur. Aşağıda müxtəlif yerlərdə gələn məqluba aid nümunələr gətirilir.

Bir bəzm iki **şahə** məfil oldu,
Bir bürc iki **mahə** mənzil olu.
Gündüz gözü yaşı hadiyi-**rah**.
Gecə yolu şəmi-şöleyi-**ah**....

Ardıcıl beytlərdə eyni mövqedə yerləşən iki vahid məqlub təşkil edir.

Leylidən idi **kəmali**-Məcnun.
Hüsn ilə olurdu eşqi əfzun.
Leylidən idi **cəmali**-Leyli,
Eşq idi edən camalə meyli...

Göründüyü kimi, beytə nisbətən daha böyük vahid olan bənddə məqlubun daha yeni bir növü özünü göstərə bilər. Habelə bənddə beytə (və ya bir neçə beytə) məxsus səciyyəvi cəhətlər də təzahür etmiş olur.

Ümumiyyətlə, müvazilik Füzuli şeirinin başlıca məziyyəti

yətlərindəndir. Şairin nəzmində olan ali bir nizam hökmfərmədir və bu nizamın oxucuda buraxdığı yüksək estetik təsirin yerini heç nə verə bilməz.

Burada Füzulinin poetik ifadə tərzini üçün səciyyəvi olub, qabarıq şəkildə nəzərə çarpan bir xüsusiyyəti – beytlərdə və bəndlərdə misraların eyni məqlub səciyyəvi əlaqələndirici vasitələrlə başladığını nəzərə çarpdırmaq zəruridir. Misra və beytlərin ilk vahidləri kimi sıx-sıx işlənən key-vey, gər-vər və s. məqlub növləri sonrakı müvafiq mətnin müvaziliyini əvvəlcədən təmin edir.

Gəər can isə xaki-dərgəhindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir...
Gər lalə isən, nə dağdansen?
Vər susən isən, nə bağdansen?
Ey cövhəri-canımın həvası,
Vey didəyi-bəxtimin ziyası...
Ey dövlətim, olma dur məndən
Vey şəm, götürmə nur məndən...
Key ardən el içində ari,
Vey naqis ola əyari-kari....

Ümumiyyətlə, Füzuli irsində daha çox güclü mövqedə (sətirbaşı mövqe) birhecalı sözlərin paralelizm məqsədi güdən funksiyası daha çox nəzərə çarpır.

Var ol üzü gül nigar məndən,
Zar ağla vü öylə yarə məndən.
Key türfə nigarı nazəninim
Vey arizuyi-dili-həzinim.

Bununla belə, iki və üç hecalı sözlərin məqlubuna aid istənilən qədər nümunələr gətirmək olar.

Ustad sənətkarın hər qəzəli fərqli sözişlətmə üsulu ilə sə-

ciyyələnir. Ardıcıl gələn onlarla qəzəldə məqlub hadisəsinə təsadüf edilmədiyi halda eyni bir qəzəldə bir neçə dəfə bu üsuldan istifadə edilir. Məsələn,

Cəm könlün **dövr cövründən** pərişan olmasın...
Yeddi iqlimü doqquz **gərduni-gərdan** olmasın...
Qılmasa aləm **muradınca mədar**, olsun xərab...
Hakimi-**təqdirdən təğyiri**-fərman olmasın....

Daha bir qəzəldə:

Zövq şövqilə cahan qeydin çəkən zəhmət çəkər...
Xali etmiş qeyrdən zülfün **xəyali** könlümü...
Çək, səbuhi, sübh nəqqşin **ərzi-ariz** et..
Qətreyi-əşkim qətari, sinə çakindən girib...

Füzuli irsində klassik Şərq poeziyasına xas məqlub ilə qədim türk (Azərbaycan) xalq şeirinə məxsus alliterasiya bir vəhdətdə çıxış etdiyindən çox zaman bunları fərqləndirmək də asan olmur. Ulu sənətkarımızın üslubunu bir də bu cəhət fərqləndirir. İki müxtəlif poetik sistemin imtizacından Füzuli poetikasını doğmuşdur. Türkün böyük oğlu Şərqin dahisinə çevrilmişdir. Müxtəlif dillərin zəngin leksikasına dərinləndən bələd olan ustad üçün şeirdə yüksək dərəcədə ahəngdarlıq yaratmaq bir o qədər də çətin olmamışdır.

Sən bir avarə müsafirsən, bu viran ribat...misrasında səslə toplularına fikir verin: bir-bir-fır-vir-var-rib (bir-rib-at) vahidlərində əks sıralı alliterasiya və ya məqlub vardır.

Eyni misra və ya beytdə hər iki hadisə bir-birinə qovuşmuş şəkildə təzahür edir:

Zülməti-zülfün giriftarı dəm urmaz nurdən,
Talibi-şəmi-rüxün xurşii-rəxşan istəmə...

Bu beytdə a) alliterasiya: zülməti-zülf, xurşidi-rəxşan (x, r, ş-r, x, ş) b) məqlub: ur-nur; v) əks sıralı alliterasiya və ya məqlub: rux-xur (şid) vardır

Habelə:

Dil ki sərmənzili ol zülf-pərişan olmuş
Nola cürmi ki, asılmasına fərman olmuş.

Burada l səsinin alliterasiyası, ol, ol, ol, (n) ol (a), (as) il ünsürlərinin, habelə dil-zil-zül tərkiblərinin alliterasiyası və ya məqlub bir vəhdət təşkil etməkdədir.

Habelə:

Qılmadıq sağalmaq ehtimalı...

Qədimlərdən bəri türk şeiri üçün məqlub səciyyəvi olmuşdu və türk özləri bu mövqedə imtahanadan keçirilməmişdi. İlk dəfə məhz böyük Füzuli əsl türk sözlərinə əsaslanmaqla da məqlub prinsipi əsasında şeirlər yazmaq nümunəsi vermişdir. Azərbaycan sözlərinin də əvvəlindən. ortasından, sonundan bir hərfi (səsi) atmaq, əlavə etmək, əvəz etmək və s. yolu ilə bənzər vahidləri eyni sintaqmda işlətmək və bununla ahəngdarlıq əldə etmək mümkün imiş. Nəzərə alınsın ki, ərəb və ya fars sözlərindən şeirdə məqlub düzəldilməsinin tarixi qədimdir və Şərq şairlərində geniş yayılmışdır. Türk sözləri bu imtahanadan keçməmiş idi. Bu düşvarı məhz Füzuli asan eyləməli idi.

Ulu Füzulimizin sərrast gözü ana dilimizin daxili mahiyyətində bərqərar olan şeiriyyəti əla görürdü. Xalq dilinin külli miqdarda ifadələrində – atalar sözlərində, idiomatik ifadələrdə, frazeoloji birləşmələrdə məqlubun müxtəlif növlərinə xas bədii-lik üsulları vardır ki, bunlar elə özlüyündə şairənəliyi ilə fərqlənir. Bunları klassik poetik ədəbiyyata gətirməklə vətənpərvər sənətkar eyni zamanda bir neçə uğur əldə etmiş olurdu: həm ana

dilinə xidmət göstərir, onun poetik vüsətini əməli olaraq aşkarlayıb üzə çıxarır, həm də hazır bədii ifadəlilik vasitələri əldə etmiş olurdu. Komponentləri məqlub səciyyəsi təşkil edən ifadələr Füzuli irsində buna görə belə geniş yer tutur.

Seylabi-bəla başından aşdı..
Göz gördü şüayi-mahi-ruyin...
Hala gedirəm könüldə suzi.
Əldən nə gəlir, bu idi ruzi...
Biçarə anası açdı başın.
Başından aşır qanlı yaşın....
Əldən gələni gəl etmə təqsir...
Məcnun ona baxdı, **yandı canı**...

Adətən eyni beytdə həm horizontal, həm də şaquli istiqamətdə məqlub hadisəsi Füzuli şeirində özünü çox göstərir. Bu hadisə o zaman mümkün olur ki, misraların hər ikisində eyni söz işlədilmiş olsun.

Gər zülf ilə görmək istəsən xal,
Gör heyəti-nöqtə, peykəri-dal.

Gər vahidi həmin misrada **görmək** ilə, şaquli xətdə isə güclü mövqe tutan **gör** ilə məqlub əmələ gətirmişdir.

Füzuli şeirində şəkilçilərin əqlub səciyyəsində işlədilməsi də maraqlı üslubi-poetik vəziyyət kimi diqqəti cəlb edir: Əhdü-peyman etdi **yarım** kim, "Sənə **yarəm**", vəli...

Ümumiyyətlə, birhecalı sözlərdən məqlubun müxtəlif növləri əmələ gətirilə bilər v

Füzuli irsində də daha çox belə sözlər ona görə fəal mövqe tutur. Şeirimizin böyük ustadı bəzən eyni poetik mətndə bir neçə sözün məqlubunu yaratmaqla təkraredilməz sənətkarlıq qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Türk feili məqlub düzəltməkdə sənətkar üçün daha əlverişli olmuşdur. Həmişə, aramsız hərəkətdə olan xalq hərəkətin, prosesin ən müxtəlif, rəngarəng növlərini fərqləndirməyi həyatizəruri şərt saymış və nəticədə ümumi semantikalı, zəngin paradıqmalı feil sistemi yaratmışdır. XVI əsrdə isə həmin sistemi poetik səviyyədə araşdıran, kəşf edən, əlçatmaz yüksəkliyə çatdıran bir dahi meydana gəlmişdir. Türk sözünün poetik-estetik çalarlarını, incəliklərini dünyaya təqdim edən, sübut edən, əsaslandırılan ulu bir tədqiqatçı....

Aşağıdakı nümunələrdə bir misra daxilində məqlub təşkil edən feilləri nəzərə çarpdırırıq.

Xətadır, **çəkməsin** çox bağı **çökmüş** bir sınıq yayı...

Əmalıma **görə verə** cəza mənə...

Yetənə razı-nihanın **yetər** izhar eylə...

Yetər, ey fələk, bu cəfa, **yetir** mənə sərvirəvanımı...

Müənbər sünbülündən **almadan** bu, **olmadan** rüsva...

Sən **söylə**, mən **eyləyim** ərəncam...

Bilmışəm bulman vüsalın, leyk bir ümid ilə...

Gör Füzuli, eşq tüğyanını, ədəm mülkün **gözət**...

Deməzəm dəyməz mənə qəmzən xəyalı, ya dəyər...

Dəymə qeydi **çəkməzəm**, aləmdə bir azadəyəm....

Klassik Şərq poeziyasının daha bir sıra digər anlayışları, kateqoriyaları kimi, məqlub anlayışı da hərflərlə, deməli, əlifba (deməli, ərəb əlifbası) ilə əlaqədardır. Odur ki, Füzuliləri tədqiq edərkən sözlərin müasir imlasını yox, ərəb əlifbası əsasında yazılışını göz önündə tutmaq zəruridir. Bu baxımdan müasir dövrdəki yazılışda məqlub olmayan bir sıra vahidlərin Füzuli qələmində məqlub kimi işləndiyi diqqəti cəlb edir. Füzuli imlasında belə yazılırdı:

Qilməzlər idi sözünü məlum,

Bilməzlər idi sözünə məfhum.

Misraların birinci sözləri məqlub təşkil edir (müasir ki-tablarda birinci söz “qılmazlar” kimi təqdim olunur).

Türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri eyni söz kökündən çox asanlıqla həm isim (ad), həm də feil düzəldilməsidir ki, bu vəziyyət yüksək bədii məziyyəti olan **etimoloji fiqur** adlı ifadəlilik əldə edilməsinə imkan verir. Füzuli şeirində etimoloji fiqur məqlub üçün çox əlverişli olmuşdur. Məsələn, gör – feili və göz ismi kimi...

Nərgisin **görmüş gözün** məxmur, sanmış xabı var...
Tuta **gör göz** yolun, ey aşk kim, təmkinim əksindir....
Görməsəm hər **göz** açanda ol güli-rəna üzün...
Göz üzün **görməsə** qanlar tökülə, ah, nola...
Ki, **gözüm görməyə** ol mahiliqadan qeyri...
Göz gördi şüan-mahi-ruyin...
Cövrü könlümdür çəkən, **gözdür görən** rüxsarını...
Gər görməsə cövrə ehtimalın,
Salmaz ona **sayeyi-visalın**.

Bu son beytdə **gəl-gör**, **sal-sayə**, habelə **sal-visal** məqlublardıdır.

Məqlub təşkil edən vahidlərin hər ikisi isimlərdən ibarət olur.

Füzuli şeirində əvəzlilərin işlədilməsi bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri ilə nəzəri cəlb edir. Ən əvvəl demək lazımdır ki, şeirdə Füzuli qədər çox, tez-tez, sıx-sıx əvəzlilərə yer verən ikinci bir sənətkar göstərmək çətindir. Füzuli irsində əvəzlik bolluğunun bir sıra çox mühüm idraki və bədii-poetik səbəbləri vardır.

Ümumiyyətlə, klassik poeziya ümumiliyə, qeyri-müəyyənliyə əsaslanır. Elə buna görədir ki, realist şeirdən fərqli olaraq burada ümumi hökmlər, sentensiyalar, dərin mənalı hikmətli sözlər özünü daha çox göstərir.

Ümumiləşməyə meyl etdiyindəndir ki, dildə məhz ümu-

miliyi ilə, qeyri-müəyyənliyi ilə fərqlənən öz qruplarından olan əvəzlilərə Füzuli irsində aparıcı mövqedə rast gəlirik.

Sənətkarın əsərlərində əvəzlik çoxluğu həm də bir sıra klassik poetik sözişlətmə üsulları ilə əlaqədar izah oluna bilər ki, bunlardan biri də məqlub üsuludur. Füzuli irsində mən-sən qarşılaşdırması çox geniş yayılmışdır. Bu əvəzlilər çox az halda bir-birindən ayrılıqda işlədilir. Adətən poetik mətnə “mən” varsa, “sən” də və əksinə vardır.

Ana dilimizin ən kamil və qüdrətli bilicisi Füzuli şeirində türk dili materialları əsasında daha mürəkkəb, ikiqat məqlub növlərinin işlənilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Məsələn, aşağıdakı misalda əl-al, əli(m) ilə və s. məqlubu kimi:

Rəhm et, bir ayaq **ilə əlim al...**

Habelə:

Yel dəyər zülfünə ya qoymayıb öz **halı ilə..**

Dərdi-bəla bu **kilid ilədir** mənə müftah...

Türk sözü ilə ərəb və ya fars dillərinə məxsus sözlərin məqlub təşkil etməsi hallarına sənətkarın irsində sıx-sıx rast gəlirik.

Füzuli şeirində məqlubla əlaqədar diqqəti çəkən xüsusiyyətlərdən biri eyni köməkçi feilin **et** və **eylə** fonetik variantlarının işlədilmə məqamlarıdır. Bunlardan eylə variantı tərkibində ey səsbirləşməsi olan vahidlər, et variantı isə tərkibində adətən et, at, ət, üt, tə səsbirləşmələri olan vahidlərlə əlaqələnmiş şəkildə çıxış edir. Bu kimi sözişlətmə Füzuli şeirində bir sistem təşkil edir. Hətta eyni misra və beyt daxilində bu vəziyyəti müşahidə etmək mümkündür.

Ey Füzuli, eyləmə taət riyayi tərkin et...

Qeyrə eylər bisəbəb min iltifat ol nuş-ləb,

İltifat etməz mənə mütləq nədir bilmən səbəb...

Eyni feilin variantları olan bu vahidlər bu və ya digər mətn parçasında əlaqədar olduğu sözlərdən az-çox uzaq düşükdə də həmin sözişlətmə prinsipinə tabe olurlar. Məəsələn,

Eşq sevdasından **ey naseh**, məni mən **eylədin...**
Ey Füzuli, çox **mələmətdən** məni mən **etmə** kim...

Et – variantına aid nümunələr:

Ey ki, əhli-eşqə söylərsən mələmət **tərkin et...**
Şəfa **lütf et** məni-bimarə ləli-nuşxəndindən...
Yarəb, həmişə **lütfün et** rəhnüma man...
Verməyən can, **ətiraf etmək** gərək nöqsanına...\
Bir yolda **sabit et** qədəmi-etbarımı...
Qiyam göstər ona **ətiqadın et** zail...

Beləliklə, məqlub Füzuli şeirinin daxili poetik sirlərindən biri olub, onun üslubunu müəyyənləşdirən linqvistik hadisə kimi təzahür edir. Bu baxımdan da klassik şeirimizdə Füzulini kimsə ilə müqayisə etmək mümkün deyildir.

A.S.Puşkin sözlərin birləşmə imkanlarının hüdudsuz olduğunu göstərirdi və özünə xas fərdi birləşmələr işlətməyə çox böyük əhəmiyyət verirdi. V.Şekspirin fərdi üslubunu məhz onun işlətdiyi səciyyəvi birləşmələr əsasında müəyyənləşdirirlər. Bir müddət belə mülahizələr yürüdüldü ki, Şekspirin pyeslərini özü yox, kimsə başqa bir şəxs yazmışdır. Bu haqda iki yüz ildir ki, mübahisələr gedir, araşdırmalar aparılır. Budur, bizim dövrümüzdə Şotlandiya ədəbiyyatşünası Endrü Morton öz dəyərli tədqiqatları ilə sübut etmişdir ki, Şekspirin pyeslərini özündən başqa heç kəs yaza bilməzdi. “Morton metodu”nun mahiyyəti belədir: hər bir müəllif özünəməxsus, səciyyəvi söz birləşmələri işlətməsi ilə bütün başqalarından fərqlənir. Yalnız həmin müəllifə xas olan birləşmələr onun bütün əsərlərində özünü göstərir. Həm də mühüm cəhət burasıdır ki, belə tez-tez işlədilən birləşmələr

(Morton “ikisözlü birləşmələr” deyir) yalnız bu müəllifin fərdi üslubunun səciyyəsinə əks etdirir və bu birləşmələrə əsaslanmaqla bir müəllifi digərindən ayırmaq mümkündür. Ən ciddi hazırlığa malik olan Şekspirşünaslar da “Perikl” pyesindəki ilk iki pərdənin Şekspir tərəfindən yazıldığına şübhə edirdilər. Çünki ilk baxışda əsərin bu hissəsindəki üslubun sonrakı hissəsinin yazı tərzinə görə fərqləndiyini göstərirdilər. Lakin elektron hesablama maşını “Perikl” pyesindəki “ikisözlü birləşmələr”i təhlil etməklə bu mübahisəyə də yekun vurmuş, əsərin əvvəldən axıra qədər bir nəfər tərəfindən yazıldığını sübut etmişdir.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 1992-ci il, 30 oktyabr, səh.2-3

EY FÜZULİ...

Füzuli qəzəllərində təcrid adlanan sözişlətmə tərzini diqqəti cəlb edir. Mücərrədləşmə mənasını bildirən bu sözün terminoloji məzmunu belədir ki, müəllif lirik qəhrəmanını “mən” kimi yox, ikinci şəxs kimi şeirinə daxil edir. Nəticədə şair bir sıra hallarda təxəllüsünü xitab funksiyasında işlətməmiş olur.

Ey Füzuli, xubrulərdən təğafüldür yaman,
Gər cəfa həm gələ anlardan bir ehsandır sana...

Ey Füzuli, hər necə mən eyləsə naseh səni,
Baxma onun qövlinə, bir surəti-zibayə bax....

Üçüncü şəxs danışan ilə nitq predmeti arasındakı məsafəni uzadır, onları bir-birindən uzaqlaşdırırsa, ikinci şəxs bu məsafəni silib aradan çıxarır. Odur ki, bir çox xalqlarda ikinci şəxsə müraciətlə söylənən şeir, ümumiyyətlə, lirikanın əsas, başlıca xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Məlumdur ki, ikinci şəxsin və onunla əlaqədar xitabların (vokativ dil vahidlərinin), habelə feilin əmr formasının bolluğu əslində danışmaq dilinə xasdır. Lakin

lirikada həmin dil vahidləri tamamilə başqa bir ünsiyyət şəraitinə düşmüş olur və bu yeni şəraitdə bir-birindən uzaq obyektləri danışana yaxınlaşdırır.

Burada struktur-semantik istiarənin maraqlı bir növü özünü göstərir. İkinci şəxs əvəzliyinin çox uzaq şəxs və əşyalara tətbiqlə işlədilməsi də funksional istiarə hesab edilə bilər: burada nitqin müraciət obyektində intiqal (məna – funksiya köçürülməsi) baş verir, bir obyekt yerinə başqası işlədilir.

Ey Füzuli...Bu birləşmədə ey sözü nida deyildir. Və ümumiyyətlə Azərbaycan (türk) dilində “ey” sözü nida sayılmamalıdır. Bu məsələnin istər Füzuli irsini tədqiqdə, istərsə də ümumfiloloji planda prinsipial əhəmiyyəti vardır. Bir sıra Azərbaycan, habelə türk dili lüğətlərində “ey” vahidi səhvən nida kimi təqdim olunur və “müraciət, çağırış üçün” işləndiyi göstərilir. Halbuki nida hiss, həyəcan, arzu, istək ifadə edən sözlərə deyilir. Nida sırf emosional səciyyəlidir və insan hissləri ilə bağlıdır. Hər hansı müraciət, çağırış isə rasional səciyyəlidir və təfəkkürlə əlaqədardır. Göstərilən “ey” vahidi nida yox, vokativ sözdür.

Nida Füzuli şeiri üçün səciyyəvi deyildir. Füzuli şeirində emosionallıq deyil, ekspressivlik əsasdır. Bu şeirdə emosionallığa yer yoxdur, güclü məntiq, dərin rasionalizm hakimdir. Füzuli şeiri hisslərlə yox, təfəkkürlə bağlıdır, əqli-idraki səciyyəlidir. Hətta əslində nida kimi mövcud olan dil vahidləri də bu şeirdə nida funksiyasında işlənmir, substantivləşərək məfhumu mahiyyət kəsb edir.

Yüz vay ki, fəvt oldu fürsət...

Yüz heyf ki, tutmadım təriqin...

Ümumiyyətlə, Füzuli üslubunun başlıca xüsusiyyətlərindən biri vokativlərdən bol-bol və rəngarəng funksiyada istifadə etməsidir. Ey Füzuli...Elə təəssürat oyanır ki, bu “ey” vokativi Füzuli qəzəllərinə daha çox yaraşır. Lakin şeir tariximizdə məqtə beytdə “Ey Nəsimi”, “Ey Xətayi”...tərkibi işlənə şeirlər də az

deyildir. Olsun ki, daha çox “Ey Füzuli” tərkibinin məşhurluğu dahi sənətkarın belə ifadəni daha çox işlətməsi ilə bağlıdır. Hesablanmışdır ki, İ.Nəsiminin 288 qəzəlidən yalnız 33-nün məqtəsində “Ey Nəsimi”, Ş.İ.Xətayinin 317 qəzəlidən yalnız 54-də “Ey Xətayi” tərkibi işlənmişdirsə, M.Füzulinin 294 qəzəlidən 211-nin məqtəsində “Ey Füzuli” tərkibi özünü göstərir (müvafiq şəkildə təxminən 10, 17 və 72 faiz təşkil edir. Fərq çox böyükdür).

Ümumi dilçilikdə filologiya elminin inkişafı ilə əlaqədar güclü mövqe, zəif mövqe anlayışları və qarşılaşdırmaları meydana gəlmiş və bir sıra relyasion qanunuyğunluqların dəqiq şəkildə müəyyənlləşdirilməsinə yardım göstərmişdir. Məsələn, fonemin öz funksiyasını yerinə yetirməsinə imkan verən əlverişli mövqe güclü mövqe hesab olunur..

Poeziyada dil vahidlərinin güclü mövqeyi tamamilə başqa, məhz bədii-poetik (hətta intonasion-sintaktik) meyarlar əsasında müəyyənlləşdirilir. Güclü mövqe bütövlükdə bədii əsərin ümumi mətni ilə, ayrı-ayrı fəsillər ilə, hər bir konkret lirik şeirin (qəsidə, qəzəl) əvvəli və sonu ilə, hər beytin və hər misranın ilk və son ünsürləri ilə əlaqədar öz təsirini göstərmiş olur. Və həmin bu güclü mövqe problemi klassik poetikada fonologiyada olduğundan çox-çox qabaqlar müəyyən edilmiş, ondan əməli olaraq faydalanılmışdır.

“Ey” müraciətində həm də bir arzu, istək əks olunur, məhrəmlilik, yaxınlıq, mehribanlıq, yekdillik duyğusu əks etdirilir, yazan ilə oxuyan arasında isti bir ülfət yaranmış olur. Bütün bu keyfiyyətlər səmimiliyi ilə seçilən Şərq psixologiyasına, Şərq təfəkkür tərzinə xasdır. Quranda tez-tez işlədilən “ya” vokativi (ya Məhəmməd, Ya peyğəmbər. Ya Musa və s.) türk dilinə tərcümədə “ey” ilə əvəzlənir: Ey Məhəmməd, Ey Musa (Təəssüflər olsun ki. azərbaycancaya tərcümə olunmuş “Quran” kitabında vahid bir prinsipə riayət olunmamışdır. Burada “Ey Rəbbimiz”, “Ey müsəlmanlar”, “Ey insan”, “Ey Adəm”, “Ey Məhəmməd” kimi müraciətlərlə yanaşı. “ya Məhəmməd”, “ya Musa”, ”Ya

Məryəm” tərzində müraciətlərə də yer verilmişdir). Quranın rusca tərcüməsində İ.Y.Kraçkovski bütün bu kimi vokativləri və vokativ birləşmələri sadəcə olaraq ixtisar etmişdir. Təbii ki, belə olduqda Şərqə məxsus üslub tərzində də silinib gedir.

“Ey” vokativi Füzuli şeirində özünün bütün cilvələri ilə, daxili “enerjisi” ilə nümayiş etdirilir. Ən adi söz – cəmi iki səs-dən ibarət, özü də əslində çox mənalı olmayan, funksiyası çox məhdud ((yalnız müraciət) olan bu söz ustadın – öz ustasının qəmində nə qədər zəngin xüsusiyyətlər kəsb edə bilər, poetik sənə bala malik ola bilərmiş.

Məqtə beytdə “ey” sözünün önünə bir səs əlavə edilməklə “mey” sözü ilə məqlub təşkil edir.

Ey Füzuli, özünü guşənişin et xümi-mey tək...
Ey Füzuli, meyü məşuq məzaqın tərki et...
Ey Füzuli, nə bilir əhli-vərə mey zövqin...
Məhrəm olmaz rindlər bəzminə mey nuş etməyən.
Ey Füzuli, çək ayaq ol bəzmdən, ya çək ayaq.

Ümumiyyətlə, “Ey Füzuli” tərkibində “ey” sözü güclü mövqedə məqlub və ya alliterasiya təşkilində iştirak edir.

Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət.
Yeydir ondan həq bilir, bir guşeyi-gülxən mnə....

Son səsinin əvəzlənməsilə də “ey” vahidi məqlub təşkili-nə xidmət edir.

Ey Füzuli, el qamu əğyarım oldu yar üçün...

“Ey” sözü beylə-böylə, eylə-öylə vahidləri ilə misralararası ön mövqedə və ya misradaxili mövqedə qarşılaşdırılır.

Ey Füzuli, axirət mülkünə lazımdır səfər.
Böylə fariq gəzmə, təqvadan mühəyya qıl mətə...

Ey Füzuli, beylə pünhan tutma əşki-alini...
Ey Füzuli, öylə ki, bimarı-dərdi eşqsən...

“Ey” özünün məqlub hadisəsində iştirakı yalnız məqtə beytlərdə deyil, daha rəngarəng çalarlarda özünü göstərir. Məsələn:

a) “Ey” vahidinin sonuna bir samit əlavəsi ilə məqlub düzəldilir.

Məgər xub içrə gördün ey könül, ol çeşmi-şəhlayi,
Ki, qıldın türfətül-eyn içrə çərği-əşk dünyayi...

b) “Ey” vahidinin son hərfi əvəzlənməklə məqlub düzəldilir.

Girmə ey göz, kərəm et, qanıma zinhar mənim...

Ey firaqi-ləbi-canan, cigərim xun etdin...

Saxlama nəqdi-qəmi eşqini, ey can, zahir et...

El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər...

v) Sözüün il səsi əvəzlənməklə məqlub düzəlir

Xurşid camalından ol ay saldı niqabın.

Sübh oldu, dur, ey bəxt, nədir munca şəkərxab?

q) Əvvəlki sözüün önündən bir hərf atılmaqla məqlubun ikinci komponenti “ey” olur.

Tərki-mey etdin ey könül, əyyami-gül gəlir...

Vaiz övsafi-cəhənnəm deyər, ey əhli-vərə...

ğ) Əvvəlki sözüün sonundan bir hərf atılmaqla məqlubun ikinci komponenti “ey” olur.

Eşq eybini bilibsən hünər, ey zahidi-qafil...

Məni risva görüb eyb etmə, ey naseh ki, məzurərm..

d) Sözüün önünə bir hərf əlavə etməklə məqlub düzəldilir.
Burada ən çox ey -de (y) qarşılaşdırması nəzərə çarpır.

Çıxma ey divanə, bazarı-məlamətdən deyər...
Ey deyən qeyrə könül vermə, qanı məndə könül...
Ey mənə səbr et, deyən, hali-dilimdən bixəbər...
Ey deyən kim, şəmi-iqbalın nə üzdən tirədir...
Ey olub sultan, deyən dünyada məndən qeyri yox...

İkinci komponentin önünə bir hərf əlavəsindən ibarət məqlub daha bir sıra sözləri əhatə edir ki, ümumiyyətlə, belə vahidlərin misra və beytlərdə mövqeyi mühüm dəyərlilik kəsb edir.

1.Eyni misra daxilindəki məqlub.

Çü yox eşq atəşi bir şölə çəksə taqətin, ey ney...
Bilərdim səndə həm var ol həva kim, məndə var, ey ney...
Ey çəkən qeyr ilə pinhan bəzm edib mey gah-gah...

2.Beytin müxtəlif misralarındakı məqlub.

Ey könül, çox seyr qılma günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey, nöqtəyi-pərgar tək...

Bəzən də eyni mətndə məqlub ilə yanaşı daha bir sıra bəddii poetik üsullardan istifadə olunur.

Ey dəmadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküb,
Mey içib, əğyar ilə seyri-gülüstan eyləyən...

Bu beytdə alliteraiya, misralararası sətirönu məqlub və beytin ilk və son sözlərinin eyniliyindən ibarət rəddül əcəz ələsədr nəzəri cəlb edir.

Füzuli irsində “ey” vokativinin “vey” ilə məqlub təşkil edərək qarşılaşdırılmasından geniş istifadə olunmuşdur. Adətən bu vahidlər misra və ya beytlərə ilk sözlər kimi işlədilməklə həm də şeirdə bir müvazilik yaranmasına səbəb olur.

Ey gül, nə əcəb silsileyi-müşki-tərin var,
Vey sərv, nə xoş can alıcı işvələrin var...

Ey dəmadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküb,
Mey içib əğyar ilə seri-gülüstan eyləyəm...

Meydən əgərçi tövbə verir el Füzuliyə,
Ey sərv, sən qədəh sunar olsan rəvan içər...

“Ey” vokativi işlədilən əksər poetik mətnlərdə müvafiq feilin “eylə” variantı işlədilməklə məqlub düzəldilir.

Ey Füzuli, hər necə mən eyləsə naseh səni...
Ey Füzuli, eylədi hər dərdə dərman ol təbib...
Ey Füzuli, hər yetən tən eylər oldu halimə...
Ey Füzuli, eyləmə taət riyayi-tərkin et...
Ey Füzuli, dövləti-baqi fənadəndir sənə
Kim, fənadır eyləyəm məqsudimə vasil məni...

Bütün bu gətirilən misallar məqtə beytlərdəndir. Füzulinin digər beytlərindən də həmin xüsusiyyətə aid külli miqdarda nümunələr göstərmək olar ki, bu da sənətkarın hər sözə, o sözün hər dəfə, hər bir mikromətnədə nə şəkildə işlədilməsinə nə dərəcədə yüksək həssaslıqla yanaşdığını əks etdirir.

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni...
Ey könül, ol xəncəri-müjganə eylərsən həvəs...
Dişlədimsə ləlin, ey qanım tökən, qəhr eyləmə...
Ey görən min dağ ilə səbrü səbatım eyləmə...
Ey məh mənimlə dustlərim düşməni eylədin...
Ey göz yaşı ki, qəsdi-binayi-tən eylədin...

Eyni prinsip beytdaxili sözişlətmədə də özünü göstərir.
Rəhm et, ey şəh, məni-dərviş çəkən ahlərə

Ki, gəda ahi-əsər eylər olur şahlərə

Qılma hər sət məni rüsvayı-xəlq, ey bərqi-ah,
Eyləmə... rövşən şəbi-qəm külbeyi-ehzanımı...

Ruzi-hicr, ey gün, çəkib bir tiğ minnət qoy mənə.
Yoxsa minnətsiz həlak eylər şəbi-hicran məni...

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim...

Bütün bu nümunələrdə ey – eylə qarşılaşdırması özünü göstərirsə, daha bir sıra qəzəllərdə eylə – ey qarşılaşdırmasına yer verilir.

a) Misra daxilində

Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim...
Tən evindən rəxtini cəhd eylə, ey can, dışra çək...
Həris eylər məni pəndin məzaqi-eşqə, ey naseh...
Əzmi-bağ eyləmiş ol sərv-i-rəvan, ey güllər...
Eyləmin, ey dilü-can, xəncəri-müjganına meyl...

b) Beyt daxilində.

Eylə müstəsna gözəlsən ki, sənə yoxdur bədəl.
Səndən ey can, münqəte qılmaz məni illa əcəl...

Tərəhhüm qıl bükülmüş qəddimə, vəhm eylə ahimdən.
Saqın çıxmaya nəgəh yaydan ol ox, ey kəman əbru...

“Ey” sözü məqtə beytdə rədd-ül əcüzün bir (birinci) komponenti kimi çıxış edir.

Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylədim...

Ey Füzuli, tələbi-rütbeyi-irfan eylə...

Daha güclü təəssürat yaratmaq məqsədilə üzvlənməyən xitab-cümlələr (vokativ cümlələr) bir neçə beyt boyu davam edir. Füzulinin bir qəzəli belə başlayır:

Ey geyib gülgün dəmadəm əzmi-cövlan eyləyəm.

Hər tərəf cövlan edib döndükcə yüz qan eyləyəm.

Ey məni məhrum edib bəzmi-vüsalından müdam. Qeyri xanı-iltifatı üzrə mehman eyləyəm.

Ey dəmadəm rəşk tiğilə mənim qanım töküb,

Mey içib əğyar ilə seyri-gülüstan eyləyəm...

Eyni bir qəzələ ardıcıl gələn beytlərdə güclü mövqedə belə yeknəsəq bir başlanğıc – buradakı “ey” sözlərinin qəzəlin rədifi “eyləyəm” ilə həm məqlub, həm də xüsusilə bu mövqedə rədd-ül əcüz təşkil etməsidir.

Buradakı maraqlı xüsusiyyət belədir ki, “ey” ilə əlaqədar bir sıra poetik keyfiyyətlər eyni əsərdə (qəzəldə) bir yerə toplanmış, müxtəlif misra və beytlərdə hər dəfə başqa-başqa funksiyada çıxış etmişdir. Eyni qəzəldən alınmış həmin parçada “ey” sözü birinci beytdə misradaxili yanaşı ön mövqedə “key” ilə məqlub təşkil etmiş, ikinci beytdə beytdaxili misraönü mövqedə “qeyri” ilə alliterasiya yaratmış, üçüncü beytdə beytarası misraönü mövqedə “mey” ilə məqlub təşkil etmişdir.

“Ey” vahidinin mətndə poetik baxımdan əlaqədar olduğu digər ünsürlər də həm məqlub (ey –əyilin), həm də rədd-ül əcüz kimi işlənə bilər.

Ey Füzuli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yəni

Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin.

“Ey” vokativi müxtəlif sözlərin – “ye, yə, yo, ya” kimi hissələri ilə yarımçıq məqlub təşkil edir.

Ey Füzuli, cigərim qanını qoymaz tökülə...

Ey Füzuli, xatiri-əhli-səfa ayinədir...

Ümumiyyətlə. Füzuli şeirinin başlıca səciyyəlandırıcı estetik keyfiyyətlərindən olan məqlub və alliterasiya çox zaman bir vəhdət təşkil edir ki, bu da konkret faktın səciyyəsinə dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək işində müəyyən maneələr yaradır. Füzuli irsində “ey” vokativinin işləndiyi poetik mətnlərdə tərkibində “ey” səsbirləşməsi olan sözlərin də sıx-sıx işləndiyi çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır ki, bu hadisəni yarımçıq məqlub və ya daxili alliterasiya adlandırmaq mümkündür. Tam məqlub deyil. Ona görə ki, komponentlərdən biri sözdür, digəri söz deyil, özün bir parçasıdır. Tam məqlubda hər iki komponent söz olmalıdır. Tam alliterasiya da deyildir Ona görə i, alliterasiya hadisəsi sözlərdə yox, səslərdə təzahür edir. Beləliklə, aşağıda qeyd olunan dil vahidlərindəki ahəngdarlıq məhz estetik məqsəd izləyir və məqlub ilə alliterasiya arasında ortaq bir mövqe tutur.

Ey Füzuli axıdıb seyri-sirişk ağlıyalı...

Ey Füzuli, zövqi-dərdi-eşqə nöqsan heyfdir...

Ey Füzuli, məndə rahət qoymadı şeyda könül...

Ey Füzuli, məni-avarə sürülmüş beydəq...

Ey Füzuli, məzeyi-saqiyi-əhba bildin...

Ey Füzuli, olubam qərgəyi-girdabi-cünun...

Füzuli şeirində “ey” vokativinin iştirak etdiyi mətnlərdə “ey” səs toplusu olan aşağıdakı sözlərdən biri və ya bir neçəsi işlədilmiş olur: ey, seyr, qeyr, qeyd, seyd, deyr. eyl, seyl, heyf, heyrət, heyran, beylə, eylə, şeyda, peykan. Bunlardan bəziləri misraönü güclü mövqedə “ey” ilə müvazi çıxış edir.

Ey məni məhrum edib bəzmi-vüsalından müdam,
Qeyri xani-iltifat üzrə mehman eyləyən...

Hətta xüsusi adlarda da göstərilən poetik-estetik sözişlət-
mə prinsipi gözlənilir (ey – Leyli qarşılaşdırması).

Sənədir iqtidası tovfı-kuyi-Leyli etməkdə,
Xəsü xarı qopar, ey naqə, Məcnun rəhgüzarından...

Ey sanan julidə mu başında Məcnunun, saqın,
Bitəkəllüf getmə kim, Leyli evidir ol pələs.

Məqtə beytdə “ey” özünün tərkibindəki “y” səsi ilə əla-
qədar alliterasiya geniş yer tutan üslubi-ekpressiv vasitə kimi tə-
zahür edir.

Ey söyləyən Füzuliyə eşq içrə səbr qıl,
Söylə, bu mərəm ilə kimin biti yarəsi...

Ey Füzuli, məndə rahət qoymadı şeyda könül....
Ey Füzuli, el qamu əğyarım oldu yar üçün.
Sizi dildən qeyri bir dilsuz yarım qalmadı...
Ey Füzuli, yarə döndərdim yüzüm əğyardən...
Ey Füzuli, xaki-kuyi-yarə yetdim, qanı XıZR...
Eyni xüsusiyyət digər misra və beytlərdə də özünü göstərir.

“Xalq” qəzeti, 1992-ci il, 27 noyabr, səh.3

HƏFTƏNİN GÜNLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL NORMASI

Müasir dövrdə həftə günlərinin sıralanması müsəlman və xristianlarda müxtəlifdir. İslamda həftənin ilk günü şənbə hesab olunursa, xristianlarda (Rusiyada) bazar ertəsi hesab edilir. İlk baxışdan adi hal kimi qəbul edilən bu ikiliyin tarixən və feilən xalqımızın təfəkkürünə, onun adət və ənənələrinə, düşüncə və yaşayış tərzinə güclü mənfi təsiri olmuşdur. Əvvəllər xalqımızın

təsərrüfat tərzi ilə əlaqələndirdiyi gün adları çox-çox sonralar yazılı fars dili və ədəbiyyatı təbliğatı ilə sıxışdırılıb aradan çıxarılmış, gün adları farslaşdırılmışdır. Daha sonra ərəb dili və dini bu adlara nüfuz etmişdir. Ərəbcə “cümə” bu sistemə daxil edilmişdir. Lakin bu, çox sonralar olmuşdur. Təbərinin məşhur “Tarix”inin XIX əsr tərcüməsində deyilir: “Əvvəl şənbə günün yaratdı ki, adına cümə ertəsi deyirlər. Şənbə günü heç nəsnə yaratmadı. Yekşənbə və düşənbə günü yerlər və hər nə ki anda var, mənfəətdən və məərrətdən anları yaratdı. Seşənbə günü dağları və hər nə ki, dağlarda var mənfəətdən və məzərrətdən onları yaratdı. Çaharşənbə günü ağacları, suları və qeyri qalan nəbatatı yaratdı və bu cəm dörd günün ikisində bu nəsnələri yaratdı. Bəs bunlar dörd gündə tamam oldu....Beşinci gün göyləri və ərşi və küriyi yaratdı və adinə gününün əvvəlində...yıldızları və ayı və günü və firiştələri yaratdı və sonra Adəm peyğəmbəri yaratdı”.

Orta əsrlərdə beşinci gün mənasında “pəncşənbə”, altıncı gün yerində “adna” işlədilir. İ.Nəsiminin aşağıdakı şeiri həftənin günlərinə, onların sıralanmasına həsr edilmişdir:

Şənbə günü mən uğradım ol sərv-i-rəvanə,
Şeyda qılıban saldı məni cümlə cəhanə.
Yekşənbə günü Məcnun olub heyranı oldum,
Gördüm üzün, oxşatdım onu mahi-tabanə.
Düşənbə günü razi-dəlimin dedim axır,
Ol gözləri nərgiz, üzü gül, qaşı kamanə.
Seşənbə günü səyyad olub seyrana çıxdım,
Mən seyd oluban qurban olam püstə dəhanə.
Çərşənbə günü yarə dedim, pəndimi eşitgil,
Faş etmə bu razi-dilimi yaxşı yamanə.
Adinə günü gördü cəmalini Nəsimi
İçdi ləli-ləbin şəkərin ol qanə, qanə.

Hazırda Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəşri olan “İslam” qəzeti günlərin bu farsca olan adlarını işlətməkdə davam

edir. Yalnız türkçə “adinə” əvəznə ərəbcə “cümə” sözündən istifadədən ibarət bir dəyişiklik aparılıb.

Yuxarıda Təbərinin əsərindən verilən nümunədən məlum olur ki, “şənbə günü” ilə yanaşı, XIX əsrdə həm də “cümə ertəsi” işlədilirdi. Həmin mənbədə “düşənbə” ilə yanaşı həm də “bazar ertəsi” ifadəsi eyni anlayışı bildirmək üçün işlədilirdi. Burada peyğəmbərdən bəhs edilərkən deyilir: “cümlə xəbərlər mültəfitdir ki, anasından bazar ertəsi gün doğdu və ol gün ki, Kəbəni başa qıldılar on altı yaşında idi, ona eytdilər: “Həcərülnəsne, kəndi əlin ilə bunun rüknünə qoy”. Bu dəxi bazar ertəsi günü idi.

Və dəxi bazar ertəsi günü Məkkədən Mədinəyə hicrət etdi və dəxi bazar ertəsi gün axirətə təşrif etdi”.

Bu faktlardan bəlli olur ki, XIX əsrdə gün adları türkləşməyə meyl göstərmiş, təsviri yolla da olsa farsdilli gün adlarını sıxışdırmağa başlamışdır. Hətta pəncşənbə ilə yanaşı beşinci gün də işlədilirdi.

Məlumdur ki, qədim yəhudilərdə həftə şənbədən şənbəyə, xristianlarda bazardan bazara, müsəlmanlarda cümədən cüməyə hesablanırdı.

Gün adlarını hələ Sovet hakimiyyətindən əvvəl F.B.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında qeyd etmiş, 20-ci illərdə A.Samoyloviç bu sahədə tədqiqat aparmış, Ə.Haqverdiyev maraqlı məlumatlar vermişdir. Həmin müəlliflərin gün adları müəssir məqbul gün adları ilə müqayisədə aşağıdakı kimidir.

Günlər	Müasir adlar	F.B.Köçərli
I	bazar ertəsi	bazar ertəsi
II	çərşənbə axşamı	xas gün/tək gün
III	çərşənbə	çəharşənbə
IV	cümə axşamı	cümə axşamı
V	cümə	cümə
VI	şənbə	şəmbə
VII	bazar	süd günü

A.Samoyloviç

duz günü
bənümə
çərşənbə
cümə axşamı
şənbə
süd günü

Ə.Haqqverdiyev

bənümə
duz günü
çərşənbə
ümə axşamı
süd günü
bazar

Bəzi dillərdə “çərşənbə axşamı” “boş gün” adlandırılır, özü də bayram hesab edilir. Ş.Saminin məlumatına görə bu gün hərb allahı Mars planeti ilə əlaqədar olduğundan bədbəxt gün hesab edilir. Azərbaycanda həmin günün müxtəlif adları vardır: tək gün, xas gün, salı gün, duz gün, bənümə. Ş. Samiyə görə, buradakı “salı gün” ifadəsi əslində “sayılan//sayılı gün” deməkdir və xüsusi, seçilən, fərqlənən gündür. Bədbəxt gün, bəd gün hesab edilir.

Akademik N.Y.Marr göstərirdi ki, süd günü və duz günü əslində Günəş və Ay ilə əlaqədardır. İndi də ay işığını südlə tez-tez müqayisə edirlər. Süd kimi aydınlıqdı. Ay işığı süd kimi yayılmışdı. Ay aydınlıq süd kimi (R.Rza). Bəziləri gündüz sözünün tərkibindəki ikinci morfemin “duz” olduğunu göstərirlər.

Ə.Haqqverdiyevə görə “duz günü” həftənin ikinci günüdür və bu gün qoyuna duz yedirildiyi üçün belə adlanır. Süd günü isə şənbə günüdür ki, bu gündə əmək haqqı olaraq süd alır-mışlar və səhəri (bazar günü) bazara çıxarırmışlar.

“Atalar sözü” kitabında deyilir: Şənbə yatar, bazar bıkar, həftə üçü – bənümə, çaharşənbə – tərənəmə”. Tənbəlləri səciyyələndirən bu misalda bazar ertəsi (“həftə üçü”) anlayışı bənümə/bünümə adlanır. Bu sözü müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Ə.Haqqverdiyev bu sözün Əməvilərlə əlaqədar ola biləcəyini ehtimal edirdi. Göstərilən misalda “çərşənbə/çaharşənbə tərənəmə” deyilməsi də diqqəti cəlb edir. Bu ifadə müsəlman etuiqadları ilə, çərşənbəyə mənfi münasibətlə əlaqədardır.

“Xəzər” jurnalında (1990, №2) bir yazıda deyilir: “İlin son çərşənbəsinə “çərşənbə suri” deyilir. Tək günü çərşənbəyə bağlayan gecə, günəş batar-batmaz quru tikanlardan, çır-çırpıdan böyük tonqallar qalayırlar. Böyükdən kiçiyə qədər hamı bu tonqalın üstündən hoppanır. Bu zaman “sarılığım sənə, qırmızılığın mənə” şəklinə bir sicilləmə oxunur...Koma-koma yeddi yerdə tonqal çatılır. Tikan zərərli olduğu üçün yandırılır. Bu zaman yuxarıdakı sicilləmə oxunur.

...İlin son çərşənbəsi iranlılara görə ilin ən uğursuz günü olaraq qəbul olunmuşdur. Buna görə də həmin gün heç bir iş görməzlər”.

Azərbaycan xalqı üçün çərşənbə, xüsusilə ilin axır çərşənbəsi yaxın gün sayılır. C.Əlibəyovun “Dünyanın karvan yolu” romanında deyilir ki, “dədə-babadan Novruz qabağı, çərşənbə axşamları qapımızda ocaq qalardıq. Üstündən tullanırdıq. Ağrımızı, acımızı oda tökərdik”.

“Ədəbiyyat” qəzetində (17 yanvar, 1992) “Ağ dəvə düzdə qaldı” məqaləsində deyilir: “El içində deyirlər: “Çərşənbə, heç bir yana tərənəm”. Amma Sofi Həmidin (Qobustnda pir – M.A.) ən müstəcəb günü çərşənbədi. Onun üstünə gələn gərək elə o gün gəlsin”.

Həftənin günləri müxtəlif ərazi və sosioloji diferensiasiya ilə əlaqədar bir-birindən fərqli ad alır. Ə.Haqverdiyev uşaqlıqda anasından eşidibmiş ki, savadsız çoban özü üçün belə bir şeir düzəldib:

Süt günü	VI gün
Süt gününün dannası	VII gün
Dannasının dannası	I gün
Atam ölən gün	II gün
Ala qancıq doğan gün	III gün
Ölülər aş yeyən gün	IV gün
Qızlar baş yuyan gün	V gün.
Yenə gəldi süt günü...	

Yazılı ədəbiyyatda həm tarixən, həm də müasir dövrdə həftə günləri müəyyən, vahid sistem üzrə işlənsə də, bu adların xalq dilində, ayrı-ayrı dialektlərdə ən müxtəlif variantları vardır. Dialekt nümayəndələrinin fərqli mənada işlətdikləri bu adlar vahid ümumxalq dilinin formalaşması prosesindən kənar qalmışdır.

Nəsimi (habelə “Kitabi-Dədə Qorqud”) dilində adınə/adna/ayna günü müasir cümə gününü (V gün) bildirir. Müasir dialektlərimizdə bu söz həm cümə axşamı (IV gün), həm də cümə günü anlamında işlənir. Gəncə dialektində işlək bir ifadə vardır: “Adna heç, cümə keç, gəldi genə kor şənbə”. Bəzi dialektlərdə bazar ertəsi (I gün) duz günü, bazar (VII gün) süt günü, çərşənbə axşamı (II gün) qəm günü və s. hesab olunur. Müxtəlif dialekt materiallarının müqayisəsi əsasında xalq dilində gün adlarını müasir hesabla belə sıralandırmaq olar: bənümə, duz günü, tək, sali, adna, süd günü, bazar (müxtəlif variantlarda).

Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında deyilir: “Qəbiləyə şənbə – çərşənbə kimi gün adlarını həmin dindar qoca öyrətməmişdisə də, bu çətin adlar qarılaraq yadında qalmırdı. Bəlkə də qəsdən saxlamaq istəmir, günləri öz qədim adətlərincə xas günü, duz günü, tək günü, süd günü, adna, adna axşamı kimi işlədirdilər”.

“Xalq” qəzeti, 1992-ci il, 30 dekabr, səh.3

DİL TƏKAMÜLÜN BÜNÖVRƏSİDİR

Filologiya elmləri doktoru professor Musa Adilov Azərbaycan dilinin tarixi, etnoqrafiyası və xüsusiyyətləri sahəsində dünya miqyasında tanınmış mütəxəssislərdəndir. 250-yə qədər elmi məqalənin, 20 elmi əsərin müəllifidir.

–Professor, söhbətimizə elmdə keçdiyiniz yol barədə qısa məlumatla başlamaq istərdik.

–Elmi fəaliyyətə tələbəklik çağlarından başlamışam. 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində bədii dil məsələləri ilə məşğul olmuşam. Bu sahəyə maraq göstərənlərin sayı artdıqdan sonra ilk dəfə mətbuat dilini tədqiqə başladım, bu sahədə bir neçə mütəxəssis hazırladım. Azərbaycanda yeni bir elm – dilçilik etnoqrafiyasının yaradılması üçün də xeyli zəhmət çəkməli oldum. Son iyirmi il ərzində nəşr olunmuş “Niyə belə deyirik”, “Qanadlı sözlər” kitablarımla filologiyanın bu sahəsinin təməl daşları qoyulmuşdur.

–Sizin morfologiya, üslubiyyat, bədii dil, leksikologiya, semasiologiya, ümumi dilçilik mövzusunda məqalə, monoqrafiya və dərsləkləriniz həmin sahələrdə tədqiqatları davam etdirənlərin stolüstü kitablarına çevrilmişdir. Amma razılışın ki, doqmatizimi cəsarətlə rədd edən elm sahələrindən biri də filologiyadır. Müasirlik prizmasından filologiyamızın indiki vəziyyəti necə görünür?

–Tariximiz, taleyimiz elə gətirib ki, xalqımızın dünyagörüşündə, adət və ənənələrində, dil və ədəbiyyatında müxtəlif istiqamətli təmayüllər bir-birinə güclü təsir göstərməklə, biri digərini sıxışdırmaqla yanaşı yaşayıb gəlməkdədir. Həyatımızın bütün sahələrinə qədim türk və Şərqi xalqları, eləcə də rus və Avropa ənənələri öz möhürünü vurmuşdur. Bu cəhət bəzi xalqlarla müqayisədə Azərbaycan filologiyasının tarixini, psixologiyasını tədqiq etmək işini ən azı üçqat çətinləşdirir. Bu üç ənənə azərbaycanlıların bir xalq kimi təşəkkülü ilə bağlıdır. Həmin təşəkküldən əvvəlki onilliklər ərzində davam edən formalaşma prosesində müxtəlif qədim xalqların və tayfaların ənənələri də təfəkkürümüzdə yaşamaqdadır. Bəlkə də buna görədir ki, çox asanlıqla azərbaycanlıların həm dünyanın ən qədim xalqı hesab edilən şumerlərlə, həm dravidlərlə, həm də bir sıra Amerika hindu qəbilələri ilə dil baxımından qarşılıqlı əlaqələri barədə mülahizələr yürüdülmür. İlk baxışda belə təəssürat oyanır ki, müxtəlif görüşlərin bir yerdə cəmlənməsi zənginlik yaradır. Belə nəticə o vaxt mümkün olardı ki, hər sonrakı görüş əvvəlkinə əlavə edilib

onu təkmilləşdirsin. Bizim tariximizdə sonradan gələn yad təsir isə əvvəlkinə tamamilə zidd olub onu inkar edir. Bu bütövlükdə təfəkkürə amansız zərbələr vurur. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan filologiyasına mövcudluğu ərzində müntəzəm və amansız ziyanlı təsirlər göstərilmişdir. Belə bir fakta da diqqət yetirək: Füzulinin, digər görkəmli klassiklərimizin dil və üslub xüsusiyyətlərinin dərinədən, hərtərəfli araşdırılmamasına səbəb təfəkkürümüzə XVI əsrdə Şərq, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq isə Avropa poetikasının hakim olmuşdur. Aydın ki, Füzuli Avropa terminləri ilə izah oluna bilməz. Orta əsr Şərq terminlərini isə unutmamışdır.

Ərəb əlifbası və terminologiyasından xəbərlənən ziyalı kütləsi 30-cu illərdə filologiya elminin əsaslarını rus dilində yazılmış əsərlərdən əxz etməyə başladı. Bu müxtəlif görüşlər bir-birini inkar, elmimizi isə elmilikdən məhrum edirdi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, 30-cu illərdə üzdən iraq “ziyalılardan” biri yazırdı ki, Cəlil Məmmədquluzadənin islam dinindən başı çıxmır. Halbuki böyük ədib hələ 1909-1911-ci illərdə bütün islam üləması ilə mübahisəyə hazır idi.

–Sizin dahi Füzuli barədə tədqiqatlarınız geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Şairin yaxınlaşmaqda olan yubileyinə yəqin ki, bir töhfəniz olacaq.

– Hələ orta məktəbdə ikən Füzuli sözünün pərəstişkarı idim. Böyük müəllim, akademik Həmid Araslının mənə – öz tələbəsinə təsirinin də rolu böyük olmuşdur. 1958-ci ildə nəşr olunan “Məhəmməd Füzuli” kitabında şairin əsərlərinin dil xüsusiyyətləri haqqında ilk böyük məqaləm nəşr olundu. O vaxtdan bütün həyatım boyu Füzulini öyrənəcəyimə qərar verdim. “Füzuli şeirində və xalq dilində alliterasiya” məqaləm, son illər həmin mövzu ilə əlaqədar bir sıra yazılarım çap olunmuşdur. Bu ilin sentyabrında Türkiyədə uluslararası konfransda “Ey Füzuli...” adlı məruzəm rəğbətlə qarşılandı. Ömrümün 35 ilini Füzuli irsini öyrənməyə həsr etmişəm. Bununla belə, əminəm ki, həmin irsi öyrənib başa çatdırmaq heç kəsin işi deyil. Bu dahi söz sə-

nətkarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri hələ də tədqiqini gözləyir. Füzuli sənəti ana dilimizin zینəti, qüdrəti, mücəssəməsidir.

– Hər halda Füzuli sənətkarlığının tədqiqinə həsr olunmuş yeni kitabınız haqqında məlumat Füzulu qüdrətinin pərəstişkarları üçün maraqlı olardı....

– Bu kitabda ilk dəfə Füzulinin səciyyəvi üslubi xüsusiyyətləri araşdırılır. Fonetik üslubi xüsusiyyətlərdən məqbul, alliterasiya, tənqis, iştiaq məsələləri nəzərdən keçirilir. Morfoloji üslubi baxımdan müxtəlif nitq hissələrinin işlənmə tənəsübü, bədii potensialı dəyərləndirilir. Leksik üslubi xüsusiyyətlərdən bəhs açan Füzuli sözünün strukturu, təkrar və mürəkkəb sözlər, xüsusi adlar, sabit söz birləşmələri, şəkilçili və eyniköklü sözlər haqqında ilk dəfə geniş məlumat verilir. Semantik-üslubi xüsusiyyətlər bölməsində jarqon, mütəradif sözlər, təzadlar, təşbihlər, istiarələr, perifrazlar, ləff-nəşr haqqında məlumat verilir. Sintaktik üslubi xüsusiyyətlər bəhsinə aşağıdakı mövzular daxil edilmişdir: sintaktik təkrarlar, həmcins vahidlər, əks problemi, beyt daxili əlaqələr, sual-cavab, mövəssə, cəm (təfriq, təqsim), hüsnitəlil, izah, tərdid, təcahüli-arif. Nəhayət son bölmə poetik-üslubi xüsusiyyətlərin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir: tərsi, iltizam, rədd-ül-əcəz, alə-əs-sədr, söz sənətkarının dilə müdaxiləsi, poetik nitqdə ümumiliyin ifadə üsulları, mırəət ün-nəzr, dialoq nitqi, şairanə sərbəstlik.

Güman edirəm ki, sadalanan başlıqlar kitabın qayəsi, prinsipləri, əhatə dairəsi, ümumi dəyəri və əhəmiyyəti barədə oxucularda müəyyən təsəvvür yarada bilər. Görkəmli sənətkarın üslubu elmi əsaslarla öyrənilmədikcə əsərlərinin hər hansı bir şəkildə nəşri mükəmməl olmayacaq. Füzuli dili, Füzuli üslubunun tədqiqi elmi-nəzəri, tarixi-filoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

–Müasir mətbuat dili barədə mülahizələrinizi də eşitmək istərdik.

– Zənnimcə, müasir dövrdə ədəbi dilin taleyi heç də bəzilərinin iqrar etdiyi kimi bədii dildən yox, mətbuat dilindən ası-

lıdır. Yalnız son 5-6 ildə əldə etdiyimiz söz azadlığı bizim cəmiyyətdə müsbət bəhrələrini vermək əvəzinə, əslində dil hərəmərcliyinə gətirib çıxarmışdır. Doğrudur, mətbuat ilk növbədə ədəbi dil normalarına tabedir. Qəzet, jurnal dili də yalnız müəyyən lüğət və qrammatikaların təsbit etdiyi normalara uyğunlaşmalıdır. Çünki geniş kütlə üçün nəzərdə tutulan materiallar aydın, hamının başa düşəcəyi dildə yazılmalı, oxucu üçün anlaşılıq olmalıdır. İndi mətbuatınızda bir sıra qələm sahiblərinin yazılarında dil anarxizminə geniş yer verilir. Lakin bu cür ifadələr, bu cür mətbuat dili çox vaxt informasiyadan məhrum olur, sözcülüyə gətirib çıxarır. Unutmayaq ki, dil bütün dövrlərdə təkamülün təməl daşı olmuşdur.

**Müsaibəni yazdı:
Salar Aslanov
“Xalq” qəzetinin müxbiri**

“Xalq” qəzeti, 1992-ci il, 15 dekabr, səh.3

ADIMIZ – SÖYKÖKÜMÜZ

VƏ YAXUD ONLARIN QARŞILIQLI

ƏLAQƏSİ

Xalqımız tarixən ən azı üç müxtəlif və güclü antroponimik sistemin və deməli müvafiq şəkildə üç müxtəlif psixoloji, fəlsəfi, etnoqrafik görüşlərin təsiri altında öz adını, adət və ənənələrini yaşadıb zamanəmizədək gətirə bilmişdir.

Şamanizmlə bağlı türk ad sistemi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu adlar adətən konkret realiyaların ümumi adının xüsusişdirilməsi ilə düzəlirdi. Belə adların öz funksiyasını tam uğurla yerinə yetirə bilməsi üçün ləqəb və titullardan geniş

istifadə olunurdu. Cəmiyyət inkişaf etdikcə şəxsin ata tərəfindən adlandırılmasına ehtiyac meydana çıxır. Türk ad sisteminin bu komponenti həm ərəblərə, həm də ruslara güclü təsir göstərmiş, onlara otçestvo, nəsəb meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Onomattikanın bir elm kimi formalaşmadığı bütün əvvəlki dövrlərdə müxtəlif onomastik terminlərin qarışdırılmasına dözmək mümkün idisə, bu elm müstəqil bilik sahəsi kimi formalaşmağa başlayandan sonra belə vəziyyətə yol verilə bilməz. Füzuli “çün Füzulidürür mənim ləqəbim” deyir, eyni zamanda bu antroponimi təxəllüs kimi işlədirdi. Yaxud M.Ə.Sabirin şeirində titullar ləqəb adı ilə təqdim olunur.

**Pah, nə çoxdur İranda ləqəb
Kimi bəy oldu, kimi xan oldu...**

Ədəbi-bədii dilimizdə, ən müxtəlif elmi, bədii, tarixi əsərlərdə antroponimik terminlərin səhv, dolaşq işlədilməsi gənclərin də bunları səhv qavramasına səbəb olur. Büün bunlar onomastika terminlərinin nəşrinin aktuallığını sübut edir.

Ad verən şəxs adlandırdığı adamın üzərində daxili bir üstünlük, gizli bir hakimiyyət qazanır. Bütün qədim xalqlarda müəyyən denotatı adlanımaq onu özünə tabe etməyə bərabər tutulur. Quranda göstərilir ki, Allahın iradəsi ilə yalnız Adəm bütün nəbatata, cəmadata və heyvanata ad qoyur. Beləliklə, dünya insanın ixtiyarına verilmiş oldu. Adı söyləməklə gizləndə qalmış enerji real qüvvəyə çevrilir. Ona görədir ki, bir sıra xalqlarda qədimlərdə adı gizlətmək adəti mövcud olmuşdur. Adı başqasına bildirmək öz varlığı üzərində hakimiyyəti ona verməkdir. İsmi-əzəm anlayışı buradan doğmuşdur. Şərqdə hökmdarların, Allahların adı gizli saxlanardı. Bu adətin türkə dəxli olmayıb. Təbiətən aşkarlıq sevən türk oğlu adını heç düşməndən də gizlətməyib. Dörd tərəfini düşmən bürüyəndə də Koroğu sazı əlinə alıb “mən Koroğluyam...” deyə oxuyub. Dədə Qorqud qəhrəmanları da ad gizlətməyi eyib sanırdılar.

Düşmənin “Adın nədir, yigit, degil mana” sözlərinə qarşı Oğuz qəhrəmanları belə cavab veriblər.

Mərə kafir, sən məni bilməzmisən?

Parasarı Bayburd hasarından pırlayıb uçan.

Adaxlısın ayrıqlar alırkən tutub alan

Baybura xan oğlu Beyrək mana derlər.

Və yaxud, mənim adım bilməzmisən? Öz adına xorlayan, eldən çıxan, əlli yadelli qalanın kilidini alan, Elin Qoca oğlu Dönə Bilməz Delək Uran mana derlər.

Deməli, təkcə ada münasibətlə əlaqədar olaraq folklor əsərlərində mövzunun orijinal və ya alınma olduğunu, eləcə də həqiqi və ya uydurma olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

“Dədə Qorqud” dan gətirilən nümunələrdən də görünür ki, “ad” anlayışı vaxtilə daha geniş mənə tutumuna malik olub. Şəxsin əsil adı da, atasının adı da özünün (habelə atasının) ləqəbi, titulu da, hətta həyatının ən məzmunlu epizodları da bu anlayışa daxil olmuşdur. Habelə şəxsin tabeliyindəki ailə üzvləri, qulları, nöqərləri, mal-qarası, var-dövləti də bu ad anlayışının məzmununu təşkil edirdi. (Filankəsin arvadı, oğlu, nöqəri, atı və s.).

Ad mənasında işlənən latın sözü onim//onom “əlamət, nişan” deməkdir. Qədimlərdə insanlar inanırdılar ki. ad şəxsin mahiyyətinin ən mühüm hissəsini təşkil edir. Qədim görüşlərə görə insan üç komponentdən ibarət məxluqdur: cism (bədən), can (ruh) və ad. Bunlardan cism müvəqqətidir, insana 60-80 il xidmət edir, sonra torpağa qarışır. Can da vəfasızdır. Ölən kəsi tərk edib gedir. İnsana qalan yalnız adıdır və ona görə də daha çox adın qayğısına qalmaq, adı yaşatmaq lazımdır. Həyatdan, məişətdən məqsəd də elə bu ad qayğısıdır.

“Şahnamə”də deyilir:

Hər insandan bu dünyada bir ad qalar.

M.Şəhriyar yazmışdır:

Yaxşı-pisdən bu aləmdə bir ad qalar...

Antroponimikadan bəhs edərkən ilk öncə bu və ya digər ada münasibət məsələsində adətən şəxsi zövq və prinsipdən çıxış edirlər. “Bu addan xoşum gəlir”. “Bu ad xoşuma gəlmir” və s.

Adın yaxşı-pisliyini müəyyənləşdirmək üçün elmdə hələlik obyektiv meyar hazırlanmamışdır. Odur ki, burada subyektivliyin olması şəksizdir. Qədim adlar yaxşıdır, ya yeni adlar? Əlbəttə, qədim, köhnə olduğu üçün müvafiq adları rədd etmək və ya məhz yeni olduğu üçün adlara üstünlük vermək düzgün deyildir. Yenilik əsas, yeganə məqsəd olmamalıdır. Ümumiyyətlə, dildə, xüsusilə ad məsələsində ənənəni yaşatmaq daha zəruridir. Kökü unutmaq olmaz. Ot kimi, dil də, ad da kökü üstə bitməlidir.

Hazırda yeni doğulan körpələrə Huri-mələk, Pəri, Pərinaz, Fatma kimi adların geniş miqyasda verilməsini alqışlamaq lazımdır. Yaxşı ki, bir vaxtlar dəbdə olan Ofeliya, Dezdemona, Elenora, Esmeralda, Natella, Sveta kimi adlar azalmaq üzrədir. Bu isə haradasa valideynlərin savadlanması ilə. ümumi özünəqayıtma ilə, öz keçmişinə, ulularına, dilinə daha şüurlu münasibətlə əlaqələndirilməlidir. Təbiidir ki, ad çəkildə şəxsin milli mənsubiyyəti aydınlaşmalıdır. Şərqdə çox məşhur kəlamlardan biri belədir: başqa xalqlara məxsus adı götürmək o xalqa oxşamaq deməkdir, yəni əslindən dönməkdir.

Ad xalqın bütün tarixi və mənəvi dünyası ilə əlaqədar məsələdir. Peyğəmbərimizin bir kəlamı isə bu məsələyə daha çox aydınlıq gətirir: “Övladlarınızda ad qoyarkən yaxşı adamların adlarını seçin”.

Ərəb adları Azərbaycan dilinə daha qədimdən, özü də daha çox şifahi yolla daxil olduğundan bu adların imlası da fonetik prinsipə əsaslanmışdır. Yəni bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb adların adətən bitişik yazılması həm dilimizin fonetik prinsipinə, həm də ənənəsinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Əcnəbi adların imlasında ruslar adətən morfoloji prinsipə üstünlük verirlər, buna görə də başqa dillərə (o cümlədən ərəb, türk) məxsus adlarda morfemləri ayrı yazmaq prinsipini əsas gö-

türürlər. Azərbaycanca Tacəddin. Cəlaləddin, Əbdürrəhman, Ağzadə kimi adlar rus imlasında Тадж-ед-дин, Абд-ур-рахман, Ага-заде şəklində yazılır.

Göstərilən rus imlasını qeyd-şərtsiz qəbul edən müəlliflər müvafiq adların yazılışını həmin dilin imlasına uyğunlaşdırırlar ki, bunu da düzün hesab etmək olmaz.

Belə hallar ən çox ərəbcədən alınan sözlərin işlədilməsində özünü göstərir. Ərəb dilində qohumluq münasibəti bildirmək üçün xüsusi adlara artırılan bir neçə ümumi söz var ki, bunlara künyə deyilir: Əbu, Əbdül. Ümm. Bu determinantlar ərəbcədə şəxsi övlada görə adlandırmağa xidmət edir: Əbuhəməzə (Həməzənin atası), Əbülhəsən (Həsənin atası), Ümmisə (Nisənin anası).

Belə adlar dilimizə bütövlükdə, komponentlərinə bölünmədən daxil olmuşdur və bitişik yazılmalıdır. Lakin bu prinsipə həmişə əməl edilmədiyindən müvafiq adların çoxlu imla variantı meydana çıxır və mətbuat orqanları da həmin sözləri müxtəlif cür işlədirlər. Məsələn, Əbu Turab, İmam Əli ibn Əbu Talib. Yenə təkrar edirik ki, eyni mürəkkəb adın müxtəlif mətbuat orqanlarında bir-birindən fərqli yazılışı ədəbi dilimizin imla qaydalarının qüsurlarını əks etdirməklə yanaşı, dilimizə böyük zərər bədir. Məsələn, Mir Cəfərzadə, Mirməhəmməd Kərim Mircəfərzadə.

Onomastika sahəsində rus dilinin dilimizə aha bir mənfi təsiri tarixən sabitləşmiş adların fərqli şəkildə işlədilməsidir ki, belə variantlılıq, paralelizm ədəbi dil normaları baxımından qüsurludur. İsgəndər – Aleksandr, Züqərneyn – makedoniyalı, Ərəstun//Ərəstu –Aristotel, Əflatun//Fəlatun – Platon, Bokrat – Hippokrat, Əbu Əli ibn Sina –Avisenna... Habelə Şam – Suriya, Tiflis – Tbilisi, İrəvan – Yerevan, Ağrı dağı – Ararata, Ədil//İtil çayı –Volqa, Həştərxan – Astraxan...

Sabitləşmiş elə adlar var ki, onların müxtəlif şəkildə yazılması doğrudan da, böyük təəssüf doğurur. Məsələn. “İslam” qəzetində peyğəmbərimizin dinin Mühəmməd şəklində yazılışı

yolverilməzdir. Həmin ad Məhəmməd şəklindədir və ümumi imlaya əməl edilməlidir.

Dildə düzgünlüyün, normativliyin ölçüsü təcrübədir. Bizdən əvvəlkilərin məqbul bildiyi formaları dəyişmək hansı “xeyirxah” məqsəd güdsə belə, yenə də qəbul edilə bilməz. Çünki dil normalarına edilən belə düzəlişlər ədəbi dili sabitlikdən, əsas prinsiplərindən məhrum edir.

Formalaşmaqda olan Azərbaycan antroponimika elminin qarşısında həll ediləsi külli miqdarda ciddi problemlər durur. Ən əvvəl körpələtə verilən adların sistemində daxili bir qanuna uyğunluq vardır ki, ilk baxışdan onu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Hətta siyasi, dini və s. təsirlərə, qadağalara baxmayaraq xalqın ad sistemi normasına daha çox tabe olur. Öz-özünü tənzimləyən orqanizm kimi dil bu sahədə də daxili, yaşarı bir proses keçirir.

Azadlıq dünyada ən çox dil üçün lazımdır. Dil heç kəsə tabe olmur. Rus dilində “дефекты” sözünə etiraz edilsə də, bu söz yaşayıb gəldi. İnzibati-bürokratik sistem öz çirkin pəncəsini hər yerə uzatdığı kimi, dilimizə, adlarımıza da qadağalar qoymağa başladı. Cəmi bir neçə il əvvəl dəhşətli yazılar çap olunurdu və tələb edilirdi ki, köhnə adlar olmaz, dini (?) adlar olmaz, mürəkkəb adlar (Şirəli, Məmmədağa tipli) olmaz və s. Nə qalırdı? Kolxoz, sovxoz kimi adlar. Yox, bunlar da olmaz. Bəs nə olsun? Başladılar ad düzəltməyə. İki cüt. bir tək ad düzəldilər. Halbuki adlar minlərlədir.

Adların miqdarı olduqca azaldı. Adamlar çoxaldı. Hər sınıfdə eyniadlı uşaqların sayı artdı. Rus dili üçün bu zərəri deyil. Çünki ad təklikdə yox, ata adı (отчество) ilə birlikdə işlənir (Михаил Михайлович). Bizdə isə şəxsin yalnız öz adı fərqləndirici işarə hesab olunur.

VVAQ işçiləri də adların seçilməsi və işlənilməsinə müəyyən təsir göstərirlər. Əlbəttə, mühazirələr oxumaq, məsləhətlər verməklə bu işçilər ad sistemində baş verə biləcək bir sıra uyğunsuzluqların qarşısını ala bilirlər. Çünki hər bir şəxs istədiyi

adı seçməkdə azaddır. Lakin idarə işçiləri də seçilən adın ədəbi dillə qəbul edilmiş normalara uyğun yazılmasına fikir verməlidirlər. Demək lazımdır ki, bu sahədə respublikada vəziyyət yaxşı deyildir.

Həmin məsələdə dilçilərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Biz hələ də milli adlarımızın transkripsiya məsələlərini həll etməmişik. Bu sahədə heç bir nəzəri ədəbiyyat yoxdur. Buna görə də irəli sürülən tək-tük mülahizələr yarımçıq və mübahisəlidir.

Ümumiyyətlə, xüsusi adlar, antroponimlər tarixi səciyyə daşıyır və məhz tarixi planda öyrənilməlidir. Bir çox qədim xalqlar (avarlar, xəzərlər, kaspilər və s.) tarix səhnəsindən çıxıblar. Onlardan yalnız bir neçə xüsusi ad qalıb.

Bütün bunlar xüsusi adlar haqqında elmin tarixi, ictimai və idraki əhəmiyyətini göstərən tək-tük faktlardır. Adlarımızın həm sinxron, həm də diaxron planda ətraflı tədqiq zəruridir. Hazırkı və tarixi mənbələrdəki bütün adların bir yerə toplanıb sistemləşdirilməsi də çox vacibdir. Klassik və realist ədəbiyyatda adlar, el ədəbiyyatında adlar, görkəmli sənətkarların əsərlərinin, el yaradıcılığının, folklor materiallarının antroponimikası kimi məsələlər ətraflı tədqiqini gözləyən mövzulardandır.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 1992-ci il, 13 noyabr, səh. 6.

QƏNBƏRQULU VƏ NOVUZ

İzahlı lüğətdə “qənbərqulu” sözünün ümumiləşmiş mənası “cəncəl, əngəl, xata” kimi təfsir olunmuşdur. Daha qədimlərdə Qənbər (Qəmbər), Qəhəmbər toponimik vahid olmuş və buna görə də ona bu “qulu” ünsürü qoşula bilmişdir.

Atalar sözlərimizdən biri də belədir: Elə iş tut ki, içindən qənbərqulu çıxmasın.

Tarixçi H.Quliyevin yazısında bu vahidin şərhı xalq etimologiyası təsiri bağışlayır. H.Quliyev yazır: “Bu söz indi də dilimizdə geniş surətdə işlədilir (“İşin içindən qənbərqulu çıxdı”, “O lap qənbərqucludur”, “QənbərquSusan” və s.

Xalq arasında bunun iki sözdən əmələ gəlməsi fikri mövcuddur: guya “qənbər” – bərk daş, “qulu” isə “qol” sözünün dəyişilmiş formalarıdır. Demək, “qənbərqulu” ilk əvvəl “qənbər qollu” (?) kimi işlədilmişdir. Etnoqrafik materiallardan məlumdur ki, Abşeron və Azərbaycanın bəzi rayonlarında “ağacbəlgə” adı ilə ağacla (dəyənəklə) vuruşmalar (davalar) tez-tez baş verirdi. Bir kənd başqa kəndlə, bir məhəllə başqa məhəllə ilə müəyyən səbəblər üzündən ağac davasına çıxırdılar. Bunun üçün sağlam kişilər və cavan oğlanlar öz çuxalarını sol əllərinə bürüyüb, sağ əli isə qarşılarna çıxan adama ağac vurardılar. Kimin qolu zəif idisə, vurulan ağacın zərbəsinə davam gətirmirdi, qolu möhkəm, yəni daş (qənbər) kimi bərk olanlar bəlgə davasına dözə birlidilər. Odur ki, belə gəncləri “qənbər qollu” adlandırırdılar. Sonralar bu söz əvvəlki mənasını itirmiş, “qənbərqulu”ya çevrilmiş və xalq arasında rişxənd kimi işlədilmişdir. “Qollu” sözünün “qulu” şəkli alması üçün heç bir linqvistik əsas yoxdur. Dildə belə dəyişmələr (leksik vahidin bu şəkildə qrammatik vahidə keçməsi) olmur.

İkinci vahidi “qulu” vahidindən ibarət xüsusi adlar dilimizdə geniş yer tutur və adətən, belə xüsusi adların birinci komponentləri dini və dünyəvi mifoloji, tarixi realiləri bildirən sözlərdən ibarət olur: Allahqulu, Xudaqulu, Tanrıqulu, Əliqulu, Məmmədqulu, Həsənqulu, Hüseynqulu, Orucqulu, Namazqulu, Novquzqulu, Bayramqulu, Şahqulu, Xanqulu, Qurbanqulu, Adnaqulu (qədimlərdə “adna” müqəddəs adlardan sayılırdı, sonralar “cümə” ilə əvəzlənmişdir). Məlum olur ki, Qənbərqulu vahidindəki qənbər də dini-teonimik ad kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Qənbər (Qəmbər) qədim maldarlıq (xüsusən xırda dırnaqlılar) tanrısının adı olmuşdur. Ehtimal ki, “Üşüdüm, ha, üşü-

düm” adlı uşaq mahnısında işlənən Qənbər də həmin vahidin mifoloji xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

....*Erkəc qazanda qaynar,
Qənbər otaqda oynar,
Qənbər getdi oduna və s.*

Qənbərqulu antroponiminin mənfəi çalar kəsb etməsi islam dininin, təbliğatının təsiri nəticəsidir.

Hətta zərdüştilikdən də əvvəl işlənən qənbər (qəhəmbər) teonimi sonralar öz yüksək taxtından endirilir, onun ardıcılıları miskin, acınacaqlı vəziyyətə düşür, yoxsullaşır. Daha iki atalar sözü:

Aləmin malı-mülkü, bizim də Qənbərimiz.
Aləmin malı-mülkü, Qənbərin yırtıq kürkü.

V.A.Qordlevski göstərilir ki, “Koblandı batır” adlı qazax qəhrəmanlıq dastanında anası qəhrəmana belə xeyir-dua verir: “Allahın dostu Məhəmməd, tək sənə tapşırım onu. Göl yiyəsi Qənbər, çöl yiyəsi Qənbər, ay Qənbər, sən kömək olmasan, kim olar?”

Başqa bir tədqiqatçı (F.Urmançayev) yazır: “Burada Qənbərin adı müsəlmanların peyğəmbəri Məhəmmədin adı ilə yanaşı çəkilir. Orta Asiya folklorunda Qənbər su kultu ilə bağlı Türkünstanda mövcud olan tanrı adıdır. O həm də mal-qara hamisi hesab olunurdu. Qədimlərdə tanrını bildirən bu ad sonralar öz mifoloji əsasından, kökündən uzaqlaşmış, dastan qəhrəmanının adı kimi işlənməyə başlamışdır.

Göründüyü kimi, dildə heç nə itmir. Ən qədim ayinlər, inamlar, adətlər harasa bu və ya digər dil vahidində ilişib qalır, sonrakı nəsillərə ötürülür.

Zərdüştiliyin ən kamil tədqiqatçılarından Meri Boys yazmışdır: “Atəşpərəstlik dininin banisi Zərdüşt il ərzində yeddi bayramın keçirilməsini öz ardıcılıları üçün zəruri hesab etmişdi. Bunların biri Ahuramazdaya, altısı Ameşa-Spentaya həsr olun-

muşdu. Həmin altı bayram qəhənbər, yeddinci Novruz adlanırdı. Qəhənbərlər bunlar idi: “Bahar ortası”, “Yay ortası”, “Buğda biçini bayramı”, “Heyvanın yaylaqdan qayıtması bayramı”, “Qışın ortası”, “İlin axır gecəsi bayramı”. Zərdüştə isnad edilən bu qəhənbərlər əslində ondan çox-çox əvvəl maldarlar və əkinçilər tərəfindən bayram kimi qeyd olunurdu.

Bayramlar belə qeyd olunurdu: əhali səhər tezdən Ahura-məzdaya dua edir, sonra şən qonaqlıq məclisinə toplanıb yeyib-içirdi. Bu bayrama varlı və yoxsullar eyni hüquqda toplanır, bütün küsülülər barışır, hər cür inciklik aradan götürülür, dostluq bərkiyirdi.

Yeddinci bayram atəşə həsr olunurdu, daha böyük diqqət və səylə keçirilirdi. Baharın ilk gününə həsr olunan bu bayram atəş, isti və işıq arzusunun gücünü əks etdirirdi.

Qəhənbər bayramı XIX-XX əsrlərə qədər davam edib gəlmişdir. İranda və Hindistanda bir sıra qəhənbərxanalar vardır ki, orada zərdüştülərin yığıncaqları keçirilir və qonaqlıqlar verilir”.

Deməli, Qəhənbər (Qənbər) bayramlarından biri və ən hörmətli Novruz olmuşdur. Təbərinin “Tarix” kitabında (I c., s.51) göstərilir ki, Cəmşid “Üləmanı qatına cəm elədi, onlardan sordu ki, padşahlığın bəqası nə ilə olur? Və necə etmək gərək ki, bu səltənət əlimdə baqi qalaq və əlimdən çıxmaya? Üləma etdilər: “Dilərsən ki, padşahlıq əlində baqi ola, ədl ilə və yoxsullara şəfqət ilə dad ver və məzmulmaları zalımlar əlindən qurtar. Qullarına və əsirlərinə ismarla kimsəyə güc etməyi rəva görməyələr, rəiyyət xalqı səndən xoşnud olalar” dedilər. Cəmşid etdi: “Bu nəsnəyi tamam yerinə gətirmək mümkün olmaya, məgər kim yoxsullar şikayət eyləsə, mən kəndim dinləyəm.” Bəs ayda bir günü yoxsulların qəziyyəsinə dinləmək üçün və onları zülm görmək üçün təyin elədi. Hər məmləkətdə dəllallar çağırtdılar və bildirdilər ki, padşah filan gün dəvi dinlər. Həmin ki, ol gün olurdu, kəndusi təxt üzərində otururdu və şahlıq tacını başına ururdu və qullar və ləşkər və sipahilər qarşıda ayaq üzərinə durulardı, sa-

ğında və solunda oturlardı. Ol gün qapıçılar və haciblər olmazdı. Xələyiqə dəstur verilirdi. Hər kişi heyfını və zülmünü padşaha kəndü söylərdi. Ol gün ki, Cəmşid taxtına oturdu və şikayəti kəndusi dilədi, ol günün adına Novruz deyilir. Bundan sonra hər ayda bir gün təyin elədi və rəiyyət qamu rahatlıqda oldular. Bunun üzərinə tamam yeddi yüz il keçdi. Cəmşid bu adəti tərək etmədi”. Deməli, Novruzu yalnız bahar bayramı kimi təqdim etməklə onun mühüm ictimai əhəmiyyətini azaltmış oluruq. Novruz ən əvvəl ədalət, düzlük bayramıdır. Xalq Novruzu ən əvvəl buna görə əzizləyib yaşada bilmişdir.

Sasanilərdən xeyli əvvəl İranda yeni ilin baharda başlaması ənənəsi var idi. Bu barədə zərdüştilərin dini bayramları qəhənbərlərdən bəhs açan Biruni məlumat verir. Biruni dini bayram olan qəhənbərləri dünyəvi bayramlara qarşı qoyur. əsası Zərdüşt tərəfindən qoyulan qəhənbərlərin miqdarı altı olub, hər biri beş gün davam edirdi. Altı qəhənbərin birincisi Mədüzər-rəmgah adlanır ki, bu günlərdə Allah göyü yaratmışdır. Biruni bu bayramı fars ilinin onuncu ayı olan Dey ayında (Dey – mah) keçirildiyini göstərir. O vaxtlar il yayın girməsindən başlanırdı. Deməli, bu onuncu Dey ayı baharın ilk ayına düşürdü. O zaman ki bəzi xalqlar buna “səpin ayı” deyirdilər.

İkinci qəhənbər Mədüşəmagah adlanır, bu günlərdə su yaranmışdır. Bu, fars ilinin on ikinci ayı İspendermad ayına düşür.

Üçüncü qəhənbər Paytışəhimgah torpağın yaradılmasının bayramı hesabı edilir və ilin ikinci ayında qeyd edilirdi.

Ayatromgah adlanan dördüncü qəhənbər ilin üçüncü ayına düşür və bitkilərin yaradılması şərəfinə təşkil olunurdu.

Beşinci qəhənbər haqqında məlumatlar dolaşmaq və ziddiyyətlidir, Maydərimgah adlanan bu qəhənbərdə canlılar (heyvanlar) yaradılmışdır. İlin altıncı – qışa keçid (payız) ayı hesab olunurdu.

Altıncı qəhənbər Hamaşpatmandaim gah adlanır. Bu vaxt Allah insanı yaratmış, ilə beş gün əlavə etmişdir. Bu qəhənbər

qış vaxtına düşür. Beləliklə, qəhənbərlər bahar, yay və payız-qış aylarına düşür. Qədim təqvimin bu fəsil bayramları zərdüştilər tərəfindən müntəzəm qeyd olunurdu.

X-XI əsrdə yaşamış Əbu Reyhan Biruni göstərirdi ki, İranda islamaqədərki dövrdə il dörd fəslə bölünürdü və ilin ilk ayı yayın birinci ayı hesab olunurdu. Odur ki, hazırda yaz bayramı hesab olunan Novruz o zaman yay bayramı kimi keçirilirdi. Biruninin qeydlərindən aydınlaşır ki, ilin birinci ayı (Fərvərdin – mah) yayın başlanğıcı, dördüncü ayı (Tir – mah) payızın başlanğıcı, yeddinci ayı (Mehr – mah) qışın başlanğıcı və onuncu ayı (Dey – mah) yazın başlanğıcı sayılırdı. Biruninin fikrincə, “İlin başlanğıcını yalnız ona görə yaygündönümü müşahidə yolu ilə müəyyən etmək daha asan və əlverişlidir”.

Məlum olur ki, yeni il bayramı olan Novruz Biruniyə qədərki dövrdə yayda, Biruni vaxtında isə yazda qeyd olunurdu. Müsələnçılıqda Ay təqvimindən istifadə olunur. Biruni dövründə nəinki xalq, habelə dövlət səviyyəsində Novruz artıq bahar bayramı hesab edilirdi.

“Mədəni-Maarif” jurnalı, 1993-cü il, №1-2, səh. 28-30

HƏFTƏNİN GÜNLƏRİ VƏ ƏDƏBİ DİL

Həftə günlərinin sıralanması müsəlman və xristianlarda müxtəlifdir. İslamda həftənin ilk günü şənbə hesab olunursa, xristianlarda (Rusiyada) bazar ertəsi hesab edilir. Əvvəllər xalqımızın təsərrüfat tərzilə əlaqələndirdiyi gün adları çox-çox sonralar yazılı fars dili və ədəbiyyatı təbliğatı ilə sıxışdırılıb aradan çıxarılmış, gün adları farslaşdırılmışdır. Təbərinin məşhur “Tarix” əsərinin XIX əsr tərcüməsində deyilir: “Əvvəl şənbə gününü yaratdı ki, adına cümə ertəsi deyərlər. Şənbə günü heç nəsnə yaratmadı. Yekşənbə və düşənbə günü yerləri və hər nə ki anda var, mənfiətdən və məərrətdən anları yaratdı. Seşənbə günü dağ-

ları və hər nə ki, dağlarda var mənəfətdən və məzərrətdən onları yaratdı. Çaharşənbə günü ağacları, suları və qeyri qalan nəbatatı yaratdı və bu cəm dörd günün ikisində bu nəsnələri yaratdı. Bəs bunlar dörd gündə tamam oldu....Beşinci gün göyləri və ərşi və küriyi yaratdı və adinə gününün əvvəlində...yıldızları və ayı və günü və firistələri yaratdı və sonra Adəm peyğəmbəri yaratdı”.

Orta əsrlərdə “beşinci gün” mənasında “pəncşənbə”, altıncı gün yerində “adna” işlədilirdi. İ.Nəsiminin aşağıdakı şeiri həftənin günlərinə, onların sıralanmasına həsr edilmişdir:

Şənbə günü mən uğradım ol sərv-i-rəvanə,
Şeyda qılıban saldı məni cümlə cəhanə.
Yekşənbə günü Məcnun olub heyranı oldum,
Gördüm üzün, oxşadım onu mahi-tabanə.
Düşənbə günü razi-dəlimin dedim axir,
Ol gözləri nərgiz, üzü gül, qaşı kamanə.
Seşənbə günü səyyad olub seyrana çıxdım,
Mən seyd oluban qurban olam püstə dəhanə.
Çərşənbə günü yarə dedim, pəndimi eşitgil,
Faş etmə bu razi-dilimi yaxşı yamanə.
Adinə günü gördü cəmalini Nəsimi
İçdi ləli-ləbin şəkərin ol qanə, qanə.

Yuxarıda Təbərinin əsərindən verilən nümunədən məlum olur ki, “şənbə günü” ilə yanaşı, XIX əsrdə həm də “cümə ertəsi” işlədilirdi. Həmin mənbədə “düşənbə” ilə yanaşı həm də “bazar ertəsi” ifadəsi eyni anlayışı bildirmək üçün işlədilirdi. Burada peyğəmbərdən bəhs edilərkən deyilir: “cümlə xəbərlər mültəfitdir ki, anasından bazar ertəsi gün doğdu və ol gün ki, Kəbəni başa qıldılar on altı yaşında idi, ona eytdilər: “Həcərülnəsənə, kəndi əlin ilə bunun rüknünə qoy”. Bu dəxi bazar ertəsi günü idi.

Və dəxi bazar ertəsi günü Məkkədən Mədinəyə hicrət etdi və dəxi bazar ertəsi gün axirətə təşrif etdi”.

Bu faktlar özlüyündə göstərir ki, XIX əsrdə gün adları

türkləşməyə meyl göstərmiş, təsviri yolla da olsa farsdilli gün adlarını sıxışdırmağa başlamışdır. Hətta pəncşənbə ilə yanaşı beşinci gün də işlədilir.

Gün adlarının belə rəqəmlərlə ifadəsi müasir oxucu üçün çox mühüm çətinliklər yaradır. Belə ki, müasir rəqəmlər tamamilə başqa anlayışlar – gün adları ifadəsinə işlənir.

Qədim anlayışda

Müasir anlayışda

I gün şənbə	şənbə VI gün
II gün yekşənbə	bazar VII gün
III gün düşənbə	bazar ertəsi
IV gün seşənbə	çərşənbə axşamı II gün
V gün çərşənbə	çərşənbə III gün
VI gün pəncşənbə	cümə axşamı IV gün
VII gün cümə (adinə)	cümə V gün

Gün adlarını hələ Sovet hakimiyyətindən əvvəl F.B.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında qeyd etmiş, 20-ci illərdə A.Samoyloviç bu sahədə tədqiqat aparmış, Ə.Haqqverdiyev maraqlı məlumatlar vermişdir. Həmin müəlliflərin gün adları müasir məqbul gün adları ilə müqayisədə aşağıdakı kimidir.

Günlər	Müasir adlar	F.B.Köçərli
I	bazar ertəsi	bazar ertəsi
II	çərşənbə axşamı	xas gün/tək gün
III	çərşənbə	çəharşəmbə
IV	cümə axşamı	cümə axşamı
V	cümə	cümə
VI	şənbə	şəmbə
VII	bazar	süd günü

A.Samoyloviç

duz günü
bənümə

Ə.Haqqverdiyev

bənümə
duz günü

çərşəmbə	çərşəmbə
cümə axşamı	ümə axşamı
şənbə	süd günü
süd günü	bazar

Bəzi dillərdə “çərşənbə axşamı” “boş gün” adlandırılır, özü də bayram hesab edilir. Ş.Saminin məlumatına görə bu gün hərb allahı Mars planeti ilə əlaqədar olduğundan bədbəxt gün hesab edilir. Azərbaycanda həmin günün müxtəlif adları vardır: tək gün, xas gün, salı gün, duz gün, bənümə. Ş. Samiyə görə, buradakı “salı gün” ifadəsi əslində “sayılan//sayılı gün” deməkdir və xüsusi, seçilən, fərqlənən gündür. Bədbəxt gün, bəd gün hesab edilir.

Akademik N.Y.Marr göstərirdi ki, süd günü və duz günü əslində Günəş və Ay ilə əlaqədardır. İndi də ay işığı südlə tez-tez müqayisə edirlər. Süd kimi aydınlıqdı. Ay işığı süd kimi yayılmışdı. Ay aydınlıq süd kimi (R.Rza). Bəziləri gündüz sözünün tərkibindəki ikinci morfemin “duz” olduğunu göstərirlər.

Ə.Haqqverdiyevə görə “duz günü” həftənin ikinci günüdür və bu gün qoyuna duz yedirildiyi üçün belə adlanır. Süd günü isə şənbə günüdür ki, bu gündə əmək haqqı olaraq süd alırmışlar və səhəri (bazar günü) bazara çıxarırmışlar.

“Atalar sözü” kitabında deyilir: Şənbə yatar, bazar bikar, həftə üçü – bənimə, çaharşənbə – tərənəmə”. Tənbəlləri səciyyələndirən bu misalda bazar ertəsi (“həftə üçü”) anlayışı bənümə/bünümə adlanır. Bu sözü müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Ə.Haqqverdiyev bu sözün Əməvilərlə əlaqədar ola biləcəyini ehtimal edirdi. Göstərilən misalda “çərşənbə/çaharşənbə tərənəmə” deyilməsi də diqqəti cəlb edir. Bu ifadə müsəlman etuiqadları ilə, çərşənbəyə mənfi münasibətlə əlaqədardır.

“Xəzər” jurnalında (1990, №2) bir yazıda deyilir: “İlin son çərşənbəsinə “çərşənbə suri” deyilir. Tək günü çərşənbəyə bağlayan gecə, günəş batır-batmaz quru tikanlardan, çır-çırıqdan böyük tonqallar qalayırlar. Böyükdən kiçiyə qədər hamı bu ton-

qalın üstündən hoppanır. Bu zaman “sarılığım sənə, qırmızılığın mənə” şəklində bir sicilləmə oxunur...Koma-koma yeddi yerdə tonqal çatılır. Tikan zərərli olduğu üçün yandırılır. Bu zaman yuxarıdakı sicilləmə oxunur.

...İlin son çərşənbəsi iranlılara görə ilin ən uğursuz günü olaraq qəbul olunmuşdur. Buna görə də həmin gün heç bir iş görməzlər”.

Azərbaycan xalqı üçün çərşənbə, xüsusilə ilin axır çərşənbəsi yaxın gün sayılır. C.Əlibəyovun “Dünyanın karvan yolu” romanında deyilir ki, “dədə-babadan Novruz qabağı, çərşənbə axşamları qapımızda ocaq qalardıq. Üstündən tullanırdıq. Ağrımızı, acımızı oda tökərdik”.

Xalqımız tarixən çərşənbə günün doğma, uğurlu gün saymışdır. Aşıq Ələsgər təsadüfi demir ki:

Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.

Abdulla Padarlı da məhz bu uğurlu gündə sevgilisinə rast gəlir:

Bıçarə Abdullah kəşt etdi bağı,
Zülmətlərin nuru, aləm çırağı,
Çaharşənbə günü, ilkindi çağı.
Gəldi səni dərdə saldı, qayıtdı.

Həftənin günləri müxtəlif ərazi və sosioloji diferensiasiya ilə əlaqədar bir-birindən fərqli ad alır. Ə.Haqverdiyev uşaqlıqda anasından eşidibmiş ki, savadsız çoban özü üçün belə bir şeir düzəldib:

Süt günü	VI gün
Süt gününün dannası	VII gün
Dannasının dannası	I gün
Atam ölən gün	II gün
Ala qancıq doğan gün	III gün
Ölülər aş yeyən gün	IV gün

Qızlar baş yuyan gün
Yenə gəldi süt günü...

V gün.

Yazılı ədəbiyyatda həm tarixən, həm də müasir dövrdə həftə günləri müəyyən, vahid sistem üzrə işlənsə də, bu adların xalq dilində, ayrı-ayrı dialektlərdə ən müxtəlif variantları vardır. Dialekt nümayəndələrinin fərqli mənada işlətdikləri bu adlar vahid ümumxalq dilinin formalaşması prosesindən kənar qalmışdır.

Nəsimi (habelə “Kitabi-Dədə Qorqud”) dilində adınə/adna/ayna günü müasir cümə gününü (V gün) bildirir. Müasir dialektlərimizdə bu söz həm cümə axşamı (IV gün), həm də cümə günü anlamında işlənir. Gəncə dialektində işlək bir ifadə vardır: “Adna heç, cümə keç, gəldi genə kor şənbə”. Bəzi dialektlərdə bazar ertəsi (I gün) duz günü, bazar (VII gün) süt günü, çərşənbə axşamı (II gün) qəm günü və s. hesab olunur. Müxtəlif dialekt materiallarının müqayisəsi əsasında xalq dilində gün adlarını müasir hesabla belə sıralandırmaq olar: bənümə, duz günü, tək, sali, adna, süd günü, bazar (müxtəlif variantlarda).

Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında deyilir: “Qəbiləyə şənbə – çərşənbə kimi gün adlarını həmin dindar qoca öyrətmişdisə də, bu çətin adlar qarılıarın yadında qalmırdı. Bəlkə də qəsdən saxlamaq istəmir, günləri öz qədim adətlərincə xas günü, duz günü, tək günü, süd günü, adna, adna axşamı kimi işlədirdilər”.

Beləliklə, müxtəlif dialekt materiallarının müqayisəsi əsasında xalq dilində gün adlarını müasir hesabla belə sıralandırmaq olar: bənümə, duz günü, tək, sali, adna, süd günü, bazar.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 5-11 yanvar, səh. 2

“AZƏRBAYCAN İQLİMİ...HƏP TÜRK VƏ TATAR ƏLİNDƏ İDİ”

Orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış Şərqi tarixçiləri içərisində Təbərinin və Məsudinin əsərləri “ən etibarlı mənbə” hesab olunur. Odur ki, onların əsərlərinə dönə-dönə müraciət etməyi zəruri sayıram. Təbərinin XIX əsrdə türkcəyə tərcümə olunmuş əsəri Azərbaycan tarixini öyrənmək baxımından çox qiymətlidir və hər hansı ağzı göyçəyin ağzını yummaq üçün dəyərli vasitədir. Çünki o dövrdə nə yalançı (“partiyalı”) sovet tarix elmi var idi, nə də həmişə qapazaltı “yazıq” erməninin torpağımıza yerikləməsi meyl.

Təbəri yazırdı: ”Musa əleyhüssələmə ki, peyğəmbərlik verildi, haqq-tala onu Misrə Fironu dinə dəvət etməyə göndərdi. O vaxt cahən Mənuçöhrün əlində idi. Mənuçöhrün padşahlığından altmış il keçdikdən sonra Musa əleyhüssələmə doğdu”. Musa peyğəmbəri nə vaxt yolladığı tarixçilərimizə yaxşı məlumdur. Mənuçöhr ondan da qabaq yaşayıb və...Və Mənuçöhr dövründə Azərbaycan və türklər haqqında məlumata diqqət yetirək.

Təbərinin kitabında Mənuçöhrün müxtəlif ölkələrdə apardığı müharibələrdən ətraflı məlumat verilir. Burada deyilir: “Bu tərəfdə Əfrasiyab ki, Türküstan padşahıdır. Mənuçöhrün vilayətinə yürüdü, məşriq tərəfində Mənuçöhrün vilayətindən xeyli yeri xarab elədi. Əfrasiyab ulu padşah idi. Məşriq tərəfində olan türklər və tatarlar küllisi onun hökmündə idi. Kəndisi Bəlx-də oturur idi və gah Mərv şəhərində olurdu. Türküstan çərisi Ceyhun suyunu keçib Bəlxlə Mərv aralığının ta Nişapura varınca evlər və çadırlar tutmuş idi. Mənuçöhr vilayətindən suyun ol bir tərəfindən çox vilayət almış idi. Üç fərsəng yeri Əfrasiyabın çərisi tutmuş idi. Çərisinin hesabı və sağışı yox idi. Ceyhundan iləru bunca vilayəti alıb ta Qurqana və Türküstana və Sistan sərhə-

din yetişinə Əfrasiyab tutdu. Bir qaç kərə Mənuçöhr ləşkər düşürüb Əfrasiyab ilə cəng etdi. Fürsət Əfrasiyabın oldu”. Və sair, və sair.

Deyə bilərlər ki, bütün bunlar Firdovsi tərəfindən təsvir olunmuşdur. Lakin Təbəriyə hadisələr, yerlər, xüsusilə “türklər və tatarlar” ifadələri daha aydın və dəqiqdir, diqqəti cəlb edir.

“Mənuçöhr tamam ədl və dad ilə padşahlıq sürdü, var-dıqca dəxi yeg oldu, məğrib və məşriq mülkünü tamam tutdu. Yəmən bəyləri heç kimsəyə baş endirməzlərdi. Ona müti oldular. Yəməndə bir ulu padşah var idi. Adına Raiş deyirlər idi. Qohtan oğlanlarından idi...Yəmən vilayətində bundan ulu padşah yox idi. Onun məmləkəti ta Hikdə irişib Hindistan padşah ilə cəng edib onu pozmuş idi. Ondan bihədd mal alıb gətirmiş idi. Yəməndən yenə Tey nahiyəsinə çıxdı. Andan İraq və Mosul nahiyəsinə varmış idi. Andan Azərbaycan iqliminə getmişdi. Bunlar həp türk və tatar əlində idi. Onlardan alıb və çox kişi qətl etmiş idi. Azərbaycan iqlimində bir ulu daş vardır ki, ol vilayətdə məşhurdur. Nə qədər düşmən basdığıni və nə qədər el-vilayət fəth etdiyini küllisini ol daşa qazdırıb və tarix yazdırmışdı. Şimdi dəxi ol yazı oxunur. Onun ululuğu və ləşkəri nə miqdar idi ki, ol daşda yazılmışdır. Bu padşah bu ululuqla Mənuçöhrün fərmanını altında idi”.

Buradan məlum olur ki, həmin dövrdə “İraq, Mosul və Azərbaycan” “türk və tatar əlində idi”. Məlum olur ki, Azərbaycanda “bir ulu daş”da yazılar olmuşdur. Bu yazılar Təbəri dövründə oxunurdu. Orxon abidələrindən çox-çox (lap çox) qədim olan bu yazılar nə oldu? Bu yazıları məhv edən bir xalq var ki, bu faşist xalq yüz illər boyu bizim abidələrimizi məhv etməklə məşğul olmuş və beləliklə, yalnız bizim tariximizə deyil, ümumən bəşər sivilizasiyasına varvar zərbəsi vurmuşdur. Orxona abidələrindən xəbəri olsaydı, erməni Vazgeni onu da məhv edərdi və etdirərdi. Uzaq idi, xəbər tuta bilmədi.

Nəhayət, məlum olur ki. İraq və Mosulda ən qədimlərdən türk xalqı yaşamış və Füzulilərin yetişməsində bu qədim tarixi zəmin mühüm rol oynamışdır.

Əsərinin ikinci hissəsində Təbəri yenə yazmışdır:

“Raviyi-əxbar xacə Əli əbu Baləmi rəvayət edir ki, çün Süleyman əleyhissəlam Bilqeyisi aldı, Qohtanı Yəməndə bəg dikdi. Təxti Səba şəhərində idi. Çün əlli sənə bəglik eyləyib öldü. Oğlu Səba bin Qohtan bəg oldu. İgirmi sənə bəglik elədi. Ol dəxi öldü. Oğlu Seyfi bəg oldu. Yəməni taxt gah elədi və Yəməndə həzərmut içində oturdu. Onun zamanında Səba şəhəri həlak oldu. Çün Seyfi üç yüz sənə bəglik elədi fəvət oldu. Ondən sonra Yasər bin Ənəm bəg oldu. Əsgər çəkdi Yəməndən Məğribə gecə getdi aldı. Ol qədər getdi ki, abadanlıq görmədi. Bir dənizə uğradı ki, qum axar idi, keçəmmədi. Bir xadiminə dedi ki, bu quma gir, yol istə, biz ardınca gələlim. Çün ol kişi ol quma girdi, qərq oldu. Dəxi kimsə onu görmədi. Yasər ibn Ənəm qumun kənarında bir at düzdürdü, yerə dikdi və üstünə yazdı ki, bu surəti Yasər ibn Ənəm əl Hümeyri düzəltdi. Hər kim ki, buna irə, bundan keçməsin. Mən nə qədər ki, cəhd elədim, yol bulmadım. Ondən döndü yenə Yəmənə getdi. Çün fəvət oldu əlli sənə bəglikindən keçmiş idi. Seyfinin bir oğlu qalmış idi. Çün Yasər fəvət oldu. Min ərəb ilə gəlmiş idi. Çün Yasər öldü, ərəblər oğlancığa bir adam saldılar. Gətirdilər bəglədilər. Ol oğlanın adı Qeys idi və adın Təbə qoydular. İgirmi sənə bəglik elədi, öldü, oğlu bəg oldu, ona Raişan bin Qeys deyirlər idi, ərəb ona Zəvaləzar deyirlər idi. On sənə bəglik elədi, öldü. Oğlu Zəvaləmnar ləqəbli Əbrəhə adlı bəg oldu, on beş sənə bəglik elədi və Zəvaləmnara dəxi Təbə deyirlər idi. Bu Zəvaləmnar ki, padşah oldu, hər qanda varidl isə zəfər buldu və hər qançı iqlim ki dilədi alde. Axır əzm etdi ki, İraqa vara. Pəs Yəməndən əsgər çəkib Bəryə yolunca Kuh Teyə gəldi və andən keçdi bir badiyə kənarına vardı ki, Hərrə adlı bir yer idi. Andə yolu itirdi və və müşəhəyyir qaldı və ol yerə rahi-heyrət deyə ad qoydu. Andən sonra yol buldular və ondan İraqa gəldilər köçdülər. Anbar tərəfdən keçdilər,

Dəclə kənarına dönüb Mosul yolundan Azərbaycana vardılar. Azərbaycan Təbriz vilayətidi. Anda olan türklər bunlara qarşı gəldilər və cəng etdilər və bunlar türkləri pozub çox adam qırdılar və əsər etdilər və ondan geri dönüb Mosul yolunca...”

Zənnimcə, mətnlərin şərhinə ehtiyac yoxdur. tarixçilərimiz zəhmətə qatlaşıb qədim mənbələri vicdanla öyrənsələr, çox mübahisələrə son qoyar, çox məsələləri üzə çıxara bilərlər.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 28 yanvar, səh 2

TƏBƏRİDƏ ERMƏNİLƏRİN TARİXİ

Konfusidən soruşmuşlar: ”Hakimiyyəti sənə versələr, öncə nədən başlardın?” cavab vermişdir: ”Dildən, sözlərdən”. Eşidənlərin heç nə başa düşmədiklərini görəndə filosof fikrini belə şərh etmişdir ki, sözlər öz mənasında deyil, ayrı, səhv mənada işlənsə, adamlar bir-birilərini düzgün anlamazlar, bu da müharibələrə, cəmiyyətin məhvinə səbəb olar.

Erməni də ən əvvəl sözdən başlamış və ilkin olaraq türkün “ər”, “mən” sözlərindən təşkil olunmuş bu adı mənimsəmişdir. Ərmən(i) qədim türk tayfalarından biri olmuşdur. Öz Arman adının bu türk sözlərinə fonetik oxşarlığından istifadə edən arman(i)lər həm bu sözü, həm də türk xalqının ərazisini mənimsəmişlər. Çox qədimlərdən vətənsizləşmiş olduğundandır ki, erməni yer üzünə səpələnmişdir. Hara düşsə, oranı özünə vətən seçmişdir. Azərbaycan torpaqları daha çox döşünə yatmışdır. Həm də qədim türk ulusunun adı vətənsiz xalqın adına fonetik cəhətdən bənzər olduğundan ərazimizi əsas vətən hesab etmişdir.

Erməninin fitnəkar, qorxunc, allahsız bir tarixi vardır. Qədim mənbələr bu xalqın qəddar Ad nəslindən olduğunu göstərirlər.

Təbərinin “Tarix” kitabında (III c., s. 58) deyilir: “Ad və Səməd iki qəbilənin bəyləri idi və həm Sam ibn Buh oğlanlarından idi. Adın oğlanları çox idi. Xeyli qarındaşı var idi. Quran

içində haqq-taala buyurmuşdur: "Gördünmü, ya Məhəmməd, Ad arməsinə rəbbin nə etmişdir?" Yəni. Ad qövmünə nə iş qıldıq? – deməkdir. Bu Ad qövmü və Səməd qövmü iki taifə idi. Bir-birinə yaxın olurlardı və ikisi dəxi Hicaz bəryəsində Şam ilə Kufə arasında oturlardı. Mədinəyə yaxın yerdə olurlardı...Gərçi Şam iqlimində sakin olurlardı, amma Əcəm oğlanlarından idi. Hicaz tərəflərdə vətən edənmişlərdi...Çünki Ad qövmü qüvvətlərinə məğrur olub azdılar, asilik etdilər, sübhanə-taala Hud əleyhissəlamı onlara peyğəmbər göndərdi..."Ona inanmadıqlarından Huddun duası ilə ilahidən qara yel gəldi...bunların hər birinə havaya qaldırılıb və yenə yerə vurdu. Cəmisi həlak oldular...Yeddi gün səkkiz gecə haqq-taala yeli bunlara müsəllət elədi. Yalnız bir nəçəsi salamat qaldı".

Bu bələdan həmin qövm bir nəticə çıxarmadı. Ad oğlu Şəddad o qədər qudurdu ki, hətta Allahın özü ilə rəqabətə başladı. Allahın cənnətinə bənzər və ondan da üstün bir cənnət yaratmağı qərara almışdı. Bu Şəddad Allaha ortaqlıq olmağı qərarlaşdırmışdı. Təbəri yazmışdır: "Qüvvətinə və səltənətinə məğrur olub azdı. Allah-taala ilə şərəkət davası etdi və Tanrı-taalanın uçmağı kimi bir uçmaq yaptı".

Quranda Ad qövmünün adı çəkilir:"Eşitmədinmi, ya Məhəmməd, Sənin Rəbbin Ad qövmünə və aram qövmünə necə iş qıldı. Yəni onlara nə vəchlə ütab etdi?" Edərlər ki, bu aram Şəddad ibn Adın adıdır....Bəziləri edər: Arəm qövmünün yaptıdığı şəhərlərinin adıdır".

Şəksiz ki, haqqında bəhs olunan Arəm (Aram) armanilərin yaşadığı məmləkətin adıdır və əslində türklərin məskəni olan müasir Ermənistanına bunun heç bir dəxaləti yoxdur. Guya mislibərabəri olmayan bağı görməyə gedən Şəddad ordusundan ayrı düşür. Çöldə tək-tənha bir nəfərlə qarşılaşır: Gördü kim, bir süvari gəlir. Şəddada etdi: "Eybəndeyi-zəif, nə fikir edirsən? Bu torpaq üzərində yürürkən heç öləcəyəm deməzsən?" Şəddad-münfəil olub etdi kim: "Sən kimsən?" Bu kişi etdi: "Mən mələk-ülmövtəm".

Şəddad etdi: "Nə istərsən?" Etdi: "Sənin canını almaq istə-rəm"...Canını aldı, Şəddad atdan yıxıldı...Nagah bir qatı yel çıx-dı kim, ona Sərsər yeli deyirlər". Şəddadın qövmünü ol yel hə-lək etdi. Quranda da deyilir: "Ad qovmu Sərsər yeli ilə həlak ol-dular".

Təbəri öz "Tarix"ində "İsgəndərdən sonra Ərdəşir zama-nı olunca" İraqda və Babildə baş verən hadisələrdən bəhs açar-kən yazmışdır: "Əşkanilər zamanında İraq həddində heç ərəb yox idi...Bu zikr olan sultanlar bir-birilə əhd etmişdilər ki, əgər əşkanilərdən və ya rumilərdən bir padşah zahir olub üzərilərinə yürüsə, bunlar dəxi biri-birinə yardım edələr, arxa bərkidələr, ol nə şahla uğraşalar, vilayətlərinə qoymayalar. Bunun üzərinə bir neçə il keçdikdən sonra gah-gah İraq tərəfinə ənbar nahiyəsinə adamlar göndərilərdi. Bəxtnəsir əsirlərindən ərəb taifəsindən ol kişilərdən ki, Ənbarda olurlardı, buğda və arpa və rizqgətirirlər-di, həm əşganilər bəglərindən xeyr götürürlərdi. Axirəşganilərin dövləti əyyamı keçdi, padşahlıqlarının dövrü axır oldu. Padşah-lıq bir taifə oqinə dəxi düşdü ki, onlar Ad və Səməd nəsindən idi. Onlara armanilər deyərdilər. Hər kişi kim Ad nəsindən pad-şah olsa ona armani deyərlər. Əşkani yerinə bunlar padşah oldu-lar. Amma çox zaman olmadılar. Müluki-Təvaif onlara itaət et-mədilər. Onlar ilə müluki-Təvaif arasında çox savaşı vaqə oldu. Bu ərəb bəyləri ki, Bəhreyndə olurlardı. Eşitdilər ki, İraq mülkü ermənilər əlinə düşdü və müluki-Təvaif onlara itaət etmədilər və çox müharibə etdilər və onları sıxdılar. Bu xəbər ərəb bəylərinə yetişcək ittifaqla Bəhreyndən sancaq qaldırdılar və ləşkər çəkdi-lər. İraq mülkünə qəsd etdilər. Ol vilayəti armanilər əlindən aldı-lar. Onları qəhr edib vilayətdən sürdülər. Nəbtilər ki, şimdiki İraq-da oturmaşlardır və ol köylər dağılıb əkinçilik edələr, küllisi ar-manilər nəsindən qalmışdır. Çünki ərəb gəlib mülkü onların əl-lərindən aladı, onlar dəxi köylərə dağıldılar. Əkinçilik ucuna ya-pışdılar, bəylik sevdasından keçdilər. Ərəb taifəsindən ol kişi kim İraqa gəldi məqam tutdu Heyqar ibn Heyifdi qomilə və tələ-qanilə gəldilər İraqda birləşdilər, onun ardınca Fəhm oğlanları

Malik və Əmru gəldi, ondan sonra Rüftan ibn Mahir və Zahir ibn əl-Haris və Məsih ibn Səbih. Bu bəylər bir-biri ardınca ol diyara gəlib yerləşdilər. Ol arada olan ərəblər bunlara müavin oldular ta ki, armaniləri İraq zəmindən sürdülər çıxardılar (müluki-Təvaif əcəmlər idi)”.

Təbəri yazmışdır: “Raviyi-əxbar həkim Ömər Nizami şeyxə rəvayət edir ki, İsgəndər Daranın qızı Rövşanəni aldı. İki il üstünə keçdi. Bir gün Ərəstuni qatına çağırdı, dedi ki, ey həkim, bu məmləkətlər heç etimadım yoxdur. Onunçün ki, əcəm elidir, bu gün ki, mən buranı güc ilə aldım, mülküm olmaz. Dilərəm ki, malımı və rizqimi Koniya şəhərinə göndərəm, ol yeri sənə verirəm ki, himayə edəsən, sənə etimadım vardır. Ərəstü dedi ki, bu mülk cümlə sənindir. Əgər göndərirsən, mən dəxi səy edə-rəm ki, yüzüm ağ ola....İsgəndər buyurdi əcəmin kitablarını gətirdilər, cümlə dini yunancaya tərcümə etdirdi. Hamısını Ərəstü-yə verdi və Rövşanəni dəxi üç min qul və cariyələrilə Koniya şəhərinə göndərdi. Çün Ərəstü Koniya şəhərinə irdi, anda bəylik sürər idi. Üç aydan sonra Rövşanə bir oğlan doğurdu. Ərəstüyə xəbər verdilər, sevindi. Dərhal İsgəndərə adam saldı, xəbər verdi. İsgəndər dəxi sevindi, dərvişlərə çox mal verdi. Oğlanın adını İsgəndərus qoydu və çox mal göndərdi. Ərəstü İsgəndərusu tərbiyə qılır idi. Çün böyüdü, alimə verdi. Ol zaman ki, İsgəndər Ərəstuyu göndərdikdə Azərbaycanın və Ərməniyyənin qövmi dad elədilər. Həvazda bir pəhləvan var idi, Ad cinsindən, adı Dəvali idi. Dara zamanında Azərbaycanın və Ərməniyyənin malını və xəracını ol alır idi. Etdilər: ”Azərbaycan sənə gərək isə, bəyinin dəfinə çarə qıl” – dedilər. İsgəndər çün bu sözü eşitdi, qəzəbləndi, Ərməniyyə ölkələrinə vardı. Ol zamanda erməni yox idi, amma ol yerə Ərməniyyə deyərlərdi. Çün ol yerə irdi, atəş-gədələri yıxdı, İbrahim dinin aşkar elədi. Nə qədər ki, ol yerdə qələlər var idi, bəyləri cümlə İsgəndərə gəldilər, qələləri verdilər. Çün Ərməniyyədən keçdi, Tiflisə vardı....Çün Əhvəzməliki Dəvaliyə xəbər verdilər ki, İsgəndər gəlir, haman çox mal və

rizqlə İsgəndərə vardı, yer öpdü. İsgəndər Dəvalinin xatirin sor-
du...ona layiq xələt geydirdi...”

Şərhə ehtiyac görmürəm.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 16-22 mart, səh.3.

Filologiya elmləri doktoru professor Musa Adilovun xalq şairi
Nəbi Xəzriyə açıq məktubu

“DİLİN İXTİYARI XALQDADIR”

Hörmətli Nəbi Xəzri!

Mən sizin bütün yaradıcılığınızla tanışam və ədəbiyyatı-
mızda hər bir uğurunuzla ürəkdən sevinən milyonlarla oxucunuz-
dan biriyəm.

Şair xalq ruhunun tərənnümçüsüdür. “Ədəbiyyat” qəze-
tində sizin çap olunmuş “Ana dilim” şeiriniz bu həqiqəti bir da-
ha təsdiq edir. Söz sənətkarları dilə qarşı çox həssas olurlar və
ilhamla yazılan şeir ən müqəddəs. ali duyğuların təzahüründən
başqa bir şey deyildir. Məni bu məqaləni yazmağa sizin aşağıda-
kı misralarınız məcbur etdi:

Azərbaycan dili – büllur bir budaq...

Dil xalqın adıdır, xalqın özüdür,

Dilin ixtiyarı xalqdadır ancaq...

Elmi qənaətləri belə poetik tərzdə ifadə etmək çox böyük
hünər və qabiliyyətdir. (Bəzi görkəmli şairlərimiz isə boş, bəsit
mülahizələri “elmi” məqalə şəklində təqdim etməkdən çəkin-
mir). Dilin ixtiyarı xalqdadır.

Çox ağır, çox geniş, hərtərəfli tədqiqat tələb edən dilçilik
problemləri saysız-hesabsızdır. Dildən bəhs açmaq istəyən qeyri
mütəxəssislərin isə əsasən bircə mövzusu var: alınma söz və bu-
na münasibət (və ya dilin “natəmizliyi” problemi). Bundan asan
nə var ki: beş, on (iyirmi...) söz götür. Onların hansı dildən alın-

dığını göstər və bir ilhamla bunları süni vahidlərlə əvəz etməyin vacibliyini “sübut” et. Axı nə üçün? Ən müxtəlif tarixi, siyasi, ictimai, estetik, mədəni və s. amillərin təsiri ilə dildə əcnəbi, alınma sözlərin olması tamamilə təbiidir. Dilin başlıca qanunu alınma sözlərə qarşı mübarizə deyil, bəlkə ənənə qanunudur.

Bizdən əvvəlkilər necə və nəyi (istər alınma olsun, istər olmasın) işlədibsə, indiki nəsillər də məhz onu o cür işlətməyə məcburdur. Yoxsa nəsillər arasında ünsiyyət ipi qırıla bilər, ipi qırılmış cəmiyyət isə məhvə məhkumdur. Yalnız dil sayəsində nəvələr yeddi arxa dönənlərin bütün əqli, idarə, təsərrüfat nailiyyətlərinə sahib ola bilərlər. Dil cəmiyyətin ən qədim, ən geniş və tutarlı, yazılmamış ensiklopediyasıdır. Ona qayğı gərəkdir. Siyasət xatirinə, ədəb və sənət xatirinə, özünü göstərmək xatirinə dildə mövcud söz əvəzinə başqasını işlətmək yolverilməzdir. Hər cür saqqal saxlamaq, hər cür geyinmək hər kəsin öz işidir. Çünki cəmiyyətə bunun daxil yoxdur. Dil isə hamınıdır və deməli, cəmiyyət dildə ən cüzi bir dəyişikliyə, normadan kənara çıxma hallarına kəskin reaksiya verməkdə haqlıdır. Bir çox qabaqcıl xalqların dilində geniş yayılmış belə bir kəlam məşhurdur: “Dünyada iki çətin peşə vardır: qrammatika yazmaq və lüğət tərtib etmək”. Hər ikisi çox ağır əmək, fiziki və əqli gərginlik tələb edən məşğuliyyət sahəsidir. Odur ki, bəzən bu ağır əməklə məşğul olmaqdan, yüngül yolla məşhurlaşmaq meylinə olanlar meydan sulayırlar. Görürsən işləmək əvəzinə haqqında göstəriş verirlər, lazım oldu-olmadı dilə düzəliş verməyə çalışırlar. Dilin daxili qanunları çox dərinədir və diletantların dilçilik mülahizələri adətən dilin xeyrinə yox, zərərinə olur. Hər hansı sahədən daha artıq dil məsələlərində mütəxəssis sözü ehtiyac daha böyükdür. Elmi əsasdan məhrum səviyyəsiz mühakimələr dilin sərbəst inkişaf yolunda əngələ çevrilir.

Dil tanrı vergisidir. Onu qoruyarlar, ən qiymətli dədə-baba yadigarı kimi sonrakı nəsillərə ötürürlər. Dil təkə deyilən və yazılan deyildir, bəlkə bütünlükdə həyatdır, tarixdir, yaşayış tərzidir. Dil yaddaşdır, ictimai təcrübədən qazanılmış bilik-

lər, məlumatlar toplusudur. Dildə hamının və hər kəsin eyni də-rəcədə payı və hüququ vardır. Bu hüquqdan hər kəs istədiyi qə-dər, bacardığı qədər (az və ya çox) istifadə edə bilər. Dilin bu demokratizmi dilçilik elminin görüşlərinin inkişafına, yayılma-sına maneə də ola bilər. Belə ki, məhz hüququ çatdığı üçün hər kəs dil haqqında hökm verə bilər və verir də. Dilçilik elmi çətin və-ziyyətdə qalır: dil haqqında irəli sürülən külli miqdarda əcaib-qəraib fikirləri, mülahizələri rədd etmək üçün nə qədər hədəf qüvvə sərf etmək lazımdır.

Mütəxəssis olmayan heç kəs həndəsə, astronomiya, bio-logiya və s. elmlərə müdaxiləyə cəsarət etməz. Lakin mütəxəssis oldu-olmadı, bildi-bilmədi dil haqqında hər kəs bəhs edir, müha-kimə yürüdür. Halbuki ictimai hadisə olan dil bütün digər – fizi-ki, kimyəvi və s. hadisələrdən daha mürəkkəb və incə xüsusi-yətlərə malikdir və daha yüksək səviyyədə hazırlıq tələb edir. Dildə inqilab olmaz. Dilə rəxnə salmaq cəmiyyətə zərərdən baş-qa heç nə verməz. Dil təbii orqanizm kimi bir şeydir. Ondən yal-nız istifadə etmək olar. Ona xələl yetirmək, zərər vurmaq günah-dır. Dil xalqın mənəviyyatıdır, psixologiyasıdır, tarixidir, mədə-niyyətidir, dünyabaxışıdır. Qərarla, hökmlə, əmrlə onu dəyişmək mümkün deyildir. “İdrakı sönük başçıların qəfləti” nəticəsində dilimiz, millətimiz “əllərdə oyuncağa” çevrilmişdir.

Məşhur kəlamlardan biri də belədir ki, kim bacarırsa, iş-ləyir, kim bacarmırsa, işləyənlərə göstəriş verməklə məşğul olur. Dilə göstəriş verməyə, onu təshih etməyə əsla heç bir ehtiyac yoxdur. Lakin dildən bacarıqlı şəkildə istifadə etmək hamı üçün zəruridir. Xüsusilə söz sənəti ilə məşğul olanlar dili daha dərin-dən, daha əsaslı öyrənməlidirlər. Dili, sözü öyrənməyəndən söz sənətkarı olmaz. Dili, sözü ali bir məhəbbətlə sevmək, bütün varlığı ilə duymaq sənətkarı ucaldır. Az-çox savadı olan hər kəs olan-olmaz əhvalatları qələmə alıb anlada bilər. Lakin sənət-kar nəinki hadisə, əhvalat haqqında məlumat verir, oxucusuna ideya aşılayır, həm də eyni nisbətdə, bəlkə bir az da artıq estetik zövq aşılayır. Odur ki, kamil oxumuşların. geniş dünyagörüşünə

sahib olanların həm şifahi nitqi, həm də yazılı nitqi adama ləzzət verir. Belələrini dinləməkdən (oxumaqdan) doymursan. Bu səviyyəyə çatmaq üçün ən əvvəl dili öyrənmək, onun dərin qatlarına nüfuz etmək gərəkdir.

Volter göstərirdi ki, dörd-beş yaşlı uşaq Avropanın bütün əsas dillərini öyrənə bilər. Ana dilini öyrənməyə isə bir ömür kifayət etməz. İnsan ömrü boyu dili öyrənməlidir. Kim olur-olsun, ayrılıqda alınmış heç bir şəxs ana dilini bütünlükdə bilə bilməz. Hər kəs bu dilin çox cüzi bir qismini bilir. Dili bütövlükdə xalq bilir. Dili yaradan da, yaşadan da, dəyişdirən və inkişaf etdirən də yalnız və yalnız xalqdır. Dövlətlər, partiyalar, prezidentər, yazıçılar və s. deyildir, xalqdır.

Dil, söz əşyaya (məfhuma) nisbətlə ixtiyari, danışanlara görə məcburidir. Anlaşılma, ünsiyyət ehtiyacı məcbur edir ki, şəxs hər hansı sözü öz istədiyi mənə və şəkildə deyil, hamının işlətdiyi mənə və şəkildə işlətsin. Yəni, “alma” sözü yerinə tutaq ki, soğan, kitab və s. işlətməsin. Başqa cür desək, hər kəs özünə qədər mövcud olan dil qanunlarına tabe olmalı və dilin təqdim etdiyi qaydalara riayət etməklə nitqini qurmağa məcburdur. Yoxsa hər yerindən duran dilin başında turp əkə bilər. Dilin bu daxili yaşama xüsusiyyətlərini nəzərə almadan qurulan hər hansı dil siyasəti əvvəlcədən məğlub olacağını göz önündə tutsun.

Hər bir digər elm sahəsi kimi dilçilik də hadisələrin bəsit – görünən, hər kəsə məlum olan təzahürü ilə deyil, mahiyyəti ilə məşğul olmağa borcludur. Hər sahədə olduğu kimi dildə də təzahür mahiyyəti əks etdirmir. Odur ki, yalnız təzahürə əsaslanan diletant mülahizələrin bir qəpiklik dəyəri yoxdur. Dilin mahiyyətini əks etdirən qanunlardan biri və ən mühümü nəsillər arasında əlaqə vasitəsi olmasıdır. Hər yeni nəsil yeni dil yaratmır, bəlkə dədələrdən qalma dilə hazır şəkildə yiyələnmiş olur; dil ilə birlikdə əvvəlki nəsillərin uzun əsrlərdən bəri əldə etdiyi bütün elmi, dini, texniki, hüquqi, estetik görüşləri mənimsəyir. Deməli, dil cəmiyyəti, milləti yaşadan, onun mövcudiyyətini təmin edən başlıca və yeganə fenomendir.

Sovet idarə sisteminin canımızdan çıxmamış bir həyulası yaşamaqdadır: kim vəzifə sahibdirsə, deməli, ən gilli, ən elmlı adamdır, “başımızın böyüdü”, “onun ayağı biləni bizim başımız bilmir” və s. Bir şeyi unudurlar ki, adətən öz ixtisasından o qədər də baş çıxarmayanlar, savadsızlıqlarını vəzifə üstünlükləri vasitəsilə ört-basdır etməyə cəhd göstərənlər vəzifəyə can atır. Vəzifəli adam isə, istəsə də, istəməsə də, artıq mütəxəssis kimi geriləməyə başlamalıdır. Başqa cür də ola bilməz. Vəzifə şəxsi özünə ram edib, bütün (və ya çox) vaxtını alır. Elm, ixtisas isə bütün həyatı ona qurban verməyi tələb edir. Odur ki, yalnız və yalnız vəzifəsizlər elmə ziyələnə, onu inkişaf etdirə bilirlər. Bəs bizim Azərbaycan Elmlər Akademiyasına son 10-15 ildə hansı vəzifəsiz alim müxbir üzv seçilə bilib? Beləsi yoxdur. Bütün gününü iclaslarda, ezamiyyətlərdə, müxtəlif ictimai tədbirlərdə keçirən şəxslər hansı elmi nailiyyətlərinə görə Akademiyaya seçilirlər?

Dildə sözün, ifadənin dəyəri fərqləndiricilik qabiliyyəti ilə ölçülür. Mən “alma” deyirəmsə, bu sözlə müvafiq meyvəni bütün başqalarından seçib ayırıram. Yəni “armud” yox (demirəm), “zoğal” yox (demirəm) və s. Məhz alma! Eləcə də “türk dili” vahidi həmin dilin ləzgi dili, talış dili, tat dili, avar dili, udin dili, kürd dili, buduq dili, qırız dili və s. olmadığını göstərmək üçün işlədilir, yəni fərqləndirməyə xidmət edir.

“Azərbaycan dili” ifadəsi də fərqləndirmək üçündür. Azərbaycanda işlənən türk dilinin Özbəkistanda işlənən türk dilindən (özbək dilindən), Tatarıstanda işlənən türk dilindən (tatar dilindən), Qırğızıstanda işlənən türk dilindən (qırğız dilindən) və s. fərqləndiyini göstərmək üçündür. Azərbaycanda işlədilən türk dili Türkiyədə işlədilən türk dilindən, əlbəttə, fərqlidir. Bu dillərin hər biri müstəqil dildir. Bu fərqi əks etdirən söz – termin olmalıdır. Bu söz – termin “Azərbaycan dili” (“azəri dili”) ifadəsidir.

Türk dillərində nisbi sifətin morfoloji əlaməti olmadığından “türk dili” ifadəsi iki mənada işlədilir. Ehtimal ki, bütün an-

laşılmazlıqlar, dolaşıqlıqlar bu “türk” sözünün müxtəlif mənalarının qarışdırılmasından irəli gəlir. “Türk dili” termininin bildirdiyi mənalar bunlardır: 1) bu ifadə bütün türkdilli xalqların hamısının dillərinin ümumi adıdır (rus dilində – “türkski” mənasında) – özbək dili, qazax dili, türk dili, qaqaüz dili, Azərbaycan dili və s.; 2) Bu ifadə konkret bir türk dilinin adıdır (rus dilində “turetski” mənasında).

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxildir və ona görə də həm də “türk dili” termini ilə əks etdirilə bilər. Lakin göstərilən ikinci mənada Azərbaycan dilini türk dili hesab etmək səhvdir, böhtandır, elmi baxımdan savadsızlıqdır. Xalqımızın inkişafını, səviyyəsini görməmək, görə bilməmək və ya görə bilmək istəməməkdir.

Azərbaycan dilini indiki səviyyədə dialekt hesab etmək tamamilə yolverilməzdir.

Universitetə təhsil almağa gəlmiş türk tələbəm tənəffüsdə mənə yaxınlaşıb gileyləndi: – Müəllim, mən mühazirənizdən və oxuduğum kitablardan heç nə anlamıram. Çünki işlədiyiniz sözlərin 95 faizini bilmirəm.

Dilimizi “türk dili” sayanlara sualım: orta təhsilli şəxs dilinin (əgər bu bu “türk dili” həmin türkün işlətdiyi dildirsə) doxsan beş faizini başa düşür. Bunu nə ilə izah etməli? Məşhur kələmdır dil elmin inkişafına yardım edib, ona təkan da verə bilər, bu inkişafı ləngidən buxova da çevrilə bilər (Dekart).

“Azərbaycan dili” ifadə terminini Stalinin adına çıxırırlar.... Xahiş edirəm, çox xahiş edirəm, küyə getməyə, bir az diqqətli və ehtiyatlı olaq. Məsələ dilimizin taleyi üzərindədir. Stalinə nə düşmüşdü ki, o qədər də xoşlamadığı bir xalqın adının “qayğısına qalsın”, ona “düzgün ad” versin? Özü də o dövrdə ki, bu “xalqlar cəlladı” yaratmaq yox, qırıb-çatmaq ilə məşğul idi? Ehtimal ki, bu “Azərbaycan dili” termini məhz fərqləndiricilik məqsədi (sözün başlıca funksiyalarından biri fərqləndiricilikdir) ilə məhz Azərbaycanda düzəlmiş və “ellər atası”nın adı ilə irəli sürülmüşdü. Axı, hər hansı az-çox ictimai-dəyərli hadisəni onun

adına çıxmaq adi hal idi. Məhz osmanlı dili “türk dili” adlandırılardan sonra Azərbaycan – türk dilini fərqləndirmək üçün “Azərbaycan dili” rəsmiləşdirilib işlədilməyə başladı. Axı, başqa cür də mümkün deyildi. Əsrin əvvəlində hələ ədəbi normaları tam müəyyənləşməmiş, daxili üslubları formalaşmamış Azərbaycan dili osmanlı türk dilinin təzyiqinə duruş gətirib öz müstəqilliyini mühafizə etmişdisə, 30-40-cı illərdə nisbətən yüksək mərhələyə qədəm qoymuş, sabit ədəbi dil keyfiyyəti kəsb etmiş dilimiz mütləq fərqli ad daşımalı idi. Bizim o zamankı ziyalılarımız daha ayıq və daha proqnozlaşdırma qabiliyyətinə malik tədqiqatçı olmuşlar. Müxtəlif elm sahələrinə aid külli miqdarda yeni terminlər yaranmış dilimizin çox böyük imkanlara malik olduğunu və yaşarlılıq qabiliyyətini dolayısı ilə əks etdirirdi.

Görkəmli türk alimləri iqrar edirlər ki, “Kitabı-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin ədəbi abidəsidir. İndi necə deyiləcəkmiş? Məşhur türk tədqiqatçıları M.Füzuli şeirinin Azərbaycan dili nümunəsi olduğu fikrindədirlər. İndi necə deyilməlidir? Dildə hər bir ünsür bütün digər ünsürlərlə çox mürəkkəb daxili tellərlə əlaqədardır. Odur ki, dilin bütövlükdə ümumi strukturuna müdaxilə etmədən heç bir sözü, ifadəni dəyişmək, qəbul və ya rədd etmək mümkün deyildir. Bir sahədə baş verən cüzi bir dəyişiklik bütövlükdə dilin ümumi mexanizminə təsir göstərərək əksədə verməli olur. Şeirimizdən daha iki misranı burada qeyd etmək istəyirəm:

Türk qardaş Azəri türkcəsi deyir
Biz isə deyirik mütləq türk dili...

Elə bu misralar üçün Sizə təşəkkür edirəm.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 1993-cü il, 15 yanvar, səh. 3

“BİR HƏRFİN MÖCÜZƏSİ”

Füzuli şeirində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də bir hərf ilə fərqlənən səslərin eyni misra (beyt, bənd) daxilində müxtəlif şəkildə yer tapmasıdır, beləliklə də ahəngdarlıq, musiqilik əldə edilməsidir. Füzuli şəriyyətini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də budur. Elə buna görədir ki, eyni söz ahəngdar ekvivalenti ilə birlikdə özünü göstərir. Məsələn, harada **mar** işlənsə ardınca **mur** (və ya əksinə) gələcəkdir.

Kaftinə gətirdi **marü muri...**

Həmsöhbəti **marü** həmdəmi **mur....**

Həmsöhbəti **murü** həmdəmi **mar...**

Və yaxud harda**dövr** varsa, orda **cövr** gəlir:

Dövr cövrindən şikayət edənə aşıq demək...

Dövr cövründən imiş növhəyi-ney, naləyəi-dəf...

Dövr cövrün gör ki, nüzhətqahı-əhli zövq ikən....

Cəm könlün **dövr cövründən** pərişan olmasın...

Hər kimin kim **dövr cövründən** naşadı var...

Klassik poetikada bir hərf fərqi ilə ayrılan belə sözlər məğlub adlanır. Ümumi mənası “çevirmək” olan bu söz terminoloji mənada “bir hərfi çevirmək, dəyişmək” deməkdir. Müasir mənada inversiya, metateza, proteza, eliziya mənalarına uyğun gəlsə də, bu hadisə dil-fonetika baxımından deyil, üslub-poetika baxımından araşdırılıb qiymətləndirilməlidir. Odur ki, “çevirmə” anlayışına tam uyğun gəlsə də, hələlik ənənəvi məğlub terminini işləməyi məqbul görürük.

Avropa poetikasında məğlub anlayışını yunanca “palindrom” termini ilə bildirməyə daha çox meyl edirlər. Klassik ədəbiyyatımızda həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində məğlub hadisə-

sinə rast gəlirik. Lakin əsərlərinin bədii kamilliyi ilə seçilən Füzuli bu hadisədən hər kəsdən daha artıq, daha çox ustacasına istifadəsi ilə fərqlənir. Məğlub söz kökü ilə əlaqədar hadisə hesab olunur və hər hansı şəkilçinin hər hansı rolu nəzərə alınmır. Odur ki, şəkilçilər nə qədər çox və müxtəlif olsa da müvafiq sözlərin kökündə məğlub olub-olmadığına diqqət yetirməlidir. Bir misrasında Füzuli yazırdı:

Yeydürür meyxanədə bir cam vermək bir gözəl...

Bu misranın ilk iki sözünün kökü arasında (yey-mey) məğlub vardır. Məğlub yalnız sözün kök və əsası ilə əlaqədardır.

Məğlub Füzuli şeirində ən geniş yayılmış və ən çox istifadə olunan poetik-üslubi vasitələrdəndir. Hətta şairin farsca qəzəllərinin dilimizə tərcüməsində məğlub hadisəsinə aid istənilən qədər misal göstərmək olar.

Dahi sənətkarın qiymət irsində məğlub ilə əlaqədar aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. Əvvəlki sözün ilk hərfi dəyişməklə, başqa hərflə əvəz etməklə işlənən söz məğlub təşkil edir. Əslində məğlubun bu növü metaqram adlı söz oyunundan başqa bir şey deyildir. Lakin bu söz oyunu söz sənətində çox güclü bədii-estetik vasitə kimi təzahür edir.

Məğlubun bu növü Füzuli irsində daha geniş yer tutur. İlk hərfin fərqlənməsi ilə fərqlənən iki söz semantikaya da az-çox əlaqədar olduqda əlverişli bədii vasitəyə çevrilir və adətən bir sintaqmda (qoşa söz kimi, izafət kimi, söz birləşməsi kimi, həmcins üzvlər kimi və s.) çıxış edir. Məsələn, eyni mikromətnədə müxtəlif şəkillərdə və funksiyalarda **zövq** və **şövq** sözləri məğlub təşkil edir.

Bir **şövq** ilə **zövqdən** deyil dur....
Artır mənə **şövqi-zövqi** Leyli...
Şövq ilə həmişə **zövqüm** artır....

Zülali-**zövq şövqün** təşneyi-didar olandan sor...
Ey xoş olan sərməst kim, könlündə **şövqü zövq-**
dən...

Dəxi **zövqi-vüsali-dust şövqün** istəsin məndən...
Məsti-**zövqi şövqinəm**, birdir yanımda var, yox...

Söz önündən bir hərfin əvəzlənməsi ilə (samitin samit ilə. saitin sait ilə) meydana gələn məqlub hadisəsi də çox birhəcalı sözləri əhatə edir.

Dünü gün mən bilirəm kim nə çəkirlər onlar...
Bu **həm** bir **qəm** ki, el tənindən əfqan eyləmək olmaz...
Qəmi-pinhan məni öldürdü, bu **həm** bir **qəm** kim...
Bu rövşəndir kim, **nəm** ayinədən jəngar **kəm** olmaz...
Məskən etmiş **yar mari**-zülfi çeşmim rəxnəsin...
Yar halı dilimi **zar** bilibdir bilirəm...
Güli-xəndana sordum, **xarə yar** olmaq zərər verməz...
Məhbub **həm** istəsən **kəm** olmaz...
Üzrünü bəyan edib **həm** ol **dəm**...

Eyni mövqə və funksiyalarda habelə ikihecalı vahidlərin sıx-sıx işləndiyi nəzərə çarpır.

Sən gənci-**nəhan, cəhan** tilismin...
Faş eylə **cəhanə** bir **nəhan** gənc...
Mən xərabi-**badeyi**-safüüzari-**sadəyəm**...
Nə görər əhli **cəfa** məndə **vəfadən** qeyri...
Bu kim məndən **cəfa** kəm eyləməzsən həm **vəfadəndir**....
Çün **cəfa** mötədiyəm, bilmən nədir mehrü**vəfa**...
Eylə üşşaqə **cəfa** ki, **vəfalar** görəsən....
Aşiqin dərinə **timar** etsələr **bimar** olur...

Bir sıra hallarda çoxhecalı sözlərdə də eyni misra daxilində özünü göstərən məqlub hadisəsindən bəhs olunmuşdur.

Demək lazımdır ki, məğlub beytlərdə də, bütöv mətn parçalarının da da təzahür edir və bu zaman bədii-ekspressiv, həm də əlaqələndirici-konstruktiv funksiya qazanmış olur.

Ol qövm **həm** oldular xəbərdir,
Cəm eyelədilər sipahi-xunxar...
Mükəddər xatirimdən qılmadı bir kimsə **qəm** dəfin,
Səfadən dəm vuran həmdəmləri əhli-riya gördüm...
Kəsdi mənşiftədən əhli-**sələmət** yolunu,
Bəski, ətrafıma cəm oldu **mələmət** daşı....
Gər görməmək diləsən rəsmi-**cəfa**, Füzuli,
Olma **vəfaya** talibdünyayi-bivəfadə....

Məqlubun bu növündə, təbii ki, samitlər, onların əvəzlənməsi əsas rol oynayır. Bununla belə, saitlə başlanan sözlərdə də həmin hadisə özünü göstərir.

Ey Füzuli, çək **ayaq** ol bəzmdən, ya çək **əyaq**...
Füzul olduqca **eşqim**, gərm olur **əşkim** gözüm içrə...
Sanm kim bülbül **açar uçmağa** balü pərinini....
Sətri-tən **edəm edəm** hicabın...
Ləlin ətrafında xəttindən könül **eymən** degil
Etimad olma yeni **iymanə** gəlmiş kafərə....

Söz önündən bir hərfin əvəzlənməsi ilə meydana çıxan məğlub misralar arası (beytdaxili) daxili qafiyə yaratmaqda və beləliklə, ahəngdarlıq əldə edilməsində əvəzsiz vasitədir və elə buna görə də yüksək səviyyədə söz duyğusuna malik böyük Füzulini daha çox cəlb etmişdir. Daxili qafiyə təşkil edən məğlub həm də tam müvazilik yaratmağa yardım edir.

Leyli –**məhi**-asimani həşmət,
Məcnun – **şəhi**-kişvəri-mələmət.
Leyli – **səfi**-əhli-hüsn-əmiri,
Məcnun – **səri**-kuyi qəm fəqiri...

Leylidə **kamalı** hüsn ilə zövq,
MəcnundA **cəmali**-Leyliyə şövq.

II. Əvvəl gələn sözün önünə bir hərf əlavə etməklə düzəldilmiş söz məğlub təşkil edir. Adətən əvvəlki söz saitle başlanır.

Fərz oldu bir **əzmə cəzm** qılmaq...
Sındırmağa **əhd cəhd** qıldı....
Kim, **eyblidir** bu da məni-**ceyb**....
Hər nə təzvir etsə **əhli-cəhl** ona olmaz səbat...
Zülməti-zülmün giriftarı dəm **urmaz nurdən**...
Nola hər saət **od** üstündə durarsam **dud** tək...
Ki, gəda **ahı** əsər eylər olur **şahlarə**...
Ahım ki, ləhzə-ləhzə **rahi**-asiman tutar...
Ah kim olmadı ol **mah** xəbərdar hənuz...
Ahını ey **mah**, üşşəğin yetirmə göylərə...
Onu həm şiveyi-**rəftarə giriftar** eylə...

Bu məğlub növünün də komponentləri beytin müxtəlif misralarında çıxış edə bilər.

Nə tütündür ki, çıxar çərxə, dili-**zarə** məgər
Hicr dağını urur lələ **üzarım** bu gecə...
Ey Füzuli, odlara yansın **büsatu-səltənət**,
Yeydir ondan, həq bilir, bir **guşeyi-gülxan** mana...
Üz vurdu üzünə, qıldı əfqan,
Göz sürdü **gözünə**, oldu giryən...

III. Əvvəl gələn sözün önündən bir hərf atılmaqla düzəldilən söz məğlub təşkil edir. Bu məğlub növü irəlində qeyd olunan ikinci növün əksi kimi təzahür edir. Odur ki, nümunələrdən də görüldüyü üzrə, irəlində ah-mah tipli qarşılaşdırma özünü göstərirsə, bu üçüncü növdə əksinə, yəni mah-ah qarşılaşdırması əsas olur.

Rəhm et, ey **mah**, məni-dərviş çəkən **ahlarə..**
Başqa misallar:
Hənzul bulmağı ol sirrə ehtimali-vüzuh...
Rəna qədi **bəstər istər** oldu...
Dəlili-**cəhldir** eşq **əhlinə** surətpərəst olmaq...

IV. Əvvəlki sözün son hərfi dəyişməklə, başqa hərflə əvəz edilərək məqlub düzəldilir.

Təkyəgəhi **xakü** bəstəri-**xar...**

Ey **xak** büsatü **xar** bəstər..

Qılmasın **sərf** zər ol **sərv** qədü siməndam...
Ol güli-**rənaya** bu **rəng** ilə bildir halimi...
Rəvaci-**nəqd nəqşi** sikkədəndir, nola qədr etsə...
Sirri **qeybi** nə bilir kimsə xudadan **qeyri...**
Nöqsan ola **cana cahə** hasil...
Yox kimsədə təbi-**tiği-tizim...**
Dibaçeyi-**namə məmiməbud...**
Mən **şəmi-şəbi** firaqi -yarəm...

V. Əvvəlki sözün onundan bir hərf atılmaqla məqlub düzəldilir.

Dür-ci-düri-şahvarım, ana...

Məni risvagörüb **eyb** etmə **ey** naseh,ki, məzurəm...

Canibi-ləlini tut, ey könül, et **can** ilə bəhs...

Həm **bərg** verərdi şaxı, həm **bər...**

Şəmi-rüxsarın nihan tut **çəşmey-i**-xurşiddən,

Nuri-**çəşmim**, ehtiraz eylə yaman gözdən, yaman...

VI. Əvvəlki sözün sonuna bir hərf əlavə etməklə məqlub düzəldilir.

Derlər gülə **xar**, lələ **xarə**...
Gey **ardən** el içində **ari**.
Füzuli, çəkmə **yarın** oxların hər ləhzə**yarəndən**...
Gərdi-rahin əzmi-**gərdun** etdi kim, bu qədr ilə...
Biməzəm **xalın** xəyalın qanda təsvir eyləyim,
Dağdən bir yer tənü canımda **xali** qalmadı...
Onun tək kim pərişanlıq **ziyasın** artırır şəmin,
Mənə cövrün **ziyad** olmaq, sənə meylim füzun etdi...

VII. Əvvəlki sözü də daxilində iki hərf yerlərini dəyişərək bir-birinin yerində işlənməklə məqlub düzəldilir.

Hər **ərsədə** hər **əsər** ki gördüm...
Ruxi-safi meyi-**safində səfadan** qeyri...
Kamili-eşqəm, dəxi özgə **kəmalı** neylərəm...
Xəbərsiz yarımı halı-**xərabimdən xəbərdar** et....
Göstərdi **güzar gürzü** peykan....

VIII. Əvvəlki sözü də daxilində bir hərf başqası ilə əvəz edilməklə məqlub düzəldilir.

İltimas eylərdi kim **aləmdə Adəm** olmasın...
Nişə **məhrəm** eylədin şəmi məni **məhrum** edib....
Hakimi-**təqdirdən təğyiri**-fərman olmasın...
Arayişi-səbzədən **zəmanə**
Bənzətədi **zəmini** asimanə...

Müxtəlif üslubi-poetik tələbata müvafiq yazıldığından ki, Füzuli irsində sanki sözlər, ifadələr bir-birinə təhkim olunur, bir qayda olaraq, bir söz işləndikdə onunla semantik və (daha çox) poetik bağlılığı olan digər söz də həmin mətnə özünə yer tapır. Söz sözü çəkir, şeirə gətirir. Məsələn, Füzuli şeirlərində **şam** və **şəm** sözləri adətən məqlub məqsədi ilə bir vahiddə işlədilməli olur.

Şəmi şamı firqətəm. sübhi-vüsali neylərəm...
Şam şəmi bəzm olub ayrıldı məndən yar sübh...
Şam ərz etdin rüxün, **şəmi** əritdi infial...
Şamlar əğyar **şəmi**-bəzigahı olmağıl...

IX. Əvvəlki sözün daxilinə bir hərf əlavəsi ilə məqlub düzəldilir.

Bilmişlər idi ki: hüsnü rəftar
Qədrim qədərincə məndə həm var...
Zövqi-**didarilə dildarım** yox etdim varımı...
Sanır zahid özün **xali xəyalından**, qələtdir bu...
Kəm qılma nəсібimi, **kərəm** qıl...
Bir **zeybli Zeynəb** adlı yarə..
Hər **badə** ki sənsiz içirəm bəzmi **bəladə**..
Yandırıb **canım**, **cahansuz** etmə bərqi-ahimi....

Məğlubdan bəhs edərkən ərəb əlifbasını və bu əlifba əsasında sözlərin orfoqrafiyasını göz önündə tutmaq lazımdır. Çünki Füzuli şeirində geniş yer tutan məğlub növləri müasir orfoqrafiyada heç cür məğlub hesab edilə bilməz. Məsələn, Füzulinin müxtəlif əsərlərində fars dilinə məxsus sud (qazanc, mənfəət, fayda) ilə ərəbcə sövda (1.eşq, məhəbbət; 2.arzu, həvəs, istək; 3.alver, alış-veriş) sözləri imlada söz sonunda bir əlif ilə fərqlənir. Müasir yazılışda isə bu sözlərin arasında üç hərf fərqi vardır. Belə faktlar, məsələlər, problemlər isə çoxdur. Yuxarıdakı sözlərin məğlubuna aid nümunələr də çoxdur.

Eşq **sevdasında sud** etdin mətai-vəslədən...
Müjdə ki, müyəssər oldu məqsud,
Sövda ilə axır eylədin **sud**,
Ömr nəqdin sud sövdasında zayə qılma kim....
Qılmaq olmaz **sud sövdədə** yaman ortağılən...
Başda bir sərvi-səmənber vəlinin **sövdası** var.

Sud qılmaz bağiban nəzzareyi-gülşən mana...
Sud istəmə sövdayi-qəmi-eşqdə hərgiz....

Yaxud aşağıdakı beytdə işlənmiş **xal** və **xəyal** sözləri ərəb əlifbasına görə bir hərflə fərqlənirlər.

Bilməzəm **xalın xəyalın** qanda təsvir eyləyim,
Dağdən bir yer tənü canımda xali qalmadı.
(Burada habelə xal-xalü məqlubu vardır).

Məqlub Füzuli poeziyasının ən başlıca ekspressiv-üslubi xüsusiyyətidir. (Bu cümlədə “ən” sözünə diqqət edirik). Bunsuz Füuli şeiri yoxdur. Hətta türkcə divanının dibaçəsində “bədtəh-rir” katibdən bəhs etdiyi parça da sözlərin məqlubu üzərində qurulmuşdur.

Gah bir hərf süqutlə qılır **nadiri nar**,
Gah bir nüqtə qüsurlə **gözü kur** eylər.

Həmin dibaçədəki başqa parçalarda da məğlub diqqəti cəlb edir.

Qəzali qəzəl seydi asan deyil...
İşidir mərifət əhlinə **azar**.
İlahi, hasidi **zar** eylə daim...

Klassik poetikada məğlubun müxtəlif növləri vardır. Bunlardan ən çox yayılmış olanı “məqlubbəz” adlanır. Əvvəlki sözün yalnız bəzi səsləri dəyişməklə məğlub yaradılır.

Cizginən dövrəmdə ya **girdabdır**, ya **girdibad**...
Ver nərgisə **lalə ilə** rövnaq...
Ləl alaxəzaneyi-ciyərdən...
Qamətin xidmətinə sərvin əyilməz başı..

Əşk ləli rəhi-**eşqində** tutubdur ətəyim...
Eylərdi bəhanə **ilə nalə**...

Məqlub bəz həm iki sözü, həm bir söz ilə başqa sözün hissəsini, həm də iki müxtəlif sözlərin hissələrini əhatə edir və məhz iki komponentdən ibarət olduğuna əsasən məğlub hesab edilir. Füzuli irsində məğlubun ən geniş yer tutan səciyyəvi növlərindən biri də budur.

Söz ilə sözün hissəsi (və ya sözün hissəsi ilə söz) məğlub təşkil edir ki, buna yarımçıq məğlub deyilir.

Sözdür ki, deyərlər **özgədir** can...
Saqi, bizə rahəti-**rəvan ver**...
Dil deməkdən kəsilib, **tən** hərəkətdən vəh kim...
Kəsəti-peykanın etmişdir dəmirdən **tən** mana...
Mişki-Çin avarə olmuşdur **vətəndən mən** kim...
Gərçi çox istərsən Füzuli, **izzətin, az** et sözü...

Səs toplularının belə mütənasib və ya əks sıra ilə təkrarında Füzuli poeziyasının məftunedici sehlərindən biri gizlənməmişdir. Böyük ustadımızın ilk baxışda nəzərə çarpmayan, əslində isə bütün poeziyanı müşayiət edən bu ahəngdarlıq onun başlıca üslubi keyfiyyətlərindəndir. Misrada adətən yanaşı gələn iki sözün hüdudunda səslər əks sıra ilə təkrarlanır. Əvvəlki sözün son səsləri sonrakı sözün önündə əks sıra ilə düzülür.

Dad **əlindən** ki, məni **al ilə** məğbun etdin...
İnsan deyib **etmə məndən** ikrah...
Eylərdi bəhanə **ilə nalə**...

Məqlubun digər növünə “Məqlub küll” (tam məqlub) deyilir. Əvvəlki sözü təşkil edən hərflər əks sıra ilə düzülməklə əldə edilən məğlub belə adlanır.

Mehr salmazsan mənə, **rəhm** eyləməzsən bunca kim...
Ol **məhi-bimehrdən** rəhm məni-zarə yox...

Bu misralardakı **mehr** sözündəki hətrflərin əks düzümü ilə **rəhm** alınmış və misrada məqlub kimi işlədilmişdir.

Razi dili **zarın** etdi ifşa...
Razi-dili **zarın** eylə rövşən...
Mərizi-eşq üqdü-zülfün eylər **arizu, zira**....
Mis kimi kim **sim** qədrin buldurur simab ona...
Mənə düşvardır ol, gər **sana asan** görünür...

Qeyd etmək lazımdır ki, məqlub termininin kökü məhz bu göstərilən xüsusiyyətlə bağlıdır. Belə ki, məğlubun kökünü təşkil edən “qəlb” əks sıra ilə “oxuma” deməkdir. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar məğlub terminini “palindrom” kimi tərcümə etməyi məsləhət görürlər. Lakin “məqlub” termini çox geniş semantikaya malikdir və daha bir sıra hadisələri əhatə edir.

Füzuli şeirində eyni söz – formanın tərkibindəki səslərin əks sıra ilə oxunması ilə də tam məğlub əldə edilir. Buna görədir ki, “əlilə” kimi formalar şeirlərində çoxdur (habelə, əbcədcədü əb, dilsuz - suzi dil və s.).

Qəmindən dünbaşə həsrət **əlilə ol** qədər vurdum...
Əzasın edib **əlilə əfkar**
Eyləridi müdamn aləvü zar...
Xunun mujələrdirmi və yəmərdüm əlilə,
Oxlar çəkilib, dişrə atılmış cigərimdən...

Beytin ilk misrasının sonundakı söz məqlub hadisəsinə məruz qalaraq ikinci misranın əvvəlində işlədilir.

Giryan-giryan qılırdı **seyran**
Heyran-heyran gəzirdi hər yan...

Qaməti xəm birlə bir əhli-kəramətdir qaşın,
Daş olur, əlbəttə, əgər baş əgməsə mehrib ona...

Bəzən məğlub küll təşkil edən komponentlərdə məğlub mühənc səciyyəsinə çıxış edə bilirlər.

Gördü məni, etdi nalövü-**zar**,
Raz açdı mənə ki: "Ey vəfadar..."

Diqqət yetirilsin ki, məğlub hadisəsi tələffüz (səs) ilə əlaqədar deyil, məhz yazılış, imla (hərflər) ilə əlaqədar hadisədir. Odur ki, hətta müxtəlif dillərin sözlərində imla uyarlığı mümkün olduğu təqdirdə sənətkar əlində bədii-estetik vasitəyə çevrilir.

Bilməzəm **xalın xəyalın** qanda təsvir eyləyim,
Dağdən bir yer tənü-canımda **xal** qalmadı.

Bu beytdə yanaşı gələn xal fars, xəyal isə ərəb dilinə məxsus olsalar da, orfoqrafiyada bir hərfin yazılıb yazılmaması ilə fərqlənirlər və deməli, misrada məğlub mövqeyində yerləşdiriliblər. Beytin ikinci misrasında xali sözü də sonda bir səsin əlavəsi ilə xal ilə məğlub təşkil edir. Beləliklə, beytdə üç söz iki məğlub təşkil etmişdir ki, bu da daha kamil və yüksək səviyyəli sənətkarlıq bəhrəsidir. Belə üç sözdən iki məğlub düzəldilməsinə aid daha bir misal:

Əks **ruyin suyə** salmış **sayə**, zülfün toprağə...

Burada su – ru, habelə suyə – sayə səciyyəli iki məğlub vardır. Bu hələ azdır. Böyük Füzulinin aşağıdakı misrasında əsasən ana dilinə məxsus dörd sözdən məğlub düzəldilmişdir (əl-əl-gül) və bu qabiliyyət heyrət doğurmaya bilməz.

Ələ alır gəzicək **ol gül-rəna** ətəgin...

Daha bir heyərtləndirici xüsusiyyət şairin eyni misra və beytdə müxtəlif məğlub növündən eyni zamanda istifadə etməsidir.

Çün vardır əhl, kardır səhl...

Ey xak büsatü xar bəstər

Kamı-dili-təngüdidəyi-tər...

Əhdində vəfa bukundu axır...

Şəhdində şəfa bulundu axır...

Vəfa rəsmın unutmuşsan deyə inciməzəm, zira,

Bu kim məndən **cəfa** kəm eyləməzsən həm **vəfadən-**

dir...

Ləlü gövhər çox, ləbin tək **ləlü-gövhərbar** yox....

Yüz yük gühəri-**tərü zəri**-xüşk...

Misra və ya beytdə üç sözün məğlubuna təsadüf olunması da mümkündür.

Qaməti-xəm birlə bir əhli-kəramətdir **qaşın**,

Daş olur, əlbəttə kim **baş** əgməsə mehrab ona...

Məti nəngdən **ari**, libasi-**ardə nurəm**...

Gər onda həm görünməsə **gəl gör** qiyaməti...

Diqqət yetirilsin ki, bir neçə sözün məqlubunu yaradarkən şair daha çox ana dili sözlərinə müraciət edir. Məhz türk sözlərindən ən müxtəlif məğlub növləri yaratmaqda qüdrətli sənətkar daha böyük əzmkarlıq göstərmişdir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti 1993-cü il, səh.3

GÜNEY AZƏRBAYCANDA

YUPİTER, SƏN ƏSƏBİLƏŞİRSƏN

(ƏLİ ƏFSƏR NƏHAVƏNDİAN CƏNABLARINA)

Sizin “7 gün” qəzetində (13 mart 1993-cü il) dərc olunmuş məqalənizi oxudum. Məqalə belə adlanır: “İrənin oyanmış xalqına qarşı yalan dolu təbliğət baş alıb gedir”. Bu obrazlı cümlə ilk baxışda belə təəssürat oyadır ki, məqalədə söhbət Azərbaycan xalqından gedəcəkdir. Axı, “İrənin oyanmış xalqı” ifadəsi yalnız Azərbaycan xalqına aid edilə bilər. Farslar elə əvvəldən oyaq idilər və deməli, bir daha oyanmaqlarına ehtiyac yoxdur. Məqalənin başlığından məlum olur ki, bu oyanmış Azərbaycan xalqına qarşı yalanla dolu təbliğət baş alıb gedir”. Başlıqda irəli sürülən bu fikri ən əvvəl Sizin yazınız təsdiq edir. Azərbaycan dili haqqında Sizin bu aşağıdakı qeydləriniz, inciməyin, “yalanla” dolu təbliğət nümunəsidir. Yazırsınız: “Lakin Azərbaycan dilini tədris edib öyrənməyi bizim övladlarımız bir o qədər zəruri saymırlar”. Bu cümlədən belə çıxır ki, Sizin övladlarınız (bunlar kimlərdir: farslarını, kürdlərini?) tədris etməyi (öyrətməyi) və öyrənməyi zəruri saymırlar. Sizin övladlarınız öyrənənlərdir, yoxsa öyrədənlər? Bir diplomat kimi daha dəqiq deyə bilərdiniz? Cənab səfir! Bu dərəcədə ali və ictimai-siyasi məsələnin həllini övladların ixtiyarına buraxmaq nə dərəcədə düzgün hesab edilə bilər? Həmin cümlənin ardınca yazırsınız: “Çünki nə din dilidir, nə də beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir”. Təəccüb doğuran burasıdır ki, XX əsrin sonlarının ziyalıları dil haqqında belə bəsit mülahizə yürüdü. Axı, fars dilli də din dili deyildir, həm də “beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etmir”. Nə tarixən, nə də indi. Azərbaycan dili isə əsrlər boyu beynəlxalq dil olmuş, bütün Qafqaz xalqları arasında ümum ünsiyyət vasitəsi hesab edilmişdir.

Dilimizin bu beynəlxalq funksiyası yalnız 1920-ci ildən bolşeviklər tərəfindən məhv edilmişdir. Deməli, bu dilin çox böyük daxili yaşama qüdrəti, beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olmaq qabiliyyəti vardır ki, adətən imperializm nöqərləri dilimizin məhz bu keyfiyyətlərini məhv etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar.

Cənab səfir! Bir fars üçün Hafız nə isə, bir azərbaycanlı üçün Füzuli odur. Hafızın dilinə dərin hörmət bəsləməklə, Füzuli dilinə də eyni hörmət bəslənməsini tələb etməyə haqqımız vardır. Məqalənizdən məlum olur ki, Tehrandə “Azərbaycan dilinin tədrisinə açılmış kursa yalnız 102 nəfər öz adını yazdırmışdı. Kurs axıra çatanaqədək oradakıların sayı 10 nəfərdən də az qalmışdı”. Sizin məmnunluğunuzdan xəbər verən bu cümlələr də ibtidailiyi ilə diqqəti cəlb edir. Dil ən əvvəl azadlıq sevir. Universitetdə xala-xətrin qalması bir kurs açmaq o boyda böyük bir xalqın dilinə hörmətsizlikdir. Universitetlərdə dərslər hər bir xalqın ana dilində keçilər. Yalnız ölü dilləri, aradan çıxmaqda olan dilləri öyrənmək üçün kurs açarlar.

Yazırınsınız: “İranda yaşayan azərilərin hüquqlarının pozulması barədə Bakıda bəzi dairələrdə gedən söz-söhbət Təbrizdə də, İranın başqa şəhərlərində də yalnız istehzal gülüş doğura bilər”. Sizin bu “istehzal gülüşlü” cümlənizdən məlum olmur ki, göstərilən hüquqların pozulması fikrini təsdiq edirsiniz, yoxsa inkar. Yəqin ki, bu da diplomatik ifadə tərzidir. Cənab səfir, mən sizin kimi diplomat da deyiləm, heç bir rəsmi vəzifəm-filan da yoxdur. Sadəcə müəlliməm. Azərbaycan dilini öyrənməklə məşğulam. Mənə tam inana bilərsiniz. 45 illik tədqiqatdan sonra qənaətim belədir ki, imkan versəniz, Azərbaycan dili sizin saydığınız dillərin (ərəb, fars, ingilis dilləri) heç birindən geri qalmayan səviyyədə ünsiyyət vahidi kimi müasir baxımdan inkişaf etmiş hər hansı cəmiyyətə çox böyük müvəffəqiyyətlə xidmət edə bilər.

Xahişim budur ki, Siz öz diplomatik qabiliyyətinizi Azərbaycan dilinə qarşı çevirməyəsınız. Məqalənizdə bir diplomat kimi Bakıdakı (təkcə Bakıdamı?) “boş mağazalardan və səf-

səf növbələrdən cana doymuş, çala-çuxur, qaranlıq küçələrə mahlı məhəllələrdə yaşayan cibləri boş insanlardan” bəhs açmağınız da Sizə yaraşan deyil. Bizim adi jurnalistlər bunlardan daha artıq və daha kəskin yazırlar.

Mən Sizin başqa heç bir yazınız ilə tanış deyiləm. Bu məqalənizdəki son cümlə etik baxımdan məni razı salmadı: “Biz isə həmişə ədəbsizlərə ədəblə, rəzillərə alicənablıqla cavab vermişik”. Diplomatiya dilində məşhur kəlamlardan biri də belədir: “Yupiter, sən əsəbiləşirsən, deməli, haqlı deyilsən”.

“Yeni Turan” qəzeti, 1993-cü il, 14 aprel, səh.2-3

ELM AZADLIQ SEVİR

1967-ci ildə məni Azərbaycan Dövlət Universitetinə işə dəvət etmişdilər. Mərhum yazıçımız, filologiya elmləri doktoru Kamran Məmmədov məni görüb dedi: – “Sən ki, yaradıcı adamsan, universitetə niyə gedirsən?” –“Gənclərə düşünməyi öyrətmək, düşüncə qabiliyyəti tələq etmək istəyirəm”, – dedim. Sözümlü aldı və güldü. “Elə bilirsən onları xoşbəxt edəcəksən?” – dedi.

Düşünmək, öyrənmək həmişə əziyyətli işdir. Lakin bunun nəticəsinin fərəhi əziyyətindən qat-qat artıqdır. Füzulinin bir misrası belədir: “Bilməzlik ilə xoş idi halım”.

Qurultulu, təmtəraqlı şüarçılıqdan ibarət Sovet elmində hadisələr yalnız üzdən nəzərə çarpdırılır, mahiyyətə əsla diqqət yetirilmirdi. Nəzərə alınmırdı ki, hadisənin təzahür şəkli əsla mahiyyət ilə uyğun gəlməz. Hadisənin təzahürü mahiyyəti əks etdirərsə elmə, düşünməyə ehtiyac qalmaz.

“Bir qarışa zülm edib çox uddurmuşdular qan,
Oda Sultan Səncərin yapışb yaxasından...”

Nizami Gəncəvinin əsərini on illər boyu bizə bu şəkildə təqdim ediblər (əslində “yaxasından” yox, “ətəyindən” tutmaqdan gədir söhbət). Qarı dünyanın az qala yarısını fəth etmiş hökmdarın qüsurlarını üzünə deyir. Və burada köhnə dünyanı tənqid etmək, soltanları, şahları pisləmək üçün nə qədər desən material tapmaq olur. Lakin...lakin kimsə düşünmürdü ki, böyük bir hökmdarın qabağını bir qarı kəsə biləcəyi cəmiyyəti öz yaşadığı cəmiyyət ilə müqayisə edib nəticə çıxarsın. Hansı qarı “dahi rəhbərlərin” yox, adi bir dılğır raykom katibinin, milis rəisinin və s. kimi kommunist sisteminin zir-zibillərinin bircəciyinin qabağını kəsib onu tənqid edə bilərdi? Onda bəs hansı cəmiyyət yaxşıdır? Azaddır?

Danışılan hər şey, yazılan hər cümlə, irəli atılan hər fikir hələ elm deyil...”Qarpıza həsr olunmuş” “yaxşı başların” qənaətləri, mühakimələri hələ elm hesab oluna bilməz.

Elm ilk növbədə azadlıq sevir. Fikri buxovlayan hər şey elmə yaddır, düşməndir, həyatın dəyişilməsi və inkişafı fikrin dəyişmə və inkişafını tələb edir. Odur ki, hər sonrakı nəsil əvvəlkindən daha savadlı və daha alim olmalıdır. Bu, obyektiv zərurətdir. Tələbə gəlib müəllimini ötməlidir. Tələbə bir müəllimi qədər bilməli, bir də müəllimin bilmədiyini (öyrənmədiyini) öyrənməlidir. “Kamil şagird ustad olar ustada”. Aşığın bu cümləsi atalar sözüne çevrilib.

Sovet rejimində əksinə idi. Yüz, yüz əlli il əvvəl Marks nə deyib, Lenin də deyib, bunu öyrənmək bəs edərdi. Bundan artıq öyrənmək, düşünmək, yaratmaq mümkün olan iş deyildi. Buyur, sən onların tək bir fikrinə etiraz elə görüm. Adamın (adamlarının) atasına od vurardılar. 1973-cü ildə Moskvada Amerikanın elmi-mədəni bir sərgisi açılmışdı. Sərgiyə buraxılış pulsuz (burjuaziyadan belə səxavəti gözləməzdik) olduğundan biz də ora baxmağa getdik. Sərgiyə gələndə hər kəsə nəfis şəkildə əla növ kağızda nəşr olunmuş kitablar verirdilər. Bu kitabların birinin üzərində V.Franklinin Amerika gənclərinə müraciətindən təxminən belə bir fikir yazılmışdı: “Gənc dost! Unutma ki, sənə qədər

dünya naqis qurulmuşdur. Sənin əsas borcun bu naqis dünyamızı düzəltməkdir”.

Hələ o zaman məndə şübhə yaranmışdı ki, deyəsən, bu amerikalılar bu yolla bizim sovet sistemini dağıdacaqlar. Axı, Amerika prezidenti gəncləri fəallığa, dünyanı dəyişməyə çağırırdısa, bizdə yalnız və yalnız marksizm klassiklərinin əsərlərini əzbərləməkdən irəli getmək olmazdı. Kimin hünəri idi ki, başqa cür düşünsün?

“Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir” Hər yerdə yazırlar – göstəririlər – deyirlər ki, bu cümlə Leninə məxsusdur. Necə deyəsən ki, bu fikrin müəllifi Amerika dilçisi Uitni Vitnidir. O hələ 1893-cü ildə bu fikri irəli atmış və həmin mülahizəni söyləmişdi. Nəzəri seminarların birində dedim: ”Hələ elə bir şəxs olmayıb ki, dil məsələlərində bu və ya digər qüsura yol verməsin”. Yerdən replika verdilər ki, Lenin. Onun dilçilik görüşlərində qüsür yoxdur. 1980-cı il idi. İzah etməli oldum: Lenin rus dilində “defektı” sözünün işlənməsinə etiraz edirdi. Lakin Lenin öldü, getdi, söz qaldı. Demək istəyirdim ki, sözlər hökmdarlardan üstündür. Bütün hökmdarlar sözə, dilə tabedir, dil kimsəyə tabe deyildir.

1982-ci ildə bizim “Dilçilik problemləri” kitabımız nəşr olundu. Kitabda dünya dilçilik cərəyanları, nəzəriyyələri şərh olunurdu və təbii ki, dünya dilçiliyinə heç bir nəzəri yenilik gətirməyən, gətirə bilməyən sovet dilçiliyinə bu kitabda yer verilməmişdi. Odur ki, kitabın müzakirəsində bu “böyük” qüsür bərk tənqid olundu. Məcbur olub, kitabın əvvəlinə L.İ.Brejnevdən, partiya qurultayından, marksizm klassiklərindən bir neçə sitat daxil etdik. İndi də bu giriş bir yamaq təsiri bağışlayır. Sovet sistemi hər cür demaqqoqluğa rəvac verən bir cəmiyyət idi.

Biz tələbə ikən Stalinin dil haqqında yazıları nəşr olundu. Nəşr olundu, nə olundu...bütün dünyanı bürümüş nəhəng təbliğat maşını – radio, mətbuat işə düşmüşdü. Dilçilik elmi heç kəsin yadına düşmürdü. Hamı Stalinin dahiliyindən danışıq, yazır, danışıq, yazırdı. Bir dəfə müəllimlərimdən birinə yanaşmış qorxa-

qorxa dedim: "Müəllim, Stalinin lüğət fondu, lüğət tərkibi haqqındakı fikirləri Ş.Saminin lüğətinin əvvəlində irəli sürülmüş fikirlərdir". Hörmətli müəllimim mənə tərs-tərs baxaraq "Sən çox şübhəli adamsan" – deməklə söhbəti yarımçıq kəsdi. Axı, dahi-lərə şübhə etmək olmazdı.

Sovet elmi qul psixologiyasına əsaslanırdı. Quluin təfəkkürü də azad deyil və elə buna görə də qulun elmə bir münasibəti olmaz. Qulun düşüncə və qabiliyyəti qarnından yuxarı qalxa bilməz. Sovet dilçilik elmi bu vəziyyətdə olub.

Elm azadlıq sevir. Şair elə bil sovet ziyalısı üçün deyib: "Yumuruqla möhürlənib dəhənim".

Sovetlər birliyinə daxil olan respublikalar içində Azərbaycan daha dəhşətli əsarət içərisində idi. Bütün respublikalar kimi Azərbaycanda da əsarət var idi. Bir bu əsarət, Azərbaycanda ermənilərin beşinci kolonnası çox güclü fəaliyyət göstərib, həmin əsarəti bir qat da qüvvətləndirdi. Ruspərəst və ermənipərəst vəzifələrin (Allah göstərməsin) fəaliyyəti nəticəsində əsarət daha da artırdı. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan dilinə vurulan zərbənin miqyasını təsəvvür etmək mümkündür. Bütün orta əsrlər boyu ta 1920-ci ilə qədər Qafqazda beynəlxalq dil statusu kəsb etmiş Azərbaycan dili son yetmiş ildə əzildi, sıxıldı, acizləşdirildi. Onun ən mühüm ictimai funksiyaları tədricən heçə endirilirdi. İndi də Dağıstan xalqlarının qocaları Azərbaycan dilində, gənclər isə rus dilində qonuşurlar.

Akademiya üzvü yalnız elm adamı olmalıdır. Ömrü boyu vəzifələrdə çalışanlar, vaxtının çoxunu ictimai işlərə həsr edənlər üçün elmə vaxt qalmır və ya çox cüzi vaxt qalır. Lakin "elm insanın bütün həyatını tələb edir". Bunu hələ qədim yunanlar deyirdilər. Gəlin özümüzü aldatmayaq. İkiüzlülük bəsdir. Son on illərdə hansı zəhmətkeş alim Akademiya seçilib? Vaxt aparın, dost, "dayı", pul (rüsvət) vasitəsilə əldə edilmiş vəzifən olmasa Akademiya üzvlüyünü heç yada salma. Maraqlıdır ki, elə-belə, ortabab bilik sahibləri vəzifələri daha ustalıqla qararmaqlayır və bundan sonra bir-birinin ardınca elə kitabdır, əsərdir ey, çap edir

və ya etdirir. Elmi ictimaiyyət isə sükutla bu vəziyyətə bəraət qazandırmış olur. Axı, yazılan hər şey hələ elm deyil. Təəssüf, çox təəssüf ki, kağızlar korlanır. Dünyada hər şeyi pulnan almağın mümkün hesab edənlər pulnan Akademiyaya da soxulmağa cəhd edirlər.

On illər ərzində az-çox bir görkəmli əsəri, tədqiqatı, icadı olmayan kəs nə üçün havayı pul alsın, həqiqi elm əməkçiləri kənardan baxsın?

Sovet sisteminin prinsiplərindən biri də belə idi: adamları bir-birindən ayırmaq, birini digərinə qarşı qoymaq və beləliklə, birlik yaranmasına yol verməmək. Bu yol ilə əhalini idarə etmək asan və əlverişli idi. Akademikliyə görə pul vermək pulu havaya sovurmaqdır və dünyada hər şeyi baş-ayaq eləyən sovet sisteminin mənhus qalığıdır. Pulu əsl alimə, əməyə görə verməli. Əmək isə əsər ilə müəyyən edilir. Müəllifin əsərinə, kitabına qiymət verilməlidir, müxtəlif və adətən haram yolla “alınmış” ada yox. Elə bu sovetlərin elmə, alimə sırıdığı digər bir bəla kitab, əsər nəşridir. Kitab, əsər nəşri əsl tədqiqatçını yormaq, üzmək, incitmək vasitəsi, əyri yolla elmə gələnlərə geniş, rahat imkanlar vasitəsi olub. Bütün dünya mədəniyyətinin təcrübəsindən istifadə lazımdır. Kitaba ən yüksək qonorar verilərsə, elm inkişaf edir. Alim ac qalmaz, dılığır vəzifə sahiblərindən, bürokratik aparatdan asılı olmaz. Asılı beynindən, ac qarlından elm olmaz. 40-cı illərdə kəndlərdə müəllim, həkim, şəhərlərdə dosent, professor ən yüksək maaş alan ziyalılar idi. Sonra işlər dəyişdi, partiya hakimi-mütləq oldu, ziyalı arxa, arxa, arxa plana keçirildi. Ziyalı əməyi dünyada ən gəlirli əməkdir. Bütün dünyada bir-iki kitabı nəşr olunan kəs yaşayış ehtiyaclarından tam azad olur.

Sovet dövründə elmin ən böyük bəlalərindən biri də kitab nəşri ilə bağlı olmuşdur. Kitab nəşri azad olmalı, bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olmalıdır. Vəzifələrdən, nəşriyyat bürokratiyasından, dostbazlıq, yerlibazlıq, rüşvətbazlıqdan hələ də xilas olmayan nəşriyyatlar hələ də elmə ziyan vurmaqla məşğuldur. Zəif, savadsız kitablar daha tez nəşr olunur. Nə üçün? Ümumiyyətlə,

yətlə, digər sahələr kimi nəşriyyatlarda da yalnız başçıları dəyişmək, Əlinin vəzifəsini Vəliyə verməklə heç bir müsbət təbəddülat yaranmır. Nəşriyyat işi adamlardan, nüfuzlu-ziyalı vəzifəli-lərdən yox, bazardan, satışdan asılı olmalıdır. Allahın heç bir bəndəsinin işi nəşriyyat bürokratiyasına düşməsin. Bir kitabın çapı üzərində müəllifin çəkdiyi əziyyətlər haqqında həmin o boyda bir kitab da yazmaq mümkündür.

Bütün sahələr kimi savadsız kadrlar nəşriyyata çox böyük zərər vurur. Bir də görürsən ali məktəbdə məndən zəif qiymət alan tələbə nə yollasa müəyyən vəzifəni zəbt edir. Elmdən, kitabdan xəbərsiz bu adama hər hansı əsərin dəyərini nə cür anlatmaq olar? Vallah, mümkün deyildir. Elmi həqiqət yalnız və yalnız mübahisədən doğar. “Fikirlərin toqquşmasından həqiqət hasil olur”, – deyirdi qədim yunanlar. Mətbuatda, kitablarda heç bir dəyəri olmayan, dolaşmaq, mənasız yazılar elm adına təqdim olunur geniş kütlələrə. Mütəxəssis olmayanlar baş açma bilmir ki, bunlar, bu yazılar, sözlər səhvdir, düz deyil, fikirləri, beyinləri dolaşdırır. Mütəxəssislər də o yazıları oxumadan müəllifi xala xətrin qalmasını təbrik etməklə kifayətlənirlər. Odur ki, hər şeyi elm adına təqdim etmək mümkün olur. Çünki “heç kəs heç kəsin kağızını” həqiqi mənada oxumur. Oxumaq üçün, işləmək üçün alim ən əvvəl iqtisadi cəhətdən həm cəhətdən azad olmalı, inzibati cəhətdən müstəqil olmalıdır.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 9-15 fevral, səh.6

Guşəni filologiya elmləri doktoru, professor
Musa Adilov aparır)

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Din və dil problemi çox qədim tarixi olan və həmişə aktual səslənən problemlərdəndir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin, semantik strukturunun, üslubi laylarının zənginləşməsində Quranın çox böyük müsbət rolu olmuşdur. Bütün klassik ədəbiyyatımızda sözlərin çox böyük qismi dini mənalarda işlədilmiş və beləliklə, dini ideyaların yayılmasında çox mühüm vasitə olmuşdur. Xalq dilinin və ədəbi dilin sabit ifadələr, hikmətli kəlamlar ilə zənginləşməsində də Quranın böyük rolu vardır. Bu nömrəməzdən başlayaraq islam dini ilə əlaqədar yayılan və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan ifadələrin şərhini veririk.

ZÜLMƏTDƏN NURA

Bu ifadə bəzən də “qaranlıqdan işığa” şəklində özünü göstərir.

Həmin ifadə Quranda bir neçə yerdə işlədilmişdir.

“Allah, ona inananların dostudur, onları zülmətdən çıxarıb işığa tərəf yönəldir. Kafirlərin dostu isə şeytanlardır. Onları nurdan ayırır zülmətə salırlar. Onlar cəhənnəmlikdirlər və orada həmişəlik qalacaqlar (II surə, 257-ci ayə).

“Allah öz lütfünə sığınanları onunla (peyğəmbər və Quran vasitəsilə) əmin-amanlıq (sülh) yollarına yönəldər, onları öz izni ilə zülmətdən nura çıxarar və düz yola istiqamətləndirər (V surə, 16-cı ayə).

“Sizi zülmətdən nura çıxartmaq üçün sözə mərhəmət bəxş edən Odur” (XXXIII surə, 43-cü ayə).

“Sizi zülmətlərdən nura (küfrdən imana) çıxartmaq üçün öz bəndəsinə (Məhəmməd əleyhissəlama) açıq-aşkar ayələr nazil edür. Allah sizə şəfqətli və mərhəmətlidir.”(VII surə, 9-cu ayə).

“Və iman gətirib yaxşı işlər görənləri zülmətdən nura (küfrdən imana) çıxartmaq üçün Allahın açıq-aşkar ayələrini sizə oxuyan bir peyğəmbər göndərmişdir” (XV surə, 11-ci ayədən).

N.Hikmətin “Kərəm kimi” şeirində deyilir:

Mən yanmasam,
sən yanmasan,
biz yanmasaq,
necə çıxar
qaranlıqlar
aydınlığa?

Ümumiyyətlə, hər xalqın dini görüşləri, inamları dilində sözlər və ifadələr şəklində öz izini mühafizə edib saxlayır. Azərbaycan dilində “gecə və gündüz” ifadəsinin rus dilində qarşılığı «день и ночь» (“gündüz və gecə”) şəklində işlənilir ki, hər iki vahiddə komponentlərin sıralanması dini əsaslarla əlaqədardır. Eləcə də dilimizdə “Yer və göy” (rus dilində: “небо и земля”) tərkibində vahidlərin sırası dini əsaslara malikdir. Hələ Təbəri öz “Tarix”ində yazırdı ki, “alimlər yer və göy yaradılmasında ixtilaf etmişlərdir. Bəziləri deyirlər ki, əvvəl Yer yaradıldı, sonra Göy yaradıldı...Göyün qaranlıq gecəsi yaratdı və ol qaranlıq gecədən rövşən gündüz izhar qıldı...yeri Göy altına döşədi”.

Quranın 36-cı surəsinin 37-ci ayəsində deyilir: “Gecə də onlar üçü (qüdrətimizə) bir dəlildir. Biz gündüzü ondan sıyrılıb çıxardan kimi onlar zülmət içində olurlar”. Bu ayəni şərh edən müəllif yazır: Burada “gecənin, qaranlığın ilkin olması göstərilir, gündüz onun içində sıyrılıb çıxarılır. Məlumdur ki, əslində kainat qatı zülmət içərisindədir. Günəş şüaları yerin hava örtüyünü dəlib keçməklə aydınlıq, gündüz yaranır (“Ədəbiyyat” qəzeti, 23.X.1992).

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 16-22 fevral, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

XOFLA RİCA ARASINDA QALMAQ

Əslində dini ifadə olub, həm xalıqdən qorxmaq, həm də onun rəhminə bel bağlamaq, ümitsizliyə düşməmək mənasına gəlir. Buradakı “rica” “rəca” sözü “ümid, arzu” mənasındadır. Xof isə “qorxu” deməkdir. İfadənin indiki mənası belədir: tərəddüd etmək, mütərəddid qalmaq.

Quranın dilimizə tərcüməsində hər yerdə “xof və rica” yox, daha aydın olan “qorxu və ümid” işlənmişdir.

“Yer üzü düzəldikdən sonra orada fəsad törətməyin. Al-laha həm qorxu, həm də ümidlə dua edin. Həqiqətən, Allahın mərhəməti yaxşılıq edənlərə çox yaxındır” (VII surə, 56-cı ayə).

“Sizə həm qorxu, həm də ümid verən ildırımını göstərməsi, göydən yağmur endirib öləndən sonra torpağı diriltməsi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda ağıllı düşü-nən bir qövm üçün ibrətlər vardır (XXX surə, 24-cü ayə).

“Sizə qorxu və ümid məqsədilə şimşək göstərən, ağır bu-ludları yaradan da odur” (XIII surə, 12-ci ayə).

“Biz Zəkəriyyənin duasını qəbul buyurduq, ona Yəhyanı bəxş etdik və zövcəsini qabil bir hala gətir idik. Onlar xeyirli iş-lər görməyə tələsər, rəğbət və qorxu ilə (rəhmətimizə ümid bəsləyib əzabımızdan qorxaraq) bizə ibadət edərdilər” (XXI surə, 90-cı ayə).

“Onlar ibadət üçün yataqlarından qalxar, qorxu və ümid içində Rəbbinə dua edər və onlara verdiniz ruzilərdən sərf edərlər” (XXXII surə, 18-ci ayə).

“Əmir Teymurun vəsiyyətləri”ndə deyilir: “Tanrının yaratdığı bəndələri ədalət və insaf ilə özümdən razı saldım. Rəhmi-mi günahlıdan da, günahsızdan da əsirgəmədim. Hökmümü haqqın buyruğunca çıxartdım. Xeyir-ehsan işlərim ilə adamların ürəyində yurd saldım. Düzgün siyasət və insaf ilə hərbi qulluqçularımı, rəiyyəti ümid və qorxu arasında saxladım...”

“...İkincisi, hərbciləri və rəiyyəti ümid ilə qorxu arasında saxladım. Dost-düşməni güzəştli barışıq mərtəbəsində tutdum...”

“...Tutduğum məmləkətlərin hərbcilərinə dərgahıma gəlmək ixtiyarı verdim. Rəiyyəti özümə tabe elədim. Hamın qorxu və ümid arasında saxladım, hər bir məmləkətin yaxşı adamlarına yaxşılıq elədim”.

Əhməd Səbri Həmədaninin islamda Cəfəri məzhəbi və İmam Cəfər Sadiqin buyruqları” kitabında deyilir: “İmam Cəfər Sadiq buyurmuşdur: “İnsanın tam mənası ilə mömin ola bilməsi üçün Allahdan qorxması və Ona ümid bəsləməsi lazımdır. Ümid bəsləyən və qorxan kəs qorxduğu və ümid bəslədiyi varlığa görə hərəkət etməlidir”.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Nə böyük bayram” məqaləsində (“Azərbaycan” qəzeti, 28.V.1919) deyilir: “Mart hadisəti ilməsinin bir nəticəsi olaraq davam edən Bakı əsarəti...Qarabağ, Naxçıvan, Lənkəran məsələləri, Dağıstan faciəsi, nəhayət, bugünkü şənliklər – iştə bir sənənin həyatı-istiqlalının xof ilə ümid arasındakı iztirab və itminan (inam) dəqiqələri”.

İfadənin başqa variantında “qorxu ilə ümid” tərkibi işlənilir. Məsələn, A.Bestujev-Marlinskinin “Molla Nur” əsərində deyilir: “Buludlar! Göylərin südünü yerə sağın, tufan qoparın, torpağın sinəsindəki qara ləkələri yuyub təmiləyin, quraqlığı yox eləyin. Oxlarınızı günahkarların bağına sancın, günahsızları sevincirin...axı bu dünyada hamı günahkar deyil. Qoynunuzda tək-cə ildırımlar yatmayıb: orada tərəvət gətirən yağış da var; tək-cə qorxu deyil, ümid də var. Gömgöy buludlar, mələklərin qanadları. Bizə sərnilik bəxş edin.”

Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycanın paytaxtı” adlı yazısında deyilir: ”Baku” kəlməsi indiki halda dünyaca məruf kəlmələrdən birisi və hər kəsin vürdizəbanı olduğu kibi, hər azərbaycanlının da “bismilləsi”dir. Bu kəlmə, bilxassə, Azərbaycan istiqlalının xofla ümid arasında bir böhran keçirməkdə olan bu günlərdə həssas yürəklərə müəssər bir iztirab verməkdədir” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1.XII.89).

“Xof ilə rica” şəklində sözişlətmənin tarixi daha qədimdir.

M.Füzuli “Məcnuni-həzin dilindən” söylənən bir qəzəldə deyilir:

Qəhrindəki siyasəti asib xof üçün
Lütfündəki lətafəti feyzü rəca həqi.

Fəqir Ordubadinin “Dünya əhlini məzəmmət” satirasında deyilir:

Fəqir, bəs elə, yox xalqdan əməl hərgiz
Nəsibü hissələri xof, nə ricadəndir...

Bir ictimai hadisə kimi dilin bir xüsusiyyəti də belədir ki, xalqın, ölkənin tarixində baş vermiş hər hansı az-çox mühüm hadisənin izlərini özündə mühafizə edib saxlayır. Şərqdə əsrlər boyu davam edən sufi hərəkəti ilə əlaqədar çox geniş miqyasda yayılmış bu ifadə də belələrindəndir. Sufi təriqətində, yəni yolunda (“təriqət” -yol deməkdir), yeddi məqam (dayanacaq) olduğu göstərilirdi. Hər məqama çatmaq üçün yolçu-sufi (“salik”) çox böyük cismani əziyyətlərdən, imtahanlardan keçməli olurdu. Bundan əlavə sufinin daxili mənəvi aləmində qısamüddətli coşqun anlar olurdu ki, buna “hal” deyilirdi. Məqamların hər birinə çatmaq üçün sufi özü çalışır. Hər əziyyətə qatlaşırdısa, “hal” ona ilahidən bəxş olunmuş nemət hesab edilirdi. Adətən çox qısa ömrü olan halın müxtəlif növləri və sufi jarqonunda mənaları var idi. Ən çox bu “hal”lar qeyd olunur: qürb (yaxınlıq), məhəbbət, xof (qorxu), rica (ümid), üns (dostluq), şövq, müşahidə, yə-

qin və s. Bunlardan “xof” və “rica” terminləri belə şərh edilirdi: xof – Allahın qarşısında öz borcunu az da olsa yerinə yetirə bilmədiyini, günahkar olduğunu dərk etmək və bundan irəli gələn qorxuya rica-allahın mərhəmətinə və rəhmdilliyinə ümid.

“Təriqət” sözü Quranda yol mənasında işlədilmişdir. Sufilər bu termini əxlaqi və dini təkmilləşmə yolu, Allahı dərk etmənin həqiqi yolu, Allaha yaxınlaşmaq yolu mənasında işlədirdilər. Bu yolda uzun bir özünün təkmilləşdirmə müddəti nəticəsində insan bir çox müsbət keyfiyyətlər qazanmış olur. Bu yolla gedən şəxs (sufi) bir sıra məqamlardan (“dayanacaq”, “mərhələ”) keçməlidir. Başlıca məqamlar bunlardır: tövbə, səbr, şükr (Allaha şükr etmək), xof (Allahdan qorxmaq), rica (Allahın mərhəmətinə inan), fərq (yoxsulluq), zöhd (zahidlik), tərki-dünyalıq (təvəkkül), öz iradəsindən əl çəkib Allaha bel bağlamaq, məhəbbət (Allaha eşq yetirmək).

İ.P.Petruşevski göstərir ki, əvvəlki beş mərhələ bütün dindarlar üçün məqbuldur, sonrakılar isə yalnız sufilərə məxsusdur.

İslam dinində qorxu hissi çox mühüm rol oynayır. Hətta allaha yaxın olan valilər də ondan qorxmalıdırlar.

Göstərilən terminlər 859-cu ildə (hicri 245) vəfat etmiş Zün Nun əl-Misri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əvvəllər məqamların (“mərtəbə”, “rütbə”, “dərəcə”, “mənzil”, “mərhələ”) miqdarı yeddi olmuşdur: tövbə, möminlik, zöhd, fəqr, səbr, təvəkkül, razılıq.

Hənəfi Zeynalli “Şeyx Sənan” haqqındakı mülahizələrində yazırdı: “Dindarlıqla eşq. Şeyx Əbuzərlə gənc Zəhra... Birincisi get-gedə sönməkdə, daim xof və rica dalğaları arasında yuvarlanmaqda...”

C.Cəbrayılbəyli “Xatirələrim” kitabında keçmişdə şəbih mərasimindən bəhs edərkən yazır: “Bir azdan sonra uşaqla bir qadın gəlib su istəyir, “Şümrün” könlündə rəhm oyanır və xofla şübhə arasında ikən, şəbihgərdanın yenə də:–“Olmaz, olmaz de, qovla” səsi eşidilir.

Mir Cəlalin hekayələrinin birində deyilir: "Şairlər demişkən qaldım xofla rica arasında".

S.Rəhimovun "Mehman" povestində deyilir: "Mehman xofla rica arasında qalmışdı. Gedim, getməyim?...Yaxşı olmaz, gedim...Mehman tərəddüd içində dolaşdı".

Ə.Vəliyev "Budağın xatirələri"ndə yazır:"Anam demişkən, mən xofla rica arasında qalmışdım. Gülüqızdan ayrılıb getməyə çətinlik çəkirdim. Məhərrəm əninin yanında da vədə xilaf çıxmağa haqqım yox idi".

H.Cavidin "Topal Teymur" dramında Cücə deyir: "Mən dövlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi ümidlə qorxu arasında tutdum".

Ə.Vəliyevin "İşığa doğru" xatirə-povestində deyilir: "Qəmərin söz verməsi sual işarəsinin dalından boylanır.

Mənim evlənməyim xofla rica arasındadır. Kürdüstan qəzasında vəziyyətin düzəlməsi isə mərkəzin binagüzarlığı ilə əlaqədardır".

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 2-8 mart, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

QOCA DÜNYA

Dünyanın qoca və vəfasız bir qadın kimi təsəvvür edilməsinin tarixi qədimdir.

Təbərinin “Tarix” əsərində (III c., s.132-133) meraca getməsindən bəhs olunarkən peyğəmbərin dilindən deyilir: “...Burağın ayağı yerə toxunmayıb məkkeyi-mükərrəmədən ta məscidi-Əqsaya varınca getdi. Gedərkən üç dəfə sağımdan, üç kərə solumdan nida gəldi ki:” Ya Məhəmməd, azacıq dur, sənə sualım vardır”. Mən əsla dinləməyib keçdim və yenə gördüm bir qarı qart qoca mənə üç kəs “Dur!”- deyə nida elədi. Ona da əsla etibar etməyib keçdim. Yenə bir ixtiyar gördüm, əsaya dayanmış titrər, ol dəxi üç kərə “Dur!” –deyə nida elədi. Yenə əsla durmayıb keçdim. Bədə qayət gözəl bir yigitə uğradım: ”Dur, sənə söyləyəcəyim var!” Haman Buraq durdu. Salam verdi, salamım alıb etdi: ”Sənə müjdə ki, cümlə xeyir səndə və sənün ümmətindədir”. “Əlhəmdülillah” dedim və Cəbrayıl sual elədim ki, bunlar kimlərdir. Cəbrayıl etdi: ”Sağ tərəfinizdən gələn yəhudi sədası idi. Əgər duraydınız qövmi-yəhudi qələbə edib təht-qəhrlərində olurdu və sol canıbdən gələn səda nəsəri sədası idi ki, Tövrət onlar ümmətinə qələbə edərdi və ol övrət dünya idi, əgər duraydınız övrətin dünyaya həris olub şəriətinə etibar etməzlərdi və ol qoca şeytan idi, əgər duraydınız ümmətin axır ömründə hiyləsindən nicat bulmazlardı, bəlkə çoxuna qələbə edib azdırardı. Amma ol təzə yigit dini-islam idi, durduğunuzun faydası ümmətin onların cəmisi üzərinə qalib gəlirlər”.

Ə.Xaqaninin “Mədain xərəbələri” əsərində dünya haqqında belə deyilir:

Körpə qanını sürtər
rüxsarına ənnik tək
Bu döşü qara kaftar,
ağ qaşlı bu biiman....

M.Füzulinin bir qitəsində deyilir:

Bu səbəbdən bilirəm kim, bu cahan övrətdir
Övrətin bəylədir övladi ilə əfali.
Ulu evladi kəsər süddən ütədid verər,
Süd verib lütf ilə bağlar beşiyə ətfali.

Cənubi Azərbaycan şairi Məhəmməd Hidəcinin bir şeirində deyilir:

Dünyaya uyma, zahirinə baxma, bu qarı
Allatmağa səni, üzünə eyləyib bəzək.

“Əmir Teymurun vəsiyyətləri”n də deyilir: “Padşahlıq işlərini büsbütün başqasına tapşırmaq, ixtiyarı özgəsinin öhdəsinə buraxmaq olmaz. Dünya ayağı sürüşkən qadın kimidir, onun aşiqi çoxdur. Əgər padşah öz səltənətinin ixtiyarını başqasına vermiş olsa, onun iştahından padşahlıq keçəcəkdir”.

Dünyanın qocalığı, vəfasızlığı, xəyanətkarlığı haqqında çoxlu rəvayət və əfsanələr mövcuddur.

Müasir dövrdə bir obraz kimi işlənən bu ifadələr əslində matriarxat dövrünün inamlarının dildə qalığıdır. Yer kürəsi də, dünya da qoca bir qarı şəklində təsəvvür edilirdi. Bütün həyat, dünya bu qarının ixtiyarındadır. Qövsi-qüzeh bu nənənin toxuduğu hana və ya örkəndir. Dünyanın sonunda qiyamət qopacaq,

hamı ölüb gedəcək, yalnız bu qarı (və totem hesab olunan) qurd qalacaqdır.

“Azərbaycan mifoloji mətnləri” kitabında bir əsatir belə təqdim olunur: “Nuh xəbər tutur ki, dünyanı su alacaq. əl-ayağa düşür, gəmi hazırlayır, heyvanların hərəsindən bir cütünü də gəmiyə qoyur ki, onların nəslı kəsilməsin. İşdən hali olan, dünya-görmüş, ömür sürmüş ağbirçək bir qarı nuha yaxınlaşıb deyir:

– Məni də özünlə apar.

Nuh söz verir, amma səfər zamanı verdiyi söz huşundan çıxır, qarı qalır yer üzündə.

Vaxt gəlir. Bir yağış yağır, bir yağış yağır, tut ucundan, çıx göyə. Çaylar şahə qalxır, sel dağları qoparmaq istəyir. Hər yan suya qarışır, dünya görünməz olur.

Vaxt keçir, vədə yetişir, gün çıxır. Günəşin zərbindən su ərşə çəkilir. Nuh qayıdanda qarı düşür yadına. Gedir ki, onun öldüsündən-qaldısından bir xəbər tutsun. Qarının evinə yaxınlaşanda qulağına səs düşür, dinləyib görür ki, cəhrə səsidı, qarı salamətđı, özü də ip əyirir.

Soruşur:

–Qarı, dünyanı su aldı, sən bunu görmədinmi, bilmədinmi?

–Yer üzünü su almağını ondan bildim ki, piltələrim bir az nəm kimi oldu.

Nuh barmağını dişləyir. Başa düşür ki, qarı qoca dünyanın özü imiş. Sən demə dünya-aləm batanda bunun ancaq piltəsi nəmlənərmiş”.

Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şirin və Xosrov” əsərində Dünya haqqında deyilir:

Bu qaşı vəsməli kaftardan həzər,
Saysız ər öldürüb yenə ər gəzər.
Kim ki, bu qarıdan sevgi duymadı,
Nəşəylə yaşadı, ona uymadı.

Əsərin tərcüməçisi A.Sarovluyazır: "Şairin bu fikri belə bir hədislə əlaqədardır. Guya dünya bir gün başında əlvan rəngli çarşab, bir əli qanlı, bir əli xınalı qoca qarı qiyafəsində İsanın gözlərinə görünür. İsa ondan soruşur:

–Ey lənətə gəlmiş, belini niyə əymisən?

Dünya cavab verir:

–Fironu, Nəmrudu, Qarunu yola salmışam, yaşım çoxdur, qocalmışam.

–Bu kaftar vaxtında belə əlvan rəngli çarşab örtməyin nə mənası var?

–Özümü cavanlara sevdirib onları aldatmaq üçün bu cür rəngarəng çarşaba bürünmüşəm.

–Əlinə xına yaxmaqda məqsədin nədir?

–Təzə ərə getmişəm.

–Bəs əlinin biri niyə qanlıdır?

–Ərimi təzəcə öldürmüşəm.

Tədricən qoca dünya tərkibinə analogiya üzrə başqa tərkiblər də işlənməyə başlamışdır.

R.Rzanın bir şeirində deyilir:

Yetər əyildik, keçdik
qoca tarix boyunca.
Açılmadı bir aynan,
gülmədik bir doyunca.
Sənə xor baxanlar qoy
İndi əyilsin, Kürüm.

S.Vurğunun müxtəlif şeirlərində belə poetik obrazlardan çox istifadə edilmişdir.

Eşit dünya! Qoca Dünya!
İndi qələm
Söhbət açır bizim Bakı
gecəsindən....
("Bakının dastanı").
Mən görürəm.Qoca Şərqin

övladları oyanmışdır,
Dəlik-deşik bayraqların
rəngi qana boyanmışdır.
("Zəncinin arzuları").
Qoca Roma! Günəş doğur
göylərinə gecə yarı.
Gözün aydın, sağalmışdır
Tolyattinin yaraları....
("Zəncinin arzuları").

YALAN DÜNYA

İfadə Qurandan yayılmışdır. Burada deyilir: "Bilin ki, dünya həyatı oyun-oyuncaq, bər-bəzək, bir-birinizin qarşısında öyünmək və mal-dövləti, oğul-uşağı çoxaltmaqdan ibarətdir. Bu elə bir yağışa bənzəyir ki, onun yetişdirdiyi bitki əkinçilərin xoşuna gələr. Sonra o quruyar və sən onun saralıb-solduğunu, daha sonra çör-çöpə döndüyünü görərsən. Axirətdə şiddətli əzab, Allahdan bağışlanma və razılıq gözləyir. Dünya həyatı aldanışdan, yalandan başqa bir şey deyildir" (57-ci surə, 20-ci ayə).

Böyük Füzuli yazmışdır:

Həqqə ki, həmin vücut birdir.
Bir zatə vücut münhəsirdir.
Əksidir onun vücudi-əğyar.
Mənidə yox etibar ilə var.
Var olanı xəlq yox sanırlar.
Yox varlığına aldanırlar.
Yoxdur bu vücudun etibarı,
Haqq ayinədir, cahan qubarı.

Elm də sübut edir ki, dünya mahiyyətə bizim gördüyümüz kimi deyildir. Məşhur kəlamdır ki, hissələrimiz bizi aldadır və beş hiss orqanı ilə aldığımız informasiya adətən səhvdir. Ma-

hiyyəti yalnız təfəkkür vasitəsilə dərk edirik. Görünüşdə güzgünün üzünü örtmüş toz görünür, güzgü özü yox. Bu tozu sildikdə güzgünü görmək mümkündür. Gördüyümüz bu dünya da toz kimidir. Həqiqətin üstünü örtdüyündən var ilə yox səhv şəkildə anlaşılır.

Ulu Şəhriyarın “Yalan dünya” şeiri belə başlayır:

Sənin bəhrən yiyən kimdir?
Kiminkisən? Yiyən kimdir?
Sənə doğru deyən kimdir?
Yalan dünya, yalan dünya

“Heydərbabaya salam” şeirində deyilir:

Heydərbaba, dünya yalan dünyadı.
Süleymandan, Nuhdan qalan dünyadı.
Oğul doğan, dərdə salan dünyadı.
Hər kimsəyə hər nə verib alıbdı,
Əflatundan bir quru ad qalıbdı.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 6-12 aprel, səh.6

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

GÜN VAR MİN AYA DƏYƏR

Bu məşhur ifadə aşağıdakı ifadədən yayılmışdır.

Əzizim min ayə dəyər,
Qaşların minayə dəyər.
İl var bir günə dəyməz,
Gün var min aya dəyər.

Belə bir obrazlı və ümumiləşmiş ifadənin formalaşması Qurani-Kəbir ilə əlaqədardır. Quranda dəfələrlə və müxtəlif məqamlarda işlənən bu ifadənin rəngarəng variantları özünü göstərir. Lakin şəkli müxtəlifliyə baxmayaraq, ümumi məzmun seçilmə, fərqləndirmə, üstün hesab etmə anlayışının ifadəsinə xidmət edir.

Qranın 97-ci surəsinin üçüncü ayəsində deyilir: ”Qədr gecəsi (savab cəhətdən) min aydan daha xeyirlidir”. 70-ci surənin dördüncü ayəsi isə belədir: ”Mələklər və ruh (Cəbrayıl) Onun dərgahına (dünya ilə müqayisədə) müddəti əlli min il olan bir gündə qalxarlar.

Göstərilən ifadə ilə əlaqədar parçalara Quranın daha bir sıra mətnlərində rast gəlmək mümkündür

1.”Biz onların (günahkarların) nə danışacaqlarını daha yaxşı bilirik. Onların ən ağıllısı: ”(Dünyada) cəmisi bir gün qaldınız” – deyəcəkdir” (Quran, XX surə, 104-cü ayə).

Kitabda verilən izahdan məlum olur ki, təfsirçilərə görə, Allahın bir günü min ilə bərabərdir.

II. “Onlar səni tələsdirib əzabın tez gəlməsini istəyərlər. Allah öz vədinə əsla xilaf çıxmaz. Rəbbinin dərgahında olan bir gün sizin saydıqlarınızın (hesabladığımız vaxtın) min ili kimidir” (XXII surə, 47-ci ayə).

Daha sonra məlum olur ki, Əhdi-cədidə deyilir: “Allah dərgahında olan bir gün (sizin üçün) min il kimidir və min il (sizin üçün) bir gündür” (səh. 682).

III. “(Allah qiyamət günü kafirlərə) belə buyuracaqdır: “Yer üzündə neçə il qaldınız?”

Onlar: “Bir gün, yaxud bir gündən də az” – deyə cavab verəcəklər” (XXII surə, 112 və 113-cü surələr).

IV. “O, göydən yerə qədr olan bütün işləri idarə edir. Sonra həmin işlər sizin saydığınızın (dünya ilinin) min ilinə bərabər olan bir gündə (qiyamət günündə) Ona (Allahın dərgahına) yüksələr” (XXXII surə, 5-ci ayə).

Əhməd Səbri Həmədani “İslamda Cəfəri məzhəbi və İmam Cəfər Sadiqin buyruqları” kitabında yazmışdır:

“İmam Tirmizi “Səhih”inin ikinci cildində belə bir hədis nəql edir: “Rəsuli-Əkrəm yuxusunda Bəni Ümyyəni minbərində görüncə üzüldü, narahat oldu. Bu səbəbdən də Gövhər və Qədr surələri nail oldu. Allah Peyğəmbərinə, – Sənə verilən Qədr gecəsi, Bəni Ümyyənin səltənət sürəcəyi min aydan daha xeyirlidir, - deyə xitab etdi”. Rəvayətçi söyləyir ki, Bəni Ümyyənin səltənət müddətini hesabladıq, nə artıq, nə əskik, tam min ay çıxdı” (səh. 22).

“Qədr gecəsi. Müqəddəs İslam dininin çox mühüm və əzəmətli gecələrindən biridir. Belə ki, həmin gecə edilən ibadət digər min ay ərzində edilən ibadətə bərabərdir.” (səh. 79)

Müasir dünyamızın ədəbiyyat korifeylərindən Ç.Aytmatovun “Əsrə bərabər gün” romanının adı da öz başlanğıcını əslində həmin ifadədən alır.

“Axtarış” qəzetində (23.V.92) “Əsrə bərabər gün” adlı baş məqalə belə başlanır: 15 may 1992-ci il...Bu gün parlament binasının üzərində həmin bayraq dalğalanır. Azadlıq, müstəqilik,

suverenlik bayrağımız. Meydana toplaşanların üzrlərində, gözlərində sevinc çağlayır. Nəhayət, biz də ata-babalarımızdan eşitdiyimiz, kitablardan oxuduğumuz “əsrə bərabər bir gün”ün şahidi olduq. Elə bir günün ki, bunun üçün gələcək nəsillər həsəd aparacaqlar bizə”.

GÖZƏLLİK SOY İLƏNDİR

Gözəlliyyə irsi səciyyə daşdığını əks etdirən bu ifadə əslində islam dini ilə əlaqədar yaranmış və yayılmışdır. Bu tərkibdə “soy” sözü “nəsil” mənasında olub müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Qədim hədislərdən birində təxminən belə bir fikir irəli sürülür: gözəllik nəsil (soy) ilə əlaqədardır, fəzilət isə elm və biliklə (“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəsə heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” – Nizami Gəncəvi).

Dini kitablarda həmin ifadənin meydana çıxması (məzmunu) belə əsaslandırılır: Tanrı təala Adəmi kəramət taxtı üzərində oturtdu. Fəriştələrə əmr gəldi ki, Adəmə səcdə qılın....Cəmi fəriştələr səcdə qıldılar, İblis qılmadı. İblis “Mən ondan əfzələm” dedi. Çünki məni sən atəşdən yaratdın, onu torpaqdan. Mənim əslim əladır və rövşəndir. Hər nəsnənin fəzli əsil və cövhəri ilə olur. Bu iki cövhərdən (atəş – torpaq) o əla olur ki, xaliq onu ixtiyar eləyə və fəzl verə. Zira cəmi məxluqata fəzl verən xaliqdir. Torpağı atəşdən üstün qılmağa qadirdir. Allah-taala onu lənətlədi, fəriştələr sırasından və surətindən çıxardı. İblis surətinə girdi. Əvvəlki halda bir xub surətli fəriştə idi.

Fəriştədən üstün olması üçün Allah Adəmə bir elm öyrətdi ki, onu fəriştələr bilməzlər. Ta fəriştələr bilələr ki, Adəmin onlar üzərinə fəzli elmlədir, cövhərlə və əsillə deyildir. Quranda buyurulur ki, yer üzündə və havada nə ki var və nə ki onun adı (yerdən, göydən, dənizdən, dördəyaqlı canavardan, qumdan, səhralardan, yırtıcılardan, ağaclardan, yemişlərdən, aydan, günəşdən, yıldızlardan, bulutdan, ildırımından, hər nə ki yerdə və göydə və hər nə ki yerlə göy arasında) var və bu adları

başqa-başqadır, cümləsinin adını Adəm əleyhissəlam öyrəndi. Fəriştələrdən heç kimsə bu adları bilməzdi. Allah-təala fəriştələrə buyurdu: – Bunların adlarını xəbər verin, əgər gerçəksiniz. Onlar bu adları bilmədilər. Adəmdən sordu. Adəm cəmisini xəbər verdi. Adəm cəmi nəsnənin adını fəriştələrə öyrətdi. Ta Adəmin fəzli onların üzərinə məlum oldu. Bildilər ki, fəzl elmlədir və hikmətlədir, əsillə və cövhərlə deyildir.

Təbərinin “Tarix”ində (XIX əsr tərcüməsi) deyilir: ”Deyərlər ki, dünyada Yusif əleyhissəlamdan gözəl kimsə gəlməmişdir. Xəbərdə şoylədir ki, haqq-təala dünyada xatınlarda qayət gözəl Saranı yaratdı kim, İbrahim peyğəmbərin xatunu idi. Bu gözəllik Saradan İshaq peyğəmbərə gəldi, Yəqub peyğəmbərdən Yusif peyğəmbərə gəldi, Yusif peyğəmbərdə xətm oldu. Yisif peyğəmbərin gözəlliyi şöylə idi kim, Əzizi-Misr haçan həzrət Yusif ilə şəhər içinə və çarsu içinə getsə, həzrət Yusifin yüzü nuri gün kibi dükanlara və bazar içinə düşərdi, şol ləl yüzük qaşına kim gün toxunsa nə vəchlə şölə verir isə, Yusifin yüzü dəxi şöylə yıldırdı.”

Müsəlman dünyasında ən gözəl qadın Sara hesab olunur. Qədim ibrani dilində Sara elə “gözəl” deməkdir. Təbəri İbrahim Xəlil peyğəmbərdən bəhs açarkən göstərir ki, İbrahimin əmisi var idi. Adına Harın deyirlərdi. Bu Harının bir qızı var idi, adın Sara deyirlərdi. Bir sərvboylu, xub surətli gözəl qız idi. Şöylə kim ol zamanda ondan lətif və gözəl xatun yox idi...İbrahim onu alıb xatun etmişdi.

Sarı Aşığın adı ilə buğlandırılan Azərbaycan xalq bayatılarının birində deyilir:

Gözəllik soy iləndir,
Şahmar da soy ilandır.
Nəsimi tək bu aşiq
Yolunda soyulandır.

Gözəlliyyənin nəil-soy ilə bağlı olduğu ideyası M.P.Vaqifin Tiflisə həsr etdiyi məşhur şeirində də ifadə edilmişdir:

Bağrı-rizvanda əgər huriyu-qılman çoxdur,
Bu gözəllər kimi məqbulu müzəyyən yoxdur.
Nəsl-bər-nəsl gözəllik bunlara buyruqdur....

V.Şekspirin “Heç nədən hay-küy” dramında (tərcümə edən M.İbrahimov) bu fikri kizil belə ifadə edir”...Gözəlliyyəni adama tale verir. Savad isə, hə, savad isə təbiətin vergisidir”.

KÖNÜLDƏN KÖNÜLƏ YOLLAR GÖRÜNÜR.

İfade Qurandakı bir ayə ilə əlaqədardır və əslində bir qə-dər başqa şəkildədir. “Min-əl-qalbi ilə-l-qalbi səbilə”. “Qəlbədən qəlbə (bir) yol vardır”.

Şeir dilimizdə çox zaman “qəlb” əvəzinə daha poetik “könül” sözü işlədilir.

M.P.Vaqifin bir qoşması belə bitir:

Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Mən sevirəm mənə yarım deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən könülə yollar görünür.

İfade daha bir sıra sənətkarların (Aşiq Pəri və s.) dilində işlədilmişdir.

S.Vurğunun “Vaqif” dramında Vaqif deyir:

Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən könülə yollar görünür.

S.Vurğun ömrünün sonlarında yataqda ikən onun yubileyi qeyd olunurdu. Şair yubiley iştirakçılarına göndərdiyi məktubunda da həmin misraları qeyd etmişdi.

Almaniya Federativ Respublikasının Zintsiq şəhərində yaşayan mühərrir-mütərcim H.Ə. Şmeydo M.P. Vaqifin anadan olmasının 250 illiyi münasibəti ilə yazdığı və “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində nəşr olunmuş məqalənin başlığı belədir: “Könlükdən könülə yollar görünür”.

Azərbaycanın xalq artisti T.Quliyev “Kommunist” qəzetində nəşr olunmuş bir məqaləsini “Ürəkdən ürəyə yollar görünür” adlandırmışdır.

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında belə bir fraqment vardır:

“Əlibala. Mirə Əlabbas. Necəsən, əziz canın üçün, səni bu atamdan çox istəyirəm.

Mirzə Əlabbas. Ürəkdən ürəyə yol var!”

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 13-19 aprel, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

TORPAQDAN YARANAN TORPAĞA DÖNÜR

İfadə xristianların peyğəmbəri İsanın dilindən bir sıra dil-lərə yayılmışdır. İncilə görə “Allah yer üzündə birinci insan olan Adəmi bir parça gildən yaratmışdır”. Tövratda isə deyilir: “Hər şey torpaqdan yaranmışdır və hər şey torpağa dönəcəkdir”.

Guya dünyada ilk insan olan Adəmin torpaqdan yaranması barədə rəvayətlərdən islam dinində də istifadə olunmuşdur. Və Azərbaycan dilinə də islam dini ilə əlaqədar daxil olmuşdur.

Allah fəriştələri nurdan (öz nurundan), can, (cin, iblis) tayfasını nardan (atəşdən, oddan), insanı isə torpaqdan xəlq etmişdir. Dinlər tarixində ilk insan hesab edilən “Adəm” adının hərfi mənası qədim ibrani dilində “yerin ədəmindən (torpağın üst qatı) yaranmış” deməkdir.

Həzrət Əlinin bir kəlamı belədir: ”Biz torpağın övladıyıq və yerin sakinləriyik, torpaqdan yaranmışıq və torpağa qayıdacağıq”.

Mirəli Seyidov 1611-1614-cü illərə aid bir əlyazmasında Nəsiminin şeirlərindən misallar çəkir. Burada deyilir:

Ey Nəsimi, qayırmagil
Çünki doğdun ölmək için.
Çün torpaqdan doğdu tənin
Genə torpaq olasudur.

“Qoşa qanad” kitabının müəllifi Xudu Məmmədov yazır: “Qədim müəlliflərdən biri deyir: ”Biz torpaq olub getdik, sən də diri torpaqsan”. Min illərlə insan canlılığının “torpaqdan əmələ gəlib” torpağa çevrildiyinin şahidi olmuşdur. Qədim alimlərin fikrincə, canlı torpaqla cansız torpağın fərqi birincidəki “can” və ya “ruh”dur.

B.Azəroğlunun “Çinardan bir yarpaq qopdu” şeiri belə başlayır:

Sapsarı, zəfəran rənginə çalan.
Bir çinar yarpağı qopdu budaqdan.
Titrəyə-titrəyə endi torpağa.
Torpaqdan yaranan döndü torpağa....

KÖVSƏR SUYU (ABİ-KÖVSƏR)

Məcəzi mənada: içki, şərab, araq.

Dini rəvayətlərə görə, Kövsər cənnətdə mövcud olan bir ırmığın adıdır. Həmin ərmağın yatağı cavahiratla doludur.

Qurani-Kərimdə deyilir: "Həqiqətən biz sənə Kövsər bəxş etdik" (108-ci surə, 1-ci ayə). Bu su göy qübbəsinin altından axır. Onun sürəti atılmış oxun sürəti ilə müqayisə edilə bilər. Onun ağappaq suyu qənddən şirin, müşkdən ətirlidir. Bu sudan bir damla belə içən hər kəs həmişəlik susuzluqdan xilas olar və heç bir xəstəliyə tutulmaz. Qiyamətdə yalnız mömin bəndələrə qismət olacaqdır. Guya həzrət Əli bu suyun saqiliyini edəcəkdir.

Bəs nə üçün bu müqəddəs su "şərab" mənasında işlədilir? Bu sualın cavabı M.Füzulinin "Bəngü-Badə" əsərində belə şərh olunur: Reydə gününü kef məclislərində keçirən bir şəxsın bir gün də güzarı zahidlər məclisinə düşür. Görür ki, bu məclisdə bir qoca zahid məşhər günündən, hurilərdən, Kövsərdən danışır. Bu zaman həmin "növcavan qıldı meyi Köşəri-hur". Bu adam ümidvar olduğunu bildirir ki, mütləq Cənnətə gedəcəkdir. Lakin qulağına qeybdən bir səda gəlir ki, bəs, tanrı adil padşahdır, kimini bu dünyada, kimini də o dünyada şad edib, razı salır. Odur ki, kim bu dünyada kef çəkirsə, o dünyanın ləzzətindən əl çəkməlidir. Sən də bu dünyada kef çəkirsən və buna görə də:

Kövsər ummaq degil sənə insaf,
Qərəzin Kövər isə, meydən keç.
Yoxsa al nəqdi, nisyə istəmə heç.
Badə məhrumiabi-Kövsər içər,
Bu dəlil ilə Badə Kövsər imiş..."

M.S.Ordubadinin "Dinçilər" pyesində Mirzə Rəhim deyir: "ulaqlarıma behiştin qızıl dağlarından axıb tökülən Kövsər sularının gurultuları gəlir".

Klassik ədəbiyyatımızda bu ifadə daha çox "Abi-Kövsər" şəklində işlənmişdir. Lakin Azərbaycan dili daxilində bu ifadənin bu şəkli motivləşmədiyindən, bəzən (xüsusilə danışqda) "Abi Kövsər suyu" şəklində çıxış edir. M.S.Ordubadinin hə-

min əsərində Hacı Qafar deyir: "Atan Hacı Qaşım abi-Kövsər suyundan sirab olsun".

C.Gözəlovun bir felyetonunda ("Kommunist" qəzeti, 16.VIII. 1967) "İçki dediyin bu abi-kövsər suyu ki var..." ifadəsi işlədilmişdir. M.Ə.Möcüz "Gətir şərabi" şeirində yazmışdır:

Saqiya, Möcüyü müştəqə o meydan ver ki,
Abi Kövsər kimi xoştəm və bərraq olsun.

Aşıq Ələsgər deyir:

Abi-Kövsər kimi axır
Çeşmə, bulağın. Şah dağı
("Şah dağı").
Gözəllər çeşmədən götürmür abı,
Dad verə dəhanda Kövsər şərabi.
("Dağlar").

"Dalğa" qəzeti, 1993-cü il, 20-26 aprel, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

QIZIL ORTA

Bəzən bu ifadə əvəzinə eyni funksiyada "etidal" sözü işlədilir. Ərəb sözü "etidal" orta hal, orta halda olmaq, orta həddi gözləmək mənasına gəlir. Qədim yunan fəlsəfəsində orta hədd "qızıl hədd" adlandırılırdı ("orta hədd qızıl həddir" – Ərəstun).

İfadə hər hansı qərar qəbul etməkdə, xətt-hərəkət tutmaqda, davranışda və s. ifrata varmamaq, riskə etmək mənasında işlənir.

Əsl qaynar ictimai həyatla yaşamayıb, birtəhər baş girləyənləri səciyyələndirən bu sözlər əslində qədim Roma şairi Horatsinin irəli sürdüyü başlıca həyat fəlsəfəsinin əsas müddəalarından birini əks etdirir və onun əsərlərindən dünyanın bir çox dillərinə yayılmışdır. Şair öz lirikasında bu müddəanı irəli atmaqla, müdafiə etdiyi praktik davranış, əxlaq formulunu ifadə etmək istəmişdi.

Azərbaycan dilində bu ifadənin dinin, Qurani-Kərimin təsiri ilə işlədilməyə başlamışdır.

Həzrət Əlinin məşhur kəlamlarından birində deyilir: "Bir orta həddi tutmağa çalışırıq, nə qısaldan, nə də ifrata varanlardanıq".

Cavad Heyət "Quran və İslam" məqaləsində yazır: "İşlərdə etidala riayət etmək tövsiyə edilmişdir. Quranda etidal haqqında bir çox ayələr vardır. Məsələn, "Bəqərə" surəsinin 142-ci ayəsində deyilir: "Biz sizi mötədil bir ümmət yaratdıq".

Peyğəmbərin dediyinə görə "işlərin yaxşısı orta olanıdır". İslam alimləri etidalı belə təfsir edirlər: "Etidal halında əql azad və hakimdir və daha yaxşı hökm edə bilər ("Ədəbiyyat" qəzeti, 3.VII.92).

Beləliklə, bu ifadənin dini və ictimai-siyasi ədəbiyyatda fərqli mənalarda və istiqamətdə işlədildiyi diqqəti cəlb edir.

Sovet yazıçılarının İkinci Ümumittifaq qurultayındakı (1954-cü il) məruzəsində S.Vurğun demişdir: "İndi bizə həmişəkindən daha çox poetik fikrin qüdrətli yüksəlişi, bizim bu günkü gözəl həyatımızın və əzəmətli sabahımızın geniş əhatəsi lazımdır. Salamat "qızıl orta" fəlsəfəsi ümumiyyətlə və xüsusən, bədii yaradıcılıq sahəsində qəbul edilə bilməz".

"Xalq" qəzetində (2 dekabr, 1992-ci il) "Ali məktəb: qızıl ortalıq" ola bilməz" yazısında deyilir: "Ali məktəbdə birincilik ya elm ilə uzlaşdırılan tədris işinə, ya da elmi-tədqiqat işinə verilməlidir. Bu gün həmin problemin düzgün həlli dövlət əhəmiyyətli çox mühüm məsələdir. "Nə şiş yansın, nə kabab", yaxud "qızıl qiymətli ortalıq" mövqeyində durmaq həm ixtisaslı

mütəxəssislərin hazırlanmasına, həm də elmi-tədqiqat işlərinə ciddi zərər vura bilər”.

Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 27 aprel-3 may, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

QAF DAĞI

Məcəzi mənada: bütün dünyada ən uca, ən yüksək, nəhəng dağ (lar) silsiləsi.

Klassik ədəbiyyatımızda və xüsusilə şifahi xalq yaradıcılığında tez-tez adı çəkilən Qaf dağı bəzən “Kuh-Qaf”, bəzən də “sadəcə Qaf” şəklində işlənir. Ən müxtəlif xalqlarda dağlara sityiş rəngarəng adət və ənənələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dağa çıxmaq, orda yaşamaq çoxlu tabular doğurmuşdur. Dağda qışqırmaq, dalaşmaq, səs salmaq, od qalamaq, ağac kəsmək, yer qazmaq qadağan olunur. Dağ ruhlarını rəhmə gətirmək üçün uc keçidlərdə, yol, cığır kənarında pirlər, qurbangahlar olurdu. Buradan keçən hər bir yolçu bu pirlərə ehtiram əlaməti olaraq nə isə mütləq bir şey – daş, meyvə, budaq, şirniyyat, pul, yemək və s. qoymalıdır. Bundan məqsəd heç də həmin əşyalar deyil, bəlkə dağ ziyəsinə itaətdir, onu saymaqdır, onun üstünlüyünü, sahiblik qüdrətini təsdiq etməkdir. Ona görə də qədimlərdə ən uca dağ zirvələrində ehramlar tikərdilər.

Bibliyada Allahın dağda olduğuna dair çoxlu işarələr vardır. Musa Sına dağında Allahla danışıbmışdır. Həmçinin cənnətin dağda olduğu göstərilir. Həzrət İsa ilə əlaqədar əsatiri rəvayətlərin çoxu dağ ilə əlaqədardır.

Cahan ayrı-ayrı və bir-birindən fərqlənən müstəqil dünyalardan ibarət mürəkkəb imarətdir. Bununla belə bu dünyalar bir-birindən heç də tam təcrid olunmamışdır, onlar bir-biri ilə bağlıdır. Bunları bağlayan, əlaqələndirən vasitə dünya oxu, dünya mıxı adlanır. Cahanın ortasındakı bu dünya mıxı kainatın, kosmosun başlıca dayağı, əsasıdır. Dünyanın sabitliyini tənzimləyən, dünya mıxı vəzifəsini yerinə yetirən vasitələrdən dünya ağacı və Qaf dağı daha məşhurdur.

M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun “dağ ilə mühasibatı” təsirli, obrazlı sözlərlə təqdim edilir. Burada müəllif dağın mükəddəsliyini xatırladır.

Təzim ilə qılmış onu hər yad,
Quranda – “əlçibalü-ovtad”.
Məcnun ona eyləyib tamaşa.
Bir odlu sürud qıldı inşa....

Müəllif göstərir ki, deryalar da. səhralar da dağa sığmır, dağdan dolanır.

Qurani-Kərimdə dağların varlığı (yaranması) dünyadakı tarazlığın pozulması məqsədi ilə əlaqələndirilir. On altıncı surənin on beşinci ayəsində deyilir: ”Yer üzündə sarsılmayamsanız deyə sabit dağlar...meydana gətirmişdir”.

Təbərinin “Tarix” kitabında Quranın həmin ifadəsi belə şərh olunur: Yeri öz üzərində saxlayan “balıq haçan ki tərپənsə, üzərində bu yeri titrədən. Allah-taala bilirdi ki, bu xalq müztərib və titrəyici Yer üstündə dirilik edəməzlər. Bəs dağları yaratdı və yerə basqı qıldı. Belə ki buyurur: ”əlçibalüovtad”. Bu dağları yerə mıx qıldı, ta ki, titrəməyə və bu xəlayiq onun üzərində dirilik edələr”.

İslam əsatirlərinə görə ən əvvəl Yer sabit deyildi, daim tərپənirdi və tez-tez Allaha şikayətlənirdi. Allah yerə rəhm edərək Qaf dağını yaratdı və bu dağ yaşayış mövcud olan dünyanı əhatə etmişdir. Beləliklə, bu kosmik dağ elə dünyanın özüdür.

Təbəri yazmışdır: "Qaf dağı bu cahanı çep-çevrə qoşatmışdır. Cahan Qaf dağı içində şol yüzük içindəki barmağa bənzər...yaşıl zümrüddən yaradılmışdır. Göylərin göyçək görünməgi ol Qaf dağının əksi düşdüyündəndir. Yoxsa göydə hərgiz rəng yoxdur. Əgər Qaf dağının yaşıllığı olmasaydı, göy bu vəchlə görünməzdi. Adam oğlunun ol dağa varmağı mümkün deyildir. Ona görə ki, dörd ay tamam qaranlıqda gedilir. Orda heç ay, gün və ulduz yoxdur. Bu Qaf dağı yerin mıxıdır. Əgər Qaf dağı olmayaydı, Yer tərpənməkdən xali olmazdı. Və xəlayiq Yer üzündə rahat bulmazdı".

Ş.İ.Xətayinin bir beyti belədir:

Mən ol şahbazi-kuhsarəm
baş əyməm qülleyi-Qafə.
Neçə ənqa kimi yavru
uçurdum aşıyanımda.

S.Rəhimovun "Ata və oğul" povestində deyilir: "Faytonçu şəhərdə tay-tuşları yanında bu əhvalatı nağıl etməklə özünü, faytonunu ulduza qaldıracaq, özünü az qala Qaf dağının başına qoyacaqdı".

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 4-10 may, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır

YUNİS BALIĞI

Başqa sözlə: adamı bütövlükdə uda bilən nəhəng balıq

Yunis peyğəmbər qədim Assuriyanın mərkəzi Ninəva şəhərində doğulmuş, öz həmyerlilərini 33 il ərzində yorulmadan dinə dəvət etmişdi. Lakin yüz minillik əhalidən ona yalnız 2 nəfər iman gətirmişdi. Odur ki, Yunis peyğəmbər öz qövmünün başına üç və ya qırx gün sonra belə gələcəyini xəbər verərək şəhərdən çıxıb getmişdi. Onun mindiyi gəmi sahildən xeyli uzaqlaşandan sonra hərəkət etmədən bir yerdə dayanıb durmuşdu. Gəmidəkilər bunun səbəbini belə yozdular ki, gəmidə ağasından qaçan qul vardır. Bunu sübut üçün çöp atdılar və çöp Yunisə düşdüyündən onu dənizə atmalı oldular.

Dənizdə Yunisi bir nəhəng balıq uddu. O balığın qarnında nəfəs ala bilir və burdan qurtarmaq üçün Allaha dua edirdi. Deyirdi: "Lailəha illaən təsüb hanəkəinni Kuntu minəz-zalimin ("Səndən başqa heç bir ilahi yoxdur. Səni tənzih edirəm. Mən nəfsinə zülm edənlərdən oldum").

Quranın "Saffat" surəsinin 143-145-ci ayələrində deyilir: "Əgər o (Allahı) çox təqdis edənlərdən (namaz qılanlardan) olmasaydı, yəqin ki, balığın qarnında qiyamət gününə qədər qalardı. Nəhayət. O xəstə olduğu halda (üç, yeddi, iyirmi, yaxud qırx gündən sonra) onu boş bir yerə (sahilə) atdıq".

Allahın inayəti sayəsində bu nəhəng balıq sahə ilə yaxın üzərək Yunisi qusmuş və beləliklə o, ölümdən xilas olmuşdu.

Tədqiqatçılar dənizçiliklə əlaqədar olan bu rəvayətin əslində qədim finikiyalılarda e.ə. VII-VI əsrlərdə meydana çıxdığını göstərirlər. Yalnız sonralar bu alınma rəvayət Tövrata, İncilə, Qurana daxil edilmişdir. Qurandan bu ad və ifadə Azərbaycan dilinə alınıb işlədilməyə başlamışdır.

Q.İlkinin “Dağlı məhəlləsi” povestində Rəziyyənin ruhu həyəcanları belə təsvir olunur: “Rəziyyə də özünü köpüklü ləpələrin üstünə atır...Ayaqları suya toxunsa da, özü havadan asılı qalmışdı. Bu zaman sudan bir Yunis balığının çıxdığını gördü. Balıq ağzını bir neçə dəfə açıb örtdü. Deyəsən, danışırdı. Ləpələrin gurultusu ara verdikcə Yunis balığının dediyi bu sözləri eşitdi...Rəziyyə gözlərini açdı. Qaranlıq otaqda hər şey onu tərək edib çəkilməmişdi: dəniz də, Yunis balığı da”.

Həmin ifadə bir tapmacanın tərkibində işlənir. “İki dağ arasında Yunis balığı” (açması: dil).

A.Şaiqin “Timsah ovu” hekayəsində Səid deyir: “Nil çayında timsahların ən böyük düşməni Yunis balığıdır. Timsahların qarnının dərisi çox yumşaq olur. Yunis balığının belində iri neştər kimi tikanları var. Timsah üzduyü vaxt Yunis balığı onun altından ildirir sürəti ilə keçib, belindəki tikanları ilə xəncər kimi qarnını doğrayır”.

İnsanın balıq tərəfindən udulması və onun qarnından salamat çıxması hadisəsi sonralar da özünü göstərmişdir. Məsələn, 1891-ci ilin fevralında Folklend adaları yaxınlığında buna bənzər hadisə baş vermişdi. Açıq dənizdə gəmidəkilər o vaxta qədər görmədikləri nəhəng bir erkək kaşalotla qarşılaşırlar. Bu zaman böyük bir dalğa Ceyms Bartli adlı gənc bir dənizçini vurub dənizə atır. Dənizçilərin başı kaşalotu ovlamağa qarışdığından bunu görmürlər. Nəhayət, bu nəhəng kaşalotu ovlaya bilirlər. “Dalğa” qəzetində (25 fevral-2 mart 1992-ci il) bir yazıda bu haqda deyilir: “Kaşalotun ətini iki saata parçalayan dənizçilər qəflətən mədənin qəribə şəkildə dartılmasını sezdilər. Heyvanın qarnını yarıdıda gəminin göyertəsində təəccüb və dəhşət səsləri ucaldı: sarı-sarı balina ovçuları hərəkətsiz uzanan Ceyms Bartlini gördü-

lər. Onu ehtiyatla heyvanın qarnından çıxarıb lazaretdə yerləşdirdilər....Nəhayət, xəstə sağalıb özü haqqında danışa bildi. Kaşalotun qayığı çevirdiyi an Bartlinin yaxşı yadındadır. Əvvəlcə o yuxarıya – havaya atılmış, sonra isə tamam qaranlığa düşərək divarları əsəbi halda sıxılan hansı bir kanallasa aşağı sürüşmüşdü. Qəflətən sürüşmə qurtarmışdı. Bartli boğula-boğula zülmətdə uzanmışdı. Kaşalotun bədən hərarəti elə yüksək idi ki, Ceyms haldan düşmüş və huşunu itirmişdi. Yalnız lazaretdə özünə gəlmişdi”.

Bu hadisəni Amerika yazıçısı Smit qələmə alıb bütün dünyaya yaymışdı.

Müasir dövrdə balinaların bir ton yemək tutan mədələrində 24 saat ərzində bir insana bəş edəcək qədər oksigen olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bartli də kaşalotun qarnında təxminən bir gün qalmışdı. “Əsbabi-Nuzul” əsərində (IX cild) göstərilirdiyi üzrə, Yunis peyğəmbər səhər günəş doğanda balığın qarnına düşüb, axşam xilas olmuşdu.

Kapitan Jak Kustonun bütün dünya televiziyyalarında göstərilən və “Yunis peyğəmbəri udan balıq” adlanan tədqiqatında sübut edilir ki, ağırlıqları 500 kiloqrama qədər olan bəzi xanı balıqlarının insanı bütöv udması tamamilə mümkündür.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 11-17 may, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır

YUSİF PEYĞƏMBƏR XEYRƏ YOZSUN

Daha çox danışığ dilində adətən yuxu, yuxugörmə haqqında söhbət gedəndə işlənən bu formul müasir dövrümüzdə artıq arxaıkləşib dildən çıxmaq üzrədir.

Qurani-Kərimin tərcüməsində deyilir: “Yusif Misir torpağında yerləşdirdik, həm də ona yuxu yuxuzmağı öyrətdik (XII surə, 21-ci ayədən).

Təbərinin “Tarix” kitabının türkcəyə XIX əsr tərcüməsində bu fikir belə verilmişdir: “Biz Yusif quyudan çıxardığımızdan sonra, Misir vilayətində o cür mərtəbə verdik və ona duş təbir etməyi öyrətdik”.

Həmin surədə daha sonra göstərilir ki, zindənda “duş görünlərin duşunu təbir edərđi. Yusif əleyhissəlam hər necə təbir edirdisə, bəeyni vəqe olurdu. Zira haqq-təala Yusif əleyhissəlama duş elmini bildirmişdi. Həzrət Yusif duş təbir etməkdə şol-qədr şöhrət buldu kim, gecə duş görünlər sabah gəlirlər Yusif əleyhissəlamın başına yığışarlar idi, təbir etdirirlər idi”.

Müsəlman etiqađına görə Yusif yuxugörmə hamisi olub, onun yuxunu düzgün, sərrast yozması haqqında Şərqdə bir çox əfsanə və rəvayətlər yayılmışdır. Məşhur “Yusif və Züleyxa” dastanında göstərilir ki, Yusif Misirdə həbsxanada olarkən məhbus yoldaşlarının yuxularını çox sərrast yozur. Habelə Misir hökmdarının yuxusunu təbir edərək məmləkəti gözlənilən fəlakətdən xilas edir. Geniş yayılmış etiqađa görə hər hansı yuxunu Yusif peyğəmbər necə yozarsa, sonrakı baş verəcək hadisələr

mütləq ona müvafiq gəlməli idi. Göstərilən ifadə (arzu) də bu inamla əlaqədar meydana çıxmışdır.

Həzrət Yusifin yuxuyozma qabiliyyətindən Bibliyada da bəhs olunur. Burada göstərilir ki, Yusif on yedi yaşında yuxu yozurmuş. Özü də qəhvə tortası ilə fal açmanın əsası Yusif tərəfindən qoyulubmuş.

R.Əfəndiyevin “Qan ocağı” pyesində belə bir dialoq vardır: “Fatma. Ay Güllü, bu gecə qarış-quruş vəqiyyətlər görmüşəm, bir gedim görüm nə var, nə yox.

Güllü. Allah xeyir eliyə. Yusif peyğəmbər xeyrə yozsun! Bir danış görək, nə görmüsən?”

ƏLLƏZİNƏNİ ƏZBƏRDƏN OXUMAQ

Əziyyət çəkmək, ağır zəhmətə düşmək, incimək mənasındadır.

Buradakı “əlləzinə” sözü ərəbcə olub, “o adamlar (şəxslər) ki...” mənasına gəlir. Quranda bu sözlə başlanan bir sıra ayələr vardır. Həmin ayələrin məzmununun başa düşməyən, onların tələffüzünün çətinliyini görən xalq onları əzbərləməyin çox ağır, məşəqqətli iş olduğunu yuxarıdakı ifadə şəklində ümumiləşdirmişdir.

Burada ardıcıl gələn “əlləzinə” və “əzbər” sözlərində “öz” ünsürünün təkrarı da ifadənin yayılmasında az rol oynamamışdır.

C.Cabbarlının “Almas” pyesində Hacı Əhməd deyir: “...Vallahi, o Şərifə elə bir ling gəlləm ki, lap əlləzinəni əzbər oxuyar”.

M.A.Əliyevin “Məşədi evlənin” pyesində Məşədi Səfdər Məşədi Ağabacıya deyir: “Arvad, səsin özünə xoş gəlməsin, bəsdir həyasızlıq elədin...Sənə bir toy tutaram əlləzinəni əzbər oxuyarsan”.

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında Rüstəm kişi maarif müdirinə deyir: ”Səninlə danışan gərək bir batman saqqız çeynəsin. Batırdın bu rayonun maarifini, günah bizdədir ki, sənin kimilərini raykomun bürosuna çəkib əlləzinəni əzbərdən oxutmuruq”.

Elçinin “Bir görüşün tarixçəsi” povestində deyilir: ”Molla Süleyman (uşaqlara) lənət yağdıra-yağdıra, qarğışlaya-qarğışlaya çəliyini şaqqıldadıb səkinin üstü ilə yoluna davam edirdi: – Dayanın bir, köpək uşağı. Əlləzinəni əzbər oxudacağam sizə...”

Ş.Xurşidin “Ağaclar kəsilmədi” povestində oğluna qəzəblənmiş Sarı kişi deyir: ”Bu canım üçün, axşam ona elə qulaqburması verəcəm ki, əlləzinəni əzbərdən desin”.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 18-24 may, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır

SİRAT KÖRPÜSÜ

Bəzən də “qıl körpü” şəklində işlənir. Məcəzi mənada çətin, ağır imtahan deməkdir.

Müsəlmanların etiqadına görə cənnətə düşmək üçün sirat körpüsündən keçmək lazımdır. Qadın saçının tükündən nazik, qılinc ağzından iti, alovdan qızgın olan bu körpü cəhənnəmin üzərindən salınmışdır. Kafirlər buradan keçə bilməyib cəhənnəmə düşəcəklər və s.

Bu rəvayəti islam xadimləri qədim zərdüştilikdən götürmüşlər. İslamdan əvvəl İranda Sasanilər dövründə (III-VII əsrlər) Sirat haqqında (o zaman buna Cinvat deyilirdi) bu əfsanədən kahinlər istifadə edirdilər.

“Avesta” ya görə, insan öləndə üç gün ruhu bədəninə qalır. Dördüncü gün o Cinvat körpüsündən keçməli və öz həyatı haqqında hesabat verməlidir.

Pəhləvi dilində yazılmış qədim bir əsərdə bu körpü barəsində deyilir: “Ölənin canı (ruhu) üç gün cisminin (bədənin) başı üzərində oturur. Dördüncü gün səhər tezdən can Cinvat körpüsündən keçməli olur. Ədalət allahı Raşi hər kəsin dünyada gördüyü işləri mizan-tərəzidə çəkib yoxlayır. Savab əhlinin canı (ruhu) bu körpüdən keçərkən Cinvat körpüsünün eni bir fərsəng olur. Onun gördüyü savab işlər onu ən gözəl bir qız şəklində qarşılayır. Körpüdən keçmiş hər bir kəs əbədi olaraq müqəddəs allahlar məskəninə yaşayıb kef çəkir.

Alimlərin fikrincə, bu əfsanəvi körpü qədim insanların təsəvvüründə göy qurşağı obrazından törəmişdir.

M.P.Vaqifdə oxuyuruq:

Qıl körpüdən ta ki sürçər ayağın,
Cəhənnəm xovfindən yarılar yağın...

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda Axund Molla Sadıq deyir: “Sirat haqdır və o cisri-cəhənnəmdir və cəmi xələiq məşhər günündə onun üstündən mürur edəcək. Bunapulisi-rat təbir olunur: qıldan nazikdir, qılıncdan kəskindir, atəşdən qızğındır. Onlar ki, mömini-xalisdirilər, asanlıqla onun üstündən keçərlər ildırım kimi və onlar ki, günahkardırlar, onun üstündə titrərlər, ayaqları sürüşər, cəhənnəmə düşərlər”.

R.Rza “Qızılgül olmayaydı” poemasında yazır:

Günlər keçdi ağır-ağır
təşviş-nigaranlıq dolu.
Bir qıl körpüydü sanki
ömrün yolu.

YƏDİ-BEYZA

İfadə ərəbcədir, Dilimizdə “ağ (parlaq) əl” mənasındadır.

Daha çox klassik ədəbiyyatda işlənən bu tərkib məcazi mənada “qabiliyyət, bacarıq” məfhumunu bildirir və ya xariqə yaradan əl, hakimiyyət, hökmranlıq rəmzi kimi işlədilir. Bu sözlərin sabit bir tərkib kimi işlənməsi Musa peyğəmbərin guya möcüzə göstərən ağ əli ilə əlaqədardır. İncilə görə Allah öz böyüklüyünü bildirmək üçün Musaya əmr edir ki, əlini öz qoynuna qoysun. Musa əlini qoynundan çəkərkən əli ağarır.

Qurandakı izahat isə bir qədər başqadır. Qurana görə Fironu qorxutmaq üçün Musa (onun dərisi qarabuğdayı, əsmər imiş) əlini qoynuna qoyur, əlini çəkəndə isə əlinin ağappaq olduğunu görürlər ki, bu da qeyri-adi bir hadisə, möcüzə kimi qiymətləndirilir.

Əslində dərisinin rəngi qara olan Musanın (H.Cavidin” Şeyda” pyesində “qara Musa” obrazı vardır) əlinin işıq saçmasında bir möcüzə yoxdur. Ümumiyyətlə, bəzi adamların dərisinin işıq saçması faktları tarixdə çoxdur. Və din xadimlərinin yalnız müqəddəsləri halə içərisində təsvir və rəsm etmələri əslində dini təbliğat məqsədi daşıyır. İtaliyalı bir qadının işıq saçdığını 1669-cu ilə həkim Bartolini ətraflı təsvir etmişdir. 1808-ci ildə həkim Hermştedt həmin hadisəni bir kəndli üzərində müşahidə etdiyini etiraf etmişdir. XX əsrin 30-cu illərində İtaliyada dərisi işıq saçan bir qadın haqqında məşhur alim Protti məlumat verir. İngilis alimi C.Kristli tərləmiş bir şəxsin tərinin işıq saçdığından bəhs edir.

1923-cü ildə bioloq-alim A.Q.Qurviç müəyyən etmişdir ki mikrobdan tutmuş insana qədər bütün orqanizmlər öz həyat fəaliyyəti prosesində adi gözlə görünməyən zəif ultrabənövşəyi şüalar buraxırlar. Bunlar” mitogenetik şüalar” adlanır. İnsan qanı bu şüaların mənbəyi hesab olunur. Şüa buraxmaq qabiliyyəti orqanizmin vəziyyəti ilə əlaqədardır: insan yorğun olduqda və ya qocaldıqda həmin qabiliyyət zəifləyir. Əsəb sistemi isə çox

həssas olan şəxslərin dərisinin işıq salması tamamilə təbii haldır və burada qeyri-adi, ilahi bir səbəb axtarmaq səhvdir.

Ə.Haqqverdiyev yazırdı: ”Mirz Cəlil dost qanmaqda, ziyalıları iş çəkməkdə məharət yetirmişdi. Yazmaq istedadı olanlara və mövzu qarşısında məəttəl qalanlar mövzu verməkdə yədi-beyzası var idi”.

Yazıçı S.Rəhman televiziya (11 noyabr 1968-ci il) görkəmli səhnə xadimi İsmayıl Hidayətzadə haqqında danışarkən dedi: “İsmayılın gənclərlə işləməkdə yədi-beyzası var idi”.

Bəzən həmin tərkibdə ərəbcə “əl” mənası verən “yəd” sözü əvəzinə farsca “dəst” (“dəsti-beyza”) işlənir. M.P.Vaqif yazmışdır:

Qarabağ içrə bir şair Kəlimullah Musadır,
Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti-beyzadır...

Q.B.Zakir Məhəmməd bəyə həcəvində yazmışdır:

Baş qırmağda yədi-beyzan var idi,
Atbaş oğlu sənə xidmətkar idi....

S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında Nəsrullah bəy deyir: ”Qumar gözəl şeydir. Pul qazanmağın min bir üsulu var. Üç yüz otuz üçüncüsü qumardır. Fəqət gərək yədi-beyzan olsun”.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 25-31 may, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır

İDDƏSİ ÇIXMAQ

Qədim və əsllində dini ifadədir. Müsəlman şəriətinə görə ərindən ayrılmış və ya əri ölmüş dul qadın yalnız iddəsi çıxandan sonra, yəni dinin müəyyən etdiyi müddətdən sonra ərə gedə bilərdi. Gözlənilməsi zəruri olan bu müddət “iddə” adlanır; həmin müddətin başa çatması, qurtarması isə “iddəi çıxmaq” ifadəsi ilə göstərilirdi. İddənin müddəti “yüz gün” və ya “üç ay on gün” hesab olunurdu. Bu müddət ərzində qadının boşandığı ərindən uşağa qalıb-qalmadığı məlum olur. Əgər qadın hamilə deyildisə, ərə gedə bilərdi. Hamilə qadına talaq verilmir. Yalnız uşaq doğulandan sonra anası talağını ala bilərdi.

Ərəbcə “iddət” “boşanan və ya dul qalan qadının yenidən ərə gedə bilməyəcəyi vaxt, yenidən evlənməyə qədər olan gözləmə müddətidir”.

Quranın 65-ci “Boşanma” surəsinin birinci ayəsində deyilir: “Övrətləri boşadığınız zaman onları gözləmə müddətlərində boşayın. Gözləmə müddətini (iddəti) sayın, Rəbbiniz olan Allahdan qorxun”.

Həmin surənin 4-cü ayəsi belədir: “(Yaşa dolmaqla) heyzdən kəsilmiş qadınlarınızın(gözləmə müddətində) şübhə etsəniz (bilin ki) onların və həmçinin (çox gənc olduqları üçün) hələ heyz verməmiş övrətlərinizin gözləmə müddəti üç aydır (bu müddət başa çatdıqdan sonra başqası ilə evlənə bilərlər). Hamilə qadınların gözləmə müddəti isə bəri-həmlini yerə qoyduqda başa çatır. Kim Allahdan qorxsasa işini (dünyada və axirətdə) avand edər”.

Ü.Hacıbəyovun “Ər və arvad” operettasında Kərbəlayı Qubad Minnət xanım hesab etdiyi və buna görə də ərindən boşadıb almaq istədiyi Gülpəriyə deyir: ”Bax, sən bu gündən talağını ərindən al, sonra bir üç ay on gün gözlə, iddən çıxsın, ondan sonra gedək evimizə”.

M.S.Ordubadinin “Dinçilər” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Həlimə. Ay ağa, mən necə məhrəm ixtiyar edə bilərəm ki, hələ Kərbəlayı Haşımın ölüm xəbərindən iki ay da keçmədi.

Mirə Rəhim. Sənə iddə gözləmək lazım deyil, çünki sahibin yeddi aydır gedib”.

Ə.Vəliyevin “Əmim qız” hekayə-xatirəsində Sona ilə Yarəhmədin boşanmasından bəhs olunur. “Qazının dediyinə görə, Sona altı ay müddətində iddəsi çıxana kimi ərə gedə bilməz. Yarəhməd üç aydan sonra evlənə bilər”.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 8-14 iyun, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

FİRON (VƏ YA QURANIN DAHA BİR MÖCÜZƏSİ)

Məcəzi mənada: həddini bilməyən, azğın, qudurğan, alahılıq iddiasına düşən adam; məğrur, təkəbbürlü, inadkar, erköyün adam.

Qədim Misir padşahlarına verilən ümumi ləqəbdir. Bu padşahların əsl adlarını ölkənin baş kahnidən başqa heç kəs, hətta arvadları da bilməzdi.

Tarixdə bu ümumi mənadan əlavə Firon sözü həm də dəqiq ünvanı olan, konkret bir şəxsin adı kimi də məşhurdur.

Xüsusi mənada yəhudilərin peyğəmbəri Musanı təqib edən, allahlıq iddiasına düşən, özünə Allah kimi sitayiş etməyi əmr edən qədim Misir hökmdarının adı Firon hesab olunur.

Bu Firon ilə Musa peyğəmbər arasında kəskin ziddiyyətlər yaranmışdı. Eramızdan əvvəl XII əsrdə Allahın izni ilə Musa öz qövmini başına yığaraq Misirdən çıxıb gedir. Bundan xəbər tutan Firon öz qoşunu ilə onların ardına düşür. Təqibdən qaçan Həzrət Musa və qovmu Qırımızı dəniz kənarına gəlib yetişir və çox çətin vəziyyətə düşür: öndə keçilməsi mümkün olmayan dəniz, arxada Firon öz qoşunu ilə. Allahın əmri ilə həzrət Musanın möcüzəsi sayəsində dəniz yarılır və Musanın qovmu sağ-salamat açılan yoldan keçib digər sahilə çıxır. Həmin yoldanca Firon da qoşunu ilə keçmək istədikdə sular tezliklə qovuşur, Firon və bütün qoşunu suya qərq olur.

Bu barədə qədim Misir papiruslarında da qeydlər və izahatlar vardır.

Ümumiyyətlə, buna bənzər (dənizin yarılması) hadisəsi təbiətdə mümkündürmü? Elm və tarixi dəlillər bu suala müsbət cavab verir. Dənizdə güclü tufan nəticəsində sular sıxlaşıb güclü dalğalar əmələ gətirir və bu dalğalar çox yüksək səviyyəyə qalxdıqda dənizin dibi apaçıq görünür, burada balıqlar çırpınmağa başlayır və s. 1946-cı ildə Alaut adalarında yaşayan 159 nəfər şəxs (Yava əhalisi) belə dalğalardan həlak olmuşdular. 1883-cü il avqustun 26-27-də Yava adasının şərqində eyni hadisə nəticəsində 36 min adam həlak olmuşdu. Qurani-Kərimdə Firona və qoşununa verilən cəza haqqında geniş məlumat verilir.

XXVI “Əş-şüəra” surəsinin 63-66-cı ayələrində deyilir:

“Onda Musaya belə vəhy etdik: ”Əsanla dənizə vur”. (mus əsasını dənizə vuran kimi) dəniz yarıldı və hər hissə böyük bir dağ kimi oldu. O biriləri (Firon əhlini də) ora yaxınlaşdırdıq (dənizin sahilinə topladıq) Musa və onunla birlikdə olanların hamısını xilas etdik. O biriləri (Firon tayfasını) isə suya qərq etdik.”

X “Yunus” surəsinin 90-cı ayəsində deyilir: “İsrail oğullarını dənizdən sağ-salamat keçirdik.”

44-cü “Əd-Duxan” surəsinin 24-cü ayəsində deyilir: “Dənizi də açıq və sakit burax. Dəryanı keçəndən sonra əsanı suya vurub orada açılmış yolları bağlama. Qoy Firon və qoşunları deryada yollar açıldığını görüb ora girsinlər. Dalısı ilə işin olmasın).

Onlar suya qərq olacaq əsgərlərdir.”

XX “Taha” surəsinin 78-ci ayəsində deyilir: “Firon öz ordusu ilə onları təqib etdi, dəniz də (şahə qalxan dalğaları ilə) onun əsgərlərini çulğayıb qərq etdi, özü də necə,” X “Yunus” surəsinin 90-cı ayəsində deyilir: “İsrail oğullarını dənizdən (sağ-salamat) keçirdik. Firon əsgərləri zalimcəsinə və düşməncəsinə onların arxasınca düşdülər. Firon batacağı anda: “İsrail oğullarının inandıqlarından başqa tanrı olmadığına iman gətirdim. Mən artıq ona təslim olanlardanam – dedi.”

Allah-taala son nəfəsdə Fironun iman gətirməsini qəbul etməmiş və Cəbrayıl vasitəsilə ona belə buyurmuşdu: “İndimi? (bütün var-dövlətin, hakimiyyətin əlindən çıxdıqdan sonramı iman gətirirən?) Halbuki (əvvəlcə) Allaha qarşı çıxmış və fitnə-fəsad törədənlərdən olmuşdun.”(X “Yunus” surəsi, 91-ci ayə).

Yenə həmin surənin 92-ci ayəsində deyilir: “Səndən sonrakılara bir ibrət olsun deyə, bu gün səni xilas edəcəyik (sənin cansız bədəninənin sahilə atacağıq)”.

Bu ayəni Zaməhşəri (1144-cü ildə vəfat etmişdir) belə şərh edir: səni sahilə atacağıq. Cəsədini tam, nöqsansız və pozulmamış halda, çılpaq və paltarsız tərdə qoruyub saxlayacağıq.

Qurani-Kərimdə deyilən “Bu gün səni xilas edəcəyik” ifadəsini Bədiüzzaman Səid Nuri belə təfsir edir ki, fironun cəsədini mumyalanmadan gələcək nəsillərə bir ibrətnüma kimi tam və pozulmamış halda qalacağına işarə edilir. Belə ki, dənizdə boğulan Fironun cəsədinin mumyalanması mümkün deyildi. Mumyalanmamış bir cəsədin uzun müddət qala bilməsi yalnız Allahın ixtiyarında ola bilər.

1881-ci ildə Qırmızı dəniz kənarında bu göstərilənlərə tam müvafiq gələn bir cəsəd bütöv şəkildə (pozulmadan) və mumyalanmamış halda tapılmışdır.

Səcdə vəziyyətində tapılan cəsədin bütün əzaları yerindədir, hətta başının saralmış saçı və saqqalının tükləri də asanlıqla seçilməkdədir. Britaniya muzeyində saxlanan cəsədin üç min ildən artıq yaşı olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Heyrətləndirici cəhət bundadır ki, bu cəsəd mumyalanmamışdır. Məlumdur ki, cəsədi mumyaladıqda daxili orqanlarının bəziləri çıxarılır, bəziləri dərmanlanır və s. Bu cəsədə isə heç bir əl vurulmamış, üzərində heç bir əməliyyat aparılmamışdır. Məlumdur ki, adətən cəsədlər bir neçə həftə ərzində pozulub dağılır. Necə olmuş ki, bu cəsəd 30 əsr ərzində çürüməmiş və dağılmamışdır? Min dörd yüz il əvvəl bu barədə məlumat verməsi özü Qurani-Kərimin möcüzəsi deyilmi?

Türkiyədə çıxan “Həyat dərgisi”ndə deyilir: “Qırmızı dəniz yaxınlığında qızğın bir çöldə bulunan 3 min illik cəsəd heç bir olaclanmaya və mumyalanmaya tabe tutulmadığı halda pozulmadan durur. Britiş muzeyində sərgilənən cəsədin həzrət Musaya (e.ə.) qarşı savaşı və yarılan dənizdə boğulan Firon olduğu sanılır. Getrçək bir möcüzə olan bu hadisə Qurani-Kərimdə insanlara ibrət olası bir hadisə kimi anlatılır. Müqəddəs kitabımızda qeyd olunan bu hadisənin 1400 il sonra ortaya çıxması onun həqiqətən Allah kəlamı olduğuna ən böyük dəlildir”.

Dilimizdə firon, fironluq (firovonluq) sözləri ümumiləşmiş sözlər sırasına keçmişdir.

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanında Rüstəm kişi deyir: “Yaxşı püskürtmüşən bu balaca fironunu”.

B.A.Talıblının “Keyf içində” pyesində Cabbar deyir: “Ramazan, bu zalımı gərək cəzasına çatdıraq, bu qədər fironluq elədi bədir”.

Ə.Vəliyev “Budağın xatirələri”ndə yazır: “Buxarının qırağında, qalın döşəkcənin üstündə oturub papirosu bir-birinin

oduna yandıran bu qarının könlündən allahlıq, fikrindən fironluq keçirdi”.

C.Bərgüşadın “Bozatin belində” romanında Alo oğlu Nəbiyə deyir: ”Bayaqdan bu dağal öküz...bizim başımıza müsibət açıb. Səni görən kimi fironluğunu qoydu yerə”.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 21 iyun, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır

QUŞ DİLİ

Eramızdan əvvəl 965-928-ci illərdə hökmdarlıq etmiş Süleyman peyğəmbər (Süleyman ibn Davud) haqqında Şərqdə çoxlu əfsanələr vardır. Süleyman, peyğəmbər olmaqla bərabər həm də bütün heyvanların və quşların dilini bilirmiş. Onları lazım olduqda səsləyib, öz hüzuruna gətirərmiş. Onun quş dilini bilməsi xüsusilə geniş yayılmış inamlardandır və bu barədə Quranda xəbər verilir. Qurani-Kərimin XXVI (“Qarısqalar”) surəsinin on altıncı ayəsində deyilir: ”Süleyman Davuda (peyğəmbərlikdə, elmdə və mülkdə) vərəsə oldu və dedi: ”Ey insanlar! Bizə quş dili öyrədildi və (peyğəmbərlərə, padşahlara nəsib olan) hər şeydən verildi. Bu, həqiqətən, açıq-aşkar bir lütfdür”.

Yunus Əmrənin bir şeirində deyilir:

Süleyman quş dilini bilir, dedilər,
Süleyman var Süleymandan içəri.

Görkəmli fars sənətkarı Fəridəddin Əttarın bu əfsanə ilə əlaqədar “Məntiq-üt-teyr” (“Quşların nitqi”) adlı fəlsəfi poeması

məşhurdur. Sufizm görüşləri və rəvayətləri əsasında yazılmış bu əsərin iştirakçıları quşlar (hüd-hüd, tovuz, bülbül, qumru, turac, göyərçin, şonqar və s.) olub, öz “quş dillərində” danışırlar. Burada “quş dili” ifadəsi həqiqi mənadan əlavə, bir də (əsasən) rəmzi, sufi təriqətinə xas bir dil mənasını da bildirir. Odur ki, sufizmdən xəbərdar olmayanlar üçün bu dil müəmmalı, sirli, anlaşılmaz bir dil olaraq qalır.

Əttarın əsəri bütün Şərqdə çox geniş şöhrət tapmışdı. Həmin əsərin təsiri altında Əlişir Nəvai “Lisan üt-teyr” poemasını yazmışdı. Ümumiyyətlə, anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə dolu dilə tədricən “quş dili” deyilməyə başlamışdır.

İ.Nəsimi yazmışdır:

Xəttü-xalun məntiqi-teyridir əhli-vəhdətün
Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən. etməgil.

Nəsiminin başqa bir şeirində deyir:

Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş diildir, bunu Süleyman bilir ancaq.

Y.Seyidov və S.Əlizdənin yazdıqlarına görə bu beytdən “belə nəticə çıxır ki, sufilik və xüsusən hürufilik təriqətinin prinsiplərini, normalarını, həmin təriqətdə sözlərin gizli mənalərini bilməyən, şairin məsləki və mübarizə yolu haqqında geniş təsəvvür olmayan oxucu üçün bir çox şeirlərin (Nəsimi şeirlərinin) dili quşların dili kimi anlaşılmaz olacaqdır.”

Müəyyən bir dövrdə yalnız təriqət jarqonlarına deyil, ümumiyyətlə, hər hansı anlaşılmaz, qəliz ibarələrlə zəngin dilə də “quş dili” deyilməyə başlayır.

Qəliz ibarələrlə dolu biz vəzə qulaq asandan sonra M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda yazırdı: “Mən belə quş dilini necə anlayım?”.

“Quş dili” ifadəsi həm də səciyyəvi bir arqo növünün adını bildirir. Sözlərin hər hecasına müəyyən səsin artırılması ilə ünsiyyət saxlanmasına “quş dili” deyilir. Hər hansı bir səs (hərf) müəyyən quşun səsinə – dilini işarə üçün sözlərə əlavə edilmiş olur. Odur ki, ümumi “quş dili” ifadəsi əvəzinə daha konkret “qarğa dili”, “quzğun dili”. “leylək dili” və s. işlədilir.

İbrahim Dəkuki İraq türkmənləri arasında “üçüncü şəxsin anlamaması üçün” quş dilindən istifadə olunduğundan bəhs etmişdir. O göstərir ki, “K”, “Z”, “B”, “Q” hərflərinin (“K” – leylək, “Z” – sığırçın, “B” – bayquş, “Q” – qarğa dilinə) hər birisi müəyyən “bir quş səsinə dəlalət edir”. Müəllif “haraya gedirsən?” ifadəsinin müxtəlif quşların dilində necə səslənəcəyini də qeyd etmişdir.

Leylək dili ilə (“K” əlavə etməklə): – hakarayakaekedir-kirsənkən?

Sığırçın dili ilə (“Z əlavə etməklə): –hazarazayazagezedirzirsənzən?

Bayquş dili ilə (“B” əlavə etməklə)– habarayabagebedirbirsənbən?

Qarğa dili ilə (“Q” əlavə etməklə): – haqaraqayageqedirqirsənpən?

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “quzğun dili” ifadəsinə rast gəlirik. ”On altı min ip üzəngili, keçə börkli, azgın dili, quzğun dilli kafir (Qazanın önünə) çıxma gəldi”.

Bəs, ümumiyyətlə, quş dili varmı? “Azərbaycan gəncləri” qəzetində (14 dekabr 1971-ci il) dərc edilmiş “Quşlar qədim dillərdə danışırlar” başlıqlı yazıda deyilir: ”Rio Vrio. Məlumdur ki, tutuquşular insan danışığını təkrar edə bilirlər, bundan başqa, onlar uzun ömür sürmələri və yaxşı yaddaşları ilə fərqlənilər. Belə ki, bu quşlar körpəlikdə eşitdikləri sözləri bütün ömür boyu xatırlayırlar. Lakin bəs nə üçün bu istedad başqa quşlara deyil. ancaq tutuquşulara məxsusdur? Rio Vriodakı tutuquşuluq institutu bu məsələ ilə məşğul olmuşdur. Aydınlaşmışdır ki, çox qədim zamanlarda bütün quşlar o vaxt mövcud olan dilləri qavra-

yırlar. Lakin zaman keçdikcə bu qeyri-adi istedad ancaq tutuquşularda və müəyyən dərəcədə sağsağanlarda qalmışdır. Bundan başqa məlum olmuşdur ki, bütün müasir quşlar öz əcdadlarının yaşadıkları ərazinin qədim dillərində “danışır”. Belə ki, sərçə hindlilərin qədim əcdadı olan çerok qəbilələrinin danışığ dilinə uyğun cikkildəyir.

Bülbüllər və sarı bülbüllər, şübhəsiz, öz mahnılarında indiki italiyalıların qədim əcdadlarının musiqi dilini saxlamışlar. Qarğalar Şimali-Qərbi Avropanın ilk sakinlərinin boğaz səslərini, qartallar isə qədim dağlıların dilini min illik keçmişdən bugünkü günlərə gətirib çıxarmışlar.

Tutuquşulara gəldikdə isə, onlar qiymətli bir kəşfi təsdiq etmişlər. Amazonka çayı deltasında tutulmuş erkək və dişi tutuquşular (onların təxminən 400-406 yaşında olduqları müəyyən edilmişdir) bu yaxınlarda alimlər tərəfindən Cənubi Amerika cəngəlliklərində təsadüf edilmiş qəbilələrin dilində “danışır”. Halbuki hələ son vaxtlaradək bütün ornitoloqlar hesab edirdilər ki, tutuquşular mənasız səslər çıxarırlar.

Dilin mənşəyi haqqında irəli sürülmüş nəzəriyyələrdən biri də Ç.Darvin tərəfindən təqdim olunan quş dili nəzəriyyəsidir. O qədər də populyar olmayan bu nəzəriyyədə insan dilinin quş dilindən nəşət etdiyi fikri müdafiə olunur.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 22-28 iyun, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

ZÜLFÜQAR

Hazırda xüsusi şəxs adı kimi işlənən bu söz əslində imam Əlinin qılıncının adıdır. Guya bu qılıncı Əlinin belinə Məhəmməd peyğəmbər özü bağlamış və islam dini uğrunda

müharibələrdə ona xeyr-dua vermişdir. Bu əfsanəvi qılıncla əlaqədar olan “Zülfüqar” sözü “möhkəm, kəsən, bərk sancılan” mənasına gəlir.

Təbərinin məşhur “Tarix” kitabında (türkcəyə tərcümə) deyilir: “Həzrət Əli Əhəd davasında cəng içində bir kafirə ardından” bir qılinc vurdu. Qılınıcı qırıldı. Andan peyğəmbər əleyhissəlati səlam qatına gəldi, etdi: “Ya rəsul-allah, qılınıcı qırıldı, mənə qılinc ver, qılınıcsız edəməzəm – dedi. ” Andan peyğəmbərimiz səllallahü təali əleyhi və səlim Zülfüqarı, çəkib Həzrət Əli kərimullah vacihə və rəpyallahü ənhin əlinə verdi. Həzrət Əli döndü, yüzünü cəngə tutdu. Andan rəsul əleyhissəlavətüssəlam etdi: Ləfəzə illə Əli və la sayfa illa Zülfüqar (yəni, “Əli kimi yigıt yox”, Zülfüqar kimi qılinc yox”).

“Ədəbiyyat qəzeti”ndə (2 avqust, 1991-ci il) bir yazıda deyilir: “Əhəd müharibəsində də adamlar müharibə meydanından qaçdılar, amma Əli meydanda qalıb. Peyğəmbəri əhatə edən düşmənləri məharətlə qovdu, inad göstərənləri isə öldürdü. Bu vuruşmada o Həzrətin mübarək bədəni də yaralandı. Deyirlər ki, o zaman Həzrət Cəbraildən göydən bir ində gəldi: – Əli kimi mərd, Zülfüqarı kimi qılinc yoxdur”.

Məhəmməd Peyğəmbər o vuruşmadan sonra buyurmuşdu:

– Əlinin qəflətən vurduğu zərbələr möminlərin ibadətindən və Xeybərin müharibələrindən daha üstündür”. Əli ilə əlaqədar olan hər şey kimi onun qılınıcı da əfsanəviləşdirilmişdir ki, bunun izlərini əbədi-bədi dilimizdə görmək mümkündür.

C.Cabbarlının “Almaz” pyesində Ocaqqulu deyir: “...Bəs ona nə deyə bilərsən ki, Əmirəlmöminin səlləlah əleyk zəmani ki, Zülfüqarı endirdi mərhəbin təpəsindən...”.

LUT ŞƏHƏRİ

Lut (Kitabi-müqəddəsə: Lot) Məhəmməd peyğəmbərə qədər gəlmiş peyğəmbərlərdən biridir. O, Sodom və Qomora şəhərlərinin əhalisinə peyğəmbər göndərilmişdi. Bu şəhərlərin əhalinin adı Qurani-Kərimdə Mötəfikilər tərzində qeyd olunur. Məsələn, Quranın IX surəsinin 70-ci ayəsində deyilir: “Məgər onlara özlərindən əvvəlki, Nuh, Ad, Səməd tayfasının, İbrahim qövmünün Mədyən əhalisinin və Mötəfikidilərin (şəhərləri alt-üst olmuş Lut tayfasının) xəbərləri gəlib çatmadımı?”.

Lut peyğəmbər e.ə. XI əsrdə yaşamışdır. İbrahim Peyğəmbərin dostu və arxadaşı olmuşdur. İbrahimin qardaşı Haranın oğludur. O vaxtlar 400 minlik əhalisi olan Lut bölgəsi hazırda Suriyadakı Lut gölündə 20 metrlik su altında qalmaqdadır.

Rəvayətə görə, dünyada əhalisi əxlaqsızlıq, ədəbsizliklə məşğul olan beş şəhəri Allah yer üzündən silmişdir. Bu şəhərlərdən biri də Lutun yaşadığı və dini təbliğ etdiyi şəhər imiş.

Əraf surəsinin 80-84-cü ayələrində deyilir: “Lutu da (peyğəmbər göndərdik). Bir zaman o öz tayfasına demişdi: “Sizdən əvvəl bəşər əhalindən heç kəsin etmədiyi həyasızlığı (kişilər arasında olan cinsi əlaqəni) sizmi edəcəksiniz? Siz qadınları atıb şəhvətlə kişilərin üstünə gəlirsiniz. Siz, doğrudan da, həddi aşmış bir tayfasınız. Lüt tayfasının bu sözə cavabı (istehza ilə): “Onları (Lütü və ona tabe olanları) məmləkətinizdən çıxarın, çünki onlar (həddindən ziyadə) təmiz (bu cür işlərlə məşğul olmayan) adamlardır” – deməkdən başqa bir şey olmamışdı. Biz Lutu və ailəsini (həmçinin ona iman gətirənləri) xilas etdik. Yalnız övrəti (Vailə öz gizli küfrü səbəbi ilə) həlak oldu. Onların üstünə yağış (kibrit və atəşlə yoğurulmuş əzab yağışı) yağdırdıq. Bir gör (Allaha asi olan, peyğəmbəri inkar edən) günahların axırı necə oldu”.

Arxeoloqlara görə Lut qövmünün həlak olma tarixi e.ə. 1900-cü ildir. Bu barədə Quranın hökmlərinin doğruluğunu

müasir arxeologiya elmi çox böyük dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilmişdir. Amerika arxeoloqu Cok Finaqan 1951-ci il yazırdı: “Arxeoloji və geoloji dəlillər yaxşı araşdırılırsa, Lut gölünün güney tərəfindəki suların yüksəlməsinin səbəbi anlaşılar. Bu bölgədəki Sodom və Qomora şəhərləri böyük bir zəlzələ ilə birlikdə ildırım və göy daşı yağmuru, yerdən fişqıran zəhərli qazlar və böyük partlayış nəticəsində torpağın dərinliklərinə çökmüşlər”.

H.Cavidin “Maral” faciəsində Qazı deyir: “Müsəlmanlıq böylə gedərsə çox sürməz ki, ev-əşiyimiz, Lut şəhəri kimi yerin dibinə keçər”.

“Dalğa” qəzeti, 1993-cü il, 9-15 noyabr, səh.6

İSLAM DİNİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Guşəni filologiya elmləri doktoru,
professor Musa Adilov aparır)

ƏRŞİN XORUZU

Müsəlman etiqadlarına görə, göydə nəhəng bir xoruz var ki, o hər dəfə banlayanda yer üzündəki bütün xoruzlar onun səsinə səs verirlər.

Məhəmməd peyğəmbər merac səfərində göyün birinci qatında saysız-hesabsız canlı növlərinə təsadüf edir. Həzrət Cəbrayıl peyğəmbərə ərz edir ki, bunlar mələklərdir və bu mələklər yer üzündəki müxtəlif canlılara rəhm etməyi Allahdan iltimas edirlər. Bunların içərisində çox nəhəng, ağappaq bir xoruz da var ki, pipiyi göyün ikinci qatına (birinci və ikinci qatlar arasında məsafə 500 illik yoldur) qədər uzanır. Bu qərribə xoruz hər səhər öz əcaib səsi ilə Allahı salamlayır. Yer üzündə yaşayan bütün canlılar, o cümlədən insanlar bu xoruzun səsinə yu-

xudan oyanırlar, dünyanın bütün xoruzları onu təqlid edib, eyni anda banlayırlar.

Müsəlman təfsirçilərinin göstərdiklərinə görə, Allah üç səsi xoşlayır: Quran oxuyan insanın səsinə, rəhm üçün oxunan dua səsinə və haqq talanın şərəfinə banlayan bu xoruzun səsinə. Guya qiyamət yaxınlaşanda Allahın əmri ilə bu xoruz qanadlarını açıb daha banlamayacaqdır. Yer üzündəki bütün xoruzlar da susacaq və bu da dünyanın axırının başladığını xəbər verəcəkdir.

Qədimlərdən bəri bir çox xalqların dini inamlarında xoruz bir totem, tanrı səviyyəsinə qaldırılmış və ya onlarla eyniləşdirilmişdir. Təbərinin “Tarix” kitabında da ağ xoruzdan bəhs edilərək göstərilir ki, oğlu Huşengi öldürdükləri üçün divlərdən intiqam almağa gedən Kəyumərs “öynə namazı vaxtında bir ağ xoruz gördü, ardında bir toyuq var, önündə bir yılanla qələbə etmiş. Gəlib yılanlı urur, hər urduğunca bir lətif avaz ilə ötür. Bu xoruzun surəti və avazı və bu yılanla cəngi Kəyumərsə xoş gəldi. Etdi: “Quşlarda bu nə əcəb quş olur? Kəndü ciftinə müşfiq, onu arxada tutmuş, adam oğlu təbiətinə bənzər”. Bəs Kəyumərs bir daş aldı, ol yılanı öldürdü. Çünki xoruz ilhamla Köyümərsin sədaqətin bildi, fərəhlə bir kəz ötdü. Kəyumərsə xoş gəldi. Və bilə götürdü yə təamdan bir para ol xoruzun önünə atdı. Xoruz başın yerə qoyub ol toyuğu təama dəvət etdi və kəndü heç yemədi. Ol toyuq gəldi yedi. Köyumərs etdi: “Bu quşun bu hünərlə dəxi səfası var və səxavəti var. Və bu quş eyni fallı quşdur. Mən düşmənə intiqam almağa gedirəm. Bu quş dəxi adamın bir düşmənilə cəng edir ki, yilandır. Bunun rəvayəti vacibdir”. Köyümərc cün bu əndişədən fəriq oldu, oğlanlarına gətirdi. Etdi: “Bunları eyni tutun ki, bu quşun təbii adam təbiətinə yaxındır. Həm mürəkkəb quşdur və mübarək fallıdır”. Əcəm xoruzu və xoruzun vaxtında etdiyini mübarək görər, xüsusən ağ xoruzu. Edərlər ki, qanğı evdə ki, ağ xoruz ola, ona (o evə) şeytan və cin girməz.

Küllü miqdarda faktorlardan məlumdur ki, bir çox xalqların inamlarında xoruz ən qədim totemlərdən olmuşdur. İlk al-lahların adları “demək”, “danışmaq”, “söyləmək”, “oxumaq”, “getmək” semantikasını ilə əlaqədar olmuşdur. Xoruz “horoz” qoro-z sözünün kökü qo “ho”, “xo”, “qu”, “küy” həmin mənanı (qonuşmaq, danışmaq və s.) əks etdirir. “Xoruz” məfhumunun danışmaqla, söz ilə əlaqəsi başqa dillərdə də müşahidə edilir. Bir sıra türk dillərində (başqırd, tatar və sair xoruz anlayışı aytac –eytac şəklində ifadə edilir ki, bu sözün kökü –ayt (eyt “demək”, “danışmaq”, “söyləmək”) anlamındadır. Rus dilində xoruza “петел” (ötən, oxuyan, danışan), alman dilində Hohi (danışan) deyilir ki, bu sözlərdə də həmin məna vardır.

Qədim Misirdə Allah Tot (Thovt) digər Allahın -Ptaxın dili, carçısı, elçisi hesab olunurdu. Hu isə sözün Allahı idi. Hu və Thot eyni kökdəndir. Thovt çoxlu dilin kökdəndir. Thovt çoxlu dilin yaradıcısı idi.

Bir sıra digər xalqlar kimi qədim azərbaycanlılar da xoruzu müqəddəsləşdirmiş, onu günəşin yerdəki təmsilçisi saymışlar. Hər iki sözün kökündə duran, hu, qo (ho-xo, kü-) ünsürü türk xalqlarının hər iki qüvvəyə tapındığını əks etdirir.

M.Seyidov göstərirdi ki, qədim hunlarda göy gurultusunun, ildırımın şimşəyin tanrısı, Quar adlanırdı. Müəllif bu sözdəki qu (ku) hu kökünün yanmaq, səs, bağırıtı, gurultu, mahını oxumaq, danışmaq mənalara olduğunu iqrar edir.

Qədim atəşpərəstliklə əlaqədardır ki, adamlar günəşə onun təmsilçisi qoduya, onun xəbərvericisi qoroza iman gətirirdilər. Bu sözlərin hər üçünün kökü birdir. “Xoruz olmasa səhər açılmaz?” sualını sonralar atəşpərəstlik mübarizədə islam nümayəndələri düzəltmişlər.

“Aydınlıq” qəzeti, 1993-cü il, 30 yanvar, səh. 7-8

İKİ DİLİN BİR ADI?

Dilin elmi tərifı belədir: “Dil o dildə danışanların hamısının beynində eyni zamanda mövcud olan mücərrəd işarələr sistemidir”.

Dil cəmiyyətin bütün üzvlərinin beynində mövcuddur və dili dəyişmək istəyənlər gərək xalqın bütün üzvlərini beynlərində dəyişiklik aparsınlar. Beynlərdən Azərbaycan dilini dartıb çıxarmaq müşkül işdir. Mümkün olası deyildir. Hamının beynində olan dildə hamının eyni səviyyədə payı və hüququ vardır: hökmdar da, fəhlə də, yazıçı da, əkinçi də; alim də, bürokrat da, savadlı da, savadsız da münasibətdə eyni hüquqa malikdir.

Buna görədir il, tarixdə müxtəlif dövrlərdə çox mənəm dəyənlər, döşünə döyənlər nə qədər cəhd etsələr də dildə bir dəyişiklik apara bilməmişlər. Hamı son nəticədə dilə tabe olmuşdur. Dil heç kəsə tabe olmamışdır. Anlaşma, ünsiyyət ehtiyacı vadar edir ki, insan mövcud dil qanunlarına əməl etsin, ondan kənara çıxmasın. Əks halda ünsiyyət alınmaz.

Hökmdar Siqizimund bir moizəsində bir latın sözünü səhv işlədir. Yığıncaqdan sonra əshabələrinə müraciətlə bu səhvə münasibətlərini bildirməyi tələb edir. Məclisdəki alimlərdən biri deyir: “Həşəmətli hökmdar səhv edə bilməz. Siz sözü necə işlətdinizsə, qoy bundan sonra bütün romalılar da elə işlətsin”. (Məlum olur ki, o zamanlar da yaltaqlar var imiş). Digər bir məclis üzvü etiraz edir: “Yox, böyük hökmdar. Siz yalnız roma vətəndaşlarının hüququnu əlindən ala bilərsiniz. Sözlərə gücünüz çatmaz, – deyir. (O zaman da həqiqəti dəyənlər tapılırmış). Məşhur bir qanadlı söz dünyada yayılmışdır. “Qrammatika hökmdarlardan üstündür”.

Dilnən işiniz olmasın, cənablar. Dil də hava kimidir, təbiilik sevir. Dil özünü tənzimləyən sistemdir və kənardan müdaxiləni (aman allah özü də bu müdaxilə nəşi adamın müdaxiləsi

ola) sevmir. Məsələn, qan dövrənı da özünütənzimləyən sistemdir. Vəzifəlilər, stol sahibləri havaya, qan dövrənına da bəlkə müdaxiləyə cəsarət etdilər(?).

İnsan da dilindən, ana vətəndən, anadan əl çəkərmı? F.Köçərli ana dilinin “ ana südü mənziləsində” hesab edirdi.

Bəxtiyar Vahabzadə yazır: “Camaatın əksəriyyəti elə başa düşür ki, millətimizin türk, dilimizin türk dili adlanmasından sonra Türkiyə türklərinin ləhcəsində danışmalı və yazmalı olacağım”. Bəxtiyar müəllim, elə indinin özündə “Türkiyə türklərinin ləhcəsində” yazılmış yazılar mətbuatda baş alıb getmirmı? Axı, açıq şəkildə dilimizin müstəqilliyini inkar edən müəlliflər getdikcə çoxalmaqdadır. Ömər Faiq Nemanzadənin “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” məqaləsində deyilir: “... Bu gün “Tərəqqi”də oxudum ki, osmanlıdan bir əsəri Azərbaycan dilinə “çevirən” iranlı cənab Mir Abbas kitabın üstündə “Mübadili Mir Abbas yazır. A canım, əgər osmanlı türkcəsi buradan anlaşılmadığından ötrü əsərin dilini çevirdikdə ən əvvəl gərək “mübdədi” əvəzinə “çevirəni” və ya heç olmasa “təbdil edəni” yazaydıq”.

Bu məqalə 1909-cu ildə nəşr olunmuşdur. Yənə orada: “Cahilcəsinə osmanlılara təqlid edib, öz dillərini də itirirlər, öz-gəsindən də avara qalırlar. Odur ki, Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlu şeirlərini indikilərdə hörə bilirik”.

Belə dəlillər gətirirlər ki, vaxtilə dilimizi ən görkəmli ziyalılarımız və dövlət xadimlərimiz də elə “türk dili” adlandırırdılar. Məsələn, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, F.B.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, C. Məmmədquluzadə, M.Rəsulzadə və b. (siyahını uzatmaq olar). Tamamilə yox, qismən doğrudur. Nə qədər ki, Anadolu türklərinin dili “Osmanlı dili” adlandırılırdı, bizim dilimizə “türk dili” deyilməsi mümkün idi. Lakin 20-ci illərdən “Osmanlı dili” ifadəsi “türk dili” ilə əvəz olunandan bizim də dilimizə “türk dili” deyilməsi həm elmi, həm siyasi, həm mədəni, həm tarixi, həm əxlaqi-etik, həm psixoloji baxımdan əsla və əsla düz-

gün deyildir. Yoxsa “qızın iki namizədi” olur. “Türk dili” termini dəqiqlikdən məhrum olur.

Müasir türk və Azərbaycan dilləri iki müxtəlif və yüksək inkişaf pilləsinə qədəm qoymuş mədəni dillərdən hesab olunur. Bu iki qüdrətli dili bir dil eləmək, iki qoçun başını bir qazana soxmaq mümkün deyildir. Özü də hazırda türk dili ilə Azərbaycan dilinin daxili strukturunda tarixi-mədəni amillərin təsiri ilə elə mühüm fərqlər yaranmışdır ki, siyasətçilər nə qədər cidd-cəhd göstərsələr də bu dilləri bir dil şəklində salmaq olmaz. Əksinə, hər iki dilin inkişafına geniş yol açmaq lazımdır.

Dillər bir-birinə nə qədər doğma, yaxın olsalar da, onların birləşdirilməsi deyil, onların müstəqilləşdirilməsi inkişaf hesab olunur. Qardaşlar bir ata evində yox, müxtəlif evlərdə yaşayıb müstəqil ev sahibi olanda ailə daha çox qol-budaq atmış olar. Müstəqillik özü inkişafdır, qüvvət və qüdrətdir. Hər xalqın dili müstəqil olmalıdır. “Mən kimdən?” - sualı acizlik, yazıqlıq əlamətidir.

Azərbaycan dili böyük bir xalqın yaşamaq qüdrətini sübut etmiş qabil bir dildir. Yaman dil deyildir.

Dilimiz türk dili ilə heç cür birləşə bilməz və onun ləhcəsi, dialekti hesab edilə bilməz.

Müasir türk ədəbi dili öz təbii əsasından çox uzaqlaşdırılmış, purizm meylləri təsiri ilə həddindən artıq suniləşdirilmişdir. Bir sıra hallarda geniş xalq kütlələrinin anlamadığı bir dilə çevrilməkdədir. Hər hansı elmi əsəri, mətbuatı nəzərdən keçirdikdə bu qənaətin doğruluğuna əmin olmaq mümkündür.

Həyatımız, taleyimiz elə gətirmişdir ki, bizim xalqımız tarixən müxtəlif xalqlarla (farslar, ərəblər, ruslar) çox sıx əlaqə və münasibətdə olmuş və dillərimiz arasında qarşılıqlı təsirlər mümkün olmuşdur. Bu da Azərbaycan dilinin daxili strukturunda bir sıra zəngin xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, bununla əlaqədar dilimiz xüsusi bir mütəhərliklik, yaşarlamaq qabiliyyətləri kəsb etmişdir. Azərbaycan dilinin zəngin daxili ifadə vasitələri sisteminə sahiblik baxımından türk dil-

ləri içərisində xüsusi yer tutur. Bütün bunlar xalqımızın, nəsillərin əqli əməyinin, mənəvi zəhmətinin nəticəsində əldə edilmiş əvəzsiz xəzinədir ki, bu xəzinədən əl çəkmək nankorluqdur (“Fərsiz oğul neylər ata malını?”). Digər dillər kimi türk dilinin də ən yaxşı, mütərəqqi keyfiyyətlərini əxz edib faydalanmaq zəruridir. Lakin ümumi, əsaslı şəkildə öyrənməklə faydalanmaq. Dilçilik elmində işlənilmiş hazırlanmış elmi prinsiplərə riayət etməklə faydalanmaq.

Dilin ən başlıca qanunu ənənəyə sədaqətdir. Bizdən əvvəlki nəsillərin işlətdiyi dildə danışmaq və yazmaqdır. Hər hansı purizm bu ənənə qanununa ziddir və deməli, heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Adamlar hazır dil mühitində doğulur və müasir dildə işlənən sözləri əxz edib danışırlar. Bu sözlərin mənşəcə necə olduğu, hardan törədiyi danışanları maraqlandırmır. Maraqlı odur ki, keçmiş nəsillər bu sözləri işlədib. Odur ki, görkəmli yazıçımızın aşağıdakı fikri qəbul oluna bilməz. “Niyə biz ərəb mənşəli sözlər olan “müasir”, “ənənə”, “təyyarə”, “xüsusiyyət” əvəzinə “çağdaş”, “gələcək”, “uçaq”, “özəlli” sözlərini işlətməyək?”

Ona görə işlətməyək ki, M.Müşviq, H.Mehdi, S.Vurğun, R.Rza, S.Rəhimov, Bülbül, Xan, Ə.Əbülhəsən və milyon-milyon azərbaycanlılar əvvəlkiləri işlədib, sonrakıları yox. Məhz bu prinsip dilin vəhdətini, sabitliyini, nəsilləri əlaqələndirən vasitə olmasını təmin edir.

Mən türk dilini, çox zəngin türk ədəbiyyatını ürəkdən sevirəm, türk folklorunun vurğunuyam. Bunları öyrənmək, bilmək baxımından da hər kəslə yarışa hazırım. Lakin qardaş, kisəməiz ayrı. Qardaş olsa da dillərimiz ayrıdır. İki müstəqil türk dili vardır. Əlbəttə, inanmıram ki, türklər öz dillərindən bizimkilər kimi əl çəkib bizim dili qəbul edələr ki, vahid türk dili olsun. Eləcə də bir nəfər – Azərbaycan türkü qalana qədər bizim də müstəqil ana dilimiz yaşayacaqdır. Lakin “türk dili” adı ilə yox. Belə dolaşılığa yol vermək olmaz, ey bizim vəzifə sahiblərimiz! Dil ənənəyə söykənir. Ata-analarımız “Azərbaycan dili” iş-

lədibsə, biz də bu ifadədən əl çəkə bilmərik. Həyatımız, gələcək nəsillərimiz xatirinə.

Əsrimizin əvvəllərində də Anadolu türklərinin dilini qəbul etmək, milli dilimizdən əl çəkmək tərəfdarları var idi və xalqımızın qabaqcıl ziyalıları həmin zərərli meyl ilə mübarizəyə az qüvvə sərf etməmişdilər. Abbas Səhhət Firudin bəyə mənzum məktubunda acı-acı gileylənirdi ki:

Türklük, islamlıq iddiası ilə
Öz dilini bilmək istəyən yoxdur.

Miqdarca az olan vətənpərvər ziyalılarımız ana dilimizin müstəqilliyini, orijinallığını qoruyub saxlaya bildilər. Eşq olsun onlara. Üzeyir bəy, C.Məmmədquluzadə və daha, daha bir çoxları çox yüksək sənətkarlıqla Azərbaycan türkü ilə Anadolu türk dilinin fərqli olduğunu nə böyük sənətkarlıqla, məharətlə bədii obrazlar vasitəsilə nümayiş etdirmişlər. İndi isə bəzi qələm sahiblərinə bəzi qələm sahiblərimiz heç "uf" da demədən, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış dilimizdən əl çəkməyə hazırdırlar. Təki vəzifələri olsun, əsərləri çap olsun və s. və i. kimi məqsədlə.

O zaman təkcə Məşədi İbadlar "Tarixi - Nadir"i yarıya qədər oxumuşdular, qalan kütlə avam idi. Bu yarımçıq Məşədi İbad da öz ana dilinin qayğısına qalırdı. Müasir alim və yazıçılarımız üçün nə gözəl bir örnək! Habelə avamın çoxluq təşkil etdiyi bir dövrdə yaşayan, vuruşan, inkişaf edən əbədi dilimiz indi "başdan-başa savadlılar" olan bir dövrdə aradan çıxsınmı?

Bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə adətən xalqdan ayrılan və xalqa yuxarıdan baxmağa cəhd göstərən qruplar, təbəqələr olur ki, o xalqın dilini də bəyənmir, başqa yad dildə "qırılmaq" (C.Cabbarlı) öz xalqından fərqlənmək istəyir. Belələri adətən ziyalılar, qıvcırmış savad kəsb etmişlər olur. Ya dildə hamının işlətdiyi sözləri təhriflə tələffüz edirlər (xəlv, Azərbaycan deyil və s. ədəbzlıqlar), ya mövcud sözləri atıb başqa dillərə

məxsus sözləri alıb işlətməklə fərqlənməyə cəhd göstərirlər. Hətta öz baba və nəvələrinin, ata və analarının adlarını deyil, digər xalqlara məxsus adları öz uşaqlarına verirlər. Bəs nankorluq necə olar? Hələ Dədə Qorqud deyirdi: Baba (ata) adını yaşatmayan oğulun olmağında olmamağı yaxşıdır. Övladın borcu valideynin dilindən əl çəkmək yox, onu inkişaf etdirməkdir. Dağıstanın böyük şairinin məşhur kəlamıdır ki, mənim ana dilim sabah öləcəksə, mən bu gün ölməyə hazırım. Niyə dillənmirsən, ey xalqımın məşhur şairi, ədibi, ziyalı? Axı ana dilini aradan silib çıxarmaq istəyirlər.

Dil biganəlik və xəyanət sevmir. Dilin ən ali qanunu nəsilər arasında ünsiyyət əlaqəsi yaratmaqdan ibarətdir. Deməli, ən ali qanun ənənə qanunudur. Atalar nə dildən istifadə edibsə, övladlar da o dildən istifadə etməlidir. Başqa heç cürə ola bilməz. Başqa hər hansı yol bu dilin məhvinə, deməli, cəmiyyətinə məhvinə səbəb ola bilər.

Bütün maddi nemətləri dosta, qardaşa bağışlamaq və ya saqqıza və s. dəyişmək olar. Dildən başqa. "Dil hər şeydən əvvəl vətən deməkdir" (Jan Eyfel).

Məşhur kalamdır ki, bir xalqı məhv etməyin yeganə yolu onun dilini əlindən almaqdan, məhv etməkdən ibarətdir. Dilini əlindən verən xalq şallağa layiqdir.

Və ümumiyyətlə, bu dil məsələsinin özünün irəli sürülməsindən məqsəd nə imiş? Doğurdanmı, ana dilimizin qayğısına qalırlar, yoxsa daha bir siyasi manevr məqsədi güdülür. Belə mübahisəli problemlərin irəli sürülməsi özlüyündə onsuz da gərginləşmiş, müasir ictimai-iqtisadi vəziyyətdən cana gəlmiş geniş xalq kütlələri arasında daha bir ziddiyyət yaratmaq, daha bir yeni münaqişə nöqtəsi törətmək istəyirlər. "Azərbaycan dili" ifadəsi kimə mane olurdu? Axı, heç nədən problem düzəldib, özü də indiki halda mübahisə açmağa bir ehtiyac yox idi.

Təklif edirlər ki, dilimizin adı "Azərbaycan türk dili" və ya "azəri türk dili" kimi işlədilsin. Bu təklif də gələcəkdə öz əhəmiyyətini itirmiş olacaqdır. Ona görə ki, "Azərbaycan dili" ifa-

dəsi elə əslində Azərbaycan türk dili anlayışını əks etdirir. "Azərbaycan dili" sözlərini işlədən və dinləyən hər kəs bunun məzmununda başqa heç bir şey görmür, illa ki Azərbaycan türk dili. Dilin özündə yığcamlığa təbii bir meyl vardır və təklif olunan üç sözün bildirdiyi mənanı iki sözlə də bildirmək mümkün olduqda dil mütləq bu qısa, yığcam varianta üstünlük verəcəkdir. Bir də bu var ki, axı xalqın adını müzakirəyə qoymağın özü yolverilməzdir.

Adı müzakirə etmək yox, onu ucaltmaq, müqəddəsləşdirmək başlıca amal olmalıdır. Daha bir olduqca qəribə, əcaib mülahizə: göstərilər ki, ermənilər də bizim dilimizə "türk dili" deyir və deməli, biz də dilimizi belə adlandıraraq. Əcəb məntiqlidir. Biz onlara erməni deyirik, onlar özlərinə başqa ad (adibatmışların adını yazmağa əl gəlmir). Bəs nə üçün bizim verdiyimiz adı qəbul etmirdilər... (Əlbəttə, tarixi-elmi səbəbi var: erməni qədim türk tayfalarından biri olub. Onlar isə İraq-Mosul bölgəsindən qovulmuş, qaçıb torpaqlarımıza gəlmiş arman tayfasındadırlar). Deməli, başqa millətin (özü də erməninin) bizi necə adlandırmasının bir qəpiklik dəyəri yoxdur. Ona qalsa, hazırda dünya xalqları (BMT, xəritələr, beynəlxalq sənədlər, elmi əsərlər və s.) dilimizi "Azərbaycan dili" kimi tanıyır.

Dil xalqdan başqa hakimiyyət tanımır. Nə qədər hökmdarlar, alimlər, yazıçılar və b. çalışıb dildə heç bir dəyişiklik yarada bilməmişlər, son nəticədə dilə tabe olmuşlar. Dili dinc buraxın, bəylər. Rus dilinin təmizliyi xatirinə Lenin fransız sözü olan "defekt" (defektlər) işlənməsinə qəti etiraz edirdi. Lakin Lenin öldü getdi, bu söz isə rus dilində özünə möhkəm yer tutdu.

Söz göstərişə, qaydaya təslim olmaz. İndi dilimiz haqqında belə söhbətlərin meydana atılması diversiyanın bir növü deyilmi? Tam əmin ola bilərsiniz ki, bundan bir şey çıxmayacaq. Nə türk ədəbi dili öz xüsusiyyətlərindən məhrum olacaq, nə də azərbaycanlılar ana dilindən əl çəkəcəklər. Odur ki, vaxtınızı və qüvvənizi səmərəli işlərə sərf edin.

“Ədəbiyyat” qəzeti , 1993-cü il, 12 mart, səh.2-3

SÖZ SEHRİ (FÜZULİ ŞEİRİNDƏ MƏQLUB)

Məğlub prinsipi əsasında sözişlətmə sayəsində poetik və üslubi baxımdan əlaqələnmiş sözlər həm bir-birinə yanaşib qoşa söz kimi, həm izafət tərkibi kimi, həm tabeli söz birləşməsi kimi işlədilməklə bərabər, bir-birindən uzaqlaşmaqla eyni və ya müxtəlif sintaqmaların, cümlələrin (misra, beyt, bənd) daxilində yer tuta bilər.

Beləliklə, poetik mətndə məqbul hadisəsinin mövqeyi, yeri məsələsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özü də misra, beyt və bəndlərdə bu yer məsələsi bir-birindən fərqlənir, müxtəlifləşir və son nəticədə zəngin xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Şeirdə misranın əvvəli və sonu mühüm aksentoloji və semasioloji əhəmiyyətə malik olduğdan misra ilə əlaqədar olan məğlub və həmin bu güclü mövqelərdə yer tutması ilə səciyyələnir.

Füzuli şeirində misranın ilk sözü ilə əlaqədar olan məqbul misranın son sözü yerində işlədilir.

Arizimlə qədim –xoşrəftarın eylər **arizu...**

Canım aldın mey üçün saqi, icirdin mənə **qan...**

Yarəb, hənz halımı bilməzmi ola **yarım...**

Qıl **canına** rəhm, **canə** qıyma...

Leylidə vüsali-dust **meyli...**

Əşar bulub kəsadi **əsar...**

Nur istər ikən sataşdı **narə...**

Yandırma cəfa oduna **canın...**

Yol azarsan zülməti-heyrətdə , ey dil, vaqif **ol...**

Nagəh olur atan-anan **agəh...**

Kimə izhar eyləyim bilmədi bu pünhan dərdi **kim...**

Sanki hər bir misra poetik bir çərçivə təşkil edir, əvvəl ilə axır bütövlükdə bir vahid təşkil edir, biri-birindən uzaq düşmür, şüurda bunların güclü əlaqəsi mövcud olur, fonetik-poetik assosiasiya xoş, mənəvi rahatlıq təəssüratı yaradır. Hər bir nizam, səliqə, düzgünlük insanın daxili məmnunluğuna səbəb olur. İnsanın xilqəti belədir.

Məğlub hadisəsində iştirak edən ikini komponent misranın sonunda gəlir.

Çox kimsənə gənc üçün çəkər **rənc...**
Çün **kəndi** tükətdi ol xirəd **mənd...**
Hər qanda bilirdi **var** bir **zar...**
Ol ləhzə **həm** etmə şəfqətin **kəm...**
Min **qəm** mütəvəccəh ona hər **dəm...**
Tərlədid rüxsarını gül-gül qılanda tabi-mül...
Mənə **cəm** olur qanda kim var bir **qəm...**

Məğlub hadisəsində iştirak edən hər iki komponent misranın sonunda yanaşı gəlir:

Cövründə həmişə **xarü zarəm...**
Yarəb, kərəm et ki, **xarü zarəm...**
Əfğanə gətirdi **marü muri...**

Oldu duri-əşki biqərarı
Qəbr, icrə nigarının nisarı...
Vurmuşdu ayağə **pənddən bənd...**
Məcnun ona baxdı, **yandı canı...**
Dəm vurmağa yox **yanında canı...**

Bir komponenti misranın əvvəlində işlədilməklə meydana çıxan məğlub hadisəsinə də geniş yer verilir.

Nəmi əşkim mükəddər xatirimdən dəfi-**qəm** qılmaz
Zar ağla və söylə **yara** məndən...
Ruzi sənə dərdü **suzi** oldu...
Yar hali dilimi **zar** bilibdir, bilirəm...
Ahim ki, ləhzə-ləhzə **rahi**-asiman tutar...

Ümumiyyətlə, misranın (beytin) əvvəli və sonu güclü mövqe təşkil edir. Odur ki, bir komponenti misra əvvəli mövqedə çıxış edən məqbul daha zəngin xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

a) Misra iki müvazi sintaqma bölünür və hər sintaqm məğlubun bir üzvü ilə başlayır.

Meydə təşviri –hərarət, **neydə**
təsiri-səda...
Xəbərsiz yarimi hali -**xərabimdən**
xəbərdar et...
Vəfa hər kimsədən kim istədim,
ondan yüz **cəfa** gördüm...
Şam ərz etdi rüxun, **şəmi** əritdi
infial...

b) Məqlubun hər iki üzvü birlikdə, lakin cümlənin iki müxtəlif üzvü vəzifəsindən misra cümlənin əvvəlində işlədilir.

Qəmindən şəm tək yandım, səbadan sorma əhvalım...
Şəmə qəmi dil bəyan edərdi...
Qeyr-seyri bağ edər, biz künci-möhlət bəkləriz...
Şeyxlər meyxanədən üz döndərərlər məscidə...
Bu namə ki, bir fikirdəndir,
Yəni məni biqərardəndir...
Ləlim ləbini sorar səbadən...
Bir bar idi gərdənində gövhər...

v) Məqlubun üzvləri birlikdə izafət tərkibi təşkil etməklə misranın əvvəlində işlədilir.

Nəzri-nəzərindir, ey diləfruz...
Zəhri-qəhrin içmədən , var isə qəsdin
qətlim et...
Şöhreyi-şəhr olmağın rəsmin mən
etdim ixtira...
Şəmi-şəbü afitabi ruzəm...
Şəmi-şəbu möhnəti bəlayəm...

q) Ümumiyyətlə, məğlub təşkil edən vahidlərin mətndə yanaşı işlənməsi nəticəsində alınan ahəngdarlıq daha yüksək olur.

Hər kitabə ki, **ləbi-ləlin** hədisini
yazələr...
Güli-xanəndə sordum, **xarə yar** olmaq
zərər verməz...
Könlümün **şəhrinə mehrin** girməyə
zərvazələr...
Saldı xəttin zövqini dil **canə qanlar**
uddurub...
Əlamət ahi-**sərdü** ruyi-**zərdü** əşki
alımdır...
əmma **düni gün** fəqan edərdi...
Ey cudu-vücudu-kövnə **vahib**,
Zati kimi etirafi **vacib**...

d) Məqlub təşkil edən vahidlər beytin birinci misrasının son , ikinci misrasının ilk sözü kimi çıxış edir və məqlub mühənc adlanır.

Oldu əbri-dudi-ahim pərdeyi-
rüksari **mah**,

Ah kim, almaz cəmalından hənuz ol
mah niqab...
Məqtə beytə məqlub geniş miqyasda özünü göstərir

Ey Füzuli, öldün, əfqan etmədən **rəhmət** sənə
Rəhm qıldın, xəlqə əfqanınla **zəhmət** vermədin

Ey Füzuli, **tələbi**-rütbeysi irfan eylə.
Cəhl ilə hasili -övqati-şərif etmə **tələf**...

Özünə söhbətimi ar **bilibdir, bilirəm**...

Mətnlə beytin və ümumiyyətlə qəzəlin ilk vahidi məğlub təşkilində iştirak edir. məsələn, aşağıdakı nümunələrdə “ta kimi” birləşməsi horizontal və şaquli xətt üzrə məğlubun bir komponenti kimi çıxış edir.

Ta ki taqi-zəringarın cərx viran eyləmiş
Ta ki, zibə xətt üçün ola bu təzhibi vərəq...

Xüsusi adların da məqlub hadisəsi ilə əlaqələndirilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Olmuşdu əsir bir nigarə
Büt **zeybli Zeynəb** adlı yarə...
Bir sübh ki, qıldı Xosrovi-Rum,
Şam əhlinə hind fəthini **şum**...
Leyli kimə salmış ola meyli...
Leylidə vüsali-dust meyli...

Məqlub hadisəsi bədii əsərdə bir nizam, müvazilik yaratmaqda mühüm rol oynayır. Müqayisə təzad yaratmaq, sadalama bildirmək kimi poetik məqamlar üçün də məqlub mühüm vasi-

tələrdəndir. Bənzər (bir hərflə fərqlənsə də) vahidlərin qarşılaşdırılması, toqquşlaşdırılması özlüyündə bədii üsuldur.

Vəfa hər kimsədən kim istədim ondan
cəfa gördüm...

Oxşarlığın zidiyyəti daha güclü və təsirli olur.

Meydə təsviri hərarət **neydə** təsviri
səda...

Qəhri çox **mehri** az nigarım...
Derlər gülə **xar**, lələ **xarə**...

Məqlub hadisəsi beytlərdə, bəndlərdə müvazi olaraq eyni mövqedə çıxış etdikdə tam paralelizm yaranması üçün bir vasitə olur.

Zövq üzrə mey artırardı zövqüm,
Şövq üzrə ziyad olurdu şövqüm...
Əslində tikan çəkər əzabın
Fəslində həkim alar güləbın...
Xərabət əhlinin halını bir **xummar** olan-

dan sor.

Aşağıdakı beytdə eyni zamanda iki məqlub hadisəsi – söz ortasında (mən-min) və söz əvvəlində (qəm-dəm) dəyişmə nəzərə çarpır.

Mən can ilə istərəm cəkəm qəm,
Min can dilərəm qəm içrə hər dəm...

Eyni xüsusiyyətə daha böyük mətn parçalarında rast gəlirik.

Qeys onu görüb həlak oldu
Min **şövq** ilə dərdinək oldu,
Ol nadirə həm ki, Qeysi gördü,
Min **zövq** bulub özün itirdi.

Məlum olur ki, üslubi-poetik söz işlətmə baxımından misraya nisbətən beytin imkanları daha geniş, xüsusiyyətləri daha rəngarəngdir.

Beyt heç də sadəcə misralar toplusu deyil, daha mürək-kəb və zəngin bədii-poetik ifadə vasitələrinə malik şeir vahididir. Digər vasitələr kimi məqlub hadisəsi də beyt daxilində müxtəlif forma və funksiyalarda çıxış edir.

Beyti təşkil edən misralarda pərçimlənən və məqlub təşkil edən vahidlər mövqecə eyni yerdə işlədilir.

Getdin o yerə ki, getmək olmaz.
Yetdin o yerə ki, yetmək olmaz

Beləliklə, çox yüksək səviyyədə əldə edilən müvazilikdə məqlub hadisəsi müstəsna rol oynayır.

Gər can isə xaki dərgahindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir...
Xamə kimi yaş töküb damədəm,
Namə kimi qamətin qılıb xəmə...
Gün güzgüsün eyləyən mücəlla,
Dün türresin eyləyən mutərra...
Ey Füzuli odlara yansın busati
səltənət...
Mey içib əğyar ilə seyri-gülüstan
eyləyən...

Müvazilik olmadıqda da məhz misraların əvvəlinin daha güclü mövqe kəsb etməsi ilə əlaqədar beytin hər iki misrasının ilk sözləri bir-biri ilə məqlub təşkil edir.

Gər zülf ilə görmək istəsən xal
Gör heyəti nöqta nümunə:
Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sirişkü qıldı fəryad...

“Maraqlı” sözünü ona görə işlədirik ki, Vətənin böyük oğlu ən zəruri-poetik məqamlarda ana dili sözlərinə daha çox daha geniş yer verməyə xüsusi səy göstərmişdir. Ana dilini şairanələşdirmək, onun bədii potensialını üzə çıxarmaq şairin ümdə məqsədi olmuşdur.

Misralardakı ön mövqedəki vahidlərin məqlubu, özü də çox hecalı vahidlərdən düzələn məqlub hüsnü mətlə və hüsnü məqtə baxımından diqqəti cəlb edir. Belə bədiilik ana dili vahidlərinə əsaslandırıldıqda xüsusi bir məmnunluq yaradır.

Yox rəhi-eşqində bir mənzil yaşım
girdabinə,
Yol itirmişdir, işi sərgəştə
gəzməkdir həman...
Daraldar qönçə həlqin, dürci-ləlin
gəlsə göftarə,
Qaraldar afitabı sayə çəksən pərdə
rüxsarə...

Ümumiyyətlə, müvazilik Füzuli şerinin başlıca məziyyətlərindəndir. Şairin nəzmində ali bir nizam hökm- formadır və bu nizamın oxucuda buraxdığı yüksək estetik təsirin yerini heç nə verə bilməz.

Burada Füzulinin poetik ifadə tərzini üçün səciyyəvi olub, qabarıq şəkildə nəzərə çarpan bir xüsusiyyəti –beytlərdə və

bəndlərdə misraların eyni məqlub səciyyəli əlaqələndirici vasi-tələrlə başladığını nəzərə çatdırmaq zəruridir. Misra və beytlə-rin ilk vahidləri kimi sıx-sıx işlənən key-vey, gər-vər və s. məq-lub növləri sonrakı müvafiq mətnin müvaziliyini əvvəlcədən təmin edir.

Gər lalə isən, nə dağdasan?
Vər susən isən, nə bağdansen?...
Ey cövhəri-canımın həvası...
Vey didəyi-bəxtimin ziyası...
Ey dövlətim, olma dur məndən,
Vey şəm, götürmə nur məndən,
Əgər su damənin tutdum rəvan,
döndərdi üz məndən
Və gər güzgüdən ümdum sidq, ək-

si

müddəa gördüm...

Ümumiyyətlə, Füzuli irsində daha çox güclü mövqedə (sətirbaşı mövqe) birhecalı sözləri paralelizm məqsədi güdən funksiyası daha çox nəzərə çarpır:

Var ol üzü gül nigarə məndən,
Zar ola bu söylə yarə məndən,
Key türfə nigarı nazənimin,
Vey arizuyi-dili-həzinim.

Bununla belə iki və üçhecalı sözlərin məqlubuna aid is-tənilən qədər nümunələr gətirmək olar.

Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində hakim alır güləbın...

Füzuli irsində klassik şərq poeziyasına xas məqlub ilə qədim türk (Azərbaycan) xalq şeirinə məxsus alliterasiya bir

vəhdətdə çıxış etdiyindən çox zaman bunları fərqləndirmək də asan olmur. Ulu sənətkarımızın üslubunu bir də bu cəhət fərqləndirir. İki müxtəlif poetik sistemin imtizacından Füzuli poetikasını doğmuşdur. Türkün böyük oğlu Şərqin dahisinə çevrilmişdir. Müxtəlif dəlillərin zəngin leksikasına dərindən bələd olan ustad üçün şerdə yüksək dərəcədə ahəngdarlıq yaratmaq bir o qədər də çətin olmamışdır.

Sən bir avarə müsafirsən, bu
viran, ribat...

Misrada səs toplularına fikir verin: bir-bir-fir-vir-var-rib (bir-rib) at vahidlərində əks sıralı alliterasiya və ya məqlub vardır.

Qədimlərdən bəri türk şeiri üçün məqlub səciyyəvi olmamışdı və türk sözləri bu mövqedə imtahandan keçirilməmişdi. İlk dəfə məhz böyük Füzuli əsl türk sözlərinə əsaslanmaqla da məqlub prinsipi əsasında şeirlər yazmaq nümunəsi vermişdir. Azərbaycan sözlərinin də əvvəlindən, ortasından, sonundan bir hərfi (səsi) atmaq, əlavə etmək, əvəz etmək və s. yolu ilə bənzər vahidləri eyni sintaqmda işlətmək və bununla da ahəngdarlığı əldə etmək mümkün imiş. Nəzərə alınsın ki, ərəb və ya fars sözlərindən şeirdə məqlub düzəldilməsinin tarixi qədimdir və Şərq şairlərində geniş yayılmışdır. Türk sözləri bu imtahandan keçməmiş idi. Bu düşvarı məhz Füzuli asan eyləməli idi.

Ulu Füzulimizin sərrast gözü ana dilimizin daxili mahiyyətində bərqərar olan şeiriyyəti əla görürdü. Xalq dilinin külli miqdarda nümunələrində – atalar sözlərində, idiomatik ifadələrdə, frazeoloji birləşmələrdə məqlubun müxtəlif növlərinə xas bədiilik üsulları vardır ki, bunlar elə özlüyündə şairanəliyi ilə fərqlənir. Bunları klassik poetik ədəbiyyata gətirməklə vətənpərvər sənətkar eyni zamanda bir neçə uğur əldə etmiş olurdu: həm ana dilinə xidmət göstərir, onun poetik vüsətini əməli olaraq aşkarlayıb üzə çıxarır, həm də hazır bədii ifadəlilik vasitələ-

ri əldə etmiş olurdu. Komponentləri məqlub səciyyəsi təşkil edən ifadələr Füzuli irsində buna görə belə geniş yer tutur.

Adətən eyni beytdə həm horizontal, həm də şaquli istiqamətdə məqlub hadisəsi Füzuli şeirində özünü çox göstərir. Bu hadisə o zaman mühüm olur ki, misraların hər ikisində eyni söz işlədilmiş olsun.

Gər zülf ilə gərmək istəsən xal,
Gör heyəti-nöqtə, peykəri dal...

Gər vahidi həmin misrada **gərmək** ilə, şaquli xətdə isə güclü mövqe tutan **gör** ilə məqlub əmələ gətirmişdir.

Füzulinin məntiqi şeirində söz təkrarlarının bolluğu məqlubun eyni poetik mətndə (xüsusilə beytdə) həm horizontal, həm də şaquli istiqamətdə eyni zamanda mövcudluğuna imkan verir.

Yer tutam derdi könül nalə ilə
kuyində,
Yetmədi bir **yerə** hər necə ki, əfqan
etdi...
Hər gün açır könlümü zövqi,
visalın **yengidən**
Gərçi güllər açmağa **hər** ildə bir
novruz olur...

Yalnız XX əsrdə struktur üslubiyyat adlanan elm meydana çıxmışdır. Yalnız bizim günlərdə struktur poetika müzakirələr, mübahisələr, tədqiqatlar obyektinə çevrilmişdir. Halbuki Füzulilərin kamil tərzdə öyrənilməsi sayəsində həmin bilik sahələri necə yüz il əvvəl formalaşa bilərdi.

Ümumiyyətlə, birhecalı sözlərdən məqlubun müxtəlif növləri əmələ gətirilə bilər və Füzuli irsində də daha çox belə sözlər ona görə fəal mövqe tutur. Şeirimizin böyük ustadı bəzən

eyni poetik mətndə bir neçə sözlün məqlubunu yaratmaqda tək-raredilməz sənətkarlıq, qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Hansı bağın var bir nəxli qədin
tək barvər....

Bu misrada bağ-bar, bar-var, var-vər, bar-bir kimi bir neçə məqlub növü diqqəti cəlb edir. Heyrət... Ey Füzuli, mat qoyur tədqiqatçını. Oxucunu necə?

Birhecalı ana dili sözləri və ya ana dili sözləri ilə alınma vahidlərin məqbul təşkil etdiyi daha artıq diqqəti cəlb edir.

Əhli-dövlət damənin tutdun,
yetərsən bir yerə...
Gəzdirərlər onu **əldən-ələ** hər dəm
canlar...
Cismini yandırma, rəhm et **yaşımə**,
ey bağı **daş**.
Ehtiyat et, yanmasın nigah quru
odunda **yaş**..
Mənə yanar **od olur**, özgəyə şəmi-
məhfil...
Ruz etdi **ol od** şəbi-siyahı...
Əgərçi bir şərərə **oddur ol**, bir qətrə qandır bu...
Gər basım əl nəbzimə, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim...

Bəzən eyni misra və beytdə bir yox, bir neçə məqbul hadisəsinin, özü də türk sözlərinə əsaslanan məqlub hadisəsinin varlığı müəllifin bu kimi sözişlətmə tərzinə nə qədər böyük diqqət və əhəmiyyət verdiyini əks etdirir.

Türk feili məqlub düzəltməkdə sənətkar üçün daha əlverişli olmuşdur. Həmişə, aramsız hərəkətdə olan xalq hərəkətin, prosesini ən müxtəlif, rəngarəng növlərini fərqləndirməyi həya-

ti-zəruri şərt saymış və nəticədə ümumi semantikalı feil sistemi yaratmışdır. XVI əsrdə isə həmin sistemi poetik səviyyədə araşdıran, kəşf edən, əlçatmaz yüksəkliyə çatdıran bir daha meydana gəlmişdir. Türk sözünün poetik – estetik çalarlarını, nəticələrini dünyaya təqdim edən, sübut edən əsaslandıran ulu bir tədqiqatçı...

Aşağıdakı nümunələrdə bir misra daxilində məqlub təşkil edən feilləri nəzərə çatdırırıq:

Xətadır **çəkməsin** çox bağı
 çökmüş bir sınıq yayı...
Əmalıma **görə verə** cəza manə...
Yetənə razi-nihanın **yetər** izhar eylə...
Sən söylə mən eyləyim **sərəncam**...
Bilmişəm bulman vüsəlin, leyk
 bir **ümmid ilə**..
Gör, Füzuli, eşq tüğyanın, edəm
mülkün **gözət**..
Deməzəm dəyməz mənə qəmzən
 xəyalı, ya dəyər
Dəymə qeydi **çəkməzəm**, **aləmdə** bir
 azadəyəm

Orta əsr əlyazmalar və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IV Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, "Örnək" nəşriyyatı, 1995-ci il, səh. 28-32.

FÜZULİ ŞEİRİNDƏ İŞTİQAQ

Klassik şərq poetikasına məxsus bir sıra terminlər bizim Sovet dövrü filologiya elmimizdə fərqli mənada (yanlış) şərh və izah edilməklə anlayışların ənənəvi əlaqəsi pozulmuşdur. Belə terminlərdən biri də "təcnis"dir.

Klassik Şərq poetika kitablarının müəllifləri (Rəşid Vət-vət, Şəmsi Qeys, Kərəf Rumi, Kaşifi, Ətaullah və b.) təcnis dedikdə söz bənzərliyi, omonim, omoqraf anlayışlarını nəzərdə tuturdular. Beləliklə, təcnisin (omonimlərin) onlarla müxtəlif növlərini fərqləndirirdilər ki, bunlardan da biri iştiaq adlandırılırdı.

İştiaq hadisəsinin başlıca mahiyyəti belədir ki, mətndə (misra və ya beytdə) işlənən iki sözdə hərflərin miqdarı və sırası eyni olur. Füzulidən misallar:

Xoş ol zaman ki, **hərimi**-vüsalə **məhrəm** idim / Xoş **ka-mili**-cahansan, əhsəntü bu **kəmalə**/Ar **qətlimdən** sənə, mən həsrət abi-tiğinə, öldürər həsrət, gər öldürməzsən, ey **qatil**, məni/Key **baniyi-büneyi** vücudim...

Göründüyü kimi, iştiaq təşkil edən təcnis vahidlər bir sintaqmada, cümlənin müxtəlif yerlərində, müxtəlif cümlələrdə, misra və beytin müxtəlif yerlərində çıxış edə bilər. 3 sözdə iştiaq hadisəsi çox nadir hallarda özünü göstərir. Füzuli irsində də bunun bir sıra nümunələrini görürük. Məsələn:

Mədrəsə içrə **müdərris** verdiyi min dərsdən,
Yeydurur meyxanədə bir çam vermək bir gözəl...

Xüsusi ilə eşq-aşiq-məşuq triadasınnan ibarət iştiaq tək-cə Fizulinin öz əsərlərində deyil, Fizuli məktəbinə mənsub olan bütün orta əsr söz sənətkarlarının əsərlərində geniş yayılmışdır.

Üç həmcins üzvün iştiaq təşkil etməsi söz sənətkarlarını istedadından, yaradıcılıq qüdrətindən xəbər verir. Ha belə eyni misrada iki müxtəlif iştiaq cütlüyünün işlədilməsi müəllifin ustadlığını, məharətini nümayiş etdirir: **Fani** ol **eşq** içrə kim, bənzər **fənası aşiqin**...

Eyni poetik mətndə üç sözün iştiaqı da Fizuli şeirinə yad deyildir. Aşağıdakı beytdə **vəsl-vüsal**, **eşq-məşuq**, **müstə-qim-istifna** qoşalıkları yüksək yaradıcılıqdan, ali istedadından, ilahi vergidən xəbər verir:

Vəsldən çün aşiqi müstəğni eylər bir **visal**,
Aşiqə **məşuqdən** hərdən bu **istiğna** nədir?...

İştiaqın komponentləri beytin bütün güclü mövqelərini “istila” etmişdir.

Bir sıra mənbələrdə iştiaq sənətinin ("sənətə-iştiaq") ərəb və fars dillərinə məxsus müxtəlif söz köklərinin oxşarlığı nəticəsində meydana gəldiyi göstərilir. Lakin Kaşifi eyni kökdən düzələn iştiaq ilə müxtəlif köklərdən meydana gələn iştiaqı fərqləndirməyi tələb edir və birincilərin daha çox yayıldığını qeyd edir: birincilərə iqtizab, ikincilərə isə xas iştiaq deyilir. Füzuli yaradıcılığında iştiaqın bu iki növündən geniş istifadə olunmuşdur: Məbuduna **ərz** qaldı **razın / Nəzri nəzərindir**, ey dil əfruz! Xəbər et **saqiyə** kim tutmaya **sağər** küstax...

Ümumiyyətlə, arxaıqlaşmış olan iştiaq termini müasir filologiya da nisbətən daha geniş işlənən paronormaziya termini-nə müvafiqdir. Fizuli dilində eyni kökdən düzəlmiş müxtəlif vəhidlərin mətn daxilində paronomaziyası çox dəyərli bədiilik vasitələrindəndir:

Qayəti-**zəhd** vərə **zahid** vüsali-hur isə/ Qoy bu **mənzər-dən** dəmi **nəzzarə** qılsın can ona/ **Həqqaş** idi **nəqşdən** muradı/ Haşa ki, bu türfə **nəqşi-qərra Nəqqaşından** ola mübərta...

İştiaqın “mətlə” beytdə işlənməsi sənətkarın bu sözişlətmə tərzinə də böyük əhəmiyyət və üstünlük verdiyini əks etdirir:

Nola zahid bilsə **küfri-zülfün** iman olduğun, Şimdi görmüşlərimdir **kafir** müsəlman olduğun/ Kimsədə rüxsarına taqəti **nəzzarə** yox, Aşiqi öldürdü şövq, bir **nəzzarə** çarə yox/ Kühkəndən gözüdür kuhdə **asar** hənüz, Ol nə bənzər mənə, onun **əsəri** var hənüz...

Hələ “məqtə” beytdə:

Ey Füzuli, mən qənaət mülkünün **sultanıyam**,
Səltənət isbatı əynimdə pələsi- fəqr bəs/ Mənə zülmi-sərih ol

kafər eylər, kimsə mən" etməz, Füzuli, **küfr**, olurmu gər desəm
yoxdur müsəlmanlıq...

Misra və beytlərdə ilk və son sözlər daha güclü möv-
qe təşkil etdiyindən bunlar iştiaq funksiyasında çıxış etdikdə
daha güclü təsirə malik olur. Nümunələr:

a) İştiaqın hər iki üzvü misranın əvvəlində yanaşı iş-
lədilir:

Qürbətdə qərib şadman olmaz imiş....

Məşuqə aşıq etdiyi mehrü vəfa həqi...

Mətlubuna talib oldu vasil...

Lütfündəki lətafəti-feyzi rəca həqi...

b) İştiaqın hər iki komponenti misranın sonunda yana-
şı işlədilir:

Bəsirət əhlinə zahir qılır hər **nəqş-nəqqaşın**...

Buna müngir dəgil, Məcnun dəxi **məqula qaidir**..

v) İştiaqın bir komponenti misranın son sözü kimi çıxış
edir:

Fərəhbəxi-dili-**məşuq** olur şərhi-qəmi-**aşıq**...

Xoşdur bu ki, **talib** ola **mətlub**..

Hər mərəz ilacinə **hökm** eylər **həkim**...

q) İştiaqın bir komponenti misranın ilk sözü kimi işlədilir:

Cürmin məni-**mücrimə** bəyan et...

Nəqqaş idi **nəqsdən** muradı...

Məcnundan idi **cünuni** əfzun...

d) İştiaqın komponentləri misranın ilk və son sözləri ki-
mi işlədilir:

Həbibim, bunca həm rəqbət nədir zəcrinə **əhbabım**...

Fəthi-məyxanə üçün oxuyalım **fatihələr**...

ə) İştiaqın hər iki komponenti misra daxilində də yanaşı işləndikdə estetik baxımdan qüvvətli təsirə malik olur:

Oldu pabus **şərəfilə müşərrəf** ləbi-həvz...

Hər zərreyi-**zahirin zühuru**..

Ta **xəlqdən** ola **xaliqə** fəqr...

İştiaqın beytlə işlədilmə xüsusiyyətləri daha zəngindir:

a) İştiaqın komponentləri birinci misranın sonunda və ikinci misranın əvvəlində işlənir:

Səyyad dedi ki: "Mən **fəqirəm**,

Fəqrə bu həməmə tək əsirəm..

b) İştiaqın birinci komponenti beytin əvvəlki misrasının daxilində, ikinci komponenti sonrakı misranın əvvəlində işlənir:

Bir ləhzə onu **təhəyyür** aldı, **heyərət** gözü ilə baxa qaldı/
Olsaydı **təvəccöhu** münasib, **Tövcihinə** çox olurdu raqib/
Ey sirri-**vüçudun** əmri-məlum, **mövcud** həmin sən, özgə mədum...

v) İştiaqın birinci komponenti beytin ilk misrasının daxilində, ikinci komponenti sonrakı misranın sonunda işlədilir:

Ey Füzuli, xublər zikri-**cəmalilə** xoşam, Şükr kim, kəsb etmişəm aləmdə bir zikri-**cəmil**/ Gah **məmur** qılır badə məni, gah xərab, Görünüz gah yanıb, gah yaxan **memarı**/ Fələk **məhcubdur**, şami-ruxundan yandırıb çərxi Çıxarmaq istər onu şöleyi-ahim **hicabindən**...

q) İştiaqın birinci komponenti beytin ilk misrasının sonunda, ikinci komponenti ikinci misranın daxilində işlədilir:

Nola gər olduysa fani Kuhgən, mən **baqiyəm**, Eşqə bizdəndir **bəqa**, yoxdur yox olmaq varımız/ Xan etdin qamətın gəl tərki-sər qıldımsa **məzurəm**. Nə **üzrüm** var əgər derlərsə olmaz həqqə dal üzrə/ Baqimə nöqsan gətirməz görməmək ol **arizi**. Cövhrə təğyiri-əsari-**ərəz** verməz xələl...

d) İştiaqın komponentləri ilk və son sözləri kimi çıxış edir:

Fəsd eylədi ol buti-pərizad, niş urdu onun qoluna **fəssad**/ Səbqət etmişdi cigər qanı, gözüm yaşına bir dən,
Baq hökm etdi, yeni cari ola adəti-**sabiq**...

e) Birinci komponent birinci misranın əvvəlində, ikinci komponent ikinci misranın daxilində işlədilir:

Bibəqadır nəşeyi-mey zövqin etdin imtahan,
Hiç zövqi-**baqi** olmaz nəşeyi-didar tək...

ə) İştiaqın komponentləri beytin hər iki misrasının ilk sözləri kimi işlədilir:

Küfru-zülfün sadalı rəsxələr imanimizə

Kafər aqlar bizim əhvali-pərişanimizə...

Misallardan göründüyü kimi, iştiaqın əsasən ərəb dilinə məxsus yetmiş sözlərdən istifadə olunur. Lakin yaradıcı dahi sənətkar bu bədii üsulda da "düşvarı asan eyləməyi", ana dili vahidlərindən də faydalanmağın mümkün olduğunu qarşısına məqsəd qoymuşdu. Belə ki, xas iştiaq və ya müxtəlif köklü sözlərdən ibarət iştiaq sənətkar tərəfindən əsasən ana dili materialı əsasında düzəldilir:

Güldü gül, açıldı nərgiz, lalə doldu jalədən...

İtirmə itləri avazının, könül, zövqün..

Töküb əşk küyündə vəslin **dilər dil**...

Ümumiyyətlə Füzuli şeirində köməkçi feillərin çoxluğu açıq-aydın nəzərə çarpır və bu vəziyyət özlüyündə elmi əsaslarla tədqiq olunmalıdır. Obyektiv səciyyəli tarixi-linqvistik amillərdən əlavə, burada bədii-poetik amillərində, Füzuli dilinə məxsus poetik tələbatın da təsiri az deyildir. **Etmək, eyləmək, olmaq** köməkçi feilləri leksik semantikadan məhrum mücərrəd, ümumi səciyyəvi vahidlərdir və buna görə də şərh üçün o qədər də əlverişli deyildir. Lakin bu semantik vahidlər Füzuli şeirində məhz üslubu-estetik məqsədlə sıx-sıx işlənir. Xüsusilə **olmaq** feili elə o şəxs əvəzliyinin səs tərkibinə görə çox tez-tez iştiaq kimi misra və beytlərdə sıralanır, qarşılaşdırılır: Biri **oldur** ki, varıb Misrdə sultan **olmuş**/ Xoş **ol** ki, xələfdən ona xoş dil/ Bir **olmaq** ilə **ol** iki aşıq...

a) İştiaqın birinci komponenti misranın önündə dayanır:

Ol xabi əzəldən ona bidar/ **Ol** xəstəyə qalib **oldu** heyrət/

Ol naqisin **oldu** bədii rahi/ **Olmazdı** ona həmişə dövrün...

b) Misra daxilində iştiaq komponentləri yanaşı gəlirdi.

Qəmi-hicranə mufid **olmadı ol** qan olmuş/ Müqəyyəd **oldu ol** azad gördüyün könlüm...

Ulu bir dahinin qələmi altında ana dilinin poetik imkanları meydana çıxarılır və təcrübədə əməli olaraq dövrün bütün ədəbi dilləri ilə bir sıraya qoyulur. Viktor Huqo göstərirdi ki, qüdrətli nəhəng sənətkarların müzəffər yürüşündən dil bəzən ehtizaza gəlir.

MUSA ADILOVUN YAZDIĞI RESENZİYALAR

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1957-ci il, səh. 4.

“AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ”

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutun lüğət şöbəsi çox böyük bir işlə – “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ni hazırlamaqla məşğuldur. Bu şərəfli və məsuliyyətli iş 1946-cı ildən bəri davam etdirilir. Bu işin ilk təşəbbüskarı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının sabiq vitse-prezidenti, mərhum professor H.Hüseynov olmuşdur. Sonralar bu işə Elmlər Akademiyasının sabiq vitse-prezidenti, xalq şairi, mərhum S.Vurğun rəhbərlik edirdi. S.Vurğun izahlı lüğətin hazırlanması ilə yaxından maraqlanırdı.

Respublikamızda lüğətçiliyin müəyyən tarixi olsa da, bu işin elmi əsası SSRİ Elmlər Akademiyası keçmiş Azərbaycan filialının lüğət institutu tərəfindən qoyulmuş idi. İndi dilimizin birinci izahlı lüğətinin tərtibi və hazırlanması həmin institutun lüğət sahəsindəki təcrübəsi əsasında davam etdirilir.

Bu təcrübə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun lüğət şöbəsi müdiri, filoloji elmləri namizədi Ə.H.Orucov tərəfindən hələ 1949-cu ildə ümumiləşdirilərək “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin layihəsi” başlığı ilə “Dil İnstitutunun əsərləri”ndə (ikinci buraxılış) nəşr edilmiş və orada “A” hərfinin tərtibi verilmişdir. İndi hazırlanmaqda olan bu lüğət dilimizin birinci izahlı lüğəti olacaqdır. Əsasən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğətini əhatə edəcək bu kitabın dörd cildə ibarət olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Lüğətə əlli mindən artıq söz daxil ediləcəkdir.

Bu lüğətin hazırlanması Azərbaycan dilçiliyinin ən zəruri məsələlərindəndir. İzahlı lüğətin tərtibi ilə əlaqədar olaraq dilimizdə olan sözlərin bütün məna incəlikləri, sinonim zənginliyi

zahirə çıxarılmış olacaqdır. İzahlı lüğətin köməyiylə dilimizin omonimləri və onların bədii ədəbiyyatdakı mövqeyi və rolu aydınlaşacaqdır. Xalqın həyat və məişətilə, onun bütün tarixi ilə sıx bağlı olan frazeoloji ifadələr də lüğətdə öz əksini tapacaqdır.

Dil tarixinin bir sıra məsələlərinin işıqlandırılmasına da izahlı lüğətin müəyyən köməyi dəyəcəkdir. Lüğətin tərtibində normativ cəhətlərə, düzgün yazılış, düzgün tələffüz, vurğu və s. kimi məsələlərə xüsusi fikir veriləcəkdir. Məlumdur ki, bir sıra sözlərin imlası hələ mübahisəli olduğu kimi, bir sıra sözlərin də yazılışı haqqında bu vaxta qədər imlamızda heç bir şey deyilməmişdir. Nəticədə eyni sözün müxtəlif yazılış şəkilləri özünü göstərir. Məsələn, çarşav, çarşov, çarşab, çarşaf, çadırşəb – yavıq, yavuuq, yavığ, yovuğ, yovuq və s. İzahlı lüğətin tərtibi ilə bu kimi hallara da müəyyən dərəcədə son qoyulacaq, yazı mədəniyyətimiz daha da təkmilləşməkdir.

İzahlı lüğət dialektlərlə ədəbi dil arasındakı nisbəti müəyyənləşdirməyə, onların qarşılıqlı əlaqəsini qeyd etməyə kömək edəcəkdir. İzahlı lüğət nəinki dilimizin lüğət tərtibini, onun dəyişmə və inkişafını nəzəri cəhətdən öyrənmək, habelə tamamilə praktik məqsəd üçün hər hansı sözü hansı vəziyyətdə və nə kimi hallarda işlətməyin mümkün olub-olmadığı məsələsini də həll edəcəkdir.

Beləliklə, izahlı lüğətin hazırlanması və nəşri respublikamızın mədəni həyatında böyük və sevindirici bir hadisə olacaqdır.

Hazırda izahlı lüğətin tərtibi üçün üç yüz mindən yuxarı sitat-kartoçka yazılmışdır.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1962-ci il, 10 iyun, səh.4.

DƏYƏRLİ VƏSAİT

Azərbaycan xalqının çox zəngin və rəngarəng folkloru vardır. Xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq, tədqiq etmək və ümumiləşdirib nəticələr çıxarmaq həmişə bizim ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmini maraqlandırmışdır.

Lakin son zamanlara qədər şifahi ədəbiyyatın orta məktəbdə tədrisi üçün əldə əlverişli metodik vəsait olmadığından müəllimlər məsələlərdə çətinliklərlə qarşılaşır, qarşıya çıxan suallara cavab verməkdə çətinlik çəkirdilər. Bunu nəzərə alaraq, Azərtədrisnəşr filoloji elmlər namizədi Ə.Qarabağlının “Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi” kitabını çapdan buraxmışdır. Bu kitabda respublikamızın qabaqcıl müəllimlərinin yaxşı iş təcrübələri ümumiləşdirilmişdir.

Kitab altı fəslə bölünmüş və bu bölgülərdə, demək olar ki, folklorun bütün əsas məsələləri az-çox işıqlandırılmışdır. Şifahi ədəbiyyatın tərifləri, növləri, onun yazılı ədəbiyyata təsiri və ondan təsirlənməsi kimi məsələlər yığcam və elmi dildə anlaşılqılı şəkildə şərh olunur, folklor materialları xalqın tarixi, etnoqrafiyası, dili ilə sıx, rəhbətli şəkildə öyrənilir. Nağılların ideya-bədii keyfiyyətləri, idrakı əhəmiyyəti sinfi mahiyyəti konkret misallar əsasında aydınlaşdırılır. Müəllif Azərbaycan xalqı içərisində ən çox yayılan və sevilən, ən qədim tarixə malik hesab olunan “Məlikməmməd” nağılının tədrisi üzərində xüsusi dayanır və bir sıra yeni, maraqlı mülahizələr söyləyir.

Kitabda Azərbaycan dastanları və onların xüsusiyyətləri bu günün tələbləri nöqtəyi-nəzərindən işıqlandırılır. Bu da, ümumiyyətlə, folklor materiallarından istifadə etməyin ən doğru yoludur. Orta məktəblərin dərş proqramları ilə əlaqədar olaraq, ilk ən böyük dastan- “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarının tədrisi barədə ətraflı məlumat verilir.

Kitabın üçüncü fəslı əsasən atalar sözü və məsəllərə həsr edilmişdir. Burada bir sıra dəyərli mülahizələr ilə yanaşı, mübahisəyə və etirazə səbəb olan fikirlər də vardır. Burada müəllif atalar sözü və məsəllərin fərqi haqqında bir az danışmağın zəruri olduğu fikirləri irəli sürür. Lakin bu fərfin nədən ibarət olduğunu açıq və konkret şəkildə demir. Tez başqa məsələlərə keçir. Bir halda ki, bizim folklorşünaslıq elmimizin özündə hələ də bu fərqi dürüst müəyyən edilməmişdir, müəllif bu məsələ üzərində ətraflı dayanıb müəllimlərə yeni, konkret göstərişlər versə idi, daha faydalı olardı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri fərfini aydınlaşdırmaq üçün müəllif rus alim və folklorşünasların əsərlərinə əsaslanır. Həmin bölmədə yazılı ədəbiyyatda geniş yayılaraq atalar sözü və məsəllərə çevrilmiş ifadələrə belə bir misal da verilir:

“Namərd körpüsündən rahat keçincə.

Razıyam apara o sellər məni”

(Q.Zakir).

Məlum olduğu üzrə, bu beyt yazılı ədəbiyyatdan “atalar sözü və məsəllərə” keçməyib, bəlkə əksinə, atalar sözünün yazılı ədəbiyyata təsiri nəticəsidir.

Kitabda atalar sözləri və məsəlləri təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti, şəkli və bədii xüsusiyyətləri xüsusilə yaxşı işlənmişdir.

Folklorun ən qədim və ən kütləvi növlərindən biri lirik nümunələrdir. İnsan həyatının bütün dövrlərində lirik nəğmələrdən istifadə edir. Dünyaya gözünü açandan, ta gözünü yumana qədər bayatılar insanı müşayiət edir. Əmək prosesində və ictimai həyatın başqa sahələrində bayatılar mühüm rol oynayır. Şəkil və məzmunca müxtəlif, rəngarəng olan bayatıların tədrisi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Təəssüf ki, ədəbiyyatşünaslığımızda bayatı janrı və onun müxtəlif növləri ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Odur ki, müəllifin bayatılar haqqındakı fikirləri ümumiyyətlə ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün də faydalıdır.

Müəllif göstərir ki, laylalar, oxşamalar, şikəstələr, mah-nılar, ağılar hamısı ümumi “bayatı” janrına daxildir və onun

müxtəlif növləri hesab olunmalıdır. Müəllif, nədənsə, bayatıları “ancaq 4 misradan ibarət” hesab edir. Məlum olduğu üzrə bayatıların 6 misradan ibarət növləri də vardır. Bu haqda müəllif danışmır.

Bayatıların tərbiyəvi əhəmiyyəti, dil və bədii xüsusiyyətləri haqqında kitabda söylənən fikirlər diqqəti cəlb edir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə aşuqlar, aşiq yaradıcılığına çox az yer verilmişdir. Xalq aşuqları çox qədim dövrlərdən xalqın həyatında, fikir tarixində müəyyən rol oynamışdır. Lakin kitabda məsələn, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Aşiq Ələsgər və s. kimi görkəmli aşuqlar haqqında məlumatın olmaması bu dəyərli əsərin ümumi qiymətinə mənfi təsir göstərir.

Son hissələrdə sovet folklorundan, xalq ədəbiyyatını toplamaqda məktəbin rolundan bəhs edilir. Kitabda özünü göstərən ümumi və əsas məziyyətlərdən biri folklor materiallarının sırf sosioloji təhlili deyil, ideya və dil-üslub xüsusiyyətlərinin birlikdə, vəhdət şəklində aparılan təhlilidir. Zənnimizcə, müəllifin qarşısına qoyulmuş məqsədinə müvəffəq olmasına bir səbəb də budur.

İkinci cəhət budur ki, mücərrəd, ümumi fikirlər azdır, konkret təhlildən çıxarılan, düzgün məntiqi nəticələr çoxdur.

Əsərin üslubu sadə və aydındır.

Kitab öz xalqının zəngin folkloru ilə fəxr edən, uzun illər bu mövzuda tədqiqat aparan alim-pedaqoq tərəfindən yazılmışdır. Kitabın məqsədi folkloru daha dərindən, daha mükəmməl şəkildə şagirdlərə mənimsətmək və kommunist qurucularına bu bəhsi sevdirməkdir. Uşaq yaşlarından folklor ilə yaxından tanışlığın nə qədər böyük əhəmiyyəti vardır. Puşkin kimi, Qorki kimi böyük sənətkarlara ən çox təsir edən, qida verən amillərdən biri də folklor deyildimi?

“Bakı” qəzeti, 1966-cı il, 6 yanvar, səh.3

DƏYƏRLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı filoloji elmlər doktoru Ə.Orucovun “Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” adlı əsərini nəşr etmişdir.

Son 20-25 ildə respublikamızda aparılan lüğətçilik işləri və nəşr olunan lüğətlər əsasən Ə.Orucovun adı ilə bağlıdır. Uzun illər ərzində lüğətçilik ilə – xalqımızın söz xəzinəsi ilə dərindən məşğul olan müəllif dəyərli bir tədqiqat əsəri yazmışdır.

Məlumdur ki, xüsusilə bir sıra xarici dilçilər lüğətçilik işini sırf empirik bir sənət hesab edir, bunu elm adlandırmağın əleyhinə çıxırlar. Sovet lüğətçi-nəzəriyyəçi alimləri (Şerba, Axmanova və s.) bu fikri qəti rədd edib, lüğətçiliyin müstəqil elm sahəsi olduğunu əsaslı şəkildə sübut etmişlər. Həmin əsər də, zənnimizcə, bu son fikrin doğruluğuna bir sübutdur. Əsəri diqqətlə oxuyan hər kəs lüğətçiliyin nə qədər nəzəri-elmi bir sahə olduğunu çox asanlıqla dərk edə bilər.

Lakin əsərin faydası bununla bitmir. O, leksikoqraf mütəxəssislər üçün xüsusən qiymətlidir.

İstər respublikamızda yetişməkdə olan gənc leksikoqraflar, istərsə də bir sıra türkdilli xalqların leksikoqrafiya ilə məşğul olan mütəxəssisləri buradan çox şey öyrənəcəklər. Bu əsər ali məktəb tələbələri, aspirantlar və ümumiyyətlə leksikoqrafiya və leksikologiya ilə maraqlanan hər kəs üçün qiymətli vəsaitdir.

Leksikologiya, məlum olduğu kimi, bizdə hələ “xam” haldadır. lazımcına işlənməmişdir. Həmin əsərdə isə leksikologiyanın bir sıra başlıca məsələləri öz həllini çox sərrast tapmışdır. Müəllif bu əsər üzərində çalışarkən bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmalı olmuşdur. Əvvələn, lazım gələn hallarda müraciət etmək üçün müəllifə kömək edən leksikoloji tədqiqat meydanında olmamışdır. İkinci tərəfdən, müəllif öz mövzusunun kə-

nara çıxaraq bir sıra mürəkkəb nəzəri məsələləri bilavasitə özü həll etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Müəllifin işini çətinləşdirən məsələlərdən biri də leksikoqrafik ənənənin yoxluğu olmuşdur. Doğrudur, inqilabdan əvvəl və sonra bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. Lakin xüsusilə inqilabdan əvvəlki lüğətlər həcmcə kiçik idi. Müəllifləri isə mütəxəssis-leksikoqraf deyildilər: buna görə də onlardan tam elmilik gözləmək mümkün deyildi. İnqilabdan sonra bəzi terminoloji imla, tərcümə lüğətlərini nəşr edilmişdir. Xüsusilə R.Axundovun və sonralar H.Hüseynovun redaktorluğu ilə çıxan tərcümə lüğətləri respublikamızın mədəni-ictimai həyatında mühüm bir hadisə kimi qarşılanmışdır.

Nə qədər qiymətli olsa da, bu lüğətlərin nəşri bizdə əsil mənada leksikoqrafiya işinin başlanması hesab edilə bilməzdi. Dilçiliyin bir bölməsi olan leksikoqrafiya əsasən filoloji lüğətlər ilə əlaqədardır. Ancaq izahlı lüğət filologiya üçün maraqlıdır. Çünki əvvəlki lüğətlərin müəllifləri (Ü. Hacıbəyov, Qarabəyov, Ə.A.Şıxlinski, R.Axundov, H.Hüseynov və s.) əsasən dilçi olmuşlar.

Azərbaycanda filoloji lüğətin hazırlanması, təşkili, tərtibi prinsipləri Ə.Orucovun adı ilə bağlıdır. Məhz filoloji lüğətin hazırlanmasına başlandıqdan sonra respublikamızda lüğətçiliyə dair bir sıra məqalələr nəşr olunmuşdur. Orucovun məqalələri bunların arasında daha çox diqqəti cəlb edir.

İzahlı lüğətin üzərində iş onun əsas tərtibçisi Orucovun özünü yalnız izahlı lüğət deyil, həm də tərcümə lüğətlərinə dair nəzəri əsərlər yazmağa vadar etmişdir. Bu isə başqa elmlər kimi, lüğətçiliyin də iki bölmədən – nəzəri və əməli bölmələrdən ibarət olduğunu bir daha sübut edir. əsr müəllifinin əsas xidməti budur ki, o, uzun illər ərzində leksikoloji iş ilə müntəzəm məşğul olmaq nəticəsində Azərbaycan leksikoqrafiyasını elmi əsaslarla sistemə salmış, onu bir nəzəri fənn kimi əsaslandırılmışdır.

Əsərin müvəffəqiyyətli çıxmasının başlıca səbəblərindən biri də odur ki, müəllif illər boyu apardığı müşahidələri əsas götürür və buna görə də doğru, elmi nəticələr çıxara bilir.

Əsərin müxtəlif bölmələrinin şərhilə oxucuların vaxtını almaq istəmirik. Bunlarla tanış olmaq üçün çox maraqlı bir tərzdə və yığcam şəkildə yazılmış bu əsərin özünü oxumaq lazımdır.

*“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1966-cı il,
3 fevral, səh.4*

QIYMƏTLİ KİTAB

Azərbaycan dilçiliyində ən çox inkişaf etmiş elm sahələrindən biri dialektologiyadır. Dialektlərin tədqiqi tarixi, əsərlərin nəşri, karların yetişdirilməsi, tədqiqatın keyfiyyəti və s. görə Azərbaycan dialektologiya elmi türkdilli respublikalar ilə müqayisədə çox irəli getmişdir. Respublikamız bir növ türk dillərinin dialektoloji mərkəzinə çevrilmişdir. Bakıda vaxtaşırı keçirilən Ümumittifaq dialektoloji müşavirələri fikrimizi sübut edən bir dəlil kimi qiymətləndirilə bilər.

İndi istər ittifaq miqyasında, istərsə də xarici ölkədə çalışan dilçilər Azərbaycan dialektoloqlarının əsərlərinə daha çox istinad edir, onlarla hesablaşmalı olurlar.

Respublikanızda bu elmin inkişafında akademik M.Ş. Şirəliyevdən sonra görkəmli tədqiqatçı-alim R.Rüstəmovun xüsusi rolu vardır. R.Rüstəmov müxtəlif elmi-tədqiqat əsərlərinin müəllifidir. Xüsusilə onun bu yaxınlarda nəşr olunmuş “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil” (Bakı, 1965) adlı monoqrafiyası elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Uzun illərin gərgin əməyinin nəticəsi olan bu əsər öz elmi dəyərinə görə, ümumiyyətlə dilçilik elmimizin müvəffəqiyyəti hesab edilməlidir. Monoqrafiya dilçiliyimizin müasir nailiyyətləri sə-

viyyəşində yazılmışdır və bu, elmin irəliləyişini, inkişafını işinə, şəxsiyyətə ki, təkan verəcəkdir.

Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə feilin quruluşca növləri, ikinci hissədə şəxs və zaman kateqoriyaları, III hissədə feilin şəkilləri tədqiq olunmuşdur.

Müşahidə genişliyi, izahlarının elmi və hərtərəfli olması, zəngin materialdan istifadə etmə R.Rüstəmovun tədqiqatına xas olan cəhətlərdir. Müəllif yeni fikirlər irəli sürməklə yanaşı bir sıra leksik və qrammatik kateqoriyaların, istilahların dəqiqləşdirilməsində də az zəhmət çəkməmişdir. Bəzi məsələlər ilə əlaqədar ümumiyyətlə Azərbaycan dilçiliyində, hətta türkologiyadan danışılığa, fikir müxtəlifliyinə son verməyə çalışan müəllif çox düzgün nəzəri nəticələrə gələ bilmişdir. Əsərdə söz kökü, sadə və düzəltmə söz, mürəkkəb söz və onun həddi, zamanlar, şəkil məsələsi və s. kimi anlayışlar inandırıcı tərzdə şərh olunur. Bu məsələlərin izahında yol verilmiş nöqsanlar tənqid edilir. Bütün bunlar isə monoqrafiyanı məhdud dialektoloji tədqiqat səviyyəsindən daha yüksəyə qaldırır, onun ümumi dilçilik nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Təkcə “Mürəkkəb feillər” bəhsinin giriş hissəsi, ümumi dilçilik üçün (deməli, yalnız dialektologiya üçün yox, həm də müasir dil üçün, dil tarixi üçün, leksikologiya üçün və s.) nə qədər əhəmiyyətlidir.

Müəllif bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı olmuşdur. Əvvəla, bizim bütün dialektlərimiz hərtərəfli tədqiq olunmamışdır. Dialektlərə həsr olunan ayrı-ayrı əsərlərdə, məqalədə, dissertasiya və monoqrafiyalarda müəllifi maraqlandıran məsələlərdən ya heç bəhs olunmamış, ya da çox ötəri (bəzən də səhv) məlumat verilmişdir. Bütün faktik materialı R.Rüstəmov şəxsən özü toplamaq olmuşdur. Əsərdə verilən materialın zənginliyi isə müəllifin bu işin öhdəsindən gəldiyini göstərir. Əsərdə müqayisələr geniş yer tutur. Müəyyən qrammatik hadisə, söz, şəkilçi haqqında türkologiya elmində deyilmiş ən müxtəlif və bəzən də ziddiyyətli fikirlərə müəllif öz münasibətini bildirmişdir. Buradan zəngin ədəbiyyatı izləmək zəruriyyəti meydana çıxmışdır.

Habelə dil tarixi materiallarından, müxtəlif qədim və yeni lüğətlərdən istifadə edən müəllifin gərgin, ağır əməyi öz bəhrəsini vermişdir. Əsərin məziyyətlərindən biri də budur ki, R.Rüstəmov dialekt ilə ədəbi dil arasındakı hüdudu hər an, bütün tədqiqatı boyu gözləmişdir. Bəzi dialektoloji əsərlərin müəlliflərindən fərqli olaraq bu və ya digər sözün, habelə sözün mənasının dialektə məxsus olub olmaması barədə R.Rüstəmova irad tutmaq çətindir.

Əsərin elmi-nəzəri əhəmiyyətindən əlavə çox mühüm praktik qiyməti də vardır. Orta məktəb müəllimləri tarixlilik nöqtəyi-nəzərdən yazılmış bu kitabdan çox şey öyrənə bilərlər.

Sözün quruluşca təhlili, bir sıra qrammatik anlayışların izahı və s. müəllimlərə tədris işində çox kömək edəcəkdir. Habelə nitq mədəniyyəti uğrunda mübarizə işində bu əsərin müəllimlərə faydası dəyəcəkdir. Hər hansı formanın müxtəlif variantlarını göstərməklə müəllim ədəbi dil normasını şagirdlərə gah asanlıqla aşılaya bilir; şagird ədəbi dil normasına əməl etməyin zəruri olduğuna şüurlu surətdə inana bilər.

Əsərdə az da olsa bəzi texniki qüsurlar (93 və 94-cü) səhifələrdə getmiş “İsimdən düzəlmələr” başlıqlarının biri artıqdır) və mübahisəli misallar vardır.

R.Rüstəmovun bu monoqrafiyası Azərbaycan elminin müqayisəli-tarixi dilçiliyə bəxş etdiyi dəyərli tədqiqat əsərlərindəndir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1967-cı il, 6 iyul, səh.3

ELM VƏ DİL

Hazırda elmin müxtəlif sahələri çox sürətlə inkişaf etməkdədir. Bu inkişafa görə elm dilə çox borcludur çünki elm terminsiz ötüşə bilməz və əslində elmin inkişafı da termin yaradılması və ya mövcud terminlərin dəqiqləşdirilməsi deməkdir.

Hər bir dildə terminologiyanın yaradılması və inkişafı, elmin yaranması və inkişafı ilə bağlıdır, müvafiq elm sahəsinin səviyyəsindən asılıdır. Burada məsələnin mühüm bir cəhəti də budur ki, hər hansı elmə aid olsa da termin eyni zamanda dilçilik (lingvistika) kateqoriyasıdır. Odur ki, terminologiyanın nəzəri və praktik məsələləri filoloji elmimizin diqqət mərkəzində olmalıdır. İndiki halda bu, xüsusilə zəruridir.

Bu cəhətdən filoloji elmlər namizədi M.Qasımovun “Azəri dilində terminlər necə yaranır” (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967-ci il) kitabçası diqqətəlayiqdir. Uzun illər terminologiya məsələləri ilə məşğul olan müəllif çox maraqlı, həmişə mübahisələr doğuran, aktual bir mövzuda yazdığı bu əsəri ilə dilçilik elminə yenilik gətirmişdir.

Bizdə terminlər üzrə praktik iş hələ XVII-XVIII əsrlərdən başlasa da, Sovet hakimiyyəti illərində xüsusi vüsət kəsb etmişdir. Bu barədə ara-sıra nəzəri yazılara da rast gəlmək olar. Xüsusilə Çobanzadənin, Aşmarinin, Şirəliyevin, Orucovun məqalələrini qeyd etmək mümkündür. Lakın azəri dilində termin məsələsi haqqında belə geniş miqyasda bəhs edən əsər yoxdur. Bu cəhətdən M. Qasımovun əsəri mövcud boşluğu doldurur.

Aydın bir dildə və səliqəli tərzdə yazılmış bu əsər oxucunun dünyagörüşünün artmasına, bir sıra dil hadisələrini mənimsəməsinə çox kömək edir. Odur ki, dil və ədəbiyyat müəllimləri, ali məktəb tələbələri və aspirantlar, terminologiya ilə məşğul olan mütəxəssislər və tərcüməçilər, habelə geniş oxucu kütlələri bu kitabdan bir sıra suallara cavab tapa biləcəklər.

Müəllif, hər şeydən əvvəl, “termin nədir?” məsələsi üzərində dayanır, zənnimizcə, bunu düzgün izah edir. Məlumdur ki, əslində Termin qədim Romada müqəddəs hesab edilən mərz Allahının adı idi. Əfsanələrə görə, terminin şərəfinə Romada çox böyük bir məbəd tikilmişdi. Hər il fevralın 28-də (Roma təqviminin son günü) termin bayramı keçirilirdi. Mərzləri ayıran işarələr (daş, irək və s.) torpaq sahələrinin hüdudunu göstərdiyi ki-

mi, müasir dillərdə işlənən termin sözü də müəyyən şərti (hüdu-du) gözləyən və göstərən məfhumu əks etdirir.

Bu şərtlər hansılardır? Bu suala M.Qasımov öz kitabında ətraflı şəkildə cavab verir: “Terminləri dildəki başqa sözlərdən fərqləndirən ən əsas cəhət onların təkmənallığıdır” (səh. 6). Termin təkmənallı olmalıdır. Lakin bu ideal arzudur. Terminlər də sözdür və dildəki digər sözlər kimi zaman keçdikcə yeni-yeni mənalar kəsb edə bilər və bilir. Odur ki, lüğətlərdə termin də sözün ümumi mənaları sisteminə daxil edilir. Yəni bir sözün həm ümumi, həm də terminoloji mənaları ola bilər. Bu cəhət isə elmin, dilin inkişafı xeyrinə deyildir.

Burada bir məsələ də qeyd olunmalıdır: elmin dili terminlər dilidir. Termin isə dəqiq mənaya malik sözdür. Respublikamızda həqiqi mənada elm, əsasən. Sovet hakimiyyəti illərində inkişaf etməyə başlamışdır və təsadüfi deyil ki terminologiya üzrə iş də yalnız bu dövrdə inkişaf etdirilmişdir. Bu vaxta qədər isə ədəbi dilimizin bədii üslubu çox böyük bir inkişaf yolu keçib gəlmişdi. Bədii dildə çoxmənallıq əsasdır. Söz ustaları sözləri məcazi mənada işlətməyə, onlara fərdi-hissi çalarlar əlavə etməyə çox böyük fikir verirlər və bu, sənətkarlıqda əsas məsələ hesab olunur. Bir də buna görədir ki, yüksək bədilik keyfiyyətlərinə malik dilimizdə termin yaratmaq məsələsinə gəldikdə bir sıra çətinliklərlə üzləşməli oluruq. M.Qasımov yazır: “...Terminlərlə adi sözlər arasında keçilməz sədd qoymaq düzgün deyildir, çünki müasir şəraitdə terminlər gündəlik adi sözlərə, ümumişlək sözlərə çevrilir” (səh. 8). Burası da çox maraqlı və həyatımın inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Vaxtı ilə termin olan külli miqdarda sözlər indi yalnız məhdud qrup mütəxəssislərə yardım göstərməklə qalmayıb, bəlkə hamının, kütlənin malı olmuşdur. Söz terminlikdən çıxır, demokratikləşir, ümumiləşir. Bu isə xalqın, müasir adamın inkişafı deməkdir. Ölkəmizdə geniş yayılmış təhsil, mətbuat və radio, televiziya və kino, təbliğat və təşviqat müasir adamın dünyagörüşünün artmasına çox böyük təkan vermişdir. Orta səviyyəli hər kəs elmlərdən minimum miqdarda bi-

liyə sahibdir və deməli, müxtəlif elmlərə məxsus terminlərə vaqıfdir. Bu hal isə müvafiq terminlərin kütləviləşməsinə səbəbdir. Bu hal həm də ümumxalq ədəbi dilinin terminlər hesabına zənginləşməsinə aparıb çıxarır.

Sovet hakimiyyəti illərində azəri dilində terminologiya yaradılması sahəsində özünü göstərən müxtəlif əyintilər, sapmalar və bunların səbəbləri çox diqqətlə araşdırılır və düzgün nəticələr çıxarılır. Müəllif göstərir ki, yalnız “1952-ci il Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəyasət heyəti yanında terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra terminologiya sahəsində əsaslı dönüş əmələ gəlmişdir”(səh. 16).

M.Qasimov haqlı olaraq termin yaradıcılığı ilə əlaqədar ümumxalq dilinin, dialektlərin hərtərəfli öyrənilməsi məsələsini irəli sürür. Müəllif termin yaratmaqda ana dilini əsas mənbə hesab edir ki, burada da ona haqq vermək lazımdır. Əsərdə termin yaratma üsulları çox dəqiq şəkildə və elmi səviyyədə izah olunur, bu sahədəki çoxlu mövcud nöqsanlar tənqid edilir.

Ümumiyyətlə, kitabça faktlarla zəngindir və müəllifin nəticələri inandırıcı, elmidir. Burada ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət, terminologiyamızın inkişafında rus dilinin rolu, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri və s. haqqında maraqlı qeydlər diqqəti cəlb edir.

Hazırda internasional terminlər məsələsi bütün dillərdə aktual bir əhəmiyyət kəsb etməkdədir və ümumiyyətlə elmin inkişafı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, bu məsələ ilə YUNESKO ciddi şəkildə məşğul olur. Lakin təəssüf ki, bu kitabçada “İnternational terminlər” anlayışı çox az yer tutur.

Əsərdə bəzi dəqiq olmayan hökmlər nəzərə çarpır ki, gələcək nəşrlərə kömək məqsədi ilə qeyd etmək istərdik. Müəllif göstərir ki. Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə Bakıda çap olunmuş lüğəti “Azərbaycanda ilk terminoloji lüğətdir” (səh.11). Burada o dövr üçün bir sıra yeni sözlər, habelə müəllifin qabaqcıl dünyagörüşü ilə əlqədar bir çox terminlər (inqilab, təşviqat, nümayiş-

çi...) olmasına baxmayaraq, bu lüğəti “terminoloji lüğət” hesab etmək fikri doğru deyildir.

Lüğətlərə bu kitabda nisbətən az yer verilir. Halbuki inqilabdan əvvəl və sonra terminologiyanın qeydə alınmasında, sistemləşdirilməsində tərcümə lüğətlərinin çox böyük rolu olmuşdur ki, bunu unutmaq mümkün deyildir. Burada S.M.Qəni-zadənin, R.Axundovun və başqalarının xidməti qeyd olunmalıdır. Termin yaratmaqda və ümumi ədəbi dilimizə daxil etməkdə müəyyən rolu olan söz sənətkarlarının (C.Cabbarlı, S.Vurğun və s.) jurnalistlərin, dilçi-alimlərin də zəhməti nəzərdən qaçırılmalıdır.

Müasir dövrdə termin problemi çox maraqlı və zəruri məsələdir. Dilimizdə bu mürəkkəb problemin həll edilməsində M.Qasimovun həmin əsəri mühüm bir addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Musa Adilov
Vilayət Əliyev

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1967-ci il, 12 noyabr, səh.3

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ UĞRUNDA

1965-ci ilin mayı idi. Metodika və nitq mədəniyyəti məsələləri ilə məşğul olan dilçi alimlərin Orconikidze şəhərində Ümumittifaq müşavirəsi keçirilirdi. Çox yüksək elmi səviyyədə keçən bu yığıncaqda Moskvadan, Leninqraddan və ölkəmizin digər şəhərlərindən gəlmiş alimlər müxtəlif maraqlı problemlər haqqında öz tədqiqatlarının nəticələrindən məlumat verirdilər.

İstedadlı gənc alim Bəşir Əhmədovun bu yığıncaqda çıxışı dinləyicilərin marağına səbəb oldu. Forma ilə məzmunun dialektikasına əsaslanan Bəşir müəllim belə bir tezis irəli sürdü ki, nitqin inkişafında məna, məzmun həlledici əhəmiyyətə malikdir. Dinləyicilər bu fikirlə razılaşırdılar ki, nitq prosesində dil

vahidlərinin seçilməsi məna ilə, ifadə edilən fikrin tələbləri ilə əlaqədardır.

B.Əhmədov maraqlı fikirlərini təzəcə çapdan çıxmış “Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları” (“Maarif” nəşriyyatı, 1967-ci il) kitabında daha geniş şəkildə irəli sürür və daha dərindən əsaslandırır.

Bütün əsər boyu müəllifi belə bir sual məşğul edir: sözü öyrənmək (və ya öyrətmək) nə deməkdir? B.Əhmədov düzgün olaraq göstərir ki, sözü bilmək həm də məfhumu bilmək deməkdir. “Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, sözlərin ifadə etdikləri məfhumları onlara mənimsətmək lazımdır” (səh. 8). Müəllif bu fikrini kitabın bir sıra səhifələrində (səh. 12, 26, 36 və s.) dönə-dönə təkrar edir, əsaslandırır.

Tədqiqatçı sözün lekip mənasını və məfhumları öyrətməyi də hələ tam hesab etmir və bir az da irəli gedərək məfhumların arxasında duran maddi varlıqları dərk etdirməyi zəruri bilir. Elə buna görə də ana dili müəllimlərinin digər fənn (tarix, coğrafiya və s.) müəllimləri ilə müştərək işləməsi, əlaqə saxlaması tələb olunur.

B.Əhmədova haqq qazandırmaq lazımdır. Sözlərin yalnız qrammatik, yalnız leksik və s. xüsusiyyətlərini bilən şagird real cisimlərdən uzaqlaşır, onların əsas xüsusiyyətlərini bilmir. Elə tədrisdə formalizm də bundan irəli gəlir. Nitq mədəniyyəti nöqtəyi-nəzərindən özünü göstərən qüsurların əksəriyyəti də buradan doğur. Orta məktəbi bitirmiş və kitablarda müxtəlif gül, çiçək, quş, heyvan adlarını oxumuş şagirdlər müvafiq məfhumların ən adi xüsusiyyətlərini göstərə bilmirlər. Belə olduqda onların nitqində qüsurların baş verəcəyi təbiidir. Ali təhsilli belə adamlar var ki, söyüd ağacını, qızılgül kolunu yaxşı tanıyırlar. Belələri həmin sözləri düzgün tələffüz edə bilər və düzgün də yaza bilər, lakin çətin ki, nitqində bu kimi sözləri düzgün işlətsin. Odur ki, ana dili müəllimləri məsələnin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Nitqdə dəqiqlik və aydınlıq tələb edən müəllif söz haqqında ümumi təsəvvürə malik olmaqla, kifayətlənmə prinsipini qətiyyətlə rədd edir və düzgün olaraq yazır: "Sözü isə o vaxt mənimsənilmiş hesab etmək olar ki, şagird onun mənasını, ifadə etdiyi məfhumu öyrənmiş olsun"(səh. 15).

Əsərdə nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, müəllif dil hadisələrinə şagirdlərin fəal münasibət bəsləməsinə çalışdığı müəllimlərin əsas vəzifələrindən hesab edir. Odur ki, kitabda bu və ya digər "vərdişləri aşılamaq" haqqında tez-tez söhbət gedir (səh. 46-47 və s.) əsas məsələ şagirdləri fəallaşdırmaqdır. Dil qayda-qanunlarını öyrətmək də bu işə xidmət etməlidir. K.Marks göstərdi ki, bir zaman gələcək, adamlar dil hadisələrini də öz nəzarətləri altına olacaqdır. Bu da çox ciddi məsələdir. Söhbət şagirdlərin nitqindən, onu inkişaf etdirmək yollarından gedir. Burada öz nitqinə şüurlu münasibət şagirdlərdən də, müəllimlərdən də, bir sözlə, hamıdan tələb olunur.

Bu yerdə bir nöqtəyə də diqqət cəlb etmək istərdik. Adətən, qrammatika dərsliklərində verilmiş tapşırıqların mətnləri bədii əsərlərdən alınmış nümunələrdən ibarət olur. Bədii dilin başlıca fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri belədir ki, burada ümumi qrammatik normalardan kənara çıxmaq halları özünü çox göstərir. Bu isə şagirdlərin mətnlərə fəal müdaxiləsi üçün çox gözəl, əlverişli imkan yaratmış olur. Qrammatika kitablarındakı tapşırıq mətnlərində və ya orta məktəb üçün tərtib olunmuş digər vəsaitdə (imla məcmuələri, ədəbiyyat kitabları və s.) nitq qüsurları az olmur. Oxuduğu və ya dinlədiyi mətnə mədəni nitq nöqtəyi-nəzərindən tənqidi şəkildə yanaşdığı orta məktəbdə şagirdlərə aşılamaq vacibdir.

B.Əhmədovun əsəri "Bir neçə söz" və üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə mövcud proqram və dərsliklərdə nitq inkişafı məsələsinin qoyuluşundan bəhs edilir. Sonra orta məktəb qrammatikalarında nitq inkişafı ilə əlaqədar verilmiş tapşırıqları qruplaşdıran B.Əhmədov çox dəyərli və diqqətəlayiq müqayisələr aparır, nəticələr çıxarır. Öz orijinal təbliğat üsulu ilə fərqlənən

müəllifin az qala bütün bacarığı, elmi məharəti burada təzahür edir. Qrammatika kitablarındakı bütün tapşırıqları çox böyük səbr və təmkinlə, hərtəfəli araşdıran alim-metodist onları müxtəlif şəkildə qruplaşdırır, hər qrupun səciyyəvi cəhətlərini göstərir

Dərsliklərdə işlənmiş bütün leksik vahidləri hesablamaq, bunların içərisindəki çətin sözlərin sayını müəyyənləşdirmək və nəticədə hər dərstdə öyrədilməsi zəruri olan sözlərin miqdarını tam dəqiqliyi ilə göstərməklə müəllif məktəblərdə tədris işinə, bu tədrisin elmi əsalara malik olmasına çox böyük xidmət göstərmişdir.

Kitabın ikinci fəslə istər həcminə görə, istərsə də qarşıya qoyduğu məsələyə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Burada şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək yollarından danışılır. B.Əhmədov həmin fəsildə üç məsələni xüsusilə geniş, dərinlən işləmişdir: mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan sözlərin müəyyənləşdirilməsi priyomları; şagirdlərdə sözə həssas münasibət tərbiyyəsi yolları; mənası şagirdlərə məlum olmayan və ya az məlum olan sözlərin izah edilməsi, belə sözlərin şagirdlərin fəal lüğət ehtiyatına keçirilməsi qaydaları.

Məlum bir həqiqətdir ki, mətni yaxşı başa düşmək üçün oradakı sözlərin hamısının mənasını bilmək lazımdır. Əks təqdirdə mətndəki fikir ya yarımçıq başa düşüləcək, ya da başqa bir mətləblə qarşılaşacaqdır. Sonuncu hal məktəblərimizin əksəriyyətinə mövcuddur. Çünki şagirdlərin böyük bir əksəriyyəti mətndəki çətin sözləri müstəqil olaraq tapa bilmir. Bu çətinliyi hansı yollarla aradan qaldırmaq haqqında da danışdığımız əsərdə olduqca qiymətli və orijinal fikirlər söylənmişdir. B.Əhmədov topladığı zəngin faktik material əsasında şagirdlərdə çətin sözləri tapa bilmək vərdişləri aşılamağın yollarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, tapılmış çətin sözlərin şagirdlərə izah edilməsini bacarıqlı bir metodist kimi aydınlaşdırır. Əsərin bu fəslində müəllif orta məktəb müəllimlərinə kömək məqsədi ilə xeyli sözün izahını verir və dərsləkdə təsadüf edilən müəyyən elm sahəsinə

aid sözlərin izahında dil-ədəbiyyat müəllimləri ilə yanaşı, digər fənn müəllimlərinin də iştirakını məsləhət görür.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, nitq mədəniyyətinin inkişafında, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində və çətin sözlərin başa düşülməsində lüğətlər müstəsna rol oynayır. Ona görə də dil-ədəbiyyat müəllimləri şagirdləri lüğətlər üzərində çox işlətməlidirlər. Bu kitabda, demək olar ki, yalnız bir yerdə (səh. 46) ümumiyyətlə, “lüğət kitabları”nın adı çəkilir. Yaxşı olardı ki, orta məktəb müəllimlərinə kömək məqsədi ilə hansı lüğətdən necə istifadə etmək qaydası göstəriləydi. Çünki orta məktəb şagirdlərini lüğətlərlə tanış etmək və onlarla işləməyə alışdırmaq metodik cəhətdən əlverişli, praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

İkinci fəsildə qoyulan məsələlər, verilən bölgülər çox maraqlı və metodik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı çətin sözlərin izahı təkə orta məktəb üçün deyil, ümumiyyətlə, lüğətçilik nöqtəyi-nəzərindən də qiymətlidir. Həmin sözlərin bəzilərinin izahında B.Əhmədov daha çox onların ictimai mənalərini qabarıq şəkildə açır. Düzdür, bunun ideoloji əhəmiyyəti böyükdür. Lakin bəzi sözün ümumxalq mənasını da unutmaq lazım deyil. Məsələn, yığıncaq, müşavirə və s. sözlərdə (səh. 60) olduğu kimi. Əsərin üçüncü fəslə həcm etibarlı ilə əvvəlki fəsillərdən az olsa da, müvəffəqiyyətlə işlənmişdir. Burada B.Əhmədovun tədqiqatına xas olan məntiqi ardıcılıq, lakonizm, aydınlıq və s. kimi müsbət keyfiyyətlər cəmlənmişdir.

“Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları” müəllimlərin gündəlik əməli fəaliyyətində qarşılarına çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edə bilən qiymətli bir vəsaitdir. Heç şübhəsiz ki, orta məktəb şagirdlərinin nitqini inkişaf etdirmək işində bu kitab müəllimlərə mühüm yardım göstərəcəkdir. Hərtərəfli inkişaf etmiş adamlar yetişdirməkdə nitq mədəniyyətinə mükəmməl sahib olmaq birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin ayrılmaz,

mühüm ünsürlərindəndir. Leybnisin məşhur kəlamıdır ki, mənə mükəmməl bir dil verin, sizə mükəmməl bir mədəniyyət verim.

“Ulduz” jurnalı, 1968-ci il, №1, səh. 54-57

YAŞATMAĞA YARANMIŞ İNSAN

Azərnəşr yazıçı Gülhüseyn Hüseynoğlunun “Yaşatmaq üçün” adlı kitabçasını nəşr etdirmişdir. Bu kitabçada yazıcının son illərdə yazdığı hekayələri və mənsur şeirləri toplanmışdır.

G.Hüseynoğlu müəyyən ədəbi təcrübəsi olan yazıçıları-mızdandır. Onun orijinal bir üsluba meyli olduğu müşahidə edilir. Əsasən lirik (bəzən də epik) təsvirlərində müvəffəq olan G.Hüseynoğlunun dilində şeiriyyət vardır.

Müəllif kitabının ikinci hissəsini “Mənsur şeirlər” adlandırmışdır. G.Hüseynoğlunun mənsur şeirlərini bir oturma, dalbadal oxumaq məqsədəuyğun deyil. Bunun da səbəbi vardır. Mənsur şeirdə əsas məsələ hisslərə təsir olduğundan diqqət də sözə, dilə cəlb edilir.

Cümlə daxilində başqa sözlər ilə əlaqələrə girmiş olan hər hansı söz özünün yalnız (və ya əsasən) mübadilə vasitəsi olma funksiyasını yerinə yetirir. Müstəqil cümlə kimi işləndikdə isə eyni söz həm də emosionallıq kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, əsasən emosionallıq ilə əlaqədar olan danışq dili adətən cümlə əvəzinə tək-tək sözlər ilə kifayətlənə bilir. Ona görədir ki, danışq dilində intonasiya mühüm rol oynayır. Bu dil şeiriyyətlə zəngin olur.

Sözləri (söz birləşmələrini) bir cümlə şəklində müstəqilləşdirmək meyli G.Hüseynoğlunun mənsur şeirlərində əsas bir xüsusiyyət kimi nəzərə çarpır.

“Dəniz. Meşə. Dağ. Üçü də bir yerdə. Üçü də. Meşədə-yəm. Dəniz ayağımın altında. Dağ başımın üstündə...”

Dənizdə qağayılar uçur. Meşədə bülbüllər. Dağda qartallar.....Sıldırım-dan-sıldırma, koldan-kola, sulardan sulara. Uçurlar. Qartallar, bülbüllər, qağayılar”.

Yazıcının “İnsan” əsəri belə başlayır. Yazıçı hər sözə bir cümlə müstəqilliyi vermək, sözü cümlə qədər güclü, enerjili etmək məqsədi güdür. Buna nail olur da.

Müstəqil cümlə hər halda asılı cümlə üzünə nisbətən daha qüvvətli olur. İntonasiyasına görə də, hissi-emosional təsirinə görə də. Həm də adətən əşya adı (isim) ilə hərəkət adı (feil) olan sözlər, yəni semantik cəhətdən dolğun sözlər bu şəkildə müstəqilləşə bilir. Yazıçı əsas məqsədi bildirən sözlərin adını çəkməklə bütöv bir fikri ifadə edir. Burada köməkçi ünsürlərə, geniş rabitəli təsvirlərə yer verilmir. Hər bir sintaktik birləşmənin tərkibində nə qədər söz olsa da, adətən baş vurğu yalnız bir, ən mühüm, zəruri sözün üzərinə düşür. Müəllif də bu vurğulu sözü işlətməklə kifayətlənir. Üzərinə vurğu düşməyən, ikinci dərəcəli, köməkçi sözləri atmaq da mümkündür.

Ümumiyyətlə köməkçi sözlərdə leksik məna çox zəif olur və ya heç olmur. Yazıçı bəzən bunu nəzərə aldığından ki, köməkçi söz yerinə eyni funksiyada müstəqil nitq hissəsinə məxsus söz işlədir. Bununla da tam qrammatikləşmiş köməkçi sözlər yox, həm də leksik mənalı və deməli, daha konkret sözlər əsərlərində çoxalır. Məsələn, çox yerdə “elə bil” əvəzinə “deyərdin” işlənir.

Burada daha bir cəhət diqqəti cəlb edir: müəllifin dili, cümlə quruluşu öz ritmikliyi ilə səciyyəlidir. Cümlə funksiyası daşıyan tək-tək sözlər və ya birləşmələr ritmik qruplar təşkil edir. Beləliklə, həmin yazı üsulunda şeirə məxsus ahəng, məna kamilliyi, lirizm, ritm bir vəhdət halında təzahür edir. Habelə ifadələrin, quruluş tipinin müvaziliyi, müxtəlif təkrarlar, bəzən də qafiyənin mövcudluğu müəllifin yazı manerasına bir poeziya rəngi gətirmiş olur.

Məsələn: Hara baxırsan çiçəkdir. Çiçək. Sol yan çiçək. Sağ yan çiçək. Hər yan çiçək.

Hər birinin də öz ətri, öz rəngi, öz görünüşü, öz gözəlliyi. Boyu-buxunu, qaməti. Baxışı. Axışı.

“Bal arısı” əsəri belə başlayır. Poeziya deyilmi? Şeir yalnız xaricdən, yazılışına görə şeir hesab olunmur. Şeiriyyət dilin öz daxilindən, sözlərin düzümündən doğmalıdır. Şeiriyyət sadəlik ilə əlaqədardır. Ən adi sözlərin poetik imkanı vardır.

Adətən bu tipli yazılarında müəllif sonrakı cümlələri əvvəllərə bir əlavə kimi işlədir. Əlavələrin belə müstəqilləşdirilməsi ilə müəllif emosional təsiri qüvvətləndirmiş olur. Əsasən aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyan əlavələr həm də bir konkerlik əldə etməyə imkan verir. Detalları ilə sadalanan, izah edilən məfhum və hadisə oxucunun hissinə daha artıq təsir göstərir, daha əyani olur.

G.Hüseynoğlunun mənsur şeirlərində məzmunca da bir bədiilik, poeziya diqqəti cəlb edir.

Bədi sözlün qüdrəti, şeirin qüvvəsi, eyni zamanda bir neçə məna ifadə edə bilməsindədir. Müəllif “Ömür-gün” əsərində “səhər”, “günorta” və “axşam” sözləri ilə iki nəfərin uşaqlıq, cavanlıq, qocalıq xüsusiyyətləri arasında daxili bir assosiasiya vardır.

Müəllif epik təsvirlərində psixologizmə (analitizmə) meyli edir ki, bu cəhət bədi dilinə də təsir göstərir. Analitik üslub müəllifin “Nigarançılığın sonu” hekayəsində daha aydın nəzərə çarpmaqdadır.

Bu əsər rəvan və bədi dildə yazılmışdır. Burada personajların daxili nitqi ilə müəllifin təsvir dili ahəngdar şəkildə qaynayıb-qarıyır, biri digərini tamamlayır.

Yazıçı sətiraltı, sözarası mənalara xüsusi diqqət yetirir ki, bu da sənətkarlıqda mühüm məsələlərdəndir. Yazılarında yığcamlıq və obrazlılığı ilə seçilir. Mümkün qədər artıq sözlərdən qaçır.

“O bir anlıq nəfəsini dərib dayandı, məclisə göz gəzdirdi, milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi” (“Etiraf”).

“Milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi” sözləri obrazlı bir fikri bildirir. Çox müəllif göstərmək olar ki, belə hallarda “elə sakitlik idi” sözlərini də əlavə edib işlədir. Lakin Gülhüseyn buna ehtiyac görmür. Çünki göstərilən ifadənin məzmununda həmin anlayış vardır. Müəllif obrazlılıqdan həm də yığcamlıq məqsədi ilə istifadə edir. Belə misallar çox çəkmək olar.

G.Hüseynoğlu dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. O, “salam” sözünün “kəsb etdiyi yeni bir mənəni”, dostbazlıq mənasını ifşa edəndə də, Natəvan əvəzinə Nata işlədən cahilləri rüsvay edəndə də, “sözün düzünü” yazanda da, dil məsələlərindən çıxış edir.

Bununla belə, müəllifin püxtələşməmiş dilində, üslubunda müəyyən qüsurlar da nəzərə çarpır.

Müəllif tez-tez “mənə (sənə, ona...) elə gəlirdi ki...” tərkiblərini işlədir. Daha bədii və daha yığcam olan bənzətmə ədatları dilimizdə çoxdur.

Bəzən tiplərin dilində fonetik dialektizmlər işlədilir. Bunun heç bir bədii və ya başqa effekti yoxdur. Yeni bir üsluba, yazı manerasına sahib olmağa can atan G.Hüseynoğlunun dilində müəyyən qüsurların özünü göstərməsi təbiidir. Fərdi üslub birdən-birə deyil, adətən uzun müddətli və inadlı axtarışlar nəticəsində yaranır. Qədim dünyanın məşhur sənətkarlarından Ovidinin kəlamlarından birində deyilir ki, əsil sənətkarlıq öz sənətini (sənətkarlığını) gözə soxmamaqdan ibarətdir.

G.Hüseynoğlu özünün hələ püxtələşməmiş üslubuna sadıq qaldıqca daha artıq müvəffəq olur. Lakin bu üslubunu nəzərə çarpdırmaq istədikdə, yəni yazıçının məqsədi yalnız üslub olduqda, necə deyərlər, yalnız üslub xatirinə yazdıqda bir sünilik də meydana çıxır. Müəllif bu cəhəti nəzərə almalıdır. Bir-iki misal:

“Birini hirsə açır, hirsə örtürlər! İki qapının” (“İki qapı”).

Dildəki təbii söz birləşmələrini (“iki qapı”nın birini) bu şəkildə süni olaraq parçalayıb işlətmək ilə heç bir effekt əldə edilmir. Əksinə, bir əcaiblik yaranır. Dilin qrammatik şəkilçiləri

– sözləri əlaqələndirən bu vasitələr də həmin yazı manerasına imkan vermir. Qrammatik qanun halı almış əlaqələri pozmaq olmaz.

Aşağıdakı misalda işlənməli olan “ilk qarın izi” birləşməsi haqqında da bu sözləri təkrar etmək mümkündür.

“İlk qar yağdı da, tez əriyib yoxa çıxdı da. İzi də qalmadı. İlk qarın. İzi də...” (“İlk qar”).

Ümumiyyətlə, yazıçının dil-üslub xüsusiyyətləri mövzu və məzmun ilə, janr ilə də əlaqədardır. Lirik əsərlərdə özünü doğruldan üslub xüsusiyyətlərini mexaniki şəkildə epik əsərlərə köçürmək müsbət nəticə vermir. Mənsur şeirlərdə hadisədən daha çox hisslərin təsviri mühüm yer tutur. Lakin deyək ki, oxucunun diqqətini hadisələrə cəlb etmiş “Nigarançılığın sonu” hekayəsində belə hissi çalarlara yer verməklə müəllif oxucunun fikrini hadisələr əlaqəsindən ayırır, sürətlə davam edən oxu tempini zəiflətməmiş olur. Bu yerdə həmin parçalar (cümlə və ifadələr) də artıq kimi, uzunçuluq kimi görünür.

“...Boş bir skamyada oturdu. Dənizin seyrinə qaldı. Dənizin...”

Bu son “dənizin” sözünün heç yeri deyildir. Müəllif hadisələri verməli idi.

Səliqəli bir yazıçı kimi tanıdığımız G.Hüseynoğlu belə uyğunsuz hallara, güman ki, gələcəkdə diqqət yetirəcəkdir.

Sözlərin hissi təsirini qüvvətləndirmək məqsədi ilə yazıçı müxtəlif vasitələrə əl atır. Bu halda çox zaman müvəffəq olur. Lakin xalq ədəbiyyatına məxsus ifadə formalarından hazır şəkildə istifadə edərkən müəllifin üslubu zəifləyir. Aşağıdakı təkrarlar nəyə lazımdır?

“Sifətini elə turşutdu, elə turşutdu ki...”

“Qızın əli elə titrəyir, elə titrəyirdi ki...”

“Deyəsən Əlimusa da onları görmüşdü, elə gülür, elə gü-lürdü ki, gəl görəsən!” (“Nigarançılığın sonu”).

“...Bal arısı nəzərimdə o qədər böyüyür, o qədər böyüyür ki, heç bir ölçüyə sığmır” (“Gül ömrü”).

Xalq ədəbiyyatı (nağıl) üslubuna məxsus bir ifadə tərzindən mexaniki istifadə etmək orijinal yol deyildir. Qeyd edilən sözləri təkrarlamağa məzmunca da ehtiyac yoxdur.

Müəllif C.Cabbarlıdan bəhs edərkən bu böyük söz ustasının “yaratmaq üçün” yarandığını yazır. Qoy, Gülhüseyn özü də yaratmaq üçün bizim bədii dil ənənələrimizi də yaşatsın, bu ənənələrdən daha səmərəli qidalansın.

*“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1969-cı il,
3 dekabr, səh. 4.*

AKADEMİK MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEV (Anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə)

Hamı ona “professor” deyir, özünə də bu söz ilə müraciət edir. Əslində isə onun elmi dərəcəsi daha yüksəkdir. O, akademikdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Məmmədağa Şirəliyev.

1941-ci ildə M.Şirəliyev “Bakı dialekti” adlı monoqrafik tədqiqatını yazıb bitirdi. 32 yaşlı gənc tədqiqatçı həmin əsəri müdafiə üçün elmi şuraya təqdim etdi. Şuranın üzvləri əsərin yüksək səviyyədə yazıldığını, müəllifin elmə gətirdiyi çox mühüm nailiyyətləri nəzərə alaraq, ona filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi vermək qərarına gəldilər. O vaxt dilçilik üzrə elmlər doktoru yox idi. Bu sahədə yeganə professor M.Şirəliyev oldu. Hazırda onlarca dilçi professorumuz olsa da, “professor” sözünün M.Şirəliyevlə əlaqələndirilməsi bir ənənə şəklini almışdır.

Professor M.Şirəliyev respublikamızda filologiya elminin, xüsusilə dilçilik elminin inkişafında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən çox böyük işlər görmüşdür. Onun “Bakı dialekti” monoqrafiyası iki dəfə (1949, 1957-ci illərdə) nəşr olunmuşdur. Mütəxəssislərin çox yüksək qiymət verdikləri bu əsər sonralar onlarca tədqiqat üçün nümunə olmuşdur.

Professor M.Şirəliyev bütün çoxillik və zəngin elmi yaradıcılığında dialektologiyadan ayrılmamış, bu mürəkkəb elmin inkişafına get-gedə daha dərindən və daha geniş miqyasda təsir göstərə bilmişdir. Onun məşhur “Azərbaycan dialektologiyası” kitabının birinci cildi 1942-ci ildə, ikinci cildi isə 1943-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu kitab istər o zaman ali məktəblərin müəllim və tələbələri üçün bir tədris vəsaiti kimi, istərsə də sonralar bir sıra tədqiqatçıların isnad edə bildirilir mötəbər mənbə kimi təqdirəlayiq rol oynamışdır.

Dialekt anlayışı, dialektlərin təsnifi prinsipləri, ədəbi dil və dialekt və s. kimi mürəkkəb nəzəri problemlər ətrafında orijinal mülahizələr yürüdən professor M.Şirəliyevin bir sıra fikirləri bütövlükdə türkologiya elmi üçün yeni olmaqla, bir çox türkdilli respublikalarda da dialektologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Təsədüfi deyildir ki, son vaxtlarda türk dillərinin dialektlərinə həsr olunan Ümumittifaq müşavirələri bir qayda olaraq Bakı şəhərində çağırılır. Elmi ictimaiyyətin ümumi rəyinə görə professor M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda xüsusi dialektoloji məktəb yaranmışdır. Məhz professor M.Şirəliyevin rəhbərliyi altında respublikamızda dialektologiya elmi hazırda öz inkişafının ikinci mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələ isə dialektotqrafiya və ya dilçilik coğrafiyası elminin meydana çıxması ilə səciyyələnir. Bir neçə ildir ki, Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutunda dialektologiya şöbəsinin elmi əməkdaşları dialektoloji atlasın tərtibi üzərində işləyirlər. Bundan əsas məqsəd dialektlərin xalqın və ümumi dilin tarixi ilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək və dialektologiya elmini həyata, həyati ehtiyacların təmin edilməsinə doğru istiqamətləndirməkdir. Bu böyük və nəcib iş sovet türkoloji elmində M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Ölkəmizdə yaşayan bütün türkdilli xalqlar içərisində hələlik bu sahədə əsasən Azərbaycan dialektləri öyrənilməkdədir. Professor M.Şirəliyev 1968-ci ildə Ankarada IX türkoloji qurultayda məruzə edərək, bütün türk dillərinin dialektoloji atlasının tərtib olunması ideyasını irəli sürmüşdür ki, bu da dünyanın ən məşhur dilçilə-

rindən A.Meyenin ümum dünya dilçilik atlasını tərtib etmək fikri ilə səsləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün yaradıcılığı boyu dialektologiyadan ayrılsa da, professor M.Şirəliyev təkcə elmin bu sahəsi ilə kifayətlənməmiş, dilçiliyin daha bir sıra sahələrində yeni problemlər irəli sürmüş, onların elmi həllində öz istedadını göstərə bilmişdir.

Dilimizin elmi qrammatikasının yaradılmasında, ayrı-ayrı elmi kateqoriyaların dəqiqləşdirilməsində professorun böyük xidmətləri vardır. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 1950-ci ildən başlayaraq türk dillərində feili sifət, feili bağlama tərkiblərinin budaq cümlə hesab edilməməsi haqqında professorun elmi əsaslarla irəli sürdüyü müddəalar türkologiyada çox böyük rəğbətlə qarşılanmış, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu hadisənin elm aləmindəki əhəmiyyətini nəzərə çatdırmaq üçün demək lazımdır ki, Amerikada sovet türkologiyasına həsr olunmuş bir yazıda göstərilidiyinə görə bizim türkoloji elmimiz xüsusilə iki mühüm problemi həll etməsi ilə dünya miqyasında fərqlənir. Bunlardan biri tərkib və budaq cümlə, ikincisi nitq hissələri məsələsidir. Hər iki problemin həllində professor M.Şirəliyevin böyük rolu olmuşdur. Türk dillərində nitqi hissələrinin təsnifinə həsr etdiyi yeni tədqiqat əsərində M.Şirəliyev bu təsnifdə sözlərin sintaktik vəzifəsini tam yeni şəkildə işıqlandırmışdır.

Professor M.Şirəliyev dil tarixi, bədii dil, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, lüğətçilik, orfoqrafiya, orfoepiya, əlifba, transkripsiya, terminologiya və s. sahələrdə də müntəzəm olaraq çalışmış, dilçiliyimizin ümumi inkişafı üçün qüvvə və bacarığını sərf etmişdir.

Professor M.Şirəliyev artıq çoxdan Ümumittifaq miqyasında tanınmış görkəmli alimlərimizdəndir. Sovet türkologiyasının inkişafına göstərdiyi təsir çox mühümdür, böyükdür. Hələ 1967-ci ildə Moldaviya SSR EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əsərlərində nəşr etdirdiyi “Sovet türkologiyası müasir mərhələ-

də” məqaləsi ilə professor sübut etmişdir ki, hazırda türkologiya elminin vahid bir orqan ətrafında mərkəzləşdirməsi zəruridir. Elə bunun nəticəsidir ki, 1969-cu ildən Bakıda “Sovet türkologiyası” məcmuəsi nəşr olunmağa, özü də məhz professorun redaktorluğu ilə nəşr olunmağa başlamışdır.

Professor M.Şirəliyevin adı dünya miqyasında ən görkəmli türkoloqlar ilə bir sırada çəkilir. O, 1963-cü ildə Polşada, Varşava Universitetində sovet türkologiyası haqqında məruzə etmişdir. Professor həmçinin 1957-ci ildə Türkiyədə (Anqara) türk dil qrupu cəmiyyətinin VIII qurultayında məruzə ilə çıxış etmiş və həmin cəmiyyətin müxbir üzvü seçilmişdir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrindəki ən görkəmli türkoloqlar professor M.Şirəliyev ilə müntəzəm əlaqə saxlayır, onunla hesablaşmalı olurlar. Təsadüfi deyildir ki, hələ 1960-cı ildə Türkiyədə nəşr olunan “Türk dili” jurnalında professorun şəkli və tərcümeyi-halı verilmişdir.

Respublikamızda yüzlərlə alimin yetişməsində M.Şirəliyevin ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə çox böyük əməyi olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında 10 nəfər elmlər doktoru, 50-dən artıq elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. Professor M.Şirəliyevin köməyi ilə bir sıra türkdilli xalqların nümayəndələri də müxtəlif mövzularda elmi tədqiqatlar aparmış, elmi dərəcələr almışlar.

Görkəmli professor qızğın elmi-tədqiqat işləri aparmaqla yanaşı, bir sıra müxtəlif vəzifələrdə də çalışmış, adi məktəb müəllimliyindən akademikliyə qədər yüksəlmişdir. V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda kafedra müdiri, sonra filoloji fakültənin dekanı, universitet rektorunun elmi hissə üzrə müavini. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda dialektologiya şöbəsinin müdiri, Azərbaycan SSR EA ictimai elmlər bölməsi üzrə akademik katib, Dilçilik İnstitutunun direktoru və s.

Akademik M.Şirəliyevin son otuz illik həyatı və fəaliyyətinin ümumtəhsil məktəbindən ayrı düşünmək mümkün deyil-

dir. Son otuz ildə professor Azərbaycan övladlarının savadlanması işində böyük əmək sərf etmişdir. M.Şirəliyevin professor M.Hüseynzadə ilə birlikdə tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası (sintaksis)” kitabı 1939-cü ildən bəri nəşr olunur və orta məktəblər üçün ən mükəmməl dərsliklərdən hesab edilir. Bundan əlavə professor orta məktəblər üçün proqramların tərtibində də çox iş görmüşdür.

60 yaşlı professor tez-tez zəhmətkeşlər qarşısında müxtəlif elmi məsələlər haqqında məruzələrlə çıxış edir. Radio və televiziya bir tribuna kimi istifadə edən M.Şirəliyev xalqın nitq mədəniyyətini inkişaf etdirən çıxışlarla dinləyicilərin rəğbətini qazanmışdır. Professor M.Şirəliyevin həyatı Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində filologiyanın inkişafını əks etdirən bir nümunədir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1970-cü il, 27 mart, səh. 2.

MUXTAR MÜƏLLİM

(Muxtar Hüseynzadənin anadan olmasının 70 illiyi münasibəti ilə)

S.M.Kirov adına ADU-nun ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi, professor Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə tanınmış sovet alimidir. O, çox mürəkkəb və şərəfli həyat yolu keçmişdir.

Muxtar müəllim 1938-ci ildən başlayaraq, dilçilik elminin ən müxtəlif sahələrində (müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dili tarixi, qədim türk abidələri, orfoqrafiya, durğu işarələri, nitq mədəniyyəti, terminologiya, əlifba və s.) dəyərli tədqiqat işləri aparmış, Azərbaycan dilçiliyinin müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çıxmasında fəal rol oynamışdır.

Bununla belə, Muxtar müəllim hər şeydən əvvəl, müasir Azərbaycan dilinin orta və ali məktəblərdə tədrisinin əsasını qoymuşdur.

Muxtar müəllimin professor M.Şirəliyev ilə birlikdə orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə) dərsliyi 32 ildir ki, təlim-tərbiyə işində, ana dilinin əsaslarının öyrənilməsində öz nəcib təsirini göstərir. Yüz minlərlə adam bu dərslikdən öyrənmişdir və indi də öyrənməkdədir.

Digər tərəfdən 60 ildir ki, Muxtar müəllim dərs deyir: əvvəl ibtidai məktəblərdə, savad kurslarında, sonra müxtəlif ali məktəblərdə. Bu müddətdə o, minlərlə tələbənin yetişməsinə əmək sərf etmişdir. Respublikamızda elə bir orta məktəb göstərmək çətindir ki, orada Muxtar müəllimin tələbəsi işləməsin. Fərdi həyatın xalq həyatı ilə vəhdət təşkil etməsi də məhz budur.

Muxtar müəllim ali məktəblərdə “Müasir Azərbaycan dili” fənninin yaradıcısı hesab olunur. 1946-cı ildə həmin mövzuda dissertasiya müdafiə edərək, filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Görkəmli alimin həmin mövzunu seçib tədqiqat aparması təsadüfi deyildir. Müasir dil məsələsi dilçilik elminin baş məsələsidir. Bu elmin bütün digər sahələri məhz müasir dil fənninə xidmət edir. Dilçiliyin məqsədi müasir dillərin qanunlarını öyrənmək və bununla da onların inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək, nizama salmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, Muxtar müəllimin əsərinin meydana çıxması ilə dilçiliyimizdə bir sıra sahələrin yaranmasına və inkişafına çox böyük təkan verilmiş oldu.

Ali məktəb tələbələri tərəfindən dilimizin ən mühüm fonetik xüsusiyyətlərinin dərk edilməsində, habelə sonralar fonetik və fonoloji tədqiqatların genişləndirilməsində həmin dərsliyin mühüm rolu olmuşdur. Əsərin morfolojiyaya bəhsi daha mükəmməl və daha dərinləndirilmişdir. Burada müəllif sanki bütün erudisiyasını, qüdrətli tədqiqatçılıq məharətini nümayiş etdirə bilmişdir. Azərbaycan dili morfolojiyası bütün başlıca xüsusiyyətləri bu əsərdə çox yığcam şəkildə oxucuya təqdim edilir.

Azərbaycan dilinin sintaksis məsələləri ilə Muxtar müəllim 30 ildən çoxdur ki, məşğul olur. Sintaksis dilin bütün digər sahələrinə nisbətən daha milli səciyyəlidir və üslubiyatı da elə buna görə daha çox əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, azərbaycanlı olmayan tədqiqatçılar dilimizin sintaksisini tədqiq etməyə o qədər də həvəs göstərmirlər. Halbiki, dilin ən yüksək “mərhələsi” hesab olunan sintaksis dilçiliyin mürəkkəb, maraqlı və həmişə mübahisə doğuran sahələrindəndir. Sintaksisin öyrənməsi ona görə daha vacibdir ki, bu sahəni dərindən və elmi əsaslarla öyrənmədən dilin digər mərhələlərinin (fonetika, leksika, morfolojiya) tədqiqində çox daha böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Dilin bütün digər sahələri sintaksis ilə bağlıdır və sintaksis bu sahələrin bir çox xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bütün bunları nəzərə aldıqda Muxtar müəllimin sintaksis ilə əlaqədar tədqiqatlarının əhəmiyyəti aydınlaşır. Ana dilimizin ən səciyyəvi cəhətlərindən birini təşkil edən təyini söz birləşmələri üzərində ilk və geniş tədqiqat aparan Muxtar müəllim bu birləşmələrin zəngin leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini elmi şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Burada istedadlı alimin 1957-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri” kitabı xüsusilə qeyd edilməlidir. Bütünlükdə türkologiya elmi üçün çox böyük əhəmiyyəti olan bu əsərdə də müəllifin təktərəfli birləşmələr haqqındakı mülahizələri olduqca orijinal və yenidir. Sintaktik və leksik hadisələri çox sərrast fərqləndirən tədqiqatçı həm də leksikologiya və leksikoqrafiya elmləri üçün mühüm əhəmiyyətə malik bir iş görə bilmişdir. Muxtar müəllimə qədər təktərəfli birləşmələrin söz yaradıcılığının rolu kimsənin diqqətini cəlb etməmişdir. Müəllif üçözlü, dördsözlü mürəkkəb və silsilə təşkil edən təyini söz birləşmələri haqqında ilk dəfə olaraq geniş tədqiqat işi aparmışdır ki, onun gəldiyi nəticələr digər türk dilləri materiallarında da özünü doğruldur və ümumtürkoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Son otuz ildə “dil quruculuğu” işlərində, nitq mədəniyyəti, əlifba, orfoqrafiya məsələlərinin nizamlanmasında Muxtar müəllim çox böyük fəallıq göstərmişdir.

Onun M.Şirəliyev ilə birlikdə 1945-ci ildə nəşr etdirdikləri “Azərbaycan dilinin durğu işarələri” kitabı uzun müddət bu sahədə yeganə məlumat kitabı, yardımçı vəsait olmuş və respublikada yazı mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həmin bəhsin orta məktəb qrammatikalarına daxil edilməsi də öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının nizama salınması, dürüsləşdirilməsi məsələləri həmişə Muxtar müəllimin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, bir neçə il respublika orfoqrafiya komitəsinin sədr müavini olmuş və dilimizin orfoqrafiya prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir.

Respublikamızda ana dilimizin orfoqrafiyasının nəzəri prinsipləri haqqında ilk dəfə Muxtar müəllimin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında ətraflı məlumat verilmişdir.

Azərbaycanda dilçilik elminin vəziyyəti, onun gələcək inkişafı, keçmiş tarixi Mutaar müəllimi həmişə düşündürən məsələlərdəndir. Hələ 1948-ci ildə “azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi” adlı əsəri nəşr olunmuşdur ki, sonralar bu əsər “Müasir Azərbaycan dili” kitabına (1954-cü il nəşri) daxil edilmişdir. Müəllif 1960-cı ildə bir daha bu məsələyə qayıdaraq “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı” əsərini çap etdirmişdir.

Görkəmli alim bir çox Ümumittifaq müşavirələrinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

1956-cı ilin senyabr ayında Alma-Ata şəhərində “Türk dillərinin qrammatikası məsələləri”nə həsr olunmuş əlaqələndirmə iclasında, həmin ilin dekabrında isə Bakıda türk dillərinin dialektologiyası məsələlərinə dair əlaqələndirmə müşavirəsində Muxtar müəllimin çıxışlarında Azərbaycan dilinin tarixi haqqında orijinal fikirləri əks olunmuşdur. Bundan əlavə Muxtar müəllim 1954-cü ildə Bakıda keçirilən ”SSRİ və Zaqqaziya respub-

likaları EA ictimai elmlər üzrə birgə elmi sessiyası”nda, 1957-ci ildə Daşkənddə keçirilən “Birinci Ümumittifaq şərqşünaslar konfransı”nda, 1959-cu ildə Aşqabadda keçirilən “Türk dillərinin tədqiqat metodları məsələləri üzrə Ümumittifaq əlaqələndirmə müşavirəsi”ndə, 1960-cı ildə Moskvada şərqşünasların XXV beynəlxalq kongresində, 1963-cü ildə Bakıda keçirilən “Türk dillərində feilin zaman və şəkil kateqoriyaları”na həsr olunmuş müşavirələrdə çox maraqlı məruzə və məlumatlarla çıxışlar etmişdir.

Muxtar müəllimin zəngin və şərəfli həyatı xalqımızın Sovet hakimiyyəti illərində mədəni inkişaf sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri göstərən bir nümunədir. O, adi müəllimlikdən kafedra müdirliyinə qədər yüksəlmişdir. İnqilabdan əvvəl hələ uşaq ikən ağır fiziki əməklə məşğul olan, fəhləlikdən elmə gələn Muxtar müəllim 1959-cu ildə yüksək elmi ada – professor adına layiq görülmüşdür. Qədirbilən xalqımız, partiya və hökumətimiz Muxtar müəllimin zəhmətini qiymətləndirmiş, ona müxtəlif medallar, fəxri fərmanlar və adlar verilmişdir. O, qabaqcıl maarif xadimi, Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimidir.

Anadan olmasının 70 illiyini qeyd etdiyimiz Muxtar müəllimə – bu elm və maarif nəhənginə can sağlığı, uzun ömür, yarıdıcılıq müvəffəqiyyətləri arzu edirik.

“Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1970, 28 mart, səh.4

ƏZİZ MÜƏLLİMİM

Mən Muxtar müəllimi Füzulisiz təsəvvür edə bilmirəm. Bəlkə də bunun səbəbi odur ki, mənim Füzulini az-çox öyrənməyimdə Muxtar müəllimin mühüm təsiri olmuşdur. Muxtar müəllimin 70 illiyini qeyd etdiyimiz bu əziz gündə yenə də onun çox sevdiyi Füzuli yada düşür, dahi şairin müəllim haqqındakı sözləri yada düşür.

Ey müəllim, aləti-təzviridir əsrarə elm,
Qılma əhli-məkrə təlimi-məarif zinhar!
Hiylə üçün elm təlimin qılan müfsidlər,
Qətli-am üçün verər cəlladə tıǵı-abidar.
Hər nə təzvir etsə əhli-cəhl ona olmaz səbat,
Məkri-əhli-elmdir, əhli-fəsadi-ruzigar.

“Lenin tərbiyəsi uğrunda”, 1970, 14 dekabr, səh.4

ÜRƏK SÖZÜM

Mən Əlövsət müəllimi ən xoşbəxt insan və alim hesab edirəm. Ona görə ki, o, xalqın dilini həm həqiqi, həm də məcazi mənasında çox gözəl bilən bir şəxsiyyətdir.

Əlövsət müəllim həyatda da, elmdə də çox səbirliliyi ilə seçilən, orijinal bir simadır: Qədim yunanlar deyərdir ki, dahilik ən böyük səbir qabiliyyətidir.

Sədi demişkən:

Güc sərvətdə deyil, hünərdədir, bil,
Böyüklik əqildədi yaş ilə deyil.

Əlövsət müəllim!

Əlli dәмət bağladıb sәnin әlli yaşına,
Biz gül-çiçәk sәpirik bu gün sәnin başına.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər,
Dil və ədəbiyyat seriyası, 1970-ci il, №2, səh.68-74*

MUXTAR HÜSEYN OĞLU HÜSEYNZADƏ

*(Anadan olmasının 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin
50 illiyi münasibətilə)*

S.M.Kirov adına ADU-nun ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi, professor Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə İttifaq miqyasında tanınmış görkəmli sovet türkoloqudur. O, çox mürəkkəb və şərəfli bir həyat yolu keçmişdir.

Dilçilik sahəsində çox populyar olan Muxtar müəllimin fəaliyyət dairəsi genişdir. 1938-ci ildən başlayaraq o, dilçilik elminin ən müxtəlif sahələrində (Müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dilinin tarixi, qədim türk abidələri, orfoqrafiya, durgu işarələri, nitq mədəniyyəti, terminologiya, əlifba və s.) dəyərli tədqiqat işləri aparmış. Azərbaycan dilçiliyinin müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çıxmasında fəal rol oynamışdır.

Bununla belə, Muxtar müəllim, hər şeydən əvvəl müasir Azərbaycan dili mütəxəssisi kimi tanınmış, bu fənnin orta və ali məktəblərdə tədrisinin əsasını qoymuşdur.

Respublikamızda müasir Azərbaycan dili sahəsindəki bütün nailiyyətlər bu və ya digər dərəcədə Muxtar müəllimin adı ilə əlaqədardır.

Muxtar müəllim ali məktəblərdə “Müasir Azərbaycan dili” fənninin yaradıcısı hesab olunur. 1946-cı ildə həmin mövzuda dissertasiya müdafiə edərək, filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Həmin əsər təkmilləşdirilərək 1954-cü ildə ADU nəşriyyatı tərəfindən (ikinci nəşri – 1963-cü il) çap olunmuşdur.

Görkəmli alimin həmin mövzunu seçib tədqiqat aparması təsadüfi deyildir. Müasir dil məsələsi dilçilik elminin baş məsələsidir. Bu elmin bütün digər sahələri məhz müasir dil fənninə xidmət edir. Dilçiliyin məqsədi müasir dillərin qanunlarını öyrənmək, nizama salmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, Muxtar müəllimin əsərinin meydana çıxması ilə dilçiliyimizdə bir sıra sahələrin yaranmasına və inkişafına çox böyük təkan verilmiş oldu.

Bu da təsadüfi deyildir ki, kitab çox tezliklə hamının stolüstü kitabına çevrildi, respublikada ən məşhur dilçilik kitabı oldu.

Yenə təsadüfi deyildir ki, haqqında bu qədər çox yazılan, müzakirələrə səbəb olan ikinci bir dilçilik əsəri respublikamızda yoxdur.

50-ci illərdən bəri Azərbaycanda dilçilik tədqiqatları çox geniş miqyas almışdır. 50-ci illərdən bəri morfolojiya (habelə fonetika, leksikologiyaya) sahəsində yazılan elə bir mükəmməl əsər müəllifi yoxdur ki, bu kitabdan yan keçə bilsin, bu kitaba müraciət etməsin. Əsər hələ nəşr olunmamışdan tələbələrin müəhazirə dəftərlərinə köçürülər, əldən-ələ gəzir və əzbərlənirdi. Bu sən sözünü təsadüfi yazmırıq. Əsərin başdan başa tələbələr tərəfindən əzbər öyrənilməsi bu sətirlərin müəllifinin yadındadır və əsər indi də həmin müəllifin yadında əzbər qalmaqdadır.

Bu kitab əvvəldən axıra qədər vahid bir üslubda yazıldığından bəzi qrammatikalardan fərqli olaraq dərslik kimi daha əlverişlidir.

Muxtar müəllimin gənc və istedadlı tələbələrindən biri bir dəfə Dobrolyubovun Qoqol haqqındakı (“Şinel”) fikrinə bənzəyən belə bir fikir söylədi”:

“Biz hamımız Muxtar müəllimin qrammatikasından çıxmışıq”.

Bütün bunların səbəbi nədir? Əsərin belə yayılması, müvəffəqiyyət qazanması və müzakirələrə səbəb olması nə ilə izah edilə bilər?

Əsərdə Muxtar müəllimin alimliyi ilə müəllimliyinə vəhdəti açıq-aydın görünür və bunların heç biri digərinə güzəştə getmir. Əsər çox mürəkkəb və yüksək elmi səviyyədə yazılmış, burada dilimizin müvafiq sahələri tam elmi-nəzəri aspektdə işıqlandırılmışdır. Digər tərəfdən ən mürəkkəb elmi kateqoriyaların çox sadə bir dildə oxucuya çatdırılmasına maksimum diqqət yetirilmiş, müxtəlif bəhslər arasında ciddi tənəsüb gözlənilmiş, termin sabitliyi, bəhslərin əlaqələndirməsi və s. metodiki məsələlər nəzərə alınmışdır. Əsər indi də ali məktəblər üçün ən mükəmməl dərs vəsaiti hesab olunur. İlk dəfə burada ana dilimizin leksikası ilə əlaqədar bölmələr öz əksini tapmışdır. Sözün mənaları (həqiqi və məcazi məna, leksik və qrammatik məna), frazeologiya, dilimizin lüğət tərkibi haqqında müfəssəl məlumat verən alimin fikirlər həmin məsələlərin sonralar başqaları tərəfindən geniş miqyasda tədqiq edilməsi üçün bir stimul olmuşdur. Dilimizə “gəlmə və alınma sözlər” haqqında danışan müəllif xüsusilə həmin tipli ərəb və fars sözlərinin xüsusiyyətlərini qruplaşdırmaqda çox böyük və dəqiq tədqiqatçılıq işi görmüşdür.

Dilimizdə işlənən rus sözləri və beynəlxalq sözlər barəsində verilən məlumat daha yeni və diqqətəlayiqdir.

Ali məktəb tələbələri tərəfindən dilimizin ən mühüm fonetik xüsusiyyətlərinin dərk edilməsində, habelə sonralar fonetik və fonoloji tədqiqatların genişləndirilməsində həmin dərslərin mühüm rolu olmuşdur. Əsərin morfolojiyə bəhsi daha mükəmməl və daha dərinə işlənmişdir. Burada müəllif sanki bütün erudisiyasını, qüdrətli tədqiqatçılıq məharətini nümayiş etdirə bilmişdir. Azərbaycan dili morfolojiyasının bütün başlıca xüsusiyyətləri burada özünə yer tapa bilməmdir. Əsər öz elmi səviyyəsinə, tam yeni bəhsləri əhatə etməsinə görə müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Azərbaycan dilinin sintaksis məsələləri ilə Muxtar müəllim 30 ildən çoxdur ki, məşğul olur. Sintaksis dilin bütün digər sahələrinə nisbətən daha milli səciyyəlidir və üslubiyyətlə də elə buna görə daha çox əlaqədardır. Təsədüfi deyil ki, azərbaycanlı

olmayan tədqiqatçılar dilimizin sintaksisini tədqiq etməyə o qədər də həvəs göstərmirlər. Halbuki, dilin ən yüksək “mərhələsi” hesab olunan sintaksis dilçiliyin mürəkkəb, maraqlı və həmişə mübahisə doğuran sahələrindəndir. Sintaksisin öyrənilməsi ona görə daha vacibdir ki, bu sahəni dərindən və elmi əsaslarla öyrənmədən dilin digər mərhələlərinin (fonetika, leksika, morfolojiya) tədqiqində çox da böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Dilin bütün digər sahələri sintaksis ilə bağlıdır və sintaksis bu sahələrin bir çox xüsusiyyətlərini özünə ehtiva edir. Bütün bunları nəzərə aldıqda Muxtar müəllimin sintaksis ilə əlaqədar tədqiqatlarının əhəmiyyəti aydınlaşır.

Ana dilimizin ən səciyyəvi cəhətlərindən birini təşkil edən əyini söz birləşmələri üzərində ilk və geniş tədqiqat aparan Muxtar müəllim bu birləşmələrin zəngin leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini elmi şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Burada istedadlı alimin 1957-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri” kitabı xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Bütünlükdə türkologiya elmi üçün çox böyük əhəmiyyəti olan bu əsərdə müəllifin təktərəfli birləşmələr haqqındakı mülahizələri olduqca orijinal və yenidir. Sintaktik və leksik hadisələri çox sərrast fərqləndirən tədqiqatçı həm də leksikologiya və leksikoqrafiya elmləri üçün mühüm əhəmiyyətə malik bir iş görə bilmişdir. Muxtar müəllimə qədər təktərəfli birləşmələrin söz yaradıcılığında rolu kimsənin diqqətini cəlb etməmişdir. Müəllif üçsözlü, dördsözlü mürəkkəb və silsilə təşkil edən təyini söz birləşmələri haqqında ilk dəfə olaraq geniş tədqiqat işi aparmışdır ki, onun gəldiyi nəticələr digər türk illəri materiallarında özünü doğruldur və ümumtürkoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Tabeli mürəkkəb cümlə, xüsusilə tərkib və mürəkkəb cümlə problemi ilə əlaqədar məlum elmi mübahisələrdə Azərbaycan dilçilərinin fikirləri türkologiyada məqbul fikirlər sırasına keçmişdir ki, bu işdə Muxtar müəllimin də əməyi vardır. Mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin budaq cümlələr haqqında onun

tədqiqat işi ali məktəblər üçün dərs vəsaiti olan “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)” kitabında nəşr olunmuşdur.

Muxtar müəllim uzun illərdir ki, Füzuli dilinin sintaksisi üzərində tədqiqat işi aparır. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Muxtar müəllim ümumən klassik ədəbiyyatın, xüsusilə Füzuli irsinin kamil bilicilərindəndir.

Ərəb və fars dillərinə mükəmməl surətdə sahib olması sayəsində bir sıra dilçilik problemlərini həll etməkdə Muxtar müəllim çox böyük müvəffəqiyyətlər qazana bilir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən birinci ümumittifaq türko-loji qurultayda akademik İ.V.Şerba çıxış edərək iki (və daha çox) dil bilməyin tədqiqatçı üçün çox böyük imkanlar açdığını göstərirdi. Bu haqda müəllif aşağıdakı mülahizələri yürütmüşdür mənim qəti inamım belədir ki, bir neçə il bilmək aqlın, müşahidə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün ən əlverişli şərait yaratmış olur. Çünki yalnız bir ili bilən tədqiqatçı öz diqqətini, fikrini ifadə vasitələri üzərində cəmləşdirə bilmir. Bu halda biz yalnız fikir ilə maraqlanırıq, bu fikrin cildinə, dil formasına isə diqqət yetirə bilmirik. Eyni fikir müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə olunduğundan bir dilin başqa dil ilə müqayisəsi tədqiqatçını məcbur edir ki. məhz ifadə vasitələri ilə məşğul olsun, fikir və duyğu ilə əlaqədar ən incə nöqtələrə diqqət yetirsin. Bu da şəxsin təhlil qabiliyyətini inkişaf etdirir, analitik mühakiməyə şərait yaradır. Adətən, adamlar öz ana dilində mətni oxuyarkən, çox da diqqətli olmur, adda-budda fikirləri qavrayır, ümumi tərzdə bəşincidən onuncuya adlayır. Başqa dilin materialı ilə diqqətin gərginləşdirilməsini, fikrin daha sürətlə işləməsini, şəxsin fəallaşmasını tələb edir.

Muxtar müəllim dil yalnız kabinetlərdə, yalnız kitablar-dan öyrənən alimlərdən deyildir. Çox böyük və zəngin həyat təc-rübəsinə malik alim dilin canlı həyatla əlaqəsinə daha artıq diq-qət yetirir və buna görə də hər bir fikrini olduqca çoxlu faktik materiallarla əsaslandırır. Təsadüfi deyil ki, hamı bu fikri tez-tez iqrar edir: “Muxtar müəllim canlı dili mükəmməl bilir”.

Bəzi gənc tədqiqatçılar cildlərlə əsər oxuyub “fakt” axtarırlar, “misal” tapmaqla məşğul olurlar. Unudurlar ki, elmi fikir, elm “faktoqrafiya” ilə əvəz oluna bilməz. Elm üçün faktları axtarmaq lazım deyil, bəlkə yüzlərlə, minlərlə hazır, üzdə olan, “gözə girən” faktların elmi izahını vermək lazımdır.

Muxtar müəllim zəngin həyat təcrübəsinə, həssas müşahidəçi qabiliyyətinə və dərin analitik ağıla sahib olan görkəmli alim-tədqiqatçıdır.

Onun elmi fəaliyyəti pedaqoji fəaliyyəti ilə vəhdətdə alınıb izah edilməlidir. Elmə, elmin əsaslarına sahib ola bilmək üçün düşünməyi bacarmaq zəruridir. Düşünmək çətinidir. Bununla belə, düşünmək lazımdır, fikirləşmək, baş işlətmək, mühakimə yürüdə bilmək, nəticə çıxara bilmək zəruridir. Düşüncə, diqqət, əqli gərginlik zəifləyən kimi sxolastik, şablon mülahizələr arta bilər. Muxtar müəllimin mühazirələrini dinlərkən düşünməmək, ana dilimizin ecazkar sirlərini dərk etmək üçün beynin bütün qüvvəsini səfərbərliyə almamaq mümkün deyildir. Buna görədir ki, doxsan dəqiqəlik dərs qurtaranda Muxtar müəllimin tələbələri çox irəliləmiş olurlar. Bu dərslərdə narahatlıq, xəyala dalmaq, mürgüləmək imkanı yoxdur. Gənc beyinlər mahir müəllimin istiqamətləndirdiyi sahə üzrə çox böyük məsafələr qət etmiş olurlar.

Son otuz ildə “dil quruculuğu” işlərində, nitq mədəniyyəti, əlifba, orfoqrafiya məsələlərinin nizamlanmasında Muxtar müəllim çox fəallıq göstərmişdir. Ana dilimizin orijinallığı üçün, onun öz xüsusiyyətlərini mühafizə edib saxlaya bilməsi üçün nəzəri mülahizələr yürütməklə yanaşı, əməli cəhətdən də çox iş görmüşdür. Xalq və tarix qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən Muxtar müəllim bəzən haqsız hücumlara məruz qalsa belə heç zaman elmi prinsiplilik məsələsində güzəştə getməmişdir. Odur ki, əlifba və imla, terminologiya sahələrində ara-sıra özünü göstərən əyintilərə qarşı səsini ilk ucaldanlardan biri də Muxtar müəllim olmuşdur.

Onun M.Ş.Şirəliyevlə birlikdə 1945-ci ildə nəşr etdikləri “Azərbaycan dilinin durğu işarələri” kitabı uzun müddət bu sahədə yeganə məlumat kitabı, yardımçı vəsait olmuş və respublikada yazı mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həmin bəhsin orta məktəb qrammatikalarına daxil edilməsi də öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının nizama salınması, düzəldirilməsi məsələləri həmişə Muxtar müəllimin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, bir neçə il respublika orfoqrafiya komitəsinin sədr müavini olmuş və dilimizin orfoqrafiya prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir.

Respublikamızda ana dilimizin orfoqrafiyasının nəzəri prinsipləri haqqında ilk dəfə Muxtar müəllimin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında ətraflı məlumat verilmişdir.

Azərbaycanda dilçilik elminin vəziyyəti, onun gələcək inkişafı, keçmiş tarixi Muxtar müəllimi həmişə düşündürən məsələlərdəndir. Hələ 1948-ci ildə “Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi” adlı əsəri nəşr olunmuşdur ki, sonralar bu əsər “Müasir Azərbaycan dili” kitabına (1954-cü il nəşri) daxil edilmişdir. Müəllif 1960-cı ildə bir daha bu məsələyə qayıdaraq “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı” əsərini çap etdirmişdir.

Görkəmli alim bir çox ümumittifaq müşavirələrinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

1956-cı ilin sentyabr ayında Alma-Ata şəhərində “Türk dillərinin qrammatikası” məsələlərinə həsr olunmuş əlaqələndirmə iclasında, həmin ilin dekabrında Bakıda türk dillərinin dialektologiyası məsələlərinə dair əlaqələndirmə müşavirəsində Muxtar müəllimin çıxışlarında Azərbaycan dilinin tarixi haqqında orijinal fikirləri əks olunmuşur. Bundan əlavə Muxtar müəllim 1954-cü ildə Bakıda keçirilən “SSRİ EA və Zaqafqaziya Respublikaları EA ictimai elmlər üzrə birgə elmi sessiyası”nda, 1957-ci ildə Daşkənddə keçirilən “Türk dillərinin tədqiqat metodları məsələləri üzrə Ümumittifaq əlaqələndirmə müşavirə-

si”ndə, 1960-cı ildə Moskva Şərqsünasların XXV beynəlxalq konqresində, 1963-cü ildə Bakıda keçirilən türk dillərində feilın zaman və şəkil kateqoriyalarına həsr olunmuş müşavirələrdə çox maraqlı məruzə və məlumatlarla çıxışlar etmişdir.

Muxtar müəllimin həyatı xalqın həyatına qaynayıb qarışmış, əzəmətli xalq həyatının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Hazırda qırxa qədər yaşı olan hər bir azərbaycanlının üzərində Muxtar müəllimin təsiri, əməyi vardır. Onun kimi adamların məcmusu, fəaliyyətlərinin məcmusu xalqın tarixini təşkil edir. Xalqımızın son 32 illik mədəni həyatını Muxtar müəllimsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun professor M.Ş.Şirəliyevlə orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası (II hissə)” dərsliyi 32 ildir ki, təlim-tərbiyə işində, ana dilimizin əsaslarının öyrənilməsində öz nəcib təsirini göstərir. Yüz minlərlə adam bu dərslıkdən öyrənmişdir və indi də öyrənməkdədir.

Digər tərəfdən əlli ildir ki, Muxtar müəllim dərsl deyir: əvvəl ibtidai məktəblərdə, savad kurslarında, sonra müxtəlif ali məktəblərdə. Bu müddətdə o, minlərlə tələbənin yetişməsinə əmək sərf etmişdir. Respublikamızda elə bir orta məktəb göstərmək çətindir ki, orada Muxtar müəllimin tələbəsi işləməsin. Fərdi həyatın xalq həyatı ilə vəhdət təşkil etməsi də məhz budur.

Ana dilimizin daxili qanunauyğunluqları haqqında mü-kəmməl məlumat və aydın təfəkkür sahibi olan Muxtar müəllim Azərbaycan dilinin elmi əsaslarla öyrənilməsi hər yerdə hər kəsə tanış olan maraqlı alimdir. Dilçiliyimizdə bir çox anlayışların dəqiqləşdirilməsi, bir sıra qrammatik kateqoriyaların sabitləşdirilməsi onun adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, çox mürəkkəb elm olan dilçilik elminin respublikamızda inkişaf etdirilməsi işində dilçilərimizin köhnə qvardiyasının bayraqdarlarından Muxtar müəllimin zəhməti xüsusi qeyd edilməyə layiqdir. 30-u illərdən başlayaraq dilimizdə isimlərin halları məsələsində, bunların xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində buraxılan nöqsanların qarşısını almaqda, yiyəlik hal ilə əlaqədar sintaktik və morfoloji kateqoriyaların dəqiqləşdirilməsində, “qovuşuq cümlə” adlanan

cümlə tipləri haqqında səhv mülahizələrin qrammatikalardan çıxarılmasında onun əməyi böyükdür. Bütün bunlar göstərir ki, Muxtar müəllim daim yenilik hissi ilə yaşayan, elmin son nailiyyətlərindən bəhrələnən, fasiləsiz olaraq axtarışlar aparan qabaqcıl fikirli tədqiqatçı alimlərdəndir. Bütün bunlara əmin olmaq üçün orta məktəb qrammatikasının (II hissə, sintaksis) müxtəlif illərdəki nəşrlərini müqayisə etmək kifayətdir. Bu dərslik 50-ci illərdə elmin yeni nailiyyətləri ilə daha da zənginləşdirilmiş və məktəbin yeni tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Müəlliflərin yenilik meyli nəticəsidir ki, bu illərdən başlayaraq dərslik sintaktik təhlil işində və ümumiyyətlə, sintaksis elminin mahiyyətini, əsaslarını anlamaq işində mühüm əhəmiyyəti olan “sintaktik əlaqələr” (uzlaşma, idarə, yanaşma) bəhsi daxil edilmişdir. Habelə mürəkkəb cümlə bəhsi ilə əlaqədar elmi nailiyyətlər də öz əksini həmin dərsliyin nəşrlərində tapmışdır. Dərsliyin hazırlanması və mükəmməlləşdirməsi işindəki bütün bu müvəffəqiyyətlər heç də asanlıqla qazanılmamışdır. Bəzən beyinlərə yeridilmiş səhv fikirlərə qarşı çıxmaq, bu nöqsanları islah edib fikirləri elmləşdirmək çox böyük iradə, hünər və təmkin tələb edir.

Muxtar müəllimin orta məktəb ilə əlaqədar fəaliyyəti yalnız dərslik yazmaqla, müəllim hazırlamaqla məhdudlaşmır.

Biz onu metodika elminin də aktual problemləri ilə maraqlanan və məşğul olan, kütləvi məktəblərin praktik ehtiyaclarını həmişə nəzərə alan bir vətəndaş-alim kimi tanıyıırıq. Azərbaycan dilinin orta məktəblərdə tədrisi, bunların proqramlaşdırılması məsələləri daim onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif illərdə orta məktəb müəllimləri üçün oxuduğu mühazirələrdə ana dilinin tədrisi üçün ən əlverişli üsullar təklif etməsi ilə Muxtar müəllim çox nəcib işlər görmüşdür. Təsadüfi deyil ki, elmi və metodiki məsələlər ilə əlaqədar məsləhət üçün, kömək üçün saysız-hesabsız tələbələr, orta məktəb müəllimləri, iş yoldaşları həmişə Muxtar müəllimə müraciət edirlər. Geniş və zəngin elmi məlumatı, böyük həyat təcrübəsi olan Muxtar müəllim hamının

köməyinə çatır, öz qüvvəsini və vaxtını başqalarından əsirgəmir. Onun elmi və həyatı bir vəhdət təşkil edir.

Muxtar müəllim elmi işlə məşğul olmaqla, dərslər deməklə yanaşı uzun müddət müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və respublikada dilçilik elminin inkişafı üçün bir təşkilatçı kimi də əlindən gələni əsirgəməmişdir. Hələ 1935-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu nəzdində açılmış ikiillik müəllimlər institutunda dil-ədəbiyyat fakültəsinin dekanı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış, 1936-1941-ci illərdə isə Azərbaycan Dövlət Qiyabi Pedaqoji institutunda dil-ədəbiyyat kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. Muxtar müəllim 1943-cü ildə Kirovabadda Pedaqoji institutun yaradılmasında böyük əmək sərf edir və 1948-ci ilədək orada ədəbiyyat fakültəsinin dekanı və Azərbaycan dili kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışır. O, 1953-1958-ci illərdə S.M.Kirov adına ADU-nun filologiya fakültəsinin dekanı və fakültə elmi Şurasının sədri olmuşdur. Bacarıqlı alim-pedaqoq 1935-ci ildən indiyə kimi universitetin Ümumi dilçilik kafedrasında çalışmaqdadır.

Dilçilik və ümumiyyətlə filologiya üzrə ən istedadlı kadrların müəyyənləşdirilib inkişaf etdirilməsində Muxtar müəllimin əməyi böyükdür. Uzun illərin müəllimlik təcrübəsinə və çox həssas müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olduğundandır ki, Muxtar müəllim hələ aşağı kurslarda oxuyan tələbələrin bacarıq və istedadını dəqiq müəyyənləşdirməkdə, adətən, səhv etmir. Onun bilavasitə müdaxiləsi, istiqamətvericilik fəaliyyəti və ya rəhbərliyi sayəsində respublikamızda dilçilik elminə çox qüvvətli tədqiqatçılar dəstəsi gəlmişdir. Muxtar müəllimin yetiriyi alimlər Bakının, Kirovabadın, Yerevanın və digər şəhərlərin ali məktəblərində müvəffəqiyyətlə elmi və pedaqoji iş aparırlar.

O, 1951-ci ildən Universitetin Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmaqdadır. 1920-ci ildə əsas qoyulan bu kafedra respublikada elmin inkişaf etdirilməsində çox böyük rol oynamışdır. Muxtar müəllimin rəhbərlik etdiyi müddətdə isə kafedra daha böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Bu müddətdə pro-

fessorlardan H.Mirzəzadə, S.Cəfərov, Ə.Abdiullayev, A.Axundov. N.Məmmədov, R.Rüstəmov, Y.Seyidov, F.Zeynalov və başqaları öz doktorluq dissertasiyalarını həmin kafedrada hazırlayıb müdafiə etmişlər. Ümumi dilçilik kafedrasında müntəzəm olaraq Moskva və Leninqraddan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Başqırdıstan, Özbəkistan, Tatarıstan, Dağıstan, Kabarda-Balkar və s. yerlərdən gələn alimlərin namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müzakirə olunur, müəlliflərə elmi məsləhətlər verilir. İyirmi ildir ki. ümumi dilçilik kafedrasında türkologiya, ümumi dilçilik problemlərinə həsr olunmuş saysız-hesabsız dissertasiyalar müzakirə edilmiş, müdafiəyə buraxılmışdır. Bütün bunlarda həm təşkilatçılıq qabiliyyətinə, həm də alimlik istedadına görə Muxtar müəllimin rolu böyük olmuşdur.

Muxtar müəllimin zəngin və şərəfli həyatı xalqımızın Sovet hakimiyyəti illərində mədəni inkişaf sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri göstərən bir nümunədir. O, adi müəllimlikdən kafedra müdirliyinə qədər yüksəlmişdir. İnqilabdan əvvəl hələ uşaq ikən ağır fiziki əməklə məşğul olan, fəhləlikdən elmə gələn Muxtar müəllim 1959-cu ildə yüksək elmi ada – professor adına layiq görülmüşdür. Qədirbilən partiya və hökumətimiz Muxtar müəllimin zəhmətini qiymətləndirmiş, ona müxtəlif medallar, fəxri fərmanlar və adlar vermişdir. O, qabaqcıl maarif xadimi, Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimidir.

Bu gün anadan olmasının 70 illiyini qeyd etdiyimiz Muxtar müəllimə – bu elm və maarif nəhənginə cansağlığı, uzun ömür, yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri arzu edirik.

“Bakı” qəzeti, 1971-ci il, 28 may, səh.3

İNCƏ FİLOLOJİ TƏHLİL

Deyirlər, kitabın taleyi onun oxucular tərəfindən necə qarşılmasından asılıdır. Mətbuatın yazılarından və ictimai yerlərdə şifahi söylənən rəylərdən məlumdur ki, professor Ağamusa Axundovun “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Dil və üslub” məsələləri kitabı yaxşı qarşılınmışdır. Kitabda müəllifin müxtəlif illərdə yazdığı səkkiz məqaləsi verilmişdir.

Qədim tarixə malik olan ana dilimizin üslub xüsusiyyətləri az öyrənilmişdir. Bunun bir səbəbi də üslubi məsələləri tədqiq etməyin çətinliyi, xüsusisi tədqiqatçılıq istedadı tələb etməsidir. Təsədüfi deyil ki, dilimizin leksikası və qrammatikası haqqında başqa millətlərin nümayəndələri olan alimlər ən çox mü-kəmməl əsərlər yazdıqları halda, üslub məsələlərinə o qədər də yaxın düşməzlər.

Görkəmli fransız dilçisi J.Vandries yazır ki, dərin dilçilik məlumatı ilə incə filoloji təhlil qabiliyyəti birləşdikdə üslubiyyət sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq mümkündür. Bu cəhətdən “Dil və üslub məsələləri” kitabının müəllifi bədii dilimizin bir sıra aktual problemləri ilə məşğul olub onların öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilmişdir.

A.Axundov bədii dilin gözəlliyi qayğısına qalmaq yazıçının vətəndaşlıq məsuliyyəti ilə əlaqələndirir. Bədii dilin hər şeydən əvvəl obrazlılıq anlayışını geniş mənada götürür, “ayrı-ayrı səslərdən tutmuş mürəkkəb cümlələrə qədər” bütün dil vahidlərində obrazlılıq imkanlarının mövcud olduğunu söyləyir.

Azərbaycan dilinin fonetik sistemində bədiilik (şeyriyyət) üçün olan əlverişli şərait haqqında professor Ə.Dəmirçizadədən sonra geniş söhbət açan A.Axunovdur. Dilimizdə saitlərin bir sıra dillərdəkinə nisbətən çoxluğu musiqilik əldə etmək işində çox yaxşı imkan yaratmış olur. Çünki “hər bir sait əsasında ağızda

müxtəlif musiqi havaları çalmaq mümkündür”. Bundan əlavə, sözlərdə saitlərin işlənmə tezliyi də nəzərə alınmalıdır. Dilimizdə iki-üç samitin yanaşı gəlməsi səciyyəvi deyildir, bu isə dildə 9 saitin 23 samit qədər işləndiyini ehtimal etməyə imkan verir. Habelə sonor samitlər adlanan dörd səs (m, n, r, l) musiqili tona malik olduqlarından poeziya üçün saitlər qədər musiqililik dəyərinə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sonorların dildə işləklik dərəcəsi bir sıra kar samitlərdən – musiqililik keyfiyyətindən məhrum samitlərdən çox yüksəkdir. Bir misal gətirək: Füzuli qəzəllərində elə beyt və ya misra tapmaq çətindir ki, bu dörd sonor səs orada işlənməsin, lakin onlarca beyt və ya qəzəl göstərmək mümkündür ki, orada p, f, x və başqaları işlənmir.

Şeir dilində samitlərin təkrarı (alliterasiya) haqqındakı müəllifin fikirləri də maraqlıdır. İlk dəfə A.Axundov şeirdə məntiqi vurğu və intonasiyanın əhəmiyyətini əsaslı şəkildə qeyd edir, ana dilimizin bu fonetik imkanlarından istifadə etmə yollarını göstərir, xüsusilə gənc şairlərin bu yerdə müvəffəqiyyətsizliyə uğrama səbəblərini şərh edir.

Müəllif yazılarının çoxunu şeir dili ilə əlaqədar problemlərə həsr etmişdir. Əlbəttə, şeirdən bəhs edən şəxsin özü də şairanə təbiətə malik olmalıdır, başqa sözlə, şairi, şeiri duya bilməli, onu düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Kitabda şeirlərlə əlaqədar verilən bəzi hökmlər ümumiyyətlə bədii dil baxımından maraqlıdır.

Bəzilərinin bədii dil üçün irəli sürdükləri müxtəlif “qadağan”ları, “olmaz”ları müəllif qəbul etməyərək yazır: “...Sənətkar bu və ya digər şivəyə aid, eləcə də unudulmuş sözlərdən, habelə başqa dillərdən dilimizə keçən sözlərdən tam azad və sərbəst surətdə istifadə edə bilər.”

Məlum olur ki, müəllif ədəbi dildən fərqli olaraq bədii dildə dialektlərimizin, arxaizmlərin, alınma sözlərin işlədilməsini təbii sayır. Çünki bədii dilin məqsədi emosionallıq yaratmaq, oxucuya təsir göstərməkdir.

Bədii dilin xəlqiliyi, zənginliyi, aydınlığı məsələləri müəllifi çox məşğul edir. O, Azərbaycan dilində elmi baxış məsələsini irəli sürür, bununla əlaqədar söz sənətkarları qarşısında ciddi tələblər qoyur.

Kitabdakı məqalələrdə bədii dilin ən müxtəlif problemlərinə toxunulur. Müəllif müəyyən edir ki, C.Məmmədquluzadənin satira dili ənənələrini müasir dövrdə daha çox S.Rəhimov və Mir Cəlal özlərinin fərdi üslublarına müvafiq davam və inkişaf etdirməkdədirlər.

Bir çox bədii əsərdə personajların nitqi, dialoqlar çox süni verilir, inandırıcı çıxmır. Müəllif yazır ki: “Əgər obrazın danışığı, nitqi onun xarakterinə uyğundursa, bu xəlqi dildir, əksinə, obrazın dili nə qədər gözəl və qanadlı fikirlərlə bəzədilir-bəzədilsin, onun təfəkkürünə uyğun deyilsə, onu xəlqi dil hesab etmək olmaz”.

A.Axundov məqalələrində tez-tez S.Vurğun yaradıcılığına müraciət edir, bu zəngin bədii irsin gənclər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsinə cəhd göstərir.

Gəncliyi ədəbiyyatımızın ən yaxşı nümunələri əsasında öyrətməyə çalışan müəllif konkret faktlar üzrə ayrı-ayrı gənc qələm sahiblərini bədii dilə dərinlən yiyələnməyə çağırır.

Ədəbi gənclik həmin kitabdan bədii dil üçün zəruri olan çox şey öyrənə bilər.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1974-cü il, 12 aprel, səh.3

FİLOLOGİYAMIZIN NAILİYYƏTİ: AZƏRBAYCAN SSR DÖVLƏT MÜKAFATINA TƏQDİM EDİƏN ƏSƏRLƏR

Dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına təqdim edilmişdir. Sovet dilçilik elmini əldə etdiyi son nailiyyətlər əsasında yazılmış həmin dərslik ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərsliyin nəşr olunması respublikamızın ictimai-mədəni və elmi həyatında mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Nəhayət, tələbələrimizin bu sahədə ehtiyacının təmin edildiyini xüsusi razılıq hissi ilə söyləyə bilərik. Güman edirik ki, həmin əsər stabil dərslik kimi uzun müddət tələbələrə xidmət göstərə biləcəkdir.

“Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi filologiyamızın, xüsusilə dilçiliyimizin mühüm nailiyyətidir.

İctimai hadisə olan dil digər ictimai hadisələrdən bir də daha çox mürəkkəb olması ilə fərqlənir. Dil olduqca mürəkkəb hadisədir və ona görə də onun tədqiqi çox ağır, gərgin əmək tələb edən bir işdir. Böyük müəlliflər kollektivi tərəfindən hazırlanan həmin əsər uzunmüddətli və gərgin axtarışların nəticəsidir.

Ali məktəblərdə bir sıra dilçilik fənləri (dil tarixi, tarixi qrammatika, ədəbi dil tarixi, dialektologiya, müqayisəli qrammatika və s.) də tədris edilir. Bütün bu fənlər içərisində müasir Azərbaycan dili mərkəzi, əsas yer tutur. “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyin nəşri digər dərsliklərin də nəşrinə təkan verəcəkdir.

Məhz dərslik xarakteri daşdığı üçündür ki, əsərdə təsviri metod üstünlük təşkil edir, dilin müxtəlif yarusları (mərhələləri) təsvir edilir. Əsərin ayrı-ayrı irqləri aşağıdakı müəlliflər tərəfindən yazılmışdır: 1-ci cild — Azərbaycan SS EA-nın müxtəlif üzvü, professor Ə.Dəmirçizadə; 2-ci cild— professor S.Cəfərov;

3-cü cild — M.Hüseynzadə; 4-cü cild — professor Ə.Abdullayev, professor Y.Seyidov, dosent A.Həsənov.

Əsərin birinci cildində müasir Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, habelə orfoepiya və orfoqrafiyası tədqiq edilir. Fonetika dilçilik elmləri içərisində ən dəqiq elm hesab olunur və buna görə də, bu elmin əsaslarının tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə dilimizin səs sistemi, sait və samitlər onların bütün ən mühüm fərqləndirici əlamətləri haqqında verilən yığcam və sərast məlumatlar qiymətlidir.

Əsərdə nitqin fonosemantik əlamətləri, avazlanma, durğu və s. məsələlərdən də geniş bəhs olunur ki, bütün bunlar filologiyamız üçün yeni və dəyərlidir.

İlk dəfə bu dərsləkdə Azərbaycan dilinin orfoepiyası belə geniş şəkildə işıqlandırılır. Məlumdur ki, xalqın nitq mədəniyyəti, ümumiyyətlə, mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Geniş, zəhmətkeş kütlələrin ədəbi nitqə yiyələnməsi işində orfoepiya normalarının işlənilib hazırlanmasının çox böyük rolu vardır. Bu baxımdan ədəbi tələffüz qaydaları haqqında irəli sürülən tövsiyələr müəllifin ümumiyyətlə dilçiliyimizin müvəffəqiyyəti qiymətləndirilə bilər. Orfoepiya ədəbi dilə məxsus şifahi normaların məcmusudur. Bu vaxta qədər adətən ədəbi dilin yazılı normalarına daha çox diqqət yetirilirdi, orta və ali məktəblərdə imtahanlarda şifahi dil normalarına riayət edilib-edilməməyinə o qədər də etmirdilər. Ədəbi tələffüzün elmi əsasları verilmiş həmin kitabdan sonra düzgün tələffüz məsələsinə xüsusi fikir veriləcəkdir.

Nəhayət, kitabın 3-cü hissəsində düzgün yazı qaydaları (orfoqrafiya) məsələləri öyrədilir. Yazı və orfoqrafiya prinsipləri kimi nəzəri məsələlər tədqiq edilməklə yanaşı burada çoxlu konkret təkliflər irəli sürülür, şəkilçilərin, mürəkkəb sözlərin yazılışı haqqında, apastrof haqqında, söz hissəsinin sətirdən-sətərə keçirilməsi haqqında oxucuya yardım göstərilir. Ədəbi dilimizin imla qaydalarında hələ də özünü göstərən bir sıra dolaşlıqlar, mübahisəli məsələlər bu əsərin nəşri ilə aradan qaldırılmış ola-

caqdır. Kitab habelə yazımızın daha sabit və elmi əsaslara malik olmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Dərsləyin ikinci cildi dilimizin leksikasını əhatə edir və iki bölmədən ibarətdir. Burada sözün ən mühüm xüsusiyyətləri, sözün mənası, çoxmənalılıq anlayışı, alınma sözlər haqqında geniş məlumat verilir. Habelə ədəbi dilin sözləri nitqdə aktiv və passivliyinə istifadə dairəsinə görə qruplaşdırılır. Azərbaycan dilinin frazeologiyası və leksikoqrafiya məsələləri haqqında araşdırmalar aparılır.

Bu cildin ikinci bölməsi söz yaradıcılığı problemlərinə həsr edilmişdir. Kitabda leksik, morfoloji və sintaktik yolla sözlərin yaranma prosesi izlənilir.

Məlumdur ki, səslər və sözlər hələ dil deyildir, bunlar qrammatika sayəsində ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaya bilər: Dilin mahiyyəti məhz qrammatika sayəsində müəyyənləşdirilir. Qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənir və iki böyük hissəyə bölünür: morfolojiya və sintaksis.

“Müasir Azərbaycan dili” dərsləyinin üçüncü cildi morfolojiyanın tətbiqinə həsr edilmişdir. Burada qrammatik məna, qrammatik forma, qrammatik kateqoriya kimi dərin məsələlər çox sadə və yığcam şəkildə şərh olunur. Nitq hissələrinin səciyyəvi bölgüsü verilir. Dilimizin morfoloji strukturunu tam əhatə etməyə çalışan müəllif on bir nitq hissəsi müəyyənləşdirir ki, bunlar da dörd qrupa ayrılır: müstəqil nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf), yamsılamalar, nidalar və köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat). Bütün bu bölgülər, qruplaşdırmalar öz yeniliyi və elmi dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Demək lazımdır ki, həmin kitab bir sözlə morfoloji bəhslərin dəqiqləşdirilməsində çox mühüm rol oynayır. Məsələn, çox zəngin xüsusiyyətləri olan feillərin ilk dəfə yeni bir qruplaşmasına rast gəlirik: müəllif məsdər, feili sifət və feili bağlama formalarını bir yerə cəmləyib, bir ümumi başlıq altında (“feilin zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə dəyişməsi”) təqdim edir ki,

biz bunu həm elmi-nəzəri, həm əməli-metodiki cəhətdən düzgün və müvəffəqiyyətli hal hesab edirik.

Dil müxtəlif mərhələlərdən (yaruslardan) təşkil olunmuş bir sistemdir: fonetik mərhələ, leksik mərhələ, morfoloji mərhələ və sintaktik mərhələ. Hər sonrakı mərhələ əslində əvvəli mərhələni də özündə ehtiva edir və buna görə də mürəkkəbləşmiş olur. Beləliklə sintaktik mərhələnin ən son və yüksək, habelə ən mürəkkəb mərhələ kimi zəngin xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Sintaksis elmi dilçiliyin ali mərhələsidir. Bütün digər dilçilik elmləri bu və ya başqa dərəcədə sintaksis ilə əlaqədardır. Deməli, sintaksis dilçiliyin ən mürəkkəb və dolaşq, həmişə mübahisələrə səbəb olan problemlərlə zəngin bir bölməsidir. Habelə ana dilinin əsas milli xüsusiyyətləri məhz sintaksis ilə bağlıdır və sintaksisdə təzahür edir. Təsadüfi deyil ki, sintaktik kateqoriyalar başqa millətlərə mənsub dilçilər tərəfindən o qədər də müvəffəqiyyətlə müəyyənləşdirilmir.

Tədqiqatda ağırlıq mərkəzinin sintaksisə düşməsinin daha bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Sintaksis morfoloji və semantik anlayışların da dəqiqləşdirilməsində, habelə inkişafında mühüm rol oynayır.

Dərslərin dördüncü hissəsi sintaksisin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada söz birləşmələri və cümlə problemi tədris olunur. Hər iki problem haqqında elmdə çox müxtəlif və bəzən də bir-birinə zidd mülahizələr, nəzəriyyələr mövcuddur ki, bunlar haqqında dilçiliyin əldə etdiyi ən düzgün və son nailiyyətlər xüsusi bir sadəliklə oxuculara təqdim olunur. Söz birləşməsinə bir tərəfdən sözdən (mürəkkəb sözdən), digər tərəfdən cümlədən düzgün fərqləndirilməsinin və hər kateqoriyanın həddlərinin müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Söz birləşmələrinin quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə habelə aparıcı (tabeədic) sözün hansı nitq hissəsinə daxil olması ilə əlaqədar ismi və feili birləşmələr adı ilə yenə iki yerə ayrılması və bu əsasda tədrisi də təqdirəlayiqdir.

Sintaktik təhlildə sintaktik əlaqələrin birinci dərəcəli rolu vardır və buna görə də sintaktik əlaqələr bəhsindən həm ali məktəb, həm də orta məktəb müəllim və tələbələri faydalana bilirlər.

Burada habelə əlavələr və xüsusiləşmələr, cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqədar olmayan sözlər, təktərkibli cümlələrin bütün növləri, cümlə üzvləri, cümlə əvəzləri haqqında ən zəruri hesab olunan məlumatlar oxucunun ümumi filoloji hazırlığının yeni işlənməsində mühüm rol oynayır.

Kitabın ən səliqəli bölmələrindən biri də mürəkkəb cümlələrə həsr edilən hissədir. “Mürəkkəb cümlə” anlayışı haqqı da sırf linqvistik məlumat əsərin ümumi dəyərini xeyli yüksəltmişdir.

İlk dəfə olaraq bu kitabda bir sıra yeni tipli budaq cümlələri müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da əsərin novator müəlliflər kollektivi tərəfindən hazırlandığını sübut edir.

“Müasir Azərbaycan dili” dərslisinin müəllifləri, F. Engelsin təbirincə desək, oxşarıqlar arasındakı fərqləri və fərqlər arasındakı oxşarıqları sərrast müəyyən edə bilmiş və buna görə də mühüm elmi və əməli əhəmiyyəti olan monumental bir əsər ilə elmi ictimaiyyətimizin razılığını və minnətdarlığını qazanmışlar.

“Bakı” qəzeti, 1976-cı il, 3 may, səh.3

QOŞMALARIMIZIN MÜDAFİƏSİ ÜÇÜN

Azərbaycan SSR EA-nın Dilçilik İnstitutu tərəfindən 1972-ci və 1973-cü illərdə “Dil mədəniyyəti” adlı iki kitabça nəşr olunmuşdur. Bu kitabçalarda gedən bəzi yazılarda qoşma və qoşma funksiyasında çıxış edən bir sıra sözlər (termin yoxluğundan bunları “qoşma” adlandıracağıq) haqqında irəli sürülən fikirlərə etiraz etmək lazım gəlir.

Kitabçada deyilir: “Məlum odluğu üzrə, Azərbaycan dili sintaktik quruluşa görə sintetik dillərdəndir. Yəni cümlədə söz-

lər arasındakı əlaqə əsasən şəkilçilərlə ifadə olunur” (1974, səh.11). (Əvvələn, dilin sintetik olub-olmaması “sintetik quruluş” ilə əlaqədar deyildir. İkincisi, Azərbaycan dili iltisacı dildir və adətən yalnız flektiv dillər “analitik-sintetik” deyə təsnif olunur. İltisacı dillərdə isə analitizm, sintetizm ünsürlərindən danışmaq olar).

Bu ümumi müddəa kitabçada gedən yazılara bir növ ton vermişdir. Azərbaycan dili sintetik dildirsə, onda analitik ifadə üsuluna qarşı çıxmaq lazımdır. Nəzərə alınmalıdır ki, xüsusilə XX əsrə dilimizdə analitizmə meyl yaranmış və müasir dövrdə o qədər inkişaf etmişdir ki, indi Azərbaycan dili analitik-sintetik dillərdən hesab oluna bilər. Biz bu meyli nümayiş etdirən çoxlu faktlardan birinə – müasir ədəbi-bədii dilimizdə qoşmaların bir əlaqə vasitəsi kimi rolunun artdığına diqqəti cəlb etmək istərdik.

Müasir dövrdə qoşma işlənən məqamlarda vaxtı ilə hal şəkilçiləri ilə kifayətlənirdi ki, bunu “sintetizm” əlaməti hesab etmək olar.

“...Söyləşdilər, *ondan* obalara qayıtdılar” (“Kitabi-Dədə Qorqud”); Xalq avam *olduğuna* onların işi işdir (N.B.Vəzirov); Su basan evlərdə nəm *olduğuna* bu evlərdə sakin olanlara bəzi naxoşluqlar ariz olur (“Əkinçi” qəzeti, 1875, №1); Şamın piyi çox olanda piltəni *boğduğuna* və az olanda piltə *çatmadığına* işi-ği kəm olur (“Əkinçi” qəzeti, 1876, №3); Bulağın yeri çuxur *olduğuna* geridən gələnlər bulaqda olan adamı görməzlər (A.Divanbəyoğlu); Qara kirpiklər sayə *saldığına* qızın gözlərinin işığı dəxi də artırdı (A.Divanbəyoğlu).

Göstərilən bu tipli misalları müasir ədəbi dilimizdə analitik yolla – bunlara müvafiq qoşmalar qoşmaqla ifadə edirlər. Maraqlıdır ki, belə ifadə tərzini müasir bədii ədəbiyyatda görən bəzi dilçilər “burada qoşma düşmüşdür (atılmışdır, ixtisar edilmişdir)” kimi hökmlər yürüdürlər. Bəziləri orta əsrlər abidələrində “*ondan* istədi qayıda” kimi ifadələrdə qoşmanın “düşdüyünü” (olmalı imiş: “*ondan* sonra istədi qayıda”) kimi söyləyirlər.

Əlbəttə, bu kimi ifadələrdə qoşmanın düşdüyünü söyləmək yanlışdır. Qədimlərdə sintetik ifadə tərzi daha üstün idi və bu da poetik dil üçün daha əlverişli idi. Müasir dövrümüzdə təfəkkürün daha artıq dəqiqləşməsi, müxtəlif (mətbuat, elmi) üslubların inkişafı analitik ifadə tərzinin inkişafına təkan vermişdir. Elə “Dil mədəniyyəti” kitabçalarının özündə işlənən qoşmalı birləşmələrdən bir neçəsini qeyd edirik (1972-ci ildə buraxılmış kitabçadan):

“Lakin bəzi hallarda hərfi tərcümənin təsiri altında müəyyən qaydalar pozulur” (səh.9).

Bəs “təsiri altında” tərkibi “”hərfi tərcümənin” təsiri deyilmi? “Təsiri altında” əvəzinə “təsiri ilə”, “təsirindən” (son halda sintetik yolla) demək olar.

“Mətbuatda....ismin tək və ya cəm halda işlədilməsi barədə sabit qayda yoxdur” (səh.16).

“İşlədilməsi barədə” əvəzinə “işlədilməsində” də demək olar.

“...qeyri-müəyyən sayların isimlərlə kəmiyyətə görə uzlaşması heç də təsadüfi xarakter daşımır” (səh. 18).

“Kəmiyyətə görə” əvəzinə “kəmiyyətə” də demək olar.

İsmin hal şəkilçiləri sintetik ifadə tərzi kimi çoxmənalıdır. Dəqiq təfəkkürün ifadə vasitəsi kimi səciyyələnən qoşmalı birləşmələri tərcümə (özü də “hərfi tərcümə”) nəticəsi hesab etmək və bu əsasla da onlara qarşı çıxmaq yanlış hərəkətdir. Ümumiyyətlə, hərfi tərcüməni rədd etmək də doğru deyildir. Bədii tərcümə üçün zəruri olan bu prinsip dilə, dilin inkişaf etdirilməsi məsələsinə tətbiq edildikdə özünü doğrulda bilmir.

Hələ 30-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbi nümayəndələri dilin zənginliyi və ifadə müxtəlifliyi məsələsinin onun “təmizliyi” məsələsindən əhəmiyyətli, mühüm olduğunu göstərirdilər. Çünki dilin “təmizliyi” qaygısı çox zaman onun yoxsullaşmasına, bəsitləşməsinə səbəb olur.

İstər məntiq, istər tarixilik, istərsə də xəlqilik təmayülü ilə bağlı olsun – fərqi yoxdur, hər hansı purizm adətən nitq mədəniyyətinə yalnız zərər verə bilər.

1974-cü ildə buraxılmış kitabçada “hərfi tərcümə nəticəsində sözcülyə yol” (səh.12) verildiyindən (“tərcümə nəticəsində” ifadəsinin özü hərfi tərcümə deyilmi?) bəhs olunur. 21-ci səhifədə göstərilir ki, “uşağım” sözü «мое дитя»-nin sətri tərcüməsidir. Halbuki burada nə hərfi, nə də sətri tərcümə yoxdur.

Kitabçada göstərilir ki, «для учебы» ifadəsi “oxumağa” yox, “oxutmaq üçün” (“oxumaqçün nə qədər dadü-fəğan etdim-sə” – M.Hadi), «в течение пятилетки» ifadəsi “beşillikdə” yox, “beşillik ərzində”, «при школе» ifadəsi “məktəbdə” yox, “məktəbin nəzdində” şəklində tərcümə edilir və beləliklə, bir tərəfdən Azərbaycan dilinin xüsusiyyəti (?) pozulur, digər tərəfdən də nitqdə yersiz sözcülyə yol verilir (“sözcülük” sözünə “yersiz” təyini artıqdır. Bu özü sözcülük deyilmi?).

Yuxarıdakı səhv fikir mətbuatda haqlı olaraq tənqid edilmişdir. Lakin “Dil mədəniyyəti” kitabçalarında qoşmalar sıxışdırılır və dilimizdə artıq sabitləşmiş bir sıra ifadə tərzləri pislənir. Göstərilir ki, “Rus dili kafedrası üzrə - baş müəllim 1 yer” birləşməsində “üzrə” qoşması artıq işlədilibmiş. Bəs, axı belə ifadə tərzini ədəbi dilimizdə sabitləşib-sə, bunu hal şəkilçisi və durğu işarəsi ilə əvəz etmək nə üçündür. Nəyə lazımdır? Belə əvəz etmələrin mənası, əhəmiyyəti yoxdur.

Kitabçadakı məqalələrin biri “...Tərəfindən” adlanır. Burada deyilir ki, institut tərəfindən “verilmiş tələbə bileti itdiyi üçün etibarsız sayılır” tipi cümlələr “məchul quruluşlu” cümlələrdir (əlbəttə, burada “itdiyi üçün” əvəzinə “itdiyindən” də demək olar. Lakin niyə “itdiyi üçün” deyilməsin?) “Məchul quruluşlu cümlə” tipi dilçiliyimiz üçün yenidir, buna görə də diqqəti cəlb edir. Xəbəri feilin məchul növündə işlənən cümlələr sabitləşmiş termin ilə - “Şəxssiz cümlə” adı ilə tanınır. Sabit termini dəyişmək zəruri deyildir. “Məchul quruluşlu cümlələrdə, yəni

xəbəri feilin məchul növü ilə ifadə olunan cümlələrdə” – deyən müəllifin bu yeni termini filologiyamızda məqbul deyildir.

Məqalədə “tərəfindən” özünə qarşı çıxılır və “ümumiyyətə, ədəbi dildə “tərəfindən” sözü yersizdir”(?) deyə qəribə bir hökm irəli sürülür. 41-ci səhifədə “tərəfindən” sözünə hücum edilən kitabçanın 19-cu səhifəsində deyilir: “Bəzi cümlələrdə eyni söz və ifadələrin təkrarı müşahidə edilir ki, bu da əsas fikrin şagirdlər tərəfindən anlaşılmasını çətinləşdirir”(Kitabçanın redaksiya heyəti on nəfərdən ibarətdir). Deməli, bir müəllif tərəfindən qadağan edilən söz eyni kitabçada başqa bir müəllif tərəfindən uğurlu şəkildə işlədilmişdir.

Dil faktlarını ümumi inkişaf perspektivi baxımından, müxtəlif üslublar sistemi baxımından, sinonimik ifadə üsullarının varlığının ədəbi dilin zənginliyi əlaməti olması baxımından qiymətləndirmək lazımdır.

“Sovet kəndi”, 1982-ci il, 13 mart, səh.3

“DİL XALQIN BÖYÜK SƏRVƏTİDİR”

“Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Sovet hakimiyyəti, Lenin milli siyasəti, Azərbaycan dilinin əsl tərəqqisi üçün müstəsna dərəcədə əlverişli imkanlar yaratmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili görünməmiş zivələrə qalxmış, müasir poeziyanın və nəsrin, elm və texnikanın, kargüzarlığın və fəal ictimai-siyasi həyatın hərtərəfli inkişaf etmiş dilinə çevrilmişdir. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır... Bununla əlaqədar olaraq

mətbuat, radio, televiziya, teatr, kino işçilərinə, mühazirəçilərə və müəllimlərə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır.”

Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Ə.Əliyev yoldaşın 1981-ci il iyunun 12-də respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən gətirilmiş bu sitat bir proqram sənəd kimi dönə-dönə nəzərdən keçirilməli, öyrənilməlidir.

Tofiq Rüstəmovun bu yaxınlarda çapdan çıxan “Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi” kitabı ilə tanışlıq nəticəsində oxucuda belə bir qənaət yaranır ki, həmin əsər yuxarıdakı göstərişlər əsasında və bu göstərişlərə cavab olaraq yazılmışdır. “Mərtif” nəşriyyatının çap etdiyi bu kitab ADU-nun jurnalistika fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Bir sıra maraqlı və bir-biri ilə daxilən üzvi vəhdət təşkil edən bölmələrdən ibarət kitabda tədqiqat obyektinin nəzəri və təcrübə məsələləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə şərh və izah olunur. Müəllif tədqiqat predmetinin mahiyyətini, onun komponentlərini sərrast şəkildə və elmin müasir tələbləri səviyyəsində dəqiqləşdirir. “Ədəbi redaktənin predmeti yazılı mətni qiymətləndirmək, dəyişdirmək, kütləvi auditoriyaya çatdırmaq üçün hazır şəklə salmaqdır”. Müəllif göstərir ki, redaktənin üç cəhəti – mövzunun seçilməsi, onun şərh, mətnin ədəbi cəhətdən işlənməsi qırılmaz vəhdət təşkil edir.

Ölkəmiz başdan-başa savadlılar diyarıdır. Yüksək məna-viyyətli sovet adamının başlıca keyfiyyətlərindən biri siyasi, ictimai, mədəni məsələlərlə dərinədən maraqlanmasıdır. Adamlar “Dünya bu gün”, “Beynəlxalq panoram”, “Yeniliklər” və s. kimi televiziya verilişlərinə baxmağa mütləq cəhd edir, səhər açılarda öncə qəzetləri nəzərdən keçirməyə tələsirlər. Siyasi və publisist ədəbiyyata meyl artmış, partiya xadimlərinin, müharibə veteranlarının xatirələrindən ibarət yazılar ilk növbədə oxunmağa başlanılır. Bu isə o deməkdir ki, cəmiyyətimizdə ayrı-ayrı fərdlərin və bütünlükdə kollektivin həyatında siyasiləşmə, ictimailəşmə meyli qüvvətlənmişdir. Müasir ziddiyyətli dünyamızda gedən

ideoloji mübarizədə hər kəsin yeri, fəal həyatı, vətəndaşlıq borcu dəqiq müəyyən edilməlidir.

Bütün bunlar geniş mənada jurnalistləri həm ideya, həm də ixtisas baxımından yüksək səviyyədə durmasını tələb edir. Təsadüfi deyil ki, T.Rüstəmovun kitabının ikinci bölməsi “V.İ.Lenin və ədəbi redaktə” adlanır. Uzun illər boyu müxtəlif qəzet və jurnalların təşkilatçısı və redaktoru olmuş V.İ.Leninin ümumiyyətlə, mətbuat haqqında mülahizələri, qeydləri, xüsusilə də əməli redaktə fəaliyyəti haqqında verilən məlumat kitabının maraqlı bölməsidir. Müasir Azərbaycan mətbuatı öz gündəlik fəaliyyətində V.İ.Lenin ənənələrinə əsaslanır. Bunlardan biri faktların, misalların, nəticələrin doğruluğu və dürüstlüyü prinsipidir. Digər prinsip redaktə prosesində şərhin populyarlığının təmin edilməsidir. V.İ.Lenin “Düzgün həqiqətlərin qəliz şəkildə ifadə” olunmasına qəti etiraz edirdi. Vladimir İliçin redaktörlük fəaliyyətini səciyyələndirən daha bir mühüm cəhət müəlliflərə, onların yaradıcılığına həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməsidir.

V.İ.Lenin ənənələrini davam etdirən müasir partiyalı mətbuatın, partiyalı ədəbi redaktənin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də dil və üslub məsələlərinə çox böyük əhəmiyyət verilməsidir. Müxtəlif başlıqlar verilsə də, əslində bütün qalan fəsillər tamamilə (və ya qismən) məhz dil və üslub məsələlərinə həsr edilmişdir.

V.İ.Lenin mətbuatda ibarəli yazılara əsla imkan vermir, belə yazı müəlliflərinə qarşı geniş mübarizə aparırdı. Yüzlərlə məqalə və kitablarında, məruzə və çıxışlarında ibarələrə, ibarəçilərə, ibarəpərdazlara qarşı mənfi münasibətini bildirən Vladimir İliç ibarəçiliyin mənfi nəticələrini, proletar işinə zərərini çox böyük məharətlə açıb göstərirdi. Partiyalı mətbuatda söz birbaşa, müstəqim və aydın deyilməli, məna sərrast və dəqiq olmalıdır. İkibaşlı sözlərə, qeyri-müəyyən nitqə əsla yer vermək olmaz. Maraqlıdır ki, Azərbaycan mətbuatı da ilkin yaranışından bu

ibarəpərdazlıqla mübarizə aparmalı olmuşdur. H.Zərdabi ibarə ilə danışmağı mənfi bir hal hesab edirdi.

Çox maraqla oxunan bu gərəkli kitabda irəli sürülən fikirlər konkret faktlarla əsaslandırılır, bu və ya digər mülahizənin düzgünlüyünün sübut edilməsi üçün qüdrətli qələm sahiblərinin əsərlərindən istifadə edilir. Bütün bunlar yeni mövqedən işıqlandırılır. N.Nərimanovun, Ü. Hacıbəyovun, C.Məmmədquluzadənin, M.F.Axundovun, M.S.Ordubadinin, M.İbrahimovun bu və ya digər dil hadisəsi fikirlərindən ustalıqla faydalanan müəllif sırf elmi-nəzəri faktları gündəlik əməli məsələlərlə uzlaşdırır.

Əsər çox böyük zəhmətin bəhrəsidir. Müəllif həm jurnalistika, həm də ədəbiyyatşünaslıq məsələlərindən dərinlən və ətraflı söhbət açır, geniş tədqiqatlar aparır. Bu hələ azdır. T.Rüstəmov dil nəzəriyyəsi və nitq mədəniyyəti baxımından istedadlı tədqiqatçı kimi bir sıra dəyərli araşdırmaları ilə ümumiyyətlə filologiyamıza çoxlu yeniliklər gətirmişdir. Müvafiq məsələlərlə əlaqədar rus və Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan başlıca əsərlərlə tanış olan müəllif öz fikrində ardıcılıdır. T.Rüstəmov Azərbaycan dilində nəşr olunan bütün mərkəzi qəzet və jurnalları, habelə bütün rayon qəzetlərini diqqətlə nəzərdən keçirmiş, əldə edilən müvəffəqiyyətləri qeyd etməklə yanaşı, buraxılan nöqsanları da sərrast müəyyənləşdirmişdir. Həmin nöqsanları ümumiləşdirmə yolu ilə gedən müəllif bunları islah etmə yollarını da qeyd etməklə bir öyrədici, müəllim kimi nəcib, xeyirxah iş görmüş olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki informasiyanın sürətlə yayıldığı, genişləndiyi müasir dövrdə mətbuat dilinin rolu və funksiyası, ümumi ədəbi dil daxilində mövqeyi qüvvətlənmişdir. Odur ki, T.Rüstəmovun qənaətləri, gəldiyi ümumiləşdirici nəticələr də məhz ədəbi dilimiz baxımından qiymətləndirilməlidir. Məsələn, “Sərlövhənin seçilməsi” başlığı təkə qəzet məqalələrinə aid olmayıb, daha geniş mənə və əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilçiliyində transliterasiya məsələləri işlənilməmiş, bu sahədə heç bir əsər yazılmamışdır. Buna baxmayaraq jurnalist müəllif xüsusi adların – şəxs adlarının, coğrafi adların

yazılışı haqqında düzgün mülahizələr yürüdür, xeyirli məsləhətlər verir.

T.Rüstəmovun bu kitabı ədəbi redaktə məsələlərinə həsr olunmuş ilk iri həcmli əsər kimi qiymətlidir.

“Bakı” qəzeti, 1984-cü il, 7 aprel

**FOLKLORŞÜNASLIĞA HƏDİYYƏ:
A.NƏBİYEV. AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN
JANRLARI**

Filologiya elmləri doktoru, professor Azad Nəbiyevin əsərlərində folklorumuzun ayrı-ayrı sahələri tədqiq edilir, zəngin el sərvətimiz bizə daha dərinədən və ətraflı tanıtılır. Müəllifin bu yaxınlarda Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatında işıq üzü görmüş “Azərbaycan folklorunun janrları” kitabında folklorumuzun az işlənmiş, əsasən isə heç işlənməmiş, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmiş məsələləri araşdırılır. Dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuş bu kitab iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “İlkin əməklə bağlı yaranan nəğmələr” adlanır. Burada müxtəlif əmək nəğmələrindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan xalqı lap qədimdən əməyi sevmiş, təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuşdur. Xalqımız əkinçilik, qoyunçuluq, maldarlıq, ovçuluq, balıqçılıq, inəkçilik, toxuculuq, boyaçılıq, arıçılıqla əlaqədar nəğmələr, tapmacalar, atalar sözləri yaratmış, bu yolla öz istək və arzularını, dərini və sevincini bildirmiş, ağır zəhməti yüngülləşdirməyə can atmışdır. Ən qədim əmək nəğmələrimiz ritmik səs komplekslərinin müxtəlif tənasübdə təkrarından ibarət olmuşdur. Müəllif düzgün qeyd edir ki, əmək prosesində deyilən ilkin “a”lar, “ha”lar, “ho”lar xalq poeziyasının rüşeymləridir. Filologiyamızda işlənən totem, onqon və s. terminlər əvəzinə dilimizdə tarixən sabitləşən “baba” sözü vardır. Qış baba, Yel baba,

Ovçu baba və s. müəllifin gətirdiyi nümunələrdən məlum olur ki, dilimizdə Gün baba da işlənirmiş:

Gün babam
Od atında...
Yel babam
Yel atında...

Yeri gəlmişkən A.Nəbiyev Azərbaycan milli əsatinin varlığına şübhə edənlərə həm gətirdiyi çoxlu faktlar, həm də nəzəri görüşləri ilə cavab vermişdir. Yaradıcı təfəkkür sahibi olan böyük bir xalqın min illər boyu yaratdığı mənəvi xəzinəni təkcə toplamaq, qorumaq yox, həm də elmi əsaslarla şərh etmək çox mühümdür. Ləp bu yaxınlarda mətbuat orqanlarımızın birində dərc olunan yazıda “Ağzı qara boz bəylər, dinsən ağzın əyilər” tapmacasını “boş, mənasız” bir şey hesab edən müddəa irəli sürülmüşdür. Halbuki burada xalqın ən qədim əsətiri mühafizə olunur. Yəni demək istəyirəm ki, xalqın yaradıcılıq xəzinəsindən bəhs edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır. A.Nəbiyev məhz bu yolla getmiş, necə deyərlər, yüz ölçüb, bir biçmiş, müddəalarını elmi əsaslarla izah etməyə çalışmışdır. Əsərin ikinci hissəsi məişət həyatı ilə bağlı yaranan nəğmələrin tədqiqinə həsr edilmişdir. Burada mövsüm mərasimi, habelə məişət mərasimi ilə əlaqədar nəğmələr geniş miqyasda, tutarlı faktlar əsasında aparılır. Bu fəsilə inanclar, andlar, alqış və qarğışlar, əfsunlar, fallar, türkəçarələr, yalanlar, dualar, cadular ilk dəfə müasir marksist folklorşünaslıq baxımından araşdırılır. Beləliklə, müəllif folklorşünaslığa bir sıra yeni anlayışlar, kateqoriyalar daxil etmişdir ki, bu da əsərin dəyərini xeyli artırmışdır. Əsərdə bir sıra söz və ifadələrin araşdırılması da razılıq hissi doğurur. Müəllif “ho”, “holavar” haqqında, habelə “saya” sözü və s. sırf folklor vahidləri ətrafında araşdırmalar aparmışdır. Xalqımızın bütün varlığı, həyatı, məişəti nəğmə ilə yoğrulmuşdur. Babalarımız nəğmə ilə doğulmuş, nəğmə ilə ad almış, nəğmə ilə də həyatdan köçmüşlər. Bu

nəğmələrdəki nəqəratların, “alliterasiyalı poeziyanın” daha qədim olduğu barədə müəllifin mülahizələri elmi əsasla malikdir:

Salı salan,

Salı tut.

Topu salan,

Topu tut.

Azad Nəbiyevin əsərinin bütün məziyyətlərini qeyd etməklə yanaşı bu mövzunun heç olmasa otuz, əlli il bundan əvvəl işlənmədiyi təəssüf doğurur. Çünki xalqımızın zəngin mərasimlərinin əksəriyyəti tədricən sıradan çıxmış, hafizələrdən silinmişdir. Təsadüfi deyildir ki, A.Nəbiyev də bir sıra nəğmələri, ifadələri toplaya bilməmişdir.

Daha bir qeyd. Kitabda “kartla falabaxma”dan da bəhs olunur. Bu fal növü Azərbaycanın qədim həyat tərzilə bağlı deyildir, başqa xalqlardan alınmışdır. Müəllifin göstərdiyi kimi, “kartla falabaxma”larda söz və mətnlər az iştirak edir”. Şübhəsiz ki, ən qüdrətli söz sənətkarı xalqdır. Xalq yaradıcılığı nümunələri sərvətimizdir, milli-mənəvi xəzinəmizdir. Odur ki, bu xəzinənin qədrini bilənlərin hər bir yeni, dəyərli əsəri oxucuların böyük sevincinə, razılığına səbəb olur.

“Sovet kəndi” qəzeti, 1984-cü il, 4 oktyabr, səh.3

“EL-OBAMIZIN ADLARI”

Bu vaxta qədər respublikamızda olan coğrafi adların tədqiqatı ilə, əsasən, tarixçilər və coğrafiyaşünaslar məşğul olurdular. Son illərdə onların dilçilik baxımından tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin ümumi inkişafı, öz mövzu dairəsini genişləndirməsi ilə əlaqədardır. Tofiq Əhmədovun “El-obamızın adları” (“Gənclik”, 1984), A.Axundovun “Torpağın köksündə tarixin izləri” (“Gənclik”, 1983) kitabından sonra bu sahədə yazılmış ikinci tədqiqatdır. T.Əhmədov bu orijinal əsərində toponimlərin izahı zamanı təkcə linqvistik təhlillə kifayətlənməmiş, onların meyda-

na gəlməsi, müxtəlif səbəblərə görə başqası ilə əvəzlənməsi problemlərini də tarixilik baxımından aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Onomatoloqlar haqlı olaraq coğrafi adları xalqın tərcümeyi-halı hesab edirlər. Buna görə də ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər xalqımızın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirən “El-obamızın adları” kitabını Azərbaycan xalqının həyat salnaməsi adlandırmaq olar.

Kitabın ən maraqlı və geniş bölmələrindən biri “El-oba” adları (Oçerklər)” adlanır. Burada toponimlərin ən böyük sahələrindən biri olan oykonimlər (kənd, qəsəbə, şəhər və s. yaşayış məntəqələrinin adları) izah olunmuşdur. Müxtəlif mənbələrdən və elmi ədəbiyyatdan yaradıcı şəkildə bəhrələnən müəllif səbir və təmkinlə 300-ə qədər oykonimin əməlgəlmə tarixi və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir.

T.Əhmədov oykonimin adı və ya tarixi ilə əlaqədar, onu təşkil edən etnik qruplar haqqında da ətraflı danışır. Bu isə gələcəkdə xalqımızın etnik tərkibini öyrənəcək tədqiqatçılara zəngin material verəcəkdir.

Dünyada “saf” dil olmadığı kimi, yalnız bir xalqa məxsus saf adlar sistemi də ola bilməz. Adlar, əsasən, başqa dillərə tərcümə olunmadığı üçün, bir növ beynəlxalq sözlər də hesab olunur. Azərbaycan oykonimlərinin də müəyyən qismi ərəb, fars, rus və b. xalqlara məxsus sözlərlə əlaqədardır.

T.Əhmədov oykonimləri törəmə yollarına görə yeddi qrupa bölür. Burada hər qrupda oykonimlər quruluşuna görə üç qrupa (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) bölünür və morfoloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, mürəkkəb oykonimlərin komponentləri arasındakı mənə və sintaktik əlaqələr hərtərəfli izah edilir.

Kitab gənclər üçün nəzərdə tutulsa da, geniş oxucu kütlələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır Axı, hamı el-oba adlarının meydana gəlməsini, tarixini və s. öyrənmək, bilmək istəyir.

Kitab anlaşıqlı, sadə dildə yazılmışdır. Lakin əsərdə mübahisəli, ziddiyyətli fikirlər də yox deyildir. Məsələn. Böyük

Qışlaq, Yuxarı Qışlaq, Orta Qışlaq (səh. 113). Dəlilər. Cırdaxan, Əsrək Cırdaxan, Şıxlar (səh. 120) və s. kimi oykonimlər ismi söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb adlar hesab edilir. Demək, Quşyuvası, Neft daşları (səh. 106), Çayarxı, Çay Üzü (səh. 107) kimi müxtəlif formalı oykonimlər arasında fərq görülmür. Halbuki, bitişik yazılan bu cür oykonimlər mürəkkəb ad, ayrı yazılanlar isə ad birləşməsidir.

Bunlardan başqa, kitabda mətbəə xətlərinə da (məs.: leksik-semantik – səh. 96, atrotoponim – səh. 124 və s.) yol verilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, “El-obamızın adları” kitabı təkcə T.Əhmədovun yaradıcılığında deyil, Azərbaycan onomastikasında nailiyyət hesab edilməlidir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1985-ci il, 24 iyul. səh. 4.

*Musa Adilov
Ənvər Abbasov*

“KOMİK-BƏDİİ VASİTƏLƏR”

Bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə ədəbiyyatşünaslar ayrı-ayrı yazıçıların həyatını və yaradıcılığını tədqiq etdikcə onların əsərlərini dil və üslub cəhətdən də xarakterizə etməyə meyl göstərmiş, satirik əsərlərdə komizmi ifadə edən vasitələrə toxunmuşlar.

Eləcə də bir sıra dilçi alimlərin yaradıcılığında dil və üslub problemi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin həmin problemlə bağlı sistemli tədqiqat aparılmamış, komik bədii vasitələr ayrıca araşdırılmamış, onların xüsusiyyətləri haqqında konkret fikir söylənilməmişdir. Bu yaxınlarda filologiya elmləri namizədi Qəzənfər Kazımovun çapdan çıxmış “Komik-bədii vasitələr” (elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor T.Hacıyev-

dir) filoloji tədqiqatlar sistemində həmin problem baxımından nəzərə çarpan boşluğu doldurmuş, eyni zamanda həm ali, həm də orta ümumtəhsil məktəblərində bədii əsərlərin dil və üslubu üzrə iş aparın müəllimlərin yaxın köməkçisinə çevrilmişdir.

Əsər iki hissədən ibarətdir. “Komizm və dil” adlanan ilk bölmədə mövzu ilə bağlı ümumi məsələlər əhatə edilir. Burada ilk söz kimi gülüşün gücündən danışılır, komik üslubda yazan yazıçı və şairlərimizin adı çəkilir. Omim anlayışının mahiyyəti açılır. Komimin konkret formaları göstərilir. Başlanğıc hissədə komizmin ədəbi, estetik anlayışlar kimi araşdırılması, mövcud fikirlərə istinad edilərək məqsədəuyğun nəticələrin əldə olunması maraqlı cəhət kimi diqqəti cəlb edir.

Kitabın əvvəlində problem baxımından tədqiqata gətirilmiş fikirlər sadəcə sadalanmır. Onlar saf-çürük edilməklə təhlil olunur. Burada tədqiqatçının ağıllı məntiqindən irəli gələn yekunlaşdırıcı mülahizələr həmin fikirləri ümumiləşdirir. Belə məlum olur ki, “komik vasitə” və “komik üsul” eyniyyət təşkil etmir. Onlar orijinal anlayışlar olmaqla bir-birilərindən kəskin şəkildə fərqlənirlər.

Əsərdə komik yaradıcılıq haqqında məlumat vermək və komik əsərlərin dili haqqında təsəvvür yaratmaq zəruri hesab edildiyindən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir.

Müəllif əsərdə komik-bədii vasitələrin yalnız ikisindən – leksik və frazeoloji vasitələrdən danışır, onların komik vasitə rolunda çıxış edə bilmək imkanlarını araşdırır. “Komizm vasitələri” adlanan ikinci bölmədə məhz bu məsələlər şərh olunur. Komik-bədii vasitələrin araşdırılması, xüsusiyyətlərinin göstərilməsi üçün 20-30-cu illərdə Azərbaycan sovet nasirlərindən Simürğ, B.Talıblı, Qantəmir, Mir Cəlal və S.Rəhmanın əsərləri əsas obyekt kimi götürülür. Əsərdə sözlərin komik potensialından xüsusi olaraq danışılır. Eyni zamanda bu potensialdan istifadə haqlı olaraq “söz ustasının yenilik məharəti” hesab edilir. Ədəbi-bədii yaradıcılıq tarixindəki belə söz ustalarının adı çəkilir və xüsusi

olaraq 20-30-cu illərin nəsr dili əsasında komizm yaradan leksik vasitələrin xüsusiyyətləri araşdırılır.

Tədqiqat prosesində məlum olmuşdur ki, leksik vahidlərin komizmi həm də onların üslubi mövqeyinin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesdə sözlər gözlənilməz çalarlıqda işlədilməklə əsərin üslubuna komik bir məna gətirir. Məsələn, “Vay, donuz oğlu, cəddin belinə qumbara salsın” (M.Cəlal); “Arvad yıxan evi fələk də remont eləyə bilməz” (S.Rəhman).

Müəllif bədii əsərlərin dilində işlənən bu cür leksik vahidləri haqlı “yad mühitə” düşən sözlər adlandırır və əsərin müəyyən hissəsində bu tipdən olan sözlərdən istifadənin orijinal xüsusiyyətlərini qeyd edir.

Məlum faktdır ki, qarğış, söyüş, alqış, əzizləmə, məhəbbət və s. ifadə edən sözlər də digər leksik vahidlər kimi özünəməxsus yerə malikdir. Onların komik məna çalarında işlənməsi satira vasitəsinə çevrilməsi ilə bağlıdır ki, bunun üçün həmin sözlər kinayə intonasiyası və əks məna ifadə etməlidir. Belə bir spesifik cəhətin daha qabarıq verilməsi üçün kitabda tədqiqat obyektinə çevrilmiş komik əsərlərdən nümunələr gətirilir. Həmin nümunələr komik olmayan adi nəsr əsərlərindən götürülmüş nümunələrlə müqayisədə verilir. Beləliklə, komik çalarda işlənmiş söz oxucuya daha aydın çatdırılmaq üçün fərqləndirilir.

Komizmi qüvvətləndirmək üçün dildə məcazların müxtəlif növlərinin imkanlarından istifadə etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu, həm əsərin bədii-emosional qüvvəsini artırır, həm də yeri gəldikcə komizmin tərkib elementi kimi çıxış edir. Ona görə də dilin daxili imkanında mövcud olan bu fakt da tədqiqatdan kənar qalmır.

Daha sonra isə leksik vasitə kimi bədii əsərlərin dilində geniş istifadə olunan şəxs adlarından, onların komik vasitə rolu oynamasından danışılır.

Komizmi yaratmaq, onu qüvvətləndirmək üçün komik əsərlərin dilində frazemlər heç də leksik vasitələrdən az rol oynamır. Xüsusilə 20-30-cu illərdə yaranmış nəsr əsərlərində bu

cəhət daha çox nəzərə çarpır. Ona görə də “Frazeoloji vasitələr” başlığı ilə verilmiş hissədə bu məsələdən ətraflı danışılmışdır. İlk növbədə frazeoloji vahidlərin komik təbiətindəki xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Müəllif başlıca olaraq tədqiq etdiyi dövrə aid əsərlərə istinad etmiş və frazeoloji vahidlərin komik təbiətindəki orijinal keyfiyyətləri qeyd etmişdir. Daha sonra isə konkret olaraq məsələlərin və aforizmlərin komizmi üzərində dayanmış, bədii nümunələrdən gətirilmiş faktlara istinad etməklə fikirlərini əsaslandırılmışdır.

Haqlı olaraq müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir ki, komik nəsr əsərlərində frazeoloji vasitələrdən istifadə iki planda həyata keçirilir: yazıçıya məxsus olan epik təhkiyə dilində; obrazların danışığında. Hər iki planda istifadə olunan frazeoloji vasitələr əsərlərin komik təsir gücünü artırmaqla yanaşı, ona olan marağı qüvvətləndirir.

Əsərdə maraq doğuran cəhətlərdən biri də onun struktur və məzmun cəhətdən möhkəm və bütöv olması ilə əlaqədardır. Əsərdəki bütün başlıqlar biri digərini tamamlayır. Burada nəzəri müddəalarla bədii faktlar arasında möhkəm bağlılıq vardır. Bütün bu cəhətlər isə onu göstərir ki, əsər mükəmməl məntiqi əsaslar üzrə işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 20-30-cu illərin nəsr dilində leksik və frazeoloji vahidlərin təzahür formalarında orijinal cəhətlər çoxdur. Əsərdə bu cəhətlər bütövlüklə əhatə olunmuşdur. Lakin onların elmi təsnifatı verilməmişdir. Bu isə əsərin oxusu zamanı həmin xüsusiyyətlərin ardıcıl izlənməsi işini çətinləşdirir.

170-ci səhifədə belə bir hökm verilir: “Nəsr dilində komik feili birləşmələr ismi birləşmələrdən zəngindir”. Lakin sonra nəsrdə feili birləşmələrin zənginliyinin səbəbi araşdırılmışdır. Ona görə də bu cəhətin feili birləşmələrə aid orijinal xüsusiyyətlərləmi, yaxud yazıçı üslubu iləmi bağlı olması aydınlaşdırılmış qalır.

Kitab komik-bədii vasitələr probleminə həsr olunmuş ilk fundamental tədqiqat əsəridir. Güman edirik ki, ədəbiyyatşünas-

lıq və dilçilik elmləri arasında müştərək və çətin hesab olunmaq-
la dilçi sərəştəsi tələb edən mühüm məsələyə həsr edilmiş bu
monoqrafiya oxucuları razı salacaqdır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1985-ci il, 15 fevral, səh.6

İLK ADDIM: KAMRAN DADAŞOĞLU. DÜNYAMIZ UŞAQ GÖZÜNDƏ

Bu janrı ifadə edən termin hələ formalaşmayıb. Odur ki, əsərin müəllifi məşhur sovet yazıçısı V.Katalenin sözlərinə əsaslanaraq öz kitabının “həm roman, həm hekayə, həm poema, həm xatirə, həm də məktub” olduğunu göstərir.

K.Dadaşoğlu görkəmli ədəbiyyat tədqiqatçısı, həm də istedadlı yazıçıdır. Müəllif öz övladları Nicat və Leylanı bizim dünyamıza qədəm qoyduqları gündən başlayaraq səkkizillik inkişaf yolunu izləmiş, onların bütün hərəkət və rəftarlatını, davranış – işlətdikləri dil faktlarını qələmə almışdır.

Demək lazımdır ki, bu səpkidə əsərlər bir sıra xalqlarda çox yazılır və maraqla qarşılır. Təsadüfüdür ki, hazırda insanın özünü öyrənən elmlərə, xüsusilə dilçilik və psixologiya elmlərinə, onların inkişafına xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilir. Azərbaycan uşaq dilinin, onun yaranma və inkişaf qanunauyğunluqlarına, daxili mexanizmi öyrənmək üçün uşaqların həyat yolunu izləməyin çox böyük əhəmiyyəti şəxsizdir.

Müasir dövrdə uşağın ana dilini mənimsəməsi prosesini psixolinqvistika elmi öyrənir və elmin inkişafı sayəsində dünya dilçiliyində uşaq dilinə maraq get-gedə artmaqdadır. Bunun başlıca səbəbi odur ki, ümumiyyətlə, dilin və nitqin tədqiqi üçün uşaq dili çox zəngin və əlverişli material verir. Uşağın dil mexanizmini, bu mexanizmin inkişaf xüsusiyyətlərini və mərhələlərini izləmək uzun müddətli gərgin əmək tələb edən bir işdir.

Bütün uşaqlar kimi Nicat da, Leyla da elə çoxlu sözlər, ifadələr, cümlələr işlədirlər ki, onları böyüklərdən eşitməmişlər. Onlar yalnız həmin körpələrin ilk böyük ixtiralarıdır.

Nicatın məşhur sözlərindən biri “şanqabad”dır. Müəllif yazır: “bu nə söz idi, Nicat onu haradan eşitmişdir, heç kəs bilirdi”. Leyla axıncı mərtəbəni “hündürüncü mərtəbə” adlandırır. Avtomat qələmin mürəkkəbi ilə əlini bulamış Nicat deyir: - Ata, elim yazıldı.

Böyüklərdə belə sözyaratma qabiliyyəti müstəsna hallarda özünü göstərir. Nicat isə yeni sözlər düzəldə bilir.

Nicat bibisi Şəkərin adını Şəkəş kimi işlədir. Atasından tələb edir ki, onu “Nicat” yox, “Dubuş” çağırın. Nicat öz anasını çox vaxt “Ayrıqız” çağırır. Nicat kefikök olanda bacısı Leylaya “Leyluş” deyər müraciət edir.

Son vaxtlara qədər tədqiqatçılar güman edirdilər ki, uşağın dil qabiliyyəti, dil vərdişi yalnız böyüklərin təsirindən irəli gəlir, yəni uşaq böyükləri təqlid etməklə məşğul olur, onlardan eşitdiyi dil vahidlərini müxtəlif şəraitə tətbiq etməklə kifayətlənir. Deməli, yalnız yaşlıların dediklərini təkrarlamaqla dilə yiyələnirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, təkrarlama tutuqşunun işidir, uşağın dili mənimsəməsi çox ağır, gərgin yaradıcılıqdır. Yuxarıdakı hökmlər uşağın tamamilə yeni sözlər, ifadələr düzəltməsi faktlarını izah etmək üçün bəs deyil. Müasir elm müəyyənləşdirmişdir ki, uşaqda çox böyük əqli imkanlar, qabiliyyət vardır və dilə yiyələnmək işində uşaq heç də passiv bir məxluq deyil, dili hazır şəkildə qəbul və ya təqlid etmir. Məlum olur ki, uşaq öz dilini özü yaradır, təqlidçiliklə yox, yaradıcılıqla məşğul olur, bu mürəkkəb idrak prosesində çox böyük fəallıq göstərir.

Budur, Nicatın aşağıdakı ifadələrinin hər biri yaradıcılıq məhsuludur. Tibb bacısı Məryəm Nicata iynə vurur və Nicat onu “Məryəm xala” adlandırır. Uşaq bir müddət sonra ona “iynə xala” deməyə başlayır ki, sözün belə funksional əsasda dəyişib metaforikləşdirilməsi yaradıcılıqdır. Həm də bu azdır. Nicat deyir: —iynə xala şanqabad. Bu, uşaq dili, uşaq cümləsidir, böyük-

lərin dilindən fəqlənən bir dildir. Nicatın başqa metaforaları: “Ata, daşlar nə qəşəng çimirlər (hovuza su axır: daşların üstə tökülür). Dəli yuxu gördüm. Güllə ot”.

Bir dəfə Nicat səkidə əzilmiş bir sarı şar görür və onu “şar partdağı” adlandırır.

Müəllif yazır: “Uşağın yeni ifadəsi – “şar partdağı” anasının xoşuna gəlmişdir”. Burası çox mühümdür. Valideyn uşağın söz, dilyaratma qabiliyyətini görməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bacısı Lalənin qabiliyyəti qardaşından heç də az deyil. Onun ifadələri: “qırmızı lələ”, “At oğlu”, “sərçə qızı”, “kəpənək küçüyü”, “Dovğanın bacısı” (qatıqlı aş).

Fonem sözlərin mənə və formasını fərqləndirən səsdir və uşaq da ən əvvəl fonemləri qavrayır. Deməli, səslərin ən zəruri əlamətlərini mənimsəyir. Nicatın ilk dediyi fonematik səciyyəli səsi müəllif belə təqdim edir:” Yuxusu gələn Nicat əli ilə göstərir öz yatağını — 1... 1... fikir verməyəndə başlayır anasının ətəyindən dartmağa və hirsələ təkrar edir: – 1...1...”

Uşaq tədricən sait və samitdən ibarət birhecalı kompleksləri təkrarlaşdırmağa öyrənir. Bizim qəhrəmanımız Nicat da “Ba.. ba... ba...ba... – deyir və əllərini yuxarıya - heykələ - Nəriman babaya doğru uzadırdı”.

Uşağın tələffüz etdiyi ilk səslər, səs birləşmələri sinkretik dil vahidləri kimi həm səs, həm söz, həm də cümlə funksiyasında işlədilir, bunlar yalnız çox-çox sonralar diferensiaslaşır. Bibisinin yuxuda xoruldadığını Nicat atasına belə xəbər verir: ”Ata, xo...xo...xo...”

Hirsələnmiş Leyla deyir:”Ata, oo...kix...”.

Tədqiqatlarda məlumdur ki, uşaq əvvəlcə sözlərin sırf xarici cəhətini — səs tərkibini mənimsəyir, yalnız sonralar onların funksiyasını qavrayır. O, səs tərkibi ilə sözün mənası arasında əlaqə axtarır və bu yolla mənanı müəyyənləşdirməyə çalışır. Elə buna görədir ki, obrazlı sözlər, təqlidi sözlər, səs təsviri sözlər uşaq nitqində geniş miqyasda işlədilir. Nicatın həyatında bu prosesi müşahidə edən müəllif yazır: “O gün gəldi ki, Nicat

“mo” deyəndə ayını, “cızza” deyəndə işığı... “bəbə” deyəndə kuklasını göstərdi”. Bu sözlər xarici aləmi sərrast şəkildə əks etdirir, əşya və hadisələrin adı kimi işlədilir. Uşağın dünyanı dərk etməsində bu kimi vahidlərin misilsiz dəyəri vardır: bunlar əşyaların dinamikliyi haqqında təsəvvürü əks etdirir, əşyalarla əlaqədar səslər uşaq şüurunda müəyyən təsəvvürlər yaradır, bu səslər müvafiq əşyalar haqqında assosiasiya oyadır. Təsadüfi deyil ki, uşaq folklorunda, uşaq şeirində belə vahidlər üstünlük təşkil edir.

Maraqlı misallar kitabda çoxdur. Müəllifin xidməti yalnız belə dəyərli əsər yazması deyil, bəlkə odur ki, bu əsər müvafiq şairin bizdə ilk nümunəsidir.

“Bakı” qəzeti, 1986-cı il, 1 fevral, səh.3

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNƏ HƏDİYYƏ

Respublikamızın pedaqoji İnstitutların tələbələri dəyərli töhfə almışlar. “Maarif” nəşriyyatı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor A. Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabını çapdan çıxarmışdır.

Azərbaycan dilçiliyi son otuz ildə mühüm inkişaf mərhələsi keçmiş, xeyli zənginləşmişdir. Dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə münasibətdə bir-birindən fərqli, bəzən də bir-birinə zidd baxışlar meydana çıxmış, “fikirlər toqquşması” bu və ya başqa dərəcədə özünü göstərmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin bütün nailiyyətlərini yekunlaşdıran ümumiləşdirici bir dərsliyə, nüfuzlu tədqiqatçı sözünə böyük ehtiyac hiss olunurdu. Professor A.Qurbanovun həmin kitabı bu tələblərə tamamilə cavab verir.

Əsər dərslük adlansa da, kitabda geniş tədqiqat işi aparılmış, Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətləri ümumiləşdirilmiş, onun başlıca inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə rəngarəng dil hadisələrini, mürəkkəb nəzəriyyələri aydın şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün maraqlı formalardan istifadə edilmiş-

dir. Müəllif digər əsərlərində də ali məktəbin tələblərini nəzərə almışdır. Haqqında bəhs olunan dərslük də, ən əvvəl tələbəyə kömək, məktəbə xidmət baxımından dəyərlidir. Əsərin fəsilləri, mövzular, paraqraflar, istifadə olunan ədəbiyyat, gətirilən dil faktları və s. əsl pedaqoq məharətini, fənnə dair bilikləri gənc nəsle mümkün qədər daha dərindən mənimsətmək qayğısını əks etdirir.

Bəzən dilçiliyi “quru”, ilhamsız elm hesab edənlər tapılır. Bu kitab həmin səhv fikrə ən yaxşı cavabdır. Əsərdə dilçiliyin canlı, qaynar, həyati, çoxcəhətli və maraqlı bir elm kimi təqdim edilməsinin şahidi oluruq.

Kitabda həm də daxili bir nizam diqqəti cəlb edir, elmi-nəzəri və təcrübi-əməli məsələlər sıx vəhdətdə verilir.

A.Qurbanov geniş erudisiyalı tədqiqatçıdır. Dilçiliyin ən müxtəlif sahələrinə (leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, orfoqrafiya, qrafika, əlifba, ədəbi dil, danışıq dili və s) aid onun əsərləri respublikamızın ictimaiyyətinə yaxşı tanışıdır. Kitabdakı “Azərbaycan dilinin yazısı”, “Azərbaycan yazısının əlifbası “Azərbaycan dilinin dilinin qrafikası”, “Onomalogiya”, “Derivatologiya” və digər bəhslər ya ümumən Azərbaycan dilçiliyi üçün, ya da dərslüklərə daxil edilmə baxımından tamamilə yenidir.

Kitabda filologiyamızın mühüm səciyyəli on bir müxtəlif problemi nəzərdən keçirilmişdir. Müəllifin məqsədi Marksist dilçiliyi mövqeyindən müasir Azərbaycan dilinin daxili mexanizmi ilə oxucunu tanış etməkdən ibarətdir. Əsərin “Giriş” hissəsində dil haqqında məlumat verərkən müəllif, ən əvvəl, marksizm klassiklərinin bu mövzuda dahiyənə fikirlərini şərh edir və həmin fikirləri öz tədqiqat obyektinə əlaqələndirir: “Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur”.

Bundan sonra kitabda “Azərbaycan dilinin tarixinə dair” bölməsi gəlir. Azərbaycan dilinin təsir dairəsi mühüm bir problem olduğu halda, hələ elminizdə ətraflı işləndirilməmişdir.

A.Qurbanovun bu sahədəki qeydləri ilk addım kimi təqdirəlayıqdır.

Əsərdə mühüm nəzəri problem kimi , “Azərbaycan ədəbi dili”, xüsusilə, “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” anlayışları dəqiqləşdirilmişdir ki, bu da dilçilik elminin ümumi inkişafı üçün çox zəruridir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi və yazılı formaları haqqında müəllifin ümumiləşdirici qeydləri də ümumfiloloji dəyərə malikdir.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları” bölməsi də səliqə və dəqiqliklə işlənmişdir. Müəllif ədəbi dil anlayışını dəqiqləşdirmək üçün dilçilikdə çox məşhur olan qarşılaşdırma üsluna əsaslanır, ədəbi dili bir tərəfdən danışıq dili ilə, digər tərəfdən dialekt və şivələrlə müqayisə edərək hər üç anlayışın elmi hədudlarını müəyyənləşdirir.

Dilimizin fonetikasına həsr olunmuş fəsil sistemliliyi, daxili bölgüləri, şərh üsulu, aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilçiliyində fonetika ən çox və ətraflı şəkildə işlənmiş sahədir. Müəllif bu tədqiqatlara əsaslanarsa da, orijinal bir üsuldən istifadə etmiş, fonetik hadisələrin asanlıqla mənimsənilməsi üçün yeni yollar axtarıb tapmışdır. Əsərdə Azərbaycan dilinin orfoepiyası, yazısı, qrafikası, əlifbası və orfoqrafiyasının elmi əsasları yığcam şəkildə, aydın dillə izah edilmişdir.

“Leksikologiya” bölməsi də tamlığı, yeniliyi, əhatə etdiyi məsələlər və onların şərh baxımından orijinal və qiymətlidir. İkili (dixotomik) qarşılaşdırma prinsipindən çıxış edən müəllif bir sıra leksikoloji anlayışların dəqiq konturlarını müəyyənləşdirmişdir.

Respublikamızda onomastika elmi indi-indi formalaşmaqdadır. İlk dəfə bu əsərdə onomastika məsələləri də ətraflı nəzərdən keçirilmiş, bu yeni elmin xüsusiyyətləri maraqlı nümunələr əsasında aydınlaşdırılmışdır. Kitabda semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, derivatologiya problemlərinin əsasları sadə, elmi dildə işıqlandırılmışdır.

Elmi və pedaqoji prinsiplərin vəhdətinin qorunmasına əsaslanan müəllif ali məktəblərin tələbələri üçün çox faydalı bir iş görmüşdür. Dərslikdən geniş oxucu kütləsi – orta və ali məktəblərin, habelə texnikumların müəllimləri, jurnalistlər və ümumiyyətlə, dilçilikdə maraqlananlar faydalana bilərlər. Gərgin zəhmət nəticəsində meydana gəlmiş bu kitab respublikamızda filoloji fikrin irəliləyişinə təkan verəcəkdir.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1987-ci il, 2 noyabr, səh.6

*Musa Adilov
Tofiq Əhmədov*

İLK TƏŞƏBBÜS, İLK UĞUR

Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimiyanın əsasları,
“Maarif”, 1987.

İctimai elmlərin ən maraqlı, tədqiqi vacib və hətta dövlət əhəmiyyətli sahələrindən biri son onilliklərdə formalaşmış toponimikadır. Toponimika respublikamızın bir sıra ali məktəblərində, xüsusilə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin və V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya, tarix və coğrafiya fakültələrində neçə illərdir ki, tədris olunmaqdadırlar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra proqram, metodik vəsait və dərs vəsaitlərinin nəşr edilməsinə baxmayaraq, bu elm sahəsinin tədqiqat obyektini və predmetini, tədqiqat metodu və üsulları, əsas prinsip və qanunauyğunluqları, toponimik areallar və laylar, onun əsas qolları və şöbələri, başqa elm sahələri arasındakı yeri və mövqeyi, yer-yurd adlarının dil mənsubiyyətinə görə təsnifi prinsipləri, SSR-nin ayrı-ayrı respublikalarının coğrafi adlar sisteminin qısa xarakteristikası və s. ümumi elmi-nəzəri problemləri Azərbaycan dilində və bu dilin faktları əsasında nisbətən geniş şəkildə əks etdirən dərslik indiyə

kimi hazırlanıb tələbələrin istifadəsinə verilməmişdi. Bu baxımdan V.İ.Lenin adına API-nin professoru Y.B. Yusifovun Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunun elmi əməkdaşı S.K.Kərimovla birlikdə “Maarif” nəşriyyatında çap etdirdikdən “Toponimikanın əsasları” kitabı (redaktoru Azərb. SSR EA-nın müxbir üzvü, prof. A.M.Qurbanovdur) həmin boşluğu doldurmağa xidmət edən ilk dərslik kimi qiymətli və uğurludur. Kitab redaktor tərəfindən yazılmış “Ön söz” və beş fəsil, “Əlavələr” adlanan hissələrdən ibarətdir.

Bir sıra mühüm bölmələri özündə birləşdirən “Toponimikaya giriş” adlanan I fəsildə bu elm sahəsinin mövzusuna toxunulur, toponimika nədir və onun tədqiqat obyektini olan coğrafi adların öyrənilməsinin elmi, ictimai-siyasi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti nədən ibarətdir? tipli suallara konkret cavablar verilir. Burada haqlı olaraq “coğrafi adlar (toponimlər) xalqın milli və mənəvi sərvətidir”, “coğrafi obyektə heç vaxt səbəbsiz və təsadüfi olaraq ad verilmir”, “göydəndüşmə” toponim ola bilməz” kimi müddəalar elmi mənbələr və konkret faktlar əsasında təsdiq edilir və onların ideoloji funksiyaları müəyyənləşdirilir.

Fəslin sonrakı bölmələrində ölkəmizdə toponimikanın inkişafı tarixi, Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi tarixi, xarici ölkələrdəki toponimik tədqiqatlara dair, bu elm sahəsinin elmi-nəzəri və metodoloji əsası haqqında yığcam məlumat verilir. Burada doğru olaraq göstərilir ki, “toponimika digər ictimai elmlər kimi partiyalı elmdir”, o, “əsl partiyalı elm kimi Sovet hakimiyyəti illərində formalaşmış, həm də məhz sovet alimlərinin xidməti sayəsində bu səviyyəyə yüksələ bilmişdir”.

Kitabın ən maraqlı, orijinal, yeni faktlarla zəngin olan və yüksək tədqiqat səciyyəsi daşıyan “Toponimikanın başqa elmlərlə əlaqəsi” adlanan fəslində toponimikanın dil, tarix və coğrafiya elmləri ilə sıx bağlılığı Azərbaycan toponimik materialları əsasında nəzərdən keçirilməklə yanaşı, türkdilli etnosun (azərbaycanlıların) bu ərazidə təşəkkül tapma, bir az da dəqiq desək, mövcud olma tarixində də xüsusi yer verilmiş, bir sıra tədqiqat-

çuların "türk tayfaları bu ərazidə ancaq sasani imperiyasının süqutundan sonra (XI-XII əsrlərdə) axışib gəlməyə başlamışlar" fikrinin tamamilə əksinə olaraq, konkret toponimik materiallar və ən etibarlı mənbələrdəki nümunələrlə obyektiv həqiqət – türkdilli etnosun bu zonada eramızdan çox-çox əvvəllərdən məskunlaşması faktı üzə çıxarılır. Məsələn, e.ə. II minilliyin əvvəlində tərtib olunmuş, lakin e.ə. III minilliyin I yarısındakı hadisələri əks etdirən "Enmerkar və Aratta kahini" adlı şumer dastanında adı çəkilən Aratta ölkəsi, e.ə.VIII əsrin sonuncu rübündə Assur hökmdarı II Sarqonun (e.ə.722-705) Manna-qədim Azərbaycan dövləti ərazisində hərbi yürüşü ilə bağlı qeyd edilən Arattaya çayı (yəni Aratta ölkəsinin çayı) (müəlliflər bu adları qədim dövrdə tərtib olunmuş şumer-akkad lüğətindəki aratta sözünün "dağ" mənalı arattu, aratu ilə əlaqələndirirlər), eləcə də Urartu hökmdarı I Arkiştinin (e.ə.781-760) Manna hərbi yürüşləri ilə bağlı adını çəkdiyi Urmiya gölünün cənub hissəsində yerləşmiş Alateye ("dağlıq ölkə") obyekt adlarının altay-türk coğrafi nomenklaturasında geniş işlənən Altay, Alatava (Alateye), Alatau, Alatau, Alatau, Alatau, Alatau, Aladağ (Aratta, Aratu, Arata) toponimlərinin qədim şəkli olduğu aşkar edilir və göstərilir ki, qədim Azərbaycanda yaşayan proto-azərbaycanlıların dilində Aratu (Aratuu), Aratta (Alataa), Alateye (Alatay-Aladağ-Alatava) "dağ, dağlıq ölkə" mənalarda işlənmiş və bu adlar şumerlər, akkadlar və urartular tərəfindən mənimsənilmişdir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, Mixi yazılarda azərbaycanlıların bu ərazidə qədim zamanlardan yaşamasını sübut edən digər etibarlı toponimik faktlar da vardır. Assur hökmdarı V Şamşi-Aded (e.ə. 823-810) və II Sarqonun yürüşləri zamanı Urmiya gölü yaxınlığında mövcudluğu qeyd edilən Uşkayanın Üçqaya olması, yenə o istiqamətdə yerləşmiş **uişdiş-in vişdiş<bişdiş**, yəni "beş diş (dağ)" sözündən törəmə olub, **beşbarmaq**-la ekvivalent təşkil etməsi, Aşşurbanapalın (e.ə.668-633) yazılarında Manna hökmdarı Ahşerinin iqamətgahlarından birinin adı kimi göstərilən **İştatti-nin istili, isti yer (işt<istaissa+ti<-li)** leksik vahidini əks etdirməsi

və s. bu kimi çoxlu çoxlu paleo və mezatoponimik faktların təhlili, eləcə də prof. Y.B.Yusifovun uzunmüddətli tədqiqatları müəlliflərə belə bir ciddi elmi fikri irəli sürməyə imkan vermişdir ki, **protoazərbaycan etnosu Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. III-İminilliklərdə yaşamış**, qədim dövrlərin etnosları olmuş şumerlər, assurilər, iranlılar və s. və s. ilə təmasda olmuşlar.

Əsərin bu bölməsində həmçinin kimmer, skif, saklardan danışılır və göstərilir ki, onlar tərkibcə həm İran, həm də türk mənşəli olmuşlar. Sanki müəlliflər bu məsələni yenidən qaldırmağa səy göstərən bir sıra tədqiqatçılara cavab olaraq demək istəyirlər ki, bu məsələ hələ qədim dövr tarixçiləri tərəfindən daha real həll olunduğundan ona yenidən qayıtmaq lüzumu artıqdır. Qeyd edilir ki, təkcə Bizans tarixçilərindən Menandra görə qədim türklər sak, Feofa Bizanslıya görə massakat adlandırılmışlar. Prokoli isə hunları kimmerlərlə eyniləşdirmiş, Feodilakt Simokotta türkləri skif kimi təqdim etmişdir. Kitabda çox doğru olaraq belə bir qənaətə gəlinir ki, “Azərbaycan ərazisində məskunlaşan kimmer, skif, sakları, istərsə də hunları və daha sonra səlcuqları bu ərazinin yerli əhalisi ilə məhz dil qohumluğu bağlayırdı”.

Bütün bunlar və eləcə də kitabda verilmiş digər faktlar Azərbaycanşünaslıq üçün orijinal və əhəmiyyətli olub, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin mövcud olma tarixinin dəqiqləşdirilməsi sahəsində irəliyə atmış yeni addımdır.

Kitabın III fəslə rəngarəng toponimik mənbələrin təsvirinə, toponimik tədqiqatların əsas prinsipləri və metodların müəyyənləşdirilməsinə, toponimlərin mənə və mənşəyi, eləcə də xalq etimologiyası məsələlərinə həsr edilmişdir. İndiyə qədərki tədqiqat əsərlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan toponimlərinin qeydə alındığı mənbələrin Şumer-Akkad, Assur və Urartu mixi yazılarından başladığı qeyd olunur, bu məqsədlə epigrafik abidələrdən, folklor nümunələrindən geniş istifadə edilməsi tövsiyə edilir və bu, konkret topomateriallarla nümayiş etdirilir. Burada xalq etimologiyalarının əhəmiyyətindən danışılarkən qeyd edilir

ki, bu (xalq etimologiyası), xalq yaradıcılığının bir hissəsini təşkil edərək, onun (xalqın) ağılının və fantaziyasının məhsulu kimi çox qiymətlidir, bir sıra hallarda xalq etimologiyası ilə elmi etimologiya üst-üstə düşür.

“Toponimikanın əsas bölmələri, qanun və kateqoriyaları” fəslində toponimikanın daxili bölgüləri sahəsində tədqiqatçılar arasında yaxud fikrin olmadığı faktlarda nümayiş etdirilir və safçürük olunur, eyni zamanda, daha mükəmməl və etibarlı təsnifat göstərilir. Bu bölmədə Azərbaycan toponimikasında ilk dəfə olaraq, toponimikanın sahələri – ümumi toponimika, xüsusi toponimika, nəzəri toponimika, tətbiqi toponimika və s. haqqında da geniş məlumat verilir, obyektlərin nominasiyası prosesi izah olunur, toponim yaradıcılığında nomenklatur terminlərin və toponimlərin rolu müəyyənləşdirilir. Burada həmçinin toponimlərin nominasiyaya, məna aydınlığına və dil mənsubiyyətinə görə təsnifi prinsipinə toxunulur, toponimik fospekt, areal, qat və parametrlər, toponimik fond, fəal və passiv coğrafi adlar və s. bu kimi məsələlər nəzərdən keçirilir, onlardan bir çoxunun sərhəddi dəqiqləşdirilir. Çox doğru olaraq göstərilir ki, Azərbaycan toponimiyasında Azərbaycan mənşəli adlar toponimik fon, Qafqaz, İran, ərəb, monqol, erməni və rus mənşəlilər isə təbəqə yaxud areal təşkil edir. Həmin fəsildə toponimik lüğətlər, onların tipləri haqqında da məlumat verilir, belə lüğətlərin elmi-təcrübi və tərbiyəvi əhəmiyyəti qeyd edilmişdir.

Əsərin sonuncu fəslə təsnifatına görə rus toponimi tədqiqat əsərlərindəkilərlə eynilik təşkil etsə də, materialın yeniliyi, məsələyə əksər hallarda, tənqidi və obyektiv yanaşılması, bir sıra fakt və məlumatların dəqiqləşdirilməsi və s. baxımdan onlardan fərqlənir. Bu fəsildə SSR-nin ayrı-ayrı respublikalarının toponimik ladşaftı təsvir edilməklə türk toponimlərinin qeyri-türkdilli zonalarda yayılmasına dair də qiymətli faktlara rast gəlinir. Bu baxımdan kitabın “Əlavələr” bölməsi də xüsusi maraq doğurur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kitab dərslikdən daha çox orijinal bir tədqiqat xarakteri daşıyır.

SSR və xüsusilə Azərbaycan toponimik tədqiqatlarının nailiyyətləri və müəlliflərin şəxsi müşahidələri əsasında yazılmış bu qiymətli və uğurlu dərslikdə mübahisəli mülahizələrə, mətbəə xətalarına da rast gəlinir. Şübhəsiz ki, gələcəkdə Azərbaycan və rus dillərində çap olunması vacib olan bu əsəri yenidən təkmilləşdirən müəlliflər bunları nəzərə alacaqlar. Bu sahədə onlara uğurlar arzulayırıq.

“Azərbaycan müəlimi” qəzeti, 1987-ci il, 15 may, səh. 4.

*Musa Adilov
Aydın Paşayev*

XÜSUSİ ADLARIN TƏDQIQI

Onomastik vahidlər mənsub olduğu xalqın milli möhürüdür. Onlar xalqın tarixi, psixologiyası, əmək fəaliyyəti, elmi və mədəni səviyyəsi, dünyagörüşü, istək və arzusu və s. ilə əlaqədardır. Özlərində tarixi hadisələrin qoxusunu, insan əhval-ruhiyyəsinin əks-sədasını əks etdirdiyi üçün xüsusi adların tədqiqi tarixi öyrənmə qədər vacib və zəruridir. Bu mənada Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü, professor Afaq Qurbanovun ötən il çap olunan “Azərbaycan onomastikası məsələləri” kitabı (redaktorları Q.Kazımov və A.Hacıyevdir) xüsusilə əhəmiyyətlidir. Dərslik müəllifin “Azərbaycan onomastikası” kitabının davamıdır.

Respublikamızda dilçiliyimin öyrənilməyən, lakin ən maraqlı sahələrindən biri olan onomastikanın inkişaf etdirilməsində A.Qurbanovun xidmətləri yüksək qiymətləndirilməlidir. Görkəmli alim son illərdə onomastika ilə ciddi məşğul olur. Onun bir sıra monoqrafiya və məqalələrində onomastikanın müxtəlif problemləri tədqiq edilir. Müəllifin tədqiqatlarında bir sahəyə mənsub olan adlar yox, onomastik vahidlər kompleks halda, ümumi dilçilik baxımından araşdırılır. A.Qurbanovun bu

elmi üslubu müxtəlif kateqoriyalı adlar arasında mövcud olan vahid qanunauyğunluğu aşkara çıxarmaqda mühüm rol oynayır.

Son on-on beş ildə digər illərə nisbətən Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin tədqiqi sahəsində bir gerilik hiss olunurdu. A.Qurbanov indi həm ictimai fəaliyyəti ilə, həm də şəxsi tədqiqatları ilə dilçiliyimizə olan bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışır. Onun “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” kitabı gərin elmi axtarışların nəticəsidir. Kitabda qoyulan və geniş həllini tapan problemlər Azərbaycan onomastikasında, demək olar ki, yenidir. Əgər “Azərbaycan onomastikası” kitabında onomastik vahidlər ən çox leksik cəhətcə tədqiqi olunmuşsa, burada onlar əsasən qrammatik, poetik və üslubi, orfoqrafik və orfoepik baxımdan tədqiq olunmuşdur.

Əsər girişdən, üç bölmədən və kitaba əlavə olunmuş onomastik istilahlər lüğətindən ibarətdir. “Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi” adlanan birinci bölmə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə – “Onomastik vahidlərin əmələ gəlməsi” bir sıra kiçik mövzulara ayrılmışdır.

Onomastik tədqiqatlarda bu vaxta qədər leksik və semantik üsulla yaranan antropnim (əsasən şəxs adları), toponimlər haqqında ümumi məlumat vermişlər. A.Qurbanov isə müəyyən incə xüsusiyyətlərə görə seçilən leksik və semantik üsulla yaranan onomastik vahidləri fərqləndirmiş və onları ayrılıqda tədqiq etmişdir. Müəllif haqlı olaraq ümumi isimlərdən yaranan onomastik vahidləri (Baba, Ata, Bulud, Bəxtiyar, Lalə, Tərən və s.; “Göygöl”, “Halay”, “Şahdağ”, “Könül” və s; Qız, Dolça, Öküz, Tərəzi, Göyərçin bürcləri və s.) leksik yolla, sifət (antropnim: azad – Azad, aydın – Aydın, qara – Qara, qərib – Qərib və s., toponim: barlı – Barlı, qırmızıəkənd – Qırmızıəkənd və s.) və feilin ismə keçməsi əsasında (əsil ad: anar – Anar, dön-məz – Dönməz, el-sev-ər – Elsevər və s., toponim: səbət-keçməz – Səbətkeçməz, arı-qıran – Arıqıran və s.) yaranan xüsusi adları isə semantik üsulla yaranan onomastik vahidlər qrupuna daxil etmişdir (§1, 2).

Onomastik vahidlər öz quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz və müxtəlif formalı təyini öz birləşmələri şəklində olur. Buna görə də müəllif morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər haqqında ətraflı məlumat vermiş (Nazlı, Bəylər, Sahibə, Hüsnüyyə və s.; Almalı, İlxıçı, Qalacıq, Əfqanıstan, Qışlaq, Qalaca, Ceyranbatan və s.), sonra isə sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər (§3, 4) və onların komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsini təsdiq etmiş (§5) və xüsusi adlardan nümunə kimi geniş istifadə etmişdir. Mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi formasında olan adların yaranmasında fəal iştirak edən baba, ata, oğul, əmi, ağa, bəy, xan, hacı və s. sözlərin hər biri haqqında söz açmış (§6) və onların ad yaradıcılığında rolunu aydınlaşdırmış və zəngin nümunələr göstərmişdir.

Azərbaycan dilində mövcud olan digər sözlərdən (peşə və sənət adlarından başqa) fərqli olaraq onomastik vahidlər tez dəyişikliyə uğrayır, bir dildən başqa dilə asanlıqla keçir, bəzən hətta ilk mənə və formasından da uzaqlaşır (elə buna görə də onların etimologiyasını fərqləndirmək tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olur) Bu dəyişiklik həyatın tələbi, xalqın ictimai, mədəni və elmi səviyyəsinin, dünyagörüşünün inkişafı ilə əlaqədar olur.

Azərbaycan dili daxilində baş verən bu onomastik prosesin gedişi haqqında kitabın birinci bölməsinin “Onomastik vahidlərin dəyişməsi” hissəsində məlumat verilmiş və ən çox antroponimlərin həm tarixi aspektdə, həm də müasir dövrdə dəyişilməsindən bəhs edilmişdir.

Folklorda, klassik və müasir ədəbiyyatda istifadə olunan onomastik vahidlər haqqında son illərdə geniş tədqiqatlar aparılsa da, poetik və üslubi onomastika hələ də sistem şəklində öz tədqiqini gözləyir. Bu mövzuda yazılmış tədqiqatlarda isə adların poetik və üslubi xüsusiyyətləri fərqləndirilmir. Halbuki həm poetik, həm də üslubi onomastikanın tədqiqat obyektii bədii əsərlərdə işlənən xüsusi adlardır, lakin spesifik xüsusiyyətlərinə görə onlar bir-birindən fərqlənir. Bunları nəzərə alan müəllif kitabın

ikinci bölməsini “Onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri” adlandırır. Burada folklor və bədii ədəbiyyatda istifadə olunan onomastik vahidlərin poetik və üslubi imkanları haqqında ümumi məlumat verilmiş, zəngin nümunələrdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan onomastikasının öyrənilməyən ən böyük və mühüm sahələrindən biri xüsusi adların orfoqrafiyasıdır Hal-hazırda “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” dilimizdə mövcud olan bütün onomastik vahidlərin orfoqrafiyasını əhatə etmir. Buna görə də bədii, hətta elmi əsərlərdə, qəzet və jurnallarda muğam, növ, sort və marka (fitonim və çox işlənən ərzaq və digər sənaye məhsullarının adlarında), küçə adlarının, erqonimlərin və digər onomastik vahidlərin yazılışında bir sərbəstlik hökm sürür. Bütün bunları müşahidə edən A.Qurbanov, təsadüfi deyildir ki, kitabın üçüncü bölməsini “Onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik problemləri” adlandırır və bu barədə haqlı olaraq yazır: “Onomastik vahidlərin orfoqrafik normalarını müəyyənləşdirmək və bu sahəyə dair lüğət hazırlamaq üçün hələ Azərbaycan dilçiliyində bir sıra nəzəri məsələlərin araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Müasir Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri, onomastik vahidlərdə vurğunun rolu, alınma və gəlmə onomastik vahidlərin Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına uyğunlaşdırılması, qədim onomastik vahidlərin mənşəyinin araşdırılması və s. belə məsələlərdəndir. Xüsusilə alınma onomastik vahidlərin yazılış və tələffüzündə mürəkkəb bir proses özünü göstərir” (səh.61).

Müəllif bu bölmədə onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri haqqında elmi və təcrübi əhəmiyyətə malik fikirlər söyləmişdir.

Azərbaycan dilində bütün onomastik vahidlər tədqiqata cəlb olunmadığı üçün bir çox onomastik terminlər hələ də formalaşmamışdır. Bu mənada kitaba onomastik terminlər lüğətinin (onların sayı 70-ə qədərdir) əlavə edilməsi Azərbaycan dilində ilk onomastik terminlər lüğəti olması baxımından da çox fayda-

lıdır. Lakin bunların içərisində yerinə düşməyənlərə də təsadüf olunur. Məsələn, “ikimərtəbəli ad” (Ələkbər, Soltanəli və s.) yerinə “mürəkkəb ad” (lüğətdə həmin mənada bu termin də vardır), “həmad” və “həmfamili”in əvəzinə “adaş ad”, “famildaş” (bədi ədəbiyyatda və canlı danışqda bunlar daha çox işlənir) kimi işlənsəydi, daha düzgün olardı.

Kitabda onomastikanın yeni-yeni problemləri öz həllini tapdığı üçün bir sıra mübahisə doğuran fikirlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, ağa, bəy, hacı, xan və s. kimi sözlər mürəkkəb söz və söz birləşməsi formasında olan adların tərkibində ümumi söz kimi izah olunmuşdur (səh. 36-37). Bizcə, Eyvaxanbəyli, Ərəbqardaşbəyli kimi vaxtilə söz birləşməsi formasında olan, sonralar mürəkkəb ad şəklinə düşən onomastik vahidlər haqqında bir qədər geniş məlumat verilsəydi, daha yaxşı olardı. Çünki Hacıməmməd və Hacı Məmməd adlarındakı “Hacı”lar öz funksiyalarına görə fərqlənir. Onların hər ikisi xüsusi addır, birində mürəkkəb adın, ikincidə isə antroponimik birləşmənin birinci komponenti kimi çıxış edir. İkinci adda isə o eyni zamanda tituldur. Titullar antroponimlərə daxildir və xüsusi ad hesab olunur.

Bu kiçik iradlar A.Qurbanovun “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” dərslik kitabının elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini azaltmır. Biz əminik ki, müəllifin bu kitabı və onun onomastika ilə əlaqədar olan digər tədqiqatları respublikamızda onomastikanın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1988-ci il, 4 noyabr, səh. 4

DİLÇİLİYİMİZƏ DƏYƏRLİ TÖHFƏ

Xüsusi adlar dilin leksik qatının mühüm tərkib hissəsi olub xalqın tarixinin ən qədim çağları ilə səsləşir. Həyatdan, insan arzusundan, insan təfəkküründən süzülərək yaranan bu adlarda xalqın tarixi – dünəni, bu günü və sabahı yaşayır. Ona görə

də bu gün xüsusi adların tədqiq edilib öyrənilməsinə olan sonsuz marağın kökünü xalqın tarixinə olan maraqda görməliyik.

Xüsusi adların öyrənilməsi tarixi qədim olsa da Azərbaycanca bu dil vahidlərinin tədqiqi A.Bakıxanov və M.F.Axundovun adı ilə bağlanır. Lakin Azərbaycan onomastikasının geniş elmi tədqiqinə yalnız son 20 ildə başlanmış və bu sahədə əsaslı bir irəliləyiş özünü göstərməkdədir.

Respublikamızda onomasioloji tədqiqatların inkişaf etməsində və bu elmin formalaşmasında Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, professor A.Qurbanovun əməyi və xidmətləri misilsizdir. Respublikamızda ilk onomastik mərkəzin yaradılması və bu əsasda onomastik tədqiqatlara elmi rəhbərlik, habelə ilk onomastik konfransların keçirilməsi, məhz onun adı ilə bağlıdır. Onun onomasiologiya sahəsində tədqiqatçı alimlər yetişməsində də xidmətləri böyükdür. Belə ki, bilavasitə onun elmi rəhbərliyi altında antroponimika, toponimika, zoonimika, hidronimika, ktematonimikanın bu və ya digər məsələlərindən bəhs açan dissertasiyalar yazılmışdır.

Professor A.Qurbanovun ən böyük xidmətlərindən biri onomasiologiya sahəsində yorulmadan axtarışlar aparması, qiymətli əsərlər yaratmasıdır. Son üç il ərzində onomastikaya dair bir-birinin ardınca üç kitab nəşr etdirməsi əslində alimin 60-cı illərdən bəri apardığı gərgin və uzun müddətli elmi axtarış və müşahidələrinin nəticəsidir.

Bu günlərdə “Maarif” nəşriyyatı A.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı kitabını çapdan buraxmışdır. Hər şeydən əvvəl deyək ki, kitab vəsait adlansa da, istər burada qoyulmuş məsələlərin həcmi və istərsə onların elmi-nəzəri həlli baxımından onu monoqrafik əsər hesab etməyə haqqımız vardır.

Aşkar görünür ki, müəllif mövzu ilə bağlı bütün elmi-nəzəri ədəbiyyatla tanışdır və onlar haqqında həqiqi alim səliqəsi və qayğıkeşliyi ilə məlumat verir. Yalnız azərbaycanşünaslıqda deyil, bütünlükdə türkologiyada onomasioloji araşdırmalardan

ayrı-ayrılıqda bəhs edən müəllif seyrçi olaraq qalmır, hər hansı fikrə öz münasibətini bildirir.

Respublikamızda həmin sahədə ilk fundamental vəsait olan bu əsər üçün xarakterik və müsbət hal daşıyan cəhət onomastikaya dair demək olar ki, bütün məsələlərin işıqlandırılmasıdır. Qətiyyətlə demək olar ki, mövzu ilə əlaqədar heç nə müəllifin nəzərindən yayınmamış, istər onomastikanın elmi-nəzəri məsələləri, istərsə də bu işıqda Azərbaycan onomasiologiyası məsələləri öz hərtərəfli geniş şərhini tapa bilmişdir. Onomastikanın fəlsəfi-nəzəri əsaslarından bəhs açan müəllif dilə, o cümlədən xüsusi adlara materialist və idealist münasibətin kökünü açmağa çalışır, xüsusi ad və onun mahiyyətini, adların xüsusiyyətlərini, materialist nöqtəyi-nəzərindən izah edir.

Müəllifin elmi yazıları üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri – hər hansı məsələdən danışarsa, onu incəliklərinə qədər aydınlaşdırmaq yeni kitabı üçün də səciyyəvidir. Onomastika ilə bağlı məsələlər çoxdur və deyildiyi kimi, kitabda bunların hamısı haqqında məlumat verilmişdir. Həm də bu məlumatlar elə aydın bir dildə, məntiqi ardıcılıq və elmi izahlarla şərh olunur ki, qaranlıq görünən məsələ qalmadığını yəqinləşdirirsən.

Kitab məntiqi şəkildə iki böyük hissəyə bölünmüşdür: birinci hissədə onomasiologiyanın ümumi nəzəri məsələləri, ikinci hissədə isə Azərbaycan onomasiologiyası məsələləri işıqlandırılmışdır.

Birinci hissədə yaxşı işlənmiş məsələlərdən biri onomasiologiyanın dilçiliyin digər şöbələri, habelə digər elm sahələri ilə əlaqəsi məsələsidir. Dilçiliyin fonetika, semasiologiya, derivatologiya, morfologiya, sintaksis şöbələri ilə bilavasitə əlaqələnmən onomasioloji tədqiqatlar tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, astronomiya, habelə ədəbiyyatşünaslıq, estetika, sosiologiya, epiqrafika elmlərinə söykənmədən yarımçıq olar. Onomastikanın tarix, coğrafiya, dilçilik elmlərinin kəsiyində yaranması fikri də məhz belə bir əlaqə və bağlılığın varlığında meydana çıxmışdır.

Müəllif onomastika ilə həmin elm sahələri arasındakı əlaqələri elmi-nəzəri aspektdə konkret faktlarla aydınlaşdırır.

Vəsaitdə onomastik tədqiqatlarda ilkin və vacib mərhələ olan onomastik mənbələrin müəyyənləşdirilməsi, onomastik materialın toplanması üçün göstəriş xarakterli məlumatın verilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Belə ki, onomastik mənbələri qədim abidələr, dialekt və şivələr, yazılı-şifahi ədəbiyyat, qohum dillər, lüğətlər və s.), onomastik materialın toplanmasının forma və üsullarını bilmədən heç bir onomastik tədqiqat mümkün deyil.

Dilimizdə saysız-hesabsız və zəngin çeşidli onomastik vahidlər toplusu vardır ki, bunların fondunu yaratmaq təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir. Həm onomastik lüğətin yaranması, həm də ümumiyyətlə, onomastik tədqiqatların yüksək elmi-nəzəri səviyyədə aparılması üçün onomastik fondun rolu əvəzsizdir. Onomastik fond, onun mahiyyəti, dövrləşdirilməsi və s. barədə verilmiş məlumat da bu cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Kitabda diqqətlə işlənmiş sahələrdən biri Azərbaycan onomastik vahidlərinin, xüsusilə toponimlərin arealıdır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə dair toponimlər yalnız respublikamızda deyil, onun sərhədlərindən kənar da – İranda, İraqda, Orta Asiyada, Dağıstanda, Gürcüstan SSR-də, Ermənistan SSR-də geniş yayılmışdır. Ən pisi odur ki, bəzi respublikalarda, xüsusən də Ermənistan və Gürcüstanda bu adlara qarşı sanki “səlib yürüşü” var: onları dəyişib milli adlarla əvəz edirlər ki, bu da son nəticədə Azərbaycan dilinə dair həmin toponimlərin tarix səhnəsindən silinməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də tarixi fakt və hadisələrdən başlayıb dil qanunauyğunluqlarına qədər mühüm arqumentlərə söykənən kitab müəllifi hətta müxtəlif dövrlər üzrə statistik hesablamalara müraciət edir. Azərbaycan ərazisindən kənar olan toponimlərin tədqiq edilib öyrənilməsinin aktual bir məsələ kimi zəruriliyindən bəhs edilir.

Əsərin məziyyətlərindən çox danışmaq olar. Hər hansı məsələnin mahiyyətinə varmaq, faktik materialın zənginliyi,

sonda onomastikaya dair 200-ə qədər terminin izahlı lüğətinin verilməsi və s. əsərin elmi-praktik dəyərini artırır.

Kitab haqqında bir iradımızı deməyi lazım bilirik . Məlumdur ki, onom/onim – ad, logiya – elm mənalarını ifadə edir və bu mənada, onomalogiya “bir ad haqqında” elm mənasına gəlir ki, bu da düzgün deyil. Təsadüfi deyil ki, istər dünya, o cümlədən ümumsovet dilçiliyində, istərsə də dilçiliyə dair hər hansı lüğətdə onomasiologiya termininə rast gəlinmir. Bu anlamda “onomasiologiya”, “onomastika” və “onomatologiya” terminlərindən istifadə edilir ki, bu, həmin mənəni tam ehtiva edir. Maraqlıdır ki, müəllif göstərilən terminlərdən xəbərdardır, lakin nədənsə onların “onomalogiyanın” əvəzinə işləndiyini və bunların dəqiq və düzgün mənada işlənilməsinə xüsusi ehtiyac olduğunu qeyd edir. İkinci iradımız da kitabın adı ilə bağlıdır. Əvvəla, onomasiologiya yalnız dilçiliklə bağlı elm deyil, bir sıra başqa elm sahələri ilə də əlaqədardır. Ona görə də Azərbaycan dilinin onomasiologiyası (onomastikası) ifadəsi özünü doğrultmur.

Professor A.Qurbanovun yeni kitabı dilçiliyimizə dəyərli töhfədir.

“Kitablar aləmində”, 1988-ci il, №2, səh.12-13.

*Musa Adilov.
Əbdülmanaf Xəlilov*

**ƏDƏBİ DİLİMİZƏ DAİR VƏSAİT: N.XUDİYEV.
“AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ
YOLLARI”**

Hər bir milli dilin inkişafı SSRİ-də yaşayan qardaş xalqların dillərinin bir-birinə qarışıqlıq təsirini inkar etmir, əksinə, dillərin qarşılıqlı təsiri ayrılıqda götürülmüş hər bir milli dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu isə dillərin inki-

şafina təsir göstərən bir sıra ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ xalqlarının ədəbi dillərində ümumi leksik fondun yaranması inkaredilməz faktdır. Bu faktın özü bu barədə elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsini, alınmaların araşdırılmasını, əsas qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu mənada V.İ.Lenin adına API-nin dosenti Nizami Xudiyevin bu yaxınlarda çapdan çıxmış “Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları” adlı dərs vəsaiti belə bir xeyirxah məqsəddə xidmət edir və dilçiliyimizin aktual məsələlərindən birinə həsr olunmuşdur.

Vəsaitdə müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsinin konkret bir yolundan – sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən alınma söz və ifadələrdən, kənar dil elementləri əsasında yeni söz yaradıcılığı və bu əsasda ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsindən bəhs edir.

Kitabda alınma söz anlayışının izahına xüsusi yer ayrılır. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən “alınmalar” termini ilə “alınma söz”, “alınma söz” termini ilə “əcənəbi söz” termini eyniləşdirilir. Nizami Xudiyev öz əsərində bunların kriteriyalarını müəyyənləşdirir. “Alınmalar” termininin “alınma söz” termininə nisbətən geniş anlamda başa düşülməli olduğu fikri ilə razılaşır. Çünki “alınma söz” termini yalnız leksik alınmalar anlamını ifadə edir. Ümumiyyətlə, “alınma” isə müxtəlif dil qatlarını əhatə edə bilər. Burada həm fonetik, həm leksik, həm morfoloji, həm sintaktik, həm də semantik vahidlərin alınmasından söhbət gedə bilər.

Əsərin “Alınma sözlər və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri” bölməsində dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi kənar dil elementlərinin oynadığı roldan və bu rolun zorakı təsir deyil, dilin öz təbii inkişafı üçün zəruri tələbatla bağlı olduğundan bəhs edilir. Dünyanın zəngin dillərindən olan ingilis və rus dillərində kənar dil elementləri, alınmalar xüsusi lay təşkil edir. Bu lay həmin dilləri nəinki ağırlaşdırmır, əksinə, zənginləşdirir, əlvanlaşdırır, ünsiyyət üçün də yararlıdır. Çünki bu proses dilin müəyyən inkişaf qanunauyğunluqları ilə

bağlıdır və zərurət nəticəsində baş verir. Alınma sözlər, kənar dil elementləri daxil olduğu dilin fonetik-qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq dilə gətirilir. Ona görə də, çox zaman xüsusi müşahidə və tədqiqat aparmadan yad sözlərin alınma olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Əlbəttə, başqa dillər kimi Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi də öz daxili imkanları ilə bağlıdır. Lakin hər bir dilin zənginləşməsində alınmalar və alınma sözlər də az rol oynamır. Müəllif bu fikirlərini tutarlı faktlarla, zəngin dilçilik ədəbiyyatı süzgəcindən keçirərək, dünyanın böyük zəka sahiblərinin fikirləri ilə əlaqələndirir.

Kitabda Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün verilmiş bölgü də diqqətəlayiqdir. Burada rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli alınma sözlər, ərəb-fars dillərindən keçən alınma sözlər ayrı-ayrı semantik qruplarda verilmişdir.

Dərs vəsaitində müəllif ədəbi dilimizi zənginləşdirən vasitə kimi yalnız sadə alınma sözlərdən deyil, söz yaradıcılığı prosesində mühüm rol oynayan kənar dil elementlərindən – düzəltmə sözlərdən də geniş şəkildə bəhs edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə kök etibarilə alınma olan bir çox düzəltmə sözlər daxil olmuşdur. Bunların bir hissəsi alınma sözlər bazası əsasına dilimizin sözdüzəldici şəkildələri ilə əmələ gəlmişdirsə, digər hissəsi isə rus və ərəb-fars şəkildələri ilə düzələn sözlərdir. Hər iki hal Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirən vasitə kimi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqatda bu xüsusiyyətlər çox diqqətlə və əsl yaradıcılıqla araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, dilin leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini mürəkkəb sözlər təşkil edir.

Kitabda kənar dil elementlərinin təsiri ilə dilimizə daxil olmuş, yaxud da dilimizdə formalaşmış vahidlərdən olan “əlavəli sözlər”dən də bəhs edilir. Belə sözlərin mürəkkəb sözlərin içərisində verilməli olduğu əsaslandırılır. *General-direktor, general-leytenant, federal-kansler, vaqon-restoran, elmi-texniki, lirik-epik* və s. tipli sözlərin arasında defis işarəsinin qoyulmasını

da onları mürəkkəb (qoşa) sözlərə yaxınlaşdıran əlamət olduğunu qeyd edir. Həm də bu sözlər dilimizdə müstəqil şəkildə bir-birindən ayrı – təklikdə də işlənir. Müəllif rus dili vasitəsilə dilimizə keçən bir qrup sözləri (*radiomexanika, radiozavod, fototelye, fotomağaza, aviazavod* və s.) mürəkkəb sözlərə daxil edir, lakin eyni qəbildən olan *avto-, aqro-, anti-, bio-, zoo-, kosmo-, geo-, makro-, mikro-, mono-, moto-, neo-, poli-, hidro-* və s. morfemlərlə başlayan sözlərin bir qismini mürəkkəb və düzəltmə sözlər arasında, digər bir qismini isə sadə və düzəltmə sözlər arasında orta mövqedə durduğunu göstərir.

Kitabın son bölməsi “Alınma sözlərdə leksik paralellik” adlanır. Məlum olduğu kimi, müəyyən bir anlayışı bildirmək üçün dilə müvafiq sözün olmasına baxmayaraq, bəzən başqa dildən də həmin anlayışı bildirmək üçün söz alınır. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu proses dili ancaq artıq sözlərlə ağırlaşdırırlar. Müəllif bizcə çox düzgün mövqedə dayanır. O göstərir ki, alınma söz Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğun gəlib yaşamaq hüququ qazanırsa, əvvəlcədən dilimizdə mövcud olan sözlə paralel işlədilir. Belə sözlər eyni leksik-semantik xüsusiyyətə malik olub, sinonim cərgələr yaradır. Ümumişlək sözlərdən sinonim cərgələr nə qədər çox olarsa, bu, dilin zənginliyini göstərir. Lakin bu fikri terminlərin paralelliyinə şamil etmək olmaz. Doğrudan da dilimizdə *memar, islahat, duyum, örnək* sözləri olduğu halda, *arxitektör, reforma, intuisiya, etalon* sözlərini alıb işlətməyə heç bir lüzum yoxdur.

Nizami Xudiyevin yazdığı bu dərs vəsaiti ədəbi dilimizin tədqiqi və tədrisi ilə məşğul olanlara layiqli töhfədir və ədəbi dilimizin öyrənilməsinə lazımı kömək göstərəcək, tələbələrin, müəllim və oxucuların bu sahədə məlumatını daha da zənginləşdirəcəkdir.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 1992-ci il, 1 may, səh. 6.

“İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORU”

Otuz ilə yaxın müddət ərzində İraq-türkman folklorunu sevə-sevə, aramsız olaraq toplayan, şərh edən, elmi əsaslarla tədqiq edən Qəzənfər Paşayevin yeni kitabı belə adlanır “İraq-türkman folkloru” (redaktorları A. Nəbiyev və Ə.Bəndəroğlu, “Yazıçı”, 1992).

Kitabın türkman folklorunun arxaik janrlarının tədqiqinə həsr olunmuş səhifələrində inanclar, yemindlər (andlar), dualar və bəddualar, habelə fallar araşdırılmışdır. Azərbaycan folklorunda inanc (habelə inam, yozum, yozma, inam) termininə müvafiq türkman folklorunda inanc və etiqlər işlədilir. Bu sonuncular müəllif tərəfindən belə qruplaşdırılır: məişət və mərasimlərlə, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar, astral təsəvvürlər və əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar. Müəllif atəşpərəstliklə bağlı bir sıra inancların Azərbaycanda olduğu kimi Kərkük dolaylarında da yaşamaqda davam etməsi haqqında maraqlı nümunələr gətirir.

Sözə inam, sözün müqəddəsləşdirilməsi, fetişləşdirilməsi andlarda, alqış və qarğışlarda çox aydın şəkildə təzahür edir. Sözün öz denotatından əşya və hadisədən) ayıra bilməyən qədim insan sözə fəvqəladə qüvvə isnad edirdi. Sözün təsir gücü yüksək qiymətləndirilirdi. Söz ifadə etdiyi obyektiv varlıqdan daha uca tutulurdu. Müəllifin göstərdiyi kimi qədim insan Aya, Günəşə, oda, suya, göyə, yerə müqəddəs varlıqlar kimi baxmış və bununla əlaqədar müvafiq andlar meydana gəlmişdir. Kitabda “Qurbanın olum”, “Başına dolanım”, “Saçın kəsilsin” və s. kimi onlarla ifadənin geniş şərhli təkcə folklorşünaslıq deyil, habelə dilçilik baxımından xüsusi dəyər kəsb edir. Bütövlükdə respublikamızda yaranmaqda olan etnolinqvistika elminin inkişafı üçün bu əsərin müsbət rol oynayacağı şübhəsizdir.

Qədim görüşlər, inamlar ilə əlaqədar olan fal haqqında məlumatlar da tədqiqatçının nailiyyəti sayılmalıdır.

Xalq mərasim və nəğmələrinə ayrıca fəsil həsr olunmuşdur. Ümumiyyətlə, folklorşünaslıq bir tərəfdən dilçilik ilə, digər tərəfdən etnoqrafiya elmi ilə sıxı əlaqədar olsa da (bunların tədqiqat obyektlərinin və şərh üsullarının fərqi) də vardır və bunu nəzərə alan müəllif mərasimlərə yalnız söz materialını şərh etmək, linqvistik situasiyanı aydınlaşdırmaq baxımından müraciət edir. Söz, nəğmə insanın ömrü boyu yol yoldaşdır. Doğulanda da, böyüyəndə də, gənclikdə də, qocalıqda da, evlənəndə də, işləyəndə də, şadlananda da, qəmlənəndə də söz sənəti insandan ayrılmazdır. İnsan həyatı üçün folklor qədər əziz, qiymətli yalnız dil ola bilər. Müəyyən mənada elə dilin özü də folklor materialı hesab edilə bilər. Axı, dil özü də elə xalq yaradıcılığıdır. Müəllif İraq türkmənlərinin dilini öyrənməkdən başlamış (hələ 1969-cu ildə “Kərkük dialektinin fonetikasi” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir) və ən etibarlı dil abidəsi olan folklor materiallarının tədqiqinə irişmişdir. Söhbət gedən kitabda çox zəngin və tədqiqatçılar üçün xüsusilə dəyərli dil faktları toplanmışdır ki, bunlar özlüyündə kitabın qiymətini yüksəldir. Məsələn, Kərkük dolaylarında yağışın nə qədər növləri və hər birinin məxsusi adları olarmış. (İstər-istəməz əsərin lüğətçiliyimizə xeyri nəzərdə tutulur). Müəllif yazır: ”Burada vaxtına görə bahar yağışı, çisə, sis, pələ, çiləmə, qoca börkə, qəri muncuğu, at quyruğu, nəm-nəm yağışları olur. Bunların arasında yavaş-yavaş yağaraq torpağın canına hopen pələ ən xeyirli yağış hesab olunur”. Elmdə belə bir ümumi mülahizə mövcuddur ki, hər xalqın həyatında daha böyük rol oynayan əşya və hadisələrin adları da daha çox olur. Yağış adlarının çoxluğu da yağışın bu xalqın həyatında, təsərrüfatında mühüm rolunu əks etdirir. Yağışın növlərindən “quru yağışı” haqqında verilən məlumat ayrıca qeyd olunmalıdır. Əsasən Azərbaycanla əlaqədar olan bu ifadə məşhur “qurd balalayır” idiomununun şərh baxımından xüsusilə maraqlıdır. Müəllif göstərir ki, qurd adətən aprel-may aylarında balalayır və bu

zaman arabir, qısa müddətli yağışlar yağdığına görə yuxarıdakı idiom meydana gəlmişdir.

İraq-türkman məişətində çox böyük yer tutan “Kosa gəldi”, “Çəçələ qız” mərasimləri ilə bağlı nəğmələr və onların müəllif tərəfindən şərhı diqqəti cəlb edir. Xüsusilə də yas və toy mərasimləri ilə bağlı nəğmələr və onların müəllif tərəfindən şərhı diqqəti cəlb edir. Xüsusilə də yas və toy mərasimləri ilə əlaqədar nəğmələrin mühüm tarixi filoloji əhəmiyyəti qeyd olunmaya bilməz. Məsələn, müəllif yazır ki, “keçmişdə gəlin evə girərkən qayınana bir əlinə çömçə, bir əlinə kəfkir alıb:

Ev sənin, eşik sənin,

Dördəki beşik sənin, – deyərək gəlinin önündə oynarmış”. Ümumiyyətlə, unudulmuş, arxaıkləşmiş bir sıra çox qədim sözlər folklor materiallarında ilişib qalmışdır və bunların şərhı xüsusi maraq və zəruriyyət kəsb edir. Bu parçadakı “dör” qədim sözlərimizdən olub, evin yuxarı başı (hörmətli yer) mənasındadır. (Nağıl sonluqlarında “Onlar yedilər, yerə keçdilər, siz də yeyin dörə keçin” deyilir ki, burada da həmin söz ilişib qalmışdır).

İraq-türkman folklorunun lirik növünə həsr olunmuş səhifələrdə müəllif xoyrat və manilərin xalq kütlələri tərəfindən dəridən sevlməsinin onların xəlqiliyində, xalq dilindən gövhərlənərək ürəklərə asanlıqla yol tapmasında, xalqın milli xüsusiyyətlərini layiqincə, aydın və səmimi bir dildə əks etdirməsində görür. Onlar cinaslı və cinassız olmaqla qruplaşdırılır. Demək lazımdır ki, xoyrat və manilər kimi bayatılar da, qoşmalar da, qəzəllər də, məsnəvilər də və s. cinaslı və cinassız ola bilər. Odur ki. əvvəlcə folklorşünaslıqda, bunun təsiri ilə də bütünlükdə filologiyamızda “cinas” termini səhv və dolaşlıq bir məzmun kəsb etmişdir. “Cinas” bir termin kimi “omonim” deməkdir. Tərkibində cinas (omonim) işlənən hər bir dil faktı təcnis (yəni omonim işlətmə) hesab edilə bilər. Bu omonim qafiyə olmaya da bilər.

40-cı illərə qədər filologiyamızda “omonim yox, cinas (təcnis) terminindən istifadə olunur. Bəzən də cinas və omonim sözləri müvazifləndirilirdi. Sonralar isə heç bir zəruri əsas olmadan təcnis başqa (və dolaşiq) mənə kəsb etmişdir. Terminin əslini bərpa etmək zəruridir.

Tədqiqatçılardan biri göstərir ki, “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə təcnis bir söz-termin kimi ərəb mənşəli (?) sayılmış və yazılışca eyni, mənaca müxtəlif sözlərin – cinasların şəirdə qafiyə yerində işlənməsi kimi izah edilmişdir” (“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, B., 1987, s.187). Lakin həmin lüğətdə tennis termini bu cür səhv şəkildə yox, “omonim sözlər işlətmə” tərzində nisbətən düzgün şərh edilmişdir.

Filologiyamızda “bəzək sözləri”, “artırmalar”. “döndər-mələr”. “nəqarətlər” adlanan dil vahidlərinin poetik-üslubi keyfiyyətlərini ilk dəfə ətraflı şəkildə araşdıran müəllifin qeydləri filologiyamız üçün müsbət yeniliklərdir. Xoyrat və manilərin zəngin bədii, sənətkarlıq xüsusiyyətləri müəllifə aşağıdakı ümumi hökmü çıxarmağa imkan vermişdir: xalq poeziyasının səviyyəsi xalq həyatının səciyyəsi ilə müəyyən olunur. Xalq poeziyası məzmunca onda yoxsul olar ki, xalq həyatının məzmunu yoxsul olsun. İraq-türkman el yaradıcılığının yüksək inkişaf səviyyəsi və zənginliyi Azərbaycan xalqının bir qolu olan bu yaradıcı xalqın mənəvi aləminin ucalığından xəbər verir.

Azərbaycanca ünsiyyət saxlayan müxtəlif ərəzilərdə fərqli adlarda – “oxşama” (İraqda), “sevmə” (Türkiyədə), “nazlama” (Cənubi Azərbaycanda). “Layla” (Şimali Azərbaycanda) adlandırılan beşik nəğmələri ilə xoyrat və manilər arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəllif dəqiq şəkildə, elmi əsaslarla müəyyən-ləşdirə bilmişdir. Həmin səhifələrdə eyni zamanda bayatı-tapmacalar tədqiq olunur, onları həm tapmacalardan, həm də bayatılardan fərqləndirən funksional-lingvistik ölçülər müəyyən-ləşdirilir.

Kitabda epik növün təhlilinə geniş yer verilmişdir. Bu hissədə irəli atılan bir sıra telləri tədqiqləri ilə istedadlı tədqiqatçı elmimizin inkişafına mühüm xidmətlər göstərmişdir. Bir sıra

məsələlər burada yeni bucaq altında nəzərdən keçirilir. İraq-türkman folklor araşdırıcısı ümumən azərbaycanşünaslıq tədqiqatları üçün dəyərli mülahizələr yürüdü. Xüsusilə dastanşünaslığımız baxımından çox qiymətli sayıla bilən “Arzu-Qəmbər” dastanının belə geniş təfsiri müəllifin elmi-tədqiqat bacarığına bir sübutdur. “Bu dastan türkman folkloru da daxil olmaqla bütöv Azərbaycanın malıdır” deyən müəllif həmin dastanın bir sıra milli xüsusiyyətlərlə əlaqəsinə diqqəti yönəltmiş olur. Ərəb əhatəsində yaşayan azərbaycanlılar (İraq türkmanları) heç cür öz ənənəvi adətlərindən əl çəkə bilmirlər. Dastanda əmiqızı ilə əmioğlunun evlənməsi baş tutmur ki, bu məsələnin tarixi-etnoqrafik baxımdan prinsipial əhəmiyyəti vardır. Əmiqızı-əmioğlunun evlənməsi əslində ərəb xalqı üçün səciyyəvidir. Bizim folklorumuz üçün, mən deyərdim, səciyyəvi cəhət qəhrəmanın yad qızı (oğlu) ilə evlənməsidir. Qəhrəmanlara “buta” verilməsi deyilənləri təsdiqləyən faktlardan ola bilər.

Sonrakı səhifələrdə İraq-türkman nağılları ümumməqbul əsasda qruplaşdırılır və onların struktur-üslubi və məzmun xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə qruplaşdırılır. Daha sonra atalar sözləri və məsəllər, habelə tapmacalar, lətifələr ətraflı nəzərdən keçirilir.

Ümumi qənaətim belədir ki, bu çoxşaxəli, geniş məzmunlu əsər uzun illərin gərgin zəhmətinin nəticəsidir. Kitabın sonunda göstərilən qaynaqlar da özlüyündə müəllifin maraq dairəsi, tədqiqat məsuliyyəti haqqında təsəvvür yaradır. İraq alimi və şairi Əbdüllətif Bəndəroğlunun kitaba yazdığı ön sözdə əsərə verilən yüksək qiymət bu fikri təsdiqləyir və tamamlayır.

“Ana sözü” jurnalı, 1992-ci il, №5-6, səh. 41-43.

*Musa Adilov
Aydın Paşayev*

“TƏRCÜMƏ ƏDƏBİYYATI VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ”

Ən qədim zamanlardan dövrümüzdə qədər digər xalqlarla siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi dilimizə yüz-lərlə əcnəbi sözlərin keçməsinə şərait yaratmış və müəyyən dövrdən sonra bir hissəsi vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Son əsrdə isə müxtəlif sahələrdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində bu proses bir qədər də sürətlənmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında alınma sözlərə aid çoxtərəfli tədqiqat işləri aparılsa da, bu sözlərin konkret olaraq hansı kanallarla, hansı mənbələrdən və necə gətirilməsi haqqında konkret məlumatlar çox azdır. Bu baxımdan istedadlı tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyevin təzəcə çapdan çıxmış “Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz” (Bakı, 1991) adlı kitabı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Respublika mətbuatında imzasına tez-tez rast gəldiyimiz, həmkarları arasında artıq çoxdan tanınan bu gənc dilçi-alim tədqiqatlarını əsasən, ədəbi dilimizin zənginləşməsi prosesinin araşdırılmasına həsr etmişdir. Son beş ildə dörd kitab yazıb çap etdirməyə nail olan N.Xudiyevin, haqqında söhbət açacağımız kitabında ədəbi dilimizin qaynaqlarından biri kimi tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə dilimizə keçən sözlər tədqiqata cəlb olunur.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində tərcümə ədəbiyyatının dili geniş, sistemli və ardıcıl şəkildə öyrənilməmişdir. Elə ona görə də tərcümə vasitəsilə dilimizə keçən sözlərin tədqiqat obyektinə çevrilməsi N.Xudiyevin bu əsərinin orijinallığına dəlalət edir. Tərcümə demək olar ki, bütün elm sahələrini əhatə edir. Ona görə də müxtəlif sahələrlə əlaqədar dilimizə çoxlu ter-

minlər keçə bilər. Lakin kitabda bədii əsərlərin tərcüməsi vasitəsilə alınan müxtəlif mənalı sözlərdən bəhs olunur.

Kitabın elmi redaktoru, filologiya elmləri namizədi F.Əhmədovun ön sözündən və müəllifin şərhlərindən aydın olur ki, tərcüməşünaslığın müstəqil bir elm sahəsi və ya dilçiliyin bir şöbəsi olması haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Lakin N.Xudiyev elmi dəlillərlə sübut edir ki, tərcüməşünaslıq əslində dilçilik elminin bu vaxta qədər tədqiq olunmayan ən gənc şöbəsidir. Təsadüfi deyil ki, beş hissədən ibarət bu kitabın birinci hissəsi “Tərcüməşünaslıq dilçiliyin bir şöbəsi kimi” adlanır. Müəllif burada həm tərcüməşünaslıqla əlaqədar keçirilən beynəlxalq konqreslərdəki, həm də rus dilindən tərcümə olunan bədii əsərlərin leksikasına aid Azərbaycan dilçiliyində aparılan tədqiqatlardakı mülahizələri geniş təhlil etmiş və orijinal fikirlər söyləmişdir.

Əsər oxucuda belə bir qənaət yaradır ki, “Tərcüməşünaslıq” və “Tərcümə nəzəriyyəsi” adlı və geniş tədqiqat əsərlərinin yazılması həllini gözləyən vacib və aktual problemlərdəndir. Müxtəlif spesifik metod və üsulları olan bu elm sahəsi haqqında ümumi məlumat verərək yazır: ”Linqvistik tərcüməşünaslığın problemləri çox və əhatəlidir. Lakin bu problemlər içərisində, bizcə, ən aktualı və tədqiqə ehtiyacı olan tərcümə hesabına ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını öyrənməkdədir” (səh.7-8). Və elə bu sahə də tədqiqata cəlb edilir.

“Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində tərcümənin rolu” adlanan ikinci hissədə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsindən sonra A.Bakıxanovdan başlamış, müasir dövrümüzə qədər rus dilindən söz almaq üçün yaranan obyektiv şərait haqqında məlumat verilir.

Kitabın üçüncü hissəsində “üslubla əlaqədar işlədilən və tərcümə olunmayan sözlər haqqında danışılır. Tərcümə ədəbiyyatında bu cür sözlər sayca çox, formaca rəngarəngdir. Məsələn, izah olunan vodokaçka, raznoçin, protest, meşşan və s. kimi sözlərlə yanaşı “nebo” sözünə də təsadüf olunur. “nebo” sözünün

Azərbaycan dilində qarşılığı (səma, göy, asiman) olsa da, tərcümə edilməmiş, orijinalda olduğu kimi saxlanmışdır. Belə olmasaydı, həm üslub pozulardı, həm də qrammatik məna başa düşülməzdi. Tərcümə ədəbiyyatında üslubla əlaqədar işlənilib tərcümə edilməyən sözlərin bir qismi tayfa, qəbilə, xalq, şəhər, kənd, qəsəbə, qəzet, jurnal, idarə və təşkilat adlarıdır.

Müəllif tərcümə olunmayan bu tipli adları ancaq üslubi çalarlıqla əlaqədar olaraq izah edir və ispan, meksika (xalq adı), Novoribnaya (kənd adı), “Moskovskie vedomosti” (qəzet adı) və s. kimi nümunələr göstərir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu sözlər tərcümə zamanı çox vaxt olduğu kimi saxlanılır. Bədii əsər nümunələrində belə adların tərcümə olunub-olunmamasında böyük çatışmazlıqlar mövcuddur. Bunlardan hansının tərcümə olunması, hansının olduğu kimi saxlanması məsələləri hərtərəfli tədqiq edilməmişdir. N.Xudiyevin əsərinin ən böyük praktik əhəmiyyəti həm də tədqiqatçıların diqqətini bu sahəyə yönəltməsi və orada müəyyən məqamlarda problemlə bağlı kəskin fikirlərin deyilməsidir.

Tərcümə ədəbiyyatında üslubla əlaqədar dilimizə çevrilməyən sözlər çoxdur. Elə buna görə də müəllif onları dörd qrupa bölür:

1. Məişət leksikası. Hər dilin lüğət tərkibində məişət leksikasını müəyyən lay təşkil edir. Müxtəlif peşə sahiblərinin hamısı tərəfindən eyni dərəcədə başa düşülməyən bu sözləri də müəllif beş yerə ayırır:

1) Geyim adları; 2) Milli xörək adları; 3) Məişətdə işlənən əşya adları; 4) Ekoloji mühitlə bağlı sözlər; 5) Vəzifə adları və titullar.

1. **Geyim adları.** Hər xalqın özünə məxsus milli geyim adları var. Bədii əsərlərdə də öz əksini tapan bu sözlər tərcümə zamanı üslubi çalarlıqla əlaqədar olduğu kimi saxlanılır. Məsələn, **separə, frenç, lampas, briç, ketr, kitel, kurtka, zontik** və s.

2. **Milli xörək adları.** Çoxlu fakt üzərində müşahidələr aparan müəllif belə qənaətə gəlir ki, xörək adlarının çoxusu tər-

cümə edilsə də, ədəbi dilimizə olduğu kimi keçən **piroq, pryantik, çar aracağı** və s. kimi adlara rast gəlmək mümkündür.

3. **Məişətdə işlənən əşya adları.** Müəllif bunları “tərcümə ədəbiyyatı hesabına dilimizə keçən, məişətdə işlənən əşya adları içərisində dilin lüğət tərkibinin özəyi” (s.25) adlandırır. Onların bir qismi əsas lüğət fonduna daxil olmuşdur. Məsələn, **bumajnik, eşalon, taçanka, mauzer, naqan, kalendar** və s.

4. **Ekoloji mühitlə bağlı söz və ifadələr.** Buraya, əsasən, coğrafi mühitlə əlaqədar, heyvanat və bitkilər aləminə məxsus adlar daxil edilmişdir. Belələrinə **oselotlar** (vəhşi Meksika pişiyi), **pumalar** (Amerikada vəhşi pişiyin bir növüdür), **immortal çiyəyi** və s. nümunə göstərilmişdir.

5. **Vəzifə adları və titullar.** Azərbaycan dilində çoxlu alınma vəzifə adları və titullar mövcuddur. Onların bəziləri tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə dilimizə keçmişdir. Müəllif düzgün olaraq yazır: “Tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə dilimizə keçmiş və ya tərcümə ədəbiyyatının dilində işlədilən vəzifə adları və titulların xeyli hissəsi beynəlmiləl xarakterlidir” (səh. 29). Belələrinə **adyutant, qraf, jandarma, bosman, polius, kapellan, qorodovoy, prikazni, qusar, draqun, vaxmister, uryadnik** kimi sözlər misal göstərilir.

2. **Ekzotik sözlər.** Ekzotik sözlər haqqında ilk dəfə geniş elmi fikir söyləyən N.Xudiyev qeyd edir ki, bunlar sırf milli xarakter daşıyır, müəyyən bir xalqın həyat və məişət tərzinə aid olur. Bu qrupa milli geyim adları, dini məzmunlu sözlər, yer, məkan adları və s. daxildir (səh.33).Azərbaycan dilində geniş işlənən **molla, ruhani, axund, məscid, came, cənnət, cəhənnəm, behişt, zünnar**, klassik şeir növünün adlarını bildirən **qəzəl, qəsidə, rübai, mərsiyə, mədhiyyə**, Nəsimi və M.Füzulinin əsərlərində rast **gəldiyimiz surət-həqq, səllü, səllə mü əla, huri, xuda, fələk, mömin, kafir** və s. sözləri belələrindəndir.

3. **Realiyalar.** Azərbaycan dilçiliyində “realilər” formasında da işlənən bu terminə indiyə kimi ancaq lüğətlərdə rast gəlmək olurdu. Onlar haqqında ilk geniş məlumat bu əsərdə tə-

sadüf edirik. Müəllifin fikrincə, xalqın özünəməxsus məişət tərzi, milli adət-ənənələri, koloriti, hətta mifik təfəkkürü ilə bağlı leksik vahidlər realiyalar adı altında qruplaşdırılmışdır.

Tərcümədə realiyalar çox zaman orijinalda olduğu kimi saxlanılır. Onların böyük qismi artıq hamı tərəfindən başa düşülür: **Qədr gecəsi, Volost idarəsi, “Çijik” havası, Zemstvo, “Kazaçka” rəqsi, Şevalye** (XIX əsrdə Moskvada İppolit Şevalyenin mehmanxanası) və s. belə adlardır.

4. **Sovetizmlər.** Sosializm quruluşu ilə əlaqədar cəmiyyətin bütün sahələrində mənşə etibarilə rus dilində olan və tərcümə zamanı dilimizə keçən sözlər sovetizmlər adlanır. Müəllif bunlara aid zəngin nümunələr göstərmiş və şərh etmişdir.

Kitabın “Tərcümə hesabına dilimizə keçən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanan dördüncü hissəsində alınma sözlərin işlək və anlam dairəsi, mənşəyi, leksik-semantik çarları haqqında daha geniş və konkret məlumatlar verilir. Müəllif qeyd edir ki, bu sözlərin çoxu Azərbaycan lüğətlərinə salınmamış və izah olunmamışdır. Bunu nəzərə alaraq N.Xudiyev onları leksik-semantik mənalarına görə qruplaşdırmış və hər birini təhlil etmişdir.

Tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə dilimizə keçib milli etnik, sosial-etnik və sosial-tarixi faktları əks etdirən leksik nümunələr mənalarına görə beş qrupa bölünür: 1) Hərbi-siyasi sahəyə aid olanlar; 2) Milli-etnik və məişət sahəsinə aid olanlar; 3) İnzibati anlayışları bildirənlər; 4) Dini anlayışları bildirənlər; 5) Sosial-mədəni anlayışları ifadə edənlər.

Tədqiqatçı sözlərin mənşəyini hərtərəfli izah etməyə çalışır. Məsələn, əslində rus dilinə türk dillərindən keçən “yasa-vul” sözünü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “inqilabdan əvvəl kənd yerlərində polis nəfəri”, “kazak ordusunda rotmistr və kapitan” rütbəsi kimi izah olunması, rus dilində “atamandan sonra başçı”, türk dillərində isə ilkin formada “qaydaya salan, qayda yaradan əmri yerinə yetirən” mənalarını bildirməsi geniş şərh edilir (səh. 57). Yaxud “soyuq silah” mənasında olan “qur-

da” sözü rus dili lüğətlərində mənşə baxımından Qafqaz dillərinə aid edilir və onu düzəldən ustanın adı ilə əlaqələndirilir. Lakin müəllif çox düzgün olaraq bu sözün də türk mənşəli olduğunu bildirir (səh. 68-69). Dialekt və şivələrimizdə (Masallı rayonunda) “böyük bıçaq” mənasında indi də “kilaqurd” sözü işlənməkdədir.

Kitabın son hissəsi **“İctimai-siyasi əsərlərin tərcüməsi ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri kimi”** adlanır.

Ədəbi dilimizin tədqiqinə həsr edilən bu qiymətli əsərə dair kiçik iradlarımız da vardır. Kitabın “Üslubla əlaqədar işlədilər və tərcümə olunmayan sözlər” adlanan üçüncü hissəsində geyim adlarından həm “Məişət leksikası” (səh. 22-24), həm də “Ekzotik sözlər” (səh.33), həm də “Realiyalar” (səh. 38-45) bölməsində bəhs olunmuş, beləliklə də təkrara yol verilmişdir. Xüsusi adların izahı zamanı leksik xüsusiyyətlərindən əlavə, onomastik özünəməxsusluq də nəzərə alınsaydı, fikirlər daha hərtərəfli olardı.

Lakin bu qüsurlar əsərin elmi dəyərinə xələl gətirmir. N.Xudiyevin zəngin leksik nümunələr əsasında yaratdığı “Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz” adlı kitabı uzun illərin axtarışları və ağır zəhmətin nəticəsidir. İlhamla və sadə dillə qələmə alınan bu əsər Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri üçün də faydalıdır.

*“Zəka” jurnalı, 1993-cü il, №1-2, səh. 6-11
(Baş redaktor S.Kərimlinin M.Adilov, K.Əliyev,
Ə.Cavadov və Ə.Rəcəbovla müsahibəsi).*

DİLİMİZ NARAHAATÇILIĞIMIZ

M.ADİLOV: Keçən ilin sonunda «Xalq qəzeti» hissə-hissə böyük Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» dramının dərcini başa çatdırdı. Əsər müasir həyatımızda baş verən bir sıra ictimai hadisə və münasibətləri real cizgilərlə açıb göstər-

məkdədir. Ananın övladları müxtəlif ölkələrdə təhsil almış və indi Vətənə xidmət etməlidirlər. Lakin qardaşlar bir-birini başa düşə bilmirlər. Rüstəmbəy ruspərəst, Mirzə Məmmədəli farspərəst, Səməd Vahid türkpərəstdir. Burada bir də ananın dilini anlayın, işlədən, davam etdirən Gülbahar və çobanlar vardır. Bunlar da qardaşların dilini başa düşümlər.

Azərbaycan cəmiyyətinin çox dərin yaralarını, ən mühüm ictimai dərdlərini C.Məmmədquluzadə qədər açıq gözlə görən və bunları məhəmətlə öz xalqına çatdıran ikinci böyük ustad nişan vermək çətindir.

Dil birliyi... bu birlik xalqların, millətlərin tarixində, inkişafında əsas nöqtədir. Babil qülləsi tikirdilər. Allah tikintidə çalışanların hərəsinə bir dil verdi və onlar bir-birini başa düşmədiklərindən bu iş dayandırıldı. Hazırda, maşallah, yaranmaqda olan çoxlu-çoxlu partiyalarımız da bir-birini başa düşmür və ya düşmək istəmir. Bəs elədirsə, çoxpartiyalılıq xəstəliyi anamız Azərbaycana xeyirmi verəcəkdir? Və ey partiyalar, partiyaları yarananlar, anamızın kitabını oxumağı unutmayın.

Əsərdə belə bir dialoq vardır:

“Səməd Vahid: - İzdivaçi niyyət edib, toğrudan-toğruya mullaqatda bulunmaq, zərrə qədər eyb törətməz, zənnindəyəm.

Mirzə Məmmədəli (hirsli, Səməd Vahidə) : - Allah xatirinə, öz dilində danış, peyğəmbər xatirinə, öz dilində danış”.

“Öz dilində danış!” Bir sıra ziyalılara, qələm sahiblərinə müraciətlə bu ifadəni dəyişib belə demək olar: öz dilində yaz!

Əlli il ərzində aramsız mütaliədən sonra qəzətdə oxuduğum belə cümlələri mən başa düşə bilmədim: “Televizyonumuzun ən böyük günahı sözü söyləyəninədən, olayı yaşantılarımızdan ayırmağıdır”.

Çox hörmət bəslədiyim “İslam” qəzetində həftənin günlərinin adları belə verilir: şənbə – yekşənbə – düşənbə – seçənbə – caharşənbə – cümə axşamı – cümə.

Bu nə dildir?

Əsrimizin əvvəllərində Abbas Səhhət “Bəradərim Firdun boy Köçərli cənablarına” mənzum məktubunda yazırdı:

Türklük, islamlıq iddiası ilə

Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.

Əcnəbi ruhunun havası ilə,

Vətənin, millətin sevən yoxdur...

Bu, ana dili, anamızın dili, Azərbaycan dilidir.

Bəzi müasir şairlərimiz, ziyalılarımız bir həqiqəti unutmasınlar: ana dili ana Vətən deməkdir və dilə biganəlik Vətənə biganəlikdir. Dilə şüurlu münasibət gərəkdir.

Ümumiyyətlə dilə iki cür münasibət mövcuddur: şüurlu münasibət və qeyri-şüurlu münasibət. Dilə şüurlu münasibət və onun səviyyəsi həmin dildə danışan xalqın və ayrı-ayrı adamların inkişaf dərəcəsi, mədəni səviyyəsi ilə əlaqədardır. İndi də dünyanın müxtəlif yerlərində çox geridə qalmış bir sıra xalqlar, qəbilələr vardır ki, onların dillərinə münasibətləri kimi mövcud deyildir və belə xalqlar (və ya tək-tək adamlar) dildən sadəcə olaraq istifadə edir, öz həyatı ehtiyaclarının təmini üçün ondan faydalanırlar. Vəssalam. Dilə qayğı onların heç yadına düşmür, ağına da gəlməz. Necə ki, çaydan, meşədən faydalanıb, ona qayğı yadına düşməz.

K. ƏLİYEV: Xalqımız yenicə istiqlaliyyət qazanıb, respublikamız suveren dövlət kimi dünya meridianına çıxıb, ürəyimiz iftixar hissi ilə döyünür. Nə xalqımızı nə də dövlətimizin iki yüz milyondan artıq olan türk dünyasından ayrı təsəvvür etmək olmaz! Siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi və etnik yaxınlıq türk xalqları arasında mühüm rol oynayır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanı bütün atributları ilə müstəqil görmək istərdik, özünəməxsus dövlət quruluşu, ərazisi, maddi və mənəvi sərvətləri olan bir dövlət kimi.

Bu da həqiqətdir ki, Azərbaycan dünyanın sivilizasiyalı xalqlarından, dövlətlərindən ayrı yaşaya bilməz. Siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr istər-istəməz respublikamızın dövlət dili olan

ədəbi dilimizdə də müəyyən dərəcədə öz əksini tapır - alınma terminlər, sözlər meydana çıxır. Bu, təbii prosesdir.

Nitq mədəniyyəti sahəsində çalışan bir mütəxəssis kimi, mənə tez-tez sual verirlər: Siz ədəbi dilimizin indiki fəaliyyətinə necə baxırsınız? Axı, türk ədəbi dilini, fars dilinin bəzi cümlə quruluşunu yamsılamaq yenə də dəb düşüb! Faktlar gətirirlər: *arkadaş, mutlu, bəstələmək, konuşmaq, önəmli, olay, yanmaq, cumhur başqanı, dış işlər başqanı, AXÇ Başqanı* və s. Məsələn, «Ədəbiyyat qəzeti»ində (26 iyun 1992) deyilir: "*soydaşlarımızın cumhur başqanımıza təbrikləri*», «*AXÇ-nin Başqanı*», "*Mayısın 14-də*", "*dış dövlətlərdən kələn*", "*təşəkkürümü sunuram*" və s. Təkcə adını çəkdiyimiz bu qəzetdə deyil, radio və televiziya verilişlərində, bir sıra başqa qəzetlərdə də belə sözlər, belə ifadə tərzii baş alıb gedir.

İş o yerə çatıb ki, milli məclisin sədrinə «*spiker*» deyən-lər peyda olub!» «*Meneçment*», «*marketing*», «*biznesmen*» və s. ingilis sözləri öz sözlərimizə meydan oxuyur. Bəzi din xadimlərimiz mavi ekranda danışanda elə bil Ərəbistandan və ya İrandan təzə gəlib, Azərbaycan dilini bilmir. Ərəblərin də, farsların da öz din xadimləri vardır. Yetirdiyimiz din xadimlərimiz isə xalqımıza öz ana dilində xidmət göstərməlidir, Azərbaycan dilinin fəsaht və bəlağətini – üslubi incəliklərini, gözəlliyini dərin-dən bilməlidirlər. Buna görə də ruhani mədrəsələrində Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris edilməlidir!

Anadoluda yaşayan türk qardaşlarımızın ədəbi dilini bil-lən ziyalılarımızı alqışlayırıq. Unuda bilmərik ki, Azərbaycan dili öz təbii intonasiyası, fonetik, leksik və qrammatik sistemlə-rindəki bir sıra səciyyəvi fərqləri ilə bütün türk dillərindən seçi-lir. Ədəbi dilimizin normalar sistemi dəqiqləşdirilərkən bu fərqlər nəzərə alınıb. Yamsılama – “yabançı ifadə tərzii” ədəbi dili-mizi dərhal kökdən salır. Diqqət edin, indi necə işlədək: *küçük*, ya *kiçik*; *doğdum*, ya *doğuldum* (anadan oldum); *sokak*, ya *küçə*; *körpü*, ya *körpi*, *kəmik*, ya *sümük?! Axı, Azərbaycanda bir nəfər «kiçik qardaş» əvəzinə «küçük qardaş» desək, bizdən inciyər!*

Heç bir kişi “Mən filan ildə doğdum, doğmuşam” demir, “anadan oldum”, «doğuldum, doğulmuşam» və s. işlədir. Biz respublikamızda *prezident* seçmişik, “*cumhurbaşqanı*” yox...

Ə.RƏCƏBOV: İnsanın müəyyən etnosa-qəbiləyə, xalqa, millətə mənsubluğu onun dərisinin rəngindən, saçlarının şəklindən, irqindən, əqidəsindən, dinindən və s. asılı deyil, onun bu və ya digər etnosa mənsubluğu onun dili ilə müəyyənləşdirilir. Bu, dilin milli-mədəni funksiyası deyil, dilin millətə mənsubluğunu göstərən funksiyadır.

Dilin funksiyalarını araşdırmaq bugünkü məqsədimizə daxil olmadığı üçün bu məsələyə toxunmaq istəmirəm. Yalnız dilin milləti müəyyənləşdirmək vəzifəsi haqqında bir neçə söz demək istəyirəm. Dahi alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt deyir ki, dil fərdin, insanın ətrafında bir dairə çəkir. Bu dairədən çıxıb başqa dairəyə girdikdə bu dil kollektivindən çıxıb başqa dil kollektivinin üzvü olursan. Dahi dilçinin dediklərini sadələşdirsək belə deyə bilərik: öz (ana) dilini atıb başqa dili tutursansa (götürürsənsə), deməli, öz milli mənsubluğunu da dəyişirsən, dilində danışdığı yeni millətin nümayəndəsinə çevrilirsən.

Buna görə də hər bir millət, hər bir cəmiyyət öz dilini göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. Cəmiyyət öz dilinin qayğısına qalmırsa, deməli, özünə ölüm hökmü yazır, çünki dilin ölməsi ilə (dilin ölməsi heç də həmin dildə danışan adamların, fərdlərin ölməsi demək deyildir) həmin cəmiyyət də ölür (dilin ölməsi o dildə danışan adamların başqa dildə danışmağa keçməsi deməkdir). Belə ki, yeni dildə danışan cəmiyyət artıq əvvəlki cəmiyyət olmur, keyfiyyətə tamamilə yeni bir cəmiyyət olur Buna görə də heç də təsadüfi deyildir ki, çoxmillətli dövlətlərdə dövlət aparatı hakim millətin dilinin hərtərəfli inkişafı və yayılması siyasətini, məhkum və azsaylı millətlərin dilinin sıxışdırılması və assimilyasiyası siyasətini yeritmişdir.

Ə.CAVADOV: Hər bir dilin özünəməxsus qayda və qanunları olur. Bir dili tərifləmək və pisləmək doğru olmaz. Lakin dillər bir-biri ilə müqayisə olunanda birinin digərindən üstün xü-

susiyyətləri gözə çarpır. Azərbaycan dili eyni sistemə daxil olan dillərdən öz ahəngdarlığına görə fərqlənir. Bu cəhət başqa dil nümayəndələrini də özünə cəlb edir. Bir neçə il bundan əvvəl Özbəkistandan bir nəfər bizim elmi şurada doktorluq dissertasiyası müdafiə edirdi. Dissertantın opponentlərindən ikisi rus dilində, biri isə-mən azərbaycanca çıxış etdim. Özbəkistandan çoxlu qonaq gəlmişdi. Müdafiədən sonra özbək qonaqlar məni əhatə edib dedilər ki, Azərbaycan dilində çıxış bizi çox heyran etdi. Bu dilin ahəngdarlığına biz vurğun olduq. Ərəb dilinə məxsus «zaman, adam» sözləri bizim dilimizdə eyni şəkildə işlənir, bu sözlər isə özbək dilində, «zaman, adam» kimi işlənir. «Boğaz» sözü türkmən yazılı abidələrində «boğuz», «oturub» feili bağlaması «olturub» kimi işlənmişdir.

Bizim dilimizin ahəngdarlığı burada da özünü göstərir. Son zamanlarda bizim qəzet və jurnallarımız, televiziyaımız da ahəngdarlığın pozulmasına, sözlərin mənalarının pozulmasına səbəb olur.

Vaxtı ilə mağazaya girib bir şeyin qiyməti soruşulanda rus dilində cavab verirdilər. İndi isə həmin xəstəlikdən yavaş-yavaş azad olmaq məqamında daha betər bir məruzə mübtəla olur. Yerindən duran bildi-bilmədi, yerinə düşdü-düşmədi, danışığında Türkiyə türkcəsindən sözlər işlətməyə çalışır.

Bu gün yüksək səviyyəli iclaslarda, iclasda iştirak edənlərə «bəylər, xanımlar» deyə müraciət olunur. Bu söz türk dillərində müqəddəs, zəngin, hörmətli mənasında işlənmişdir. Lakin müəyyən şəraitlə əlaqədar olaraq həmin mənalar itmiş, «bəy» sözü sinfi təbəqə anlayışı bildirmiş, mənfi çalar almışdır.

M. ADİLOV: Azərbaycan dilinin başqa türk dilləri içərisində tarixi, ictimai-mədəni amillərlə şərtlənən xüsusi mövqeyi vardır. Bu dil nəsillər arasında ünsiyyət funksiyasını, babaları nəvələrlə bağlayan, əlaqələndirən rabitə vasitəsi rolunu müvəffəqiyyətlə həyata keçirir. Belə vərəsəlik sayəsindədir ki, hər bir oxucu Həsənoğludan, Nəsimidən, Füzulidən bu yana bütün zəngin mədəni irsin sahibi ola bilir. Dilin gücü də nəsilləri bir-birinə

bağlanmasındadır. Məhz dil sayəsində şəxs bütün əvvəlki dövrlərin mədəni nailiyyətlərinə sahiblənə bilər. Odur ki, dilin ən ali qanunu ənənəyə sədaqət qanunudur. Babaların danışdığı dildə danışmaq qanunudur. Yoxsa dili gündə bir siyasətə qurban vermək, nə qədər ali məqsəd güdsə də, dildə tez-tez dəyişmələr aparmaq ümumən keçmiş nəsillərin ruhuna hörmətsizlikdir. Azərbaycan dilini Nəsimi, Füzuli, Mirzə Fətəli, Seyid Əzim, Həsən bəy, Mirzə Çəlil, Mirzə Ələkbər, Üzeyir bəy, Yusif Vəzir, Səməd Vurğun, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza və s. kimi qüdrətli qələm sahibləri və bütün babalar bizə irs qoyub getmişlər. Övladın borcu bu müqəddəs irsdən istifadə ilə yanaşı, onu qorumaq, daha da zənginləşdirməyə çalışmaq və sonrakı nəsillərə ötürməkdir.

S.KƏRİMLİ: Açığını deyim ki, ədəbi dilimizin hazırkı vəziyyəti, onunla bağlı problemlər təkcə dilçi-filoloq alimlərimizi deyil, ümumiyyətlə xalqın çox böyük bir hissəsini narahat edir. Mən ziyalılarımızla birlikdə respublikanın müxtəlif rayonlarında, ayrı-ayrı idarə və təşkilatlarda, elm-istehsalat müəssisələrində olduğum görüşlərdə də bunun bir daha şahidi oldum. Kamil müəllimin sözüünə qüvvət deyim ki, çoxlu suallar verirlər: «İndi osmanlı ləhcəsində danışığa meyl güclənib. Buna necə baxırsınız?», «Bütün dünya xalqları öz dilini saflaşdırmaq üçün daim cəhd etdiyi halda bizim ziyalılarımız nəyə görə yeri gəldigəlmədi danışığında əcnəbi sözləri işlədir?», «Yarım əsrdə əlifbamızın» dörd dəfə dəyişdirilməsinin acı nəticələri barədə fikirləşən varmı? Dilçi alimlərimiz bu dəyişmələrin mahiyyətini niyə aşkarlamırlar?» və s.

K.ƏLİYEV: Əsrimizin altmış ilində ədəbi dilimizin yazılı abidələri üç dəfə fəlakətə uğrayıb! Min ildən artıq bir müddətdə ərəb əlifbası ilə yaradılan abidələrimizi indi ziyalılarımızın çoxu oxuya bilmir. Bu əlifbanın üstündən 1929-cu ildə xətt çəkilib, latın əlifbasına keçilib. On il də o fəaliyyət göstərüb. 1940-cı ildə kiril qrafikası zorla qəbul etdirilib. Əlli üç ildir ki, həmin əlifba ilə yazıb-yaradıırıq. İndi təzədən latına qayıtmışıq, amma

neçə? Onu lap ərəb əlifbasına döndərmişik - nöqtələr burada da yoruculuq yaradıb. Ərəb əlifbası ilə «pəncşənbə» yazılarda on nöqtə qoyulurdu, «ölümsüzlük» sözündə indi latın əlifbası ilə səkkiz nöqtə qoyuruq. Qərribə deyilmi? Hörmətli bəylər! Əlli üç illik yazılı abidələrimizi bir neçə ildən sonra oxuyan olmayacaq. Bu hələ bir tərəfə qalsın. 1929-1939-cu illərdəki abidələrimizi də oxumaq çətinləşəcək, çünki o dövrdə işlənən hərflərin bir qismi dəyişilib, yaxud başqa səsi təcəssüm etdirir. Gəlin əlifbamızda da müstəqilliyimizi saxlayaq, dilimizin fonetik incəliklərini əks etdirən hərfləri işlədək, heç kəsin quyruğunda sürünməyək.

Ə.RƏCƏBOV: İş o yerə çatmışdır ki, hətta müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən yüksək vəzifəli şəxsləri Azərbaycan dilinin mövcudluğunu, müstəqilliyini danır, onu türk dilinin bir dialekti (əslində-ləhcəsi) adlandırırlar. Məhz belə bir siyasətin nəticəsidir ki, burada deyildi ki kimi, son zamanlar dilimizə xeyli miqdarda yabancı söz və ünsürlər gətirilmiş, ziyalılarımız yarı Azərbaycan, yarı türk dilində kəkələməyə başlamışlar. İndi ziyalılığın dərəcəsi türksayağı danışmaqla ölçülür.

Min illər boyu Azərbaycan dili yad təsirlərlə mübarizə aparmış və qalib gəlmişdir. Əminəm ki, dilimiz indi də özünə-məxsusluğunu qoruyub saxlaya biləcəkdir.

S.KƏRİMLİ: Bu günlərdə xalq rəssamı S.Salamzadənin «Ədəbiyyat qəzeti»ində dərc olunmuş bir yazısını oxudum. Müəllif narahatlıqla bildirir ki, əgər hər il Türkiyəyə oxumaq üçün iki mindən yuxarı tələbə göndərilirsə, təsəvvür edin ki, təqribən iyirmi-otuz ildən sonra respublikamızda on minlərlə türk ləhcəsində danışan ziyalılarımız olacaq. Yəqin ki, onlardan orta və ali məktəblərimizdə dərs deyən müəllimlər də olacaqdır. Bu da o deməkdir ki, öz ləhcələrini respublikamızda təhsil alan gənclərimizə də keçirəcəklər.

Mənə elə gəlir ki, hörmətli rəssamımızın iradə haqlı iradədir və bu barədə də fikirləşmək lazımdır. Əlbəttə ki, gənclərimizin xaricdə təhsil almasının heç kim əleyhinə deyil. Vaxtı ilə də

belə olub. Lakin bu kütləvi şəkil almamalıdır. Belə axının son nəticələrini qabaqcadan görüb təhlil etmək lazımdır.

Yeri gəlmişkən bir mühüm məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Burada bu söhbət getdi. Təhsil rus dilində olan orta məktəblərimizdə Azərbaycan dilinin tədrisi qeyri-qənaətbəxşdir. Lap deyərdim ki, uzun illər nəzarətdən kənar qalmış, ikinci dərəcəli bir fənn kimi tədris olunmuşdur. Məhz elə onun nəticəsidir ki, bu gün həmvətənlərimizin arasında ana dilində danışmağı bacarmayanlar az deyil. Halbuki rus təhsilli orta məktəblərimizdə oxuyanların 80-85 faizi azərbaycanlılardır.

M. ADİLOV: Daxili quruluşuna görə Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dilləri ilə ayaqlaşa bilər. Belə qüdrətli bir dilə arxa çevirmək, rəhbər göstərişlər vermək, qanunlar çıxarmaqla dilə kənar rəxnə salmaq bir nəticə verməz. Tarixdə çox olub ki, böyük-böyük hökmdarlar dildə dəyişiklik yaratmağa, təsir göstərməyə cəhd göstərirlər. Nail ola bilməyiblər. Ona görə də məşhur bir hikmətli kəlam yayılmışdır: qrammatika hökmdarlarından üstündür.

Bizdə isə heç hökmdar yox, əlinə qələm alan və ya bir balaca (yağlı) vəzifəsi olan hər kəs ən əvvəl dilə hücum edir. İstədiyi turpu dilin başında əkmək istəyir. Nəzərə alınmalıdır ki, dil heç kəsə məxsus deyil, bütövlükdə xalqın malıdır. Odur ki, ayrılıqda heç bir dahi, hökmdar, cahangir, şair, alim dildə dəyişiklik yaratmaq qüdrətinə malik deyildir. Belə bir imtiyaz yalnız tarixə və xalqa verilmişdir.

Ana dili real dünyanın, həyatın, varlığın beynində əks olunması əlamətidir. Vay bu dili bilməyənlərin halına. Bu yaxınlarda mənim yanımda elə mən yaşda bir qadın kəkotu və sarıçı-çəyi göstərər satıcıdan soruşdu: “Bunlar nədir?” Dözə bilməyib söhbətə müdaxilə etdim. 60 illik həyat yolu keçmiş şəxsin ən adi nemətlərin adını bilmədiyi bir cəmiyyətdə nə yaxşı ki, hələ də çörək tapılır. Xalqımız əsrlər boyu bağayarpağı ilə quzuqulağını fərqləndirə bilməyənləri ələ salıb lağ etmişdir. Yəni xalqımız di-

lə, sözlərə daha qayğı ilə yanaşır, nəinki tək-tük “oxumuşları-mız”.

Ana dilini bilməyənlərə, göydə, yerdə və suda yaşayan canlıları, gül-çiçəkləri, bitkiləri adı ilə tanımayan vətəndaş deməyə adamın dili gəlmir. Axı, vətən elə ən əvvəl onun torpağı və bu müqəddəs torpağın nemətləridir.

“Dil və ədəbiyyat”, IV buraxılış, Bakı, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 1994-cü il, səh. 143-147.

*Musa Adilov
Əliağa Ağayev*

ŞƏXS ADLARINI ELMİ ƏSASLARLA TƏDRİS EDƏK

Hələ XIX əsrin birinci yarısında A.Bakıxanov və M.F.Axundov tərəfindən Azərbaycan onomastikası haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürüldüyünə baxmayaraq, dilçiliyin bu sahəsi indiyə kimi tədqiqatdan kənarda qalırdı. Son 25-30 il ərzində Azərbaycan onomastikasının müxtəlif sahələri haqqında xeyli məqalələr yazılmış, monoqrafiyalar çap edilmiş, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir.

Onomastikanın bir sahəsi olan antroponimikanın əldə etdiyi nailiyyətlər də sevindiricidir. İndiyə kimi bu sahə üzrə filologiya elmləri doktorları A.Qurbanov, Ş.Sədiyev, M.Adilov, A.Mahmudov, H.Əliyev, A.Paşayev tərəfindən nəşr etdirən dərin məzmunlu məqalə və monoqrafiyalar onu göstərir ki, milli antroponimika sahəsində görkəmli onomatoloqlar dəstəsi yetişmişdir.

Lakin antroponimikanın inkişaf yolu həmişə belə uğurlu olmamışdır.

1983-cü ildə Tbilisinin “Qanatleba” nəşriyyatı tərəfindən Mədət Çobanovun “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlı monoqrafiyası çap edilmişdir. Əsərin birinci bölməsinin ümumi məlumat hissəsindən aydın olur ki, M.Çobanov Azərbaycan antroponimiyasının müxtəlif problemləri haqqında çoxdan tədqiqatlar aparmış və bu sahəyə aid xeyli məqalələr, hətta kitabça belə çap etdirmişdir.

“Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” kitabında müəllif şəxs adı, ata adı, fəmiyyə, təxəllüs və ləqəblərin yaranması, onların leksik-semantik təhlili, insan adlarının mənşəyi və yaranması problemləri, antroponimik vahidlərin quruluşu, adların əsasları və ekstralinqvistik xüsusiyyətləri haqqında geniş elmi təhlil verməyə çalışmışdır. Bütün bu problemlər haqqında mülahizə yürütmək, elmi araşdırmalar aparmaq çətin, həm də misilsiz şərəfli bir işdir. Çünki Azərbaycan şəxs adlarının bu və ya digər bir xüsusiyyəti haqqında fikir söyləmək, Azərbaycan xalqının tarixi, etnoqrafiyası, adət-ənənələr, dünyagörüşləri, şifahi yaradıcılığı və ümumiyyətlə təfəkkür tərzii, ideologiyası haqqında yazmaq deməkdir.

Əsəri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, M.Çobanov bu çətin və şərəfli vəzifəni başa çatdırmaq üçün xeyli faktik material toplamış, dəyərli elmi ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Onun bu əvəzsiz zəhməti təqdirəlayiqdir.

Kitab ”pedaqoji institutların filologiya fakültələrinin tələbələri üçün tədris vəsaiti” kimi təqdim edilir. Buna görə də əsər haqqında iradlarımızı müəllifin nəzərinə çatdırmaq məcburiyyətində qaldıq.

Dərslik başqa elmi əsərlərə nisbətən daha kütləvidir. Burada dəfələrlə sınaqdan keçirilmiş, tutarlı faktlarla tədqiq edilmiş inkarolunmaz elmi mülahizələr yığcam şəkildə verilməlidir. Dərslikdə verilən hər bir elmi mülahizə tələbələr üçün qanuni və qeyd-şərtsiz dərk edilməli müddəalar olmalıdır. Dərslikdə şərh edilən qeyri-elmi bir fikir yenidən parta arxasından institut auditoriyasına gəlmiş, düşünənki şagirdlər, bugünkü tələbələr tərəfindən

qeyri-tənqidi tərzdə dərk ediləcək və bunun qarşısı alınmazsa, təcridən elm aləmində kök atacaqdır. Oxucuda düzgün təsəvvür yaratmaq məqsədilə dərslikdə özünü göstərən bəzi nöqsanlar haqqında fikir söyləmək vacib və zəruridir.

Əsər “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlanır. Görünür, müəllif Azərbaycan dilində işlədilən şəxs adları üçün əsas olan dil vahidləri haqqında daha geniş izahat vermək istəmişdir. M.Çobanov belə bir fikri əsaslandırmağa çalışır ki, “Azərbaycan antroponimlərinin bazasını təşkil edən sözlər ümumişlək sözlər əsasında formalaşmışdır....antroponimlər hamının başa düşdüyü, mənasını dəqiq şəkildə anladığı müstəqil mənalı adi sözlərdən yaradılır” (səh. 13-14).

Real faktlar nəinki M.Çobanovun dediyini təsdiq edir, hətta onun əksini göstərir.

Azərbaycan dilində işlədilən antroponimlərin heç də hamısı “hamının başa düşdüyü, mənasını dəqiq şəkildə anladığı müstəqil mənalı adi sözlərdən” yaradılmır. “Daxili forması və mənası xalqa aydın olmayan əərb sözləri ad üçün çox əlverişli olmuşdur” (M.Adilov). “Şəxs adları qrammatik kateqoriya deyil, leksik kateqoriyadır. Keçmiş dövrlərdən bizə irs qalan, müasir dildə ilkin leksik-semantik mənalı unudulmuş, anlamları dərk edilməyən, hətta xarici dillərdən alınan mənalı aydın olmayan sözlər asanlıqla şəxs adlarına çevrilir” (A.Superanskaya).

Kitabın 16-cı səhifəsində oxuyuruq: “İndi Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin hamısında Adilə, Püstə, Bəsti, Qızqayıt adlarına daha tez-tez rast gəlmək olur”.

66-cı səhifədə isə: “Buna görə də onlar ailədə qız olmasın deyə axırıncı uşağa *Bəsti*, *Qızbəsti*...*Qızqayıt*, *İstəməz*....adlar qoymuşlar. *İndi isə bu qrup adlar get-edə azalmaq üzrədir*”. Müəllif bir tərəfdən müasir dövrdə *Bəsti*, *Qızqayıt* kimi adların tez-tez işləndiyini qeyd edir, digər tərəfdən bu qism adların təcridən azaldığını təsdiq edir.

“Astronimlər əsasında düzələn antroponimlər” bölməsində M.Çobanov göstərir ki, “valideynlər tarixən ilin, fəslin və ayın bu və ya digər cəhətlərini bildirən sözləri seçib öz övladlarına ad qoymuşlar”. Fikir aydın dərk edilmir. İlin, ayın və fəslin hansı cəhətləri ola bilər? Əgər müəllif ilin, ayın, fəslin uğurlu cəhətlərini (məs.: fəslin daha gözəl, xoş havalı, bahar fəslə kimi, ayın bu və ya digər tarixi hadisə – bayram ilə əlaqədar olduğunu) bildirən sözləri nəzərdə tutursa, bunlar da astronomiyalı deyildir. Fikrini təsdiq etmək üçün M.Çobanov *Cümə, Səhər, Erkən, Aprel, Mayıs, Bahar* kimi xeyli şəxs adı misal gətirir. Məgər bu adlar antroponimlərə çevrilmiş astronomiyalıdır? Bu qrupdan olan şəxs adlarını təqvim antroponimlər hesab etmək daha düzgün olardı. Çünki belə adlar hər şeydən əvvəl uşağın anadan olduğu vaxt (bazardamı, cümə günündəmi, səhər çağı, yaxud aprel ayındamı və s.) ilə əlaqədar yaranan antroponimik vahiddir.

Qara, Qaraxan, Qaraşın, Sarı, Ağbəniş, Qaraqız və s. kimi şəxs adları M.Çobanovun fikrincə “Uşaqların dərisinin və saçının rənginə görə qoyulur”(səh. 38). Ümumiyyətlə, Asiya və Avropada yaşayan xalqlar ağ dəriyə nəsil sayılır. Xüsusən azərbaycanlılar ağ dəriyə. qara saçlı olurlar. Ona görə də azərbaycanlı tərəfindən körpəsinə ad verildikən dərisinin qaralığından söhbət ola bilməz. Saçlarının qaralığını nəzərə alaraq, ad körpələrə onda verilməz, Azərbaycan antroponimiyasının əksər adları qara komponenti ilə tamamlanmışdır. Hər bir Qara, Ağ, Sarı komponentli adlarla adlandırılmışlar. Tarixə müraciət edək.

948-ci ildə Şirvanşahlar imperiyasında, Şirvanşahlar dövlətində, Azərbaycanda qara ad olmayıb, həmin dövlətin hökmdarının qara ləqəbi (qüvvətli, qüdrətli) qəbul etməsi ilə bağlı bir addır. Bu dövlətin ilk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra Qaraxandan (940-955) başlayaraq bütün hökmdarlar qara ləqəbini qəbul etmişlər” (F.Zeynalov).

Tarixdə Qaraaslan, Qarasunqur, Ağsunqur adları ilə tanınan Səlcuq hökmdarları məşhurdur. Monqol dövləti dağılandan

sonra İran və onun qərb tərəfində yaranan Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin hökmdarlarının adları da qara sözü ilə başlanan antroponimik vahidlər olmuşdur: *Qaraisgəndər*, *Qaraməhəmməd*, *Qaraosman*, *Qarayusif*. Göründüyü kimi, burada qara sözü ulu babalardan tutmuş nəvələrinə kimi – adların birinci komponenti kimi təkrar edilir. Bu, artıq onların dərirlərinin, yaxud saçlarının qaralığına görə verilən ad yox, fəxri titul kimi işlədilmişdir. Ağ komponenti haqqında da eyni fikri söyləmək olar. “Antroponimiyada “ağ” komponenti “ağ” rəngi yox, “çox yaşayan”, “xoşbəxt”, “uğurlu” kimi semantik mənaları ifadə edir” (A.Qafurov). Demək, *qara*, *ağ*, *sarı* komponentli şəxs adları “uşaqların dərisinin və saçının rənginə görə qoyulan” adlar yox, ulu babalarımızdan irs qalan fəxri titullar əsasında yaranan adlardır ki, bunlar antroponimiyamızın xəzinəsində müəyyən yer tutmuşdur.

M.Çobanov antroponimiyada variantlaşma hadisəsinə fikir vermədən eyni şəxsi bildirən antroponimik vahidləri ayrı-ayrı müstəqil adlar hesab edir və yazır ki, bir şəxsin müxtəlif adlarla adlandırılmasına da təsadüf etdik. Başqa sözlə desək, belə adlardan biri həmin şəxsin rəsmi, digəri isə qeyri-rəsmi adıdır....bu antroponimlər bir-birinin variantı yox, müxtəlif adlardır (səh. 45-46).

Əgər həyatda bir şəxsi *Yarməhəmməd*, digəri *Yarməmməd*, üçüncüsü *Yarmət* adlandırılırsa, bunlar eyni kökdən törəməsinə baxmayaraq, variantlar yox, ayrı-ayrı antroponimik vahidlər sayılır. Amma eyni şəxsi bildirən bir neçə antroponim, ayrı-ayrı sözlər əsasında yaranmış olsa da, onlar eyni obyektə bildirən leksik variantlar kimi özünü göstərir. İslam dini aləmində *Əhməd*, *Mahmud*, *Həmid*, *Məhəmməd*, *Mustafa*, *Muxtar*, *Rəsulallah* eyni şəxsi (Məhəmməd peyğəmbəri) bildirən antroponimlərdir. Buna görə də onların hamısı leksik variantlar hesab ediləməlidir. Yaxud öz işğalçı orduları ilə dünyanı sarsıdan topal hökmdar *Teymur*, *Teymurləng*, *Topal Teymur*, *Əmir Teymur* adları ilə tarixə daxil olmuşdur. Göstərilən adlar eyni şəxsi bildirir

diyi üçün leksik variantlardır. Onda hansı əsasa görə M.Çobanov eyni şəxsləri bildirən “Balaxanım – Toqqu, Qurbanəli – Duma, Aşır – Eqa və s.” kimi “antroponimləri” bir-birinin variantı yox, “müxtəlif adlar” hesab edir?

Müəllif yazır: “İnsanların sayı sürətlə artdığı halda, onların xüsusi şəxs adlarını bildirən sözlərin sayı tədricən azalır”.

Bu doğrudur ki, hər hansı bir kollektivin (xalq, millət, qəbilə və s.) dilində işlədilən şəxs adlarının miqdarı ilə kollektiv üzvlərinin sayı eyni olmaya bilər. Kollektiv üzvlərinin sayı həmin kollektivin dilində işlədilən antroponimlərin miqdarından çox ola bilər. Amma bu. M.Çobanovun dediyi kimi tərs tənəsüb yox, düz tənəsüb təşkil edir. Hər hansı bir kollektivin dilində işlədilən şəxs adlarının miqdarı heç vaxt azalmır, həm də müəyyən olunmuş həddindən artaraq çoxalmır. Bəzən eyni xalqın dilində işlədilən antroponimlərin çoxalması və ya azalması prosesi müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif formalarda müşahidə olunur. Bu da bir sıra sosioloji və psixoloji faktlardan asılıdır (A.V.Supersanskaya). Əgər M.Çobanovun dediyi kimi, “insanların sayı sürətlə artdığı halda, onların xüsusi şəxs adlarını bildirən sözlərin sayı tədricən” azalmış olsaydı, belə mütənəsibliyin sonu şəxs adlarını bildirən antroponimik vahidlərin yox olması ilə nəticələndi.

Təxəllüs haqqında izahat verərkən müəllif qeyd edir ki, “İnsan kollektivi böyüdükcə məlumdur ki, cəmiyyət üzvlərini bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək çətinləşir. Ad, ata adı, фамиliya artıq lazımı qədər kifayət etmir. Buna görə də cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin hərəsi öz zövqünə uyğun müəyyən bir təxəllüs...qəbul edir” (səh. 62). Belə çıxır ki, təxəllüs antroponimiya xəzinəsinə şəxs adı, ata adı və fəmilialardan sonra daxil olmuşdur. Doğrudur, təxəllüs müəyyən zəruriyyət nəticəsində meydana çıxmışdır, amma müəllifin dediyi kimi, cəmiyyətin üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün yox, başqa daha səciyyəvi səbəblər üzündən yaranmışdır, özü də fəmilialardan sonra deyil, ondan çox-çox əvvəl, qədim dövrlərdə təxəllüslərdən istifadə

edilirdi. Bunu M.Çobanovun özü də bilməmiş deyil. Belə ki, əsərin sonrakı sətirlərində qeyd edilir ki, “hələ familiya olmadığı zaman ayrı-ayrı tanınmış adamlar doğulduqları yerin adı ilə əlaqədar olan təxəllüslər qəbul etmişlər” (səh. 64). Beləliklə, əsərdə bu və bunun kimi ziddiyyətli fikirlərə yol verilmişdir.

MÜNDƏRICAT

H.Cavid əsərlərində qanadlı sözlər.....	3
“Azər” poemasının bədii xüsusiyyətləri	10
H.Cavidin bədii üslubuna dair	19
“Vətən hər şeydən əvvəl, dil deməkdir.....	34
Balacaların dilindən.....	41
“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş bəzi söz və ifadələrin təfsirinə dair.....	42
Xalq şeirinin ritmi haqqında (təkrar və ritm) İbin söz sənəti	50
Böyük söz ustası	68
Titul və ləqəb.....	74
Dilimizin say sistemi	79
Feilin mürəkkəb intensiv forması və onun tədrisi	85
Musiqili dil	86
Bəzi advermə adətləri haqqında	88
Azərbaycan teonimikası	96
M.F.Axundovun əsərlərinin antroponimiyası.....	100
Azərbaycan antroponimlərinin orfoqrafiyası haqqında	110
“Təxəllüs”, “ləqəb”, “imza” terminləri.....	112
Azərbaycan teonimləri haqqında	117
Mürəkkəb adlar haqqında	121
Müraciətlər haqqında.....	123
Sabirin poeziya günləri Xalqa bağlı sənətkar	127
Azərbaycan antroponimikəsindən bəzi aktual söhbətlər	130
Hibrid sözlər	141
Azərbaycan folklor teonimləri.....	145
Dildə və nitqdə hibrid sözlər	154
Antroponimlərin tarixi-müqayisəli tədqiqinə dair (-ay Formantı).....	159
Mürəkkəb adlar haqqında	161
Şairin poetikası	165
Qoy gənclər elmə yiyələnməyə can atsınlar	172
Tikandan “Bərgi-gül...”	180
Ey Füzuli	190
Həftənin günləri və ədəbi dil norması	200
Dil təkamülün bünövrəsidir	205
Adımız – soykökümüz və yaxud onların qarşılıqlı əlaqəsi.....	209

Qənbərqulu və Novruz	215
Həftənin günləri və ədəbi dil	220
“Azərbaycan iqlimi....həp Türk və Tatar əlində idi”	226
Təbəriyə ermənilərin tarixi	229
Dilin ixtiyarı xalqdadır”	233
“Bir hərfin möcüzəsi”	240
Yupiter, sən əsəbiləşirsən	253
Elm azadlıq sevir	255
İslam dini və Azərbaycan dili. Zülmətdən nura.....	261
İslam dini və Azərbaycan dili. Xofla rica arasında qalmaq.....	253
İslam dini və Azərbaycan dili. Qoca dünya.....	268
Yalan dünya.....	272
İslam dini və Azərbaycan dili. Gün var min aya dəyər	274
Gözəllik soy iləndir	276
Könüldən könülə yollar görünür.....	278
İslam dini və Azərbaycan dili. Torpaqdan yaranan torpağa dönər	279
Kövsər suyu (Abi-Kövsər)	280
İslam dini və Azərbaycan dili. Qızıl orta.....	282
İslam dini və Azərbaycan dili. Qaf dağı	284
İslam dini və Azərbaycan dili. Yunis balığı	287
İslam dini və Azərbaycan dili. Yusif peyğəmbər xeyrə yozsun ...	290
Əlləzinəni əzbərdən oxumaq	291
İslam dini və Azərbaycan dili. Sirat körpüsü	292
Yədi-beyza.....	294
İslam dini və Azərbaycan dili. İddəsi çıxmaq	296
İslam dini və Azərbaycan dili. Firon (və ya quranin daha bir möcüzəsi) islam dini və Azərbaycan dili.	297
Quş dili	301
İslam dini və Azərbaycan dili.	304
Zülfüqar	304
Lut şəhəri	306
İslam dini və Azərbaycan dili.	307
Ərşin xoruzu	307
İki dilin bir adı	310
Söz sehiri (Füzuli şeirində məqlub).....	317
Füzuli şeirində iştiaq.....	329

M.Adilovun yazdığı resenziyalar	336
“Azərbaycan ədəbi dilinin izahlı lüğəti”	336
Dəyərli vəsait.....	338
Dəyərli tədqiqat əsəri.....	341
Qiymətli kitab	343
Elm və dil	345
Nitq mədəniyyəti uğrunda	349
Yaşatmağa yaranmış insan	354
Akademik Məmmədəğa Şirəliyev	359
Muxtar müəllim	363
Əziz müəllimim	367
Ürək sözü.....	368
Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə.....	369
İncə filoloji təhlil	380
Filologiyamızın nailiyyəti:Azərbaycan SSR dövlət mükafatına təqdim edilən əsərlər.....	383
Qoşmalarımızın müdafiəsi üçün.....	387
“Dil xalqın böyük sərvətidir”	391
Folklorşünaslığa hədiyyə: A.Nəbiyev. Azərbaycan folklorunun janrları	395
“El-obamızın adları”.....	397
“Komik-bədii vasitələr”.....	399
Azərbaycan dilçiliyinə hədiyyə	406
İlk təşəbbüs, ilk uğur	409
Xüsusi adların tədqiqi.....	414
Dilçiliyimizə dəyərli töhfə.....	418
Ədəbi dilimizə dair vəsait: N.Xudiyev.“Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları”	422
“İraq-Türkman folkloru”	426
“Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz.....	431
Dilimiz narahatçılığımız	436
Şəxs adlarını elmi əsaslarla tədris edək	445

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 18.01.2020
Şərti çap vərəqi 28,5. Sifariş № 19
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4